

HAL
open science

Biologismer

Jes Fabricius Møller

► **To cite this version:**

Jes Fabricius Møller. Biologismer. Other [q-bio.OT]. University of Copenhagen, 2003. Danish. NNT : . tel-00271548

HAL Id: tel-00271548

<https://theses.hal.science/tel-00271548>

Submitted on 9 Apr 2008

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Biologismer

naturvidenskab og politik ca. 1850-1930

ph.d.-afhandling af Jes Fabricius Møller
under vejledning af professor dr.phil. Inga Floto
Det humanistiske Fakultet, Københavns Universitet 2002

Indholdsfortegnelse

Indledning	s. 4
Guds død og videnskabens sejr	s. 9
Ateisme og sækularisering	s. 9
Hegel – Ranke – Renan	s. 10
Nietzsche	s. 15
Fire betydninger af Guds død	s. 19
Videnskabens sejr	s. 23
Ekskurs om Franz Howitz	s. 33
Politik og videnskab – videnskab og politik	s. 41
Eksemplet medicin	s. 41
Eksemplet biologi og socialdarwinisme	s. 52
Ekskurs om C.J. Kayser	s. 60
Metafor-fortolkning som læsestrategi	s. 64
Den organiske metafor i det 19. århundrede	s. 74
Den konservative tolkning	s. 75
Fichtes nationalisme	s. 77
Den sene enevældes opbrud	s. 79
Liberalisme og hygiejnen	s. 83
Den reale analogi	s. 85
Evolution og organisme – sociologiens afhængighed af biologien	s. 91
Sociologi som samfundsvidenskab	s. 91
Sociologiens tilblivelse	s. 92
Cl. Wilkens	s. 98
Wieth-Knudsen	s. 101
Starcke, Westergaard, Haarup	s. 106
Axel Nielsen	s. 109
Davidsohn, Geiger	s. 111
Sammenfatning	s. 113
Byens lunger – om metaforens oprindelse	s. 114
København som moderne storby	s. 114
Moderne hygiejne	s. 116
Parken i den moderne by	s. 120
Voldterrænet	s. 123
Debatten efter koleraen	s. 125
Beslutningerne tages	s. 131
Den bakteriologiske hygiejne	s. 133
Fra frisk luft til friluft	s. 134
Afslutning	s. 137
Ekskurs om lugtesansens historie	s. 138
Nerver	s. 142
Fra følsomhed til overfølsomhed	s. 143

Nerver og elektricitet	s. 146
Neurastheni som diagnose	s. 151
Homoseksualitet som årsag og virkning	s. 153
Risikogrupper	s. 155
Behandlingen	s. 157
Den moderne storby	s. 161
Nerverne og æstetikken	s. 168
Nerverne og degenerationen	s. 172
Nerverne og kulturoptimisme	s. 176
Nervøsitet som kultur	s. 178
Ekskurs om Georg Simmel	s. 184
Teologiske reaktioner på darwinismen i Danmark 1860-1900	s. 186
Modsetningsforholdets historiografi	s. 189
Menneske og natur	s. 192
Modtagelsen af Darwin	s. 196
Grundtvigianerne	s. 199
Resignation og borgfred	s. 203
Darwin, politik og kristendom	s. 206
Racehygiejne – en diskussion af racehygiejnens forudsætninger	s. 213
Darwin som ophav til racehygiejnen	s. 213
Folket som genstand for en medicinsk politik	s. 216
Socialistisk eugenik	s. 226
Socialisme, velfærdsstat og eugenik	s. 230
Socialhygiejne og racehygiejne	s. 233
Socialistisk eugenik som idealtpe	s. 247
The smoking gun	s. 248
Ekskurs om Karen Blixen	s. 251
Konklusion	s. 255
Videnskab og teologi	s. 255
Den organiske metafor	s. 256
Det syge samfundslegeme	s. 257
Naturvidenskabens udvikling	s. 258
Socialdarwinisme	s. 260
Det moderne storbyliv som naturvidenskabeligt problem	s. 261
Appendiks om romantik	s. 263
Et begrebs sammenbrud	s. 263
Romantikerne om romantik	s. 266
Gotik	s. 269
Middelalderen er netop overstået	s. 273
Oplysning med et menneskeligt ansigt	s. 275
Sammenfatning	s. 278
Summary	s. 279
Personregister	s. 285
Litteraturliste	s. 291
Tabel	s. 300

Indledning

Det var et interview med professor Lothar Gall fra Goetheuniversitetet i Frankfurt am Main, der første gang satte mig ordet ”biologisme” i hovedet.¹ Jeg var et par år før stødt på begrebet ”biologisering” i Lene Kochs bog om racehygiejnen i Danmark, og da jeg læste interviewet med Gall, besluttede jeg, at biologismerne og biologiseringen skulle være emnet for et projektforslag til ansøgning om et ph.d.-stipendium, som jeg dernæst var så heldig at få bevilget af Det humanistiske Fakultet, Københavns Universitet. I efteråret 1999 tilbragte jeg endvidere 3 frugtbare måneder i Frankfurt, hvor jeg fulgte undervisningen hos Lothar Gall og hans kyndige assistenter, der satte mig på et spor, som jeg ikke ville have kunnet finde på egen hånd.

Emnet tiltalte mig, fordi det er et hovedmoment i den periode, der fulgte Guldalderen, som jeg allerede havde beskæftiget mig med i min studietid, og varede til et stykke ind i Mellemligstiden. Perioden 1850-1920 er ikke blot en overgang, der rummer en døende romantiks relikter spædet op med de ufuldstændige begyndelser til en ny tid. Den har sit eget særpræg, der først og fremmest er kendetegnet bl.a. ved en overordentlig optagethed af naturvidenskaben. Højskolelærer Holger Begtrup, Askov, var blandt de mennesker, der forsøgte at finde sig til rette med det nye verdensbillede. Han definerede det således:

”Nu er der [...] virkelig *noget nyt*, som er kommet stærkt frem i den sidste Menneskealder, og det er *den klare, gennemførte Naturbetragtning, som er der en lovbundet Sammenhang i hele det udvortes Liv, vort naturlige Menneskeliv derunder medregnet.*”²

Det var ingen gnidningsfri proces. Der stod en heftig kamp i 1880erne på Askov om darwinismens berettigelse som livsanskuelse, og Begtrups artikel var et indlæg i denne debat.

Den omtalte naturbetragtning var først og fremmest biologiens. Hvad der indledningsvis gør biologiseringen interessant er de anskuelser, der udvikledes i forlængelse af forsøget på at gøre naturvidenskaben til grundlag og målestok for erkendelse og verdensanskuelse: racismen, frenologien og racehygiejnen. Det er sprængfarlige emner, der vækker vores historiske nysgerrighed, ikke mindst fordi det altid synes at komme bag på os, at denne måde at tænke på forekom en ikke så fjern fortid ganske naturlig. Nutidens forargelse

¹ *Weekendavisen*, 3. april 1998, af Jan Bo Hansen. Begrebet definerer jeg nærmere på side 53

har i den historiske beskrivelse af disse fænomener fungeret som relevanskriterium: ”So ein Ding haben wir auch gehabt.” Jeg har i det store hele undgået frenologiens og racismens historie, dels fordi den i nogen udstrækning er blevet behandlet i litteraturen og uden tvivl vil blive det mere fremover, men også fordi jeg synes, at det er væsentligt at vise naturvidenskabens indflydelse i sin givne historiske sammenhæng, i sin *normalitet*, dvs. på områder, der ikke kalder på den umiddelbare forargelse, som så ofte spærrer for forståelsen – ikke at forveksle med accepten – af den historiske sammenhæng. En undtagelse i afhandlingen er afsnittene om racehygiejnen, men pointen med dem er netop også at vise racehygiejnen som en integreret del af det politiske snarere end som et randfænomen.

Når jeg taler om videnskaben mener jeg ikke blot videnskaben som enten svarende til eller forløber for, hvad vi i dag kalder videnskab. Videnskaben er her defineret som et helt eller delvist professionaliseret forsøg på ved systematisk iagttagelse og på baggrund af en konsistent teori at etablere ny viden om den omgivende verden. Det vil sige, at ikke blot Robert Kochs bakteriologi men også Max von Pettenkofers miasme-teori og H.C. Ørstedes elektromagnetiske lære i denne sammenhæng kan betragtes som videnskabelige, endskønt eftertidens videnskab har kendt dem ugyldige. Politik definerer jeg bredt som viljen til at ændre samfundet.³ Det er en vilje, der typisk ytrer sig gennem klassiske politiske institutioner som fx Folketinget, Borgerrepræsentationen men også i den offentlige debat eller i den politiske videnskab. Hvad der er væsentligt i denne sammenhæng er, at der er tale om politik i moderne forstand, dvs. den politik, der kun kan hævde sig, hvis den kan argumentere for sit synspunkt. Det er ikke overraskende min opfattelse, at perioden er kendetegnet ved, at de, der kunne hævde at have naturvidenskaben på deres side, havde en fordel.

Medicinen som disciplin og praksis er et af de væsentligste mødesteder for politik og naturvidenskab. Jeg læner mig derfor meget stærkt op ad medicinhistorien, som man vil kunne se, og især den, der har et såkaldt eksternalistisk syn på videnskaben, dvs. ser den i sin samfundsmæssige kontekst og afhængighed. Når det alligevel ikke er medicinhistorie som sådan, jeg bedriver, hænger det sammen med, at jeg ikke ser på medicinen i sin egen ret men snarere som det bedste eksempel på noget andet: konvergensen af politik og videnskab.

Mit udgangspunkt var biologien som metafor, og det viste sig at være en virkelig god nøgle til at lirke nogle døre op. Krydslæsninger i tekster fra tiden afslørede en omfattende brug af organiske metaforer. Jeg kunne med det samme konstatere, at jeg med

² Holger Begtrup, ”En Redegjørelse”, *Højskolebladet*, 25. marts 1887, sp. 566. Begtrups udh.

³ Denne definition af politik, der er hentet hos Reinhart Koselleck, ”Über die Verfügbarkeit der Geschichte”, i sammes *Vergangene Zukunft*, Frankfurt 1995, s. 260-277, indbefatter, at politik først blev mulig efter midten af det

metaforikken som læsestrategi bevægede mig på en jomfruelig arbejdsmark for det danske materiales vedkommende. Emnet har været dyrket af litterater på skønlitteraturen men ellers ikke. Jeg har for de valgte emner kunnet finde parallelle undersøgelser i den udenlandske forskning. Det gælder for kapitlet om nerverne og det om sociologiens afhængighed af biologien. For byplanlægningens vedkommende havde jeg først udset mig kloakeringen, men det var der også mange før mig, der havde, så jeg nærmest snublede ind i det, der skulle vise sig at være en bemærkelsesværdig parallel hertil: anlæggelsen af parkerne.

I anden halvdel af afhandlingen, der beskæftiger sig med aspekter af darwinismen, er der lagt meget mindre vægt på metaforen som analytisk udgangspunkt. I stedet har jeg valgt ud fra dele af den særdeles omfattende litteratur om darwinismen at beskrive nogle aspekter af darwinismens idéhistorie. Det er en hovedpointe, at darwinismen er et af flere eksempler på biologiseringen af tankegangen i perioden. Jeg kan afkræfte forestillingen om, at der herskede et altoverskyggende modsætningsforhold mellem darwinismen og kristendommen. Et aspekt af racehygiejnen har jeg ligeledes behandlet, nemlig dens tilknytning til socialismen. Det er et for tiden meget diskuteret emne blandt eugenik-historikere, og jeg mener at kunne argumentere for, at der findes en særlig socialistisk version af racehygiejnen.

Dermed har jeg sådan set kun givet eksempler på det, der var et veletableret synspunkt i den historiske litteratur, nemlig at naturvidenskaberne vandt stor betydning efter 1850. Eksemplerne er repræsentative for denne udvikling men yderligere studier vil givet afdække flere nuancer, for der er naturligvis ikke tale om en fuldstændig gennemgang af forholdet mellem videnskab og politik i perioden. Når min gennemgang alligevel fører til en konklusion, som man ikke kunne have sagt sig selv på forhånd, hænger det sammen med for det første et nyt syn på den forudgående periode, for en nemheds skyld kategoriseret som Guldalderen, og for det andet et revideret syn på, hvad professionaliseringsprocessen egentlig førte til. Jeg mener ikke, at den nye videnskabelighed adskiller sig fra den romantiske ved at lægge vægt på empiri og rationalitet i stedet for spekulation og føleri. Den nye videnskab var først og fremmest ny, fordi den i første omgang var frigjort fra romantikkens ønske om at se det store i det små, dvs. at ville forklare alting holistisk. Det åbnede mulighed for en professionalisering og en specialisering, ifølge hvilken en biolog ikke behøvede at være en autoritet på andet end lige netop biologi. Hvad der imidlertid også skete var, at naturvidenskaben udviklede et weltanschauungspotentiale, som blev modtaget med kyshånd

af ikke blot åndrige amatører og vidtløftige samfundsagttagere men også af naturvidenskaben selv. ”There is grandeur in this view of life,” som Darwin skrev til afslutning af sit berømte gennembrudsværk.⁴ Dermed skete der det, at en *ny* holisme gjorde sit indtog og i nogen udstrækning fungerede som en modsætning til specialiseringen. Pludselig kunne en biolog alligevel sige noget om livet og verden. I denne proces overlevede Guldalderens organiske helhedsforståelse som en biologiserende enhedsvidenskab. Den væsentligste forskel var, at den nye tid ikke havde noget klart begreb om *ånd* at sætte i centrum for sit verdensbillede.

Afhandlingens emne kan derfor i kort form formuleres således:

Udviklingen af videnskaberne i anden halvdel af det 19. århundrede beskrives gerne som en professionaliserings- og specialiseringsproces i form af en opgivelse af det romantiske ideal om en enhedsvidenskab. Imidlertid sker der ikke blot en opdeling af videnskaberne. Der indgås nye alliancer mellem meget forskellige videnskabsgrene. Især biologien bliver væsentlig som forbillede og legitimeringsgrundlag for andre videnskaber. Afhandlingen har sat sig for at undersøge ved hjælp af eksempler, hvordan dette har fået indflydelse på samfundssynet, både forstået som konkrete politiske beslutninger og på samfundsvidenskaber.

Afhandlingens kapitler er oprindeligt skrevet som selvstændige artikler og kan også læses sådan. Det er dog mit håb, at de ved endt gennemlæsning vil have kastet lys på hinanden. Jeg har endvidere valgt at tage enkelte delempner op som ekskursorer. Det er mere konkrete nedslag, der kan tjene som eksemplificeringer eller illustrationer af nogle af de problemer, der bliver taget op i de enkelte artikler. Det vil sige, at de kan undværes i sammenhængen, men på den anden side også er så relevante, at de ikke forekommer fremmede for samme sammenhæng. En del af teksterne er reviderede udgaver af artikler, som jeg i løbet af min stipendietid har fået udgivet i tidsskrifter og antologier. De nærmere oplysninger findes i fodnoterne.

I mit arbejde har jeg benyttet mig af manges hjælp. De er takket i noterne til de enkelte kapitler. Jeg håber at have fået alle med. Historisk forskning kan være en ensom beskæftigelse, og uden frugtbare kollegiale samtaler og hjælp var det aldrig gået. Institut for Historie har været et godt sted at være, og hjælpsomheden blandt de øvrige stipendiater og fastansatte er stor.

Jeg vil først takke min vejleder, Inga Floto, for at være trådt til med den nødvendige hjælp på det rigtige tidspunkt. En del mennesker har været elskværdige nok til at læse det samlede manuskript igennem i forskellige stadier af dets tilblivelse, og for gode råd,

⁴ Charles Darwin, *The Origin of Species*, Penguin 1979, s. 459. I senere udgaver end den første af bogen omtaler

opløftende tale og velrettede anvisninger takker jeg Anne Løkke, Adam Holm, Mikael Jalving, Dorthe Gert Simonsen, Johannes Nissen, Jens Rahbek Rasmussen og Ole Vind. Sidst men slet ikke mindst vil jeg takke Rasmus Mariager for at være god at gæste.

Uden Maria og Ellen var alt for intet at regne.

Captain og historiemaler Sophus Schack udgav 1859 et værk om ligheden mellem mennesker og dyrs egenskaber som den udtrykkes i fysiognomien. Dette eksempel (s. 23) skal vise den senere svenske konge, marskal Bernadottes lighed med en ørn, som Schack anså for at være et både modigt og kløgtigt dyr. Værket var tilegnet "Videnskabens og Philosophiens aandrige og alsidige Dyrker, den elskelige og ungdomsfriske Olding, Conferentsraad Frederik Christian Sibbern" med "uskrømtet Højagtelse". Schacks metode var ganske uvidenskabelig, fordi den i modsætning til fx frenologien ikke gjorde brug af opmålinger, men derimod byggede på hans personlige skøn og - tør man nok sige - karikerende tegninger. Se denne afh. note 425.

Darwin i samme passage Skaberen som ophav til naturens vidundere. Se i øvrigt denne afh. note 563

Guds død og videnskabens sejr

Guddød! vil du fornærme mig, Strange! - sagde Valdemar heftigt og foer op.
B.S. Ingemann⁵

Da kamen, schrecklich für das Herz, die gestorbenen Kinder, die im Gottesacker erwacht waren, in den Tempel und warfen sich vor die hohe Gestalt am Altare und sagten: 'Jesus! Haben wir keinen Vater?' – Und er antwortete mit strömenden Tränen; 'Wir sind alle Waisen, ich und ihr, wir sind ohne Vater.'

Jean Paul⁶

I løbet af det 19. århundrede overtog naturvidenskaben føringen som målestok for, hvad der kunne gælde som et sandt udsagn. Det faldt sammen med en udtalt bevidsthed om, at teologien var på retræten, i dag gerne udtrykt med metaforen ”Guds død”. Hvad der egentlig ligger i disse to bevægelser er genstanden for dette indledende kapitel, der også kan læses som et forsøg på at ramme det 19. århundrede ind.

Ateisme og sækularisering

Lucien Febvre stiller i sin berømte bog om vantroens eller ateismens problem i det sekstende århundrede fra 1942 det spørgsmål, om det var muligt at være ateist i 1500-tallets Frankrig?⁷ Eller sagt med andre ord: kunne der på det tidspunkt tænkes en forestillingsverden uden Gud?

Febvre spørger med udgangspunkt i en gennemgang af Rabelais om denne forfatter var forud for sin tid – det vil i sammenhængen sige en forløber for den i Frankrig senere så anpriste ateisme – eller om han var et barn af sin tid og dermed også ude af stand til ikke at tro. Febvre mener det sidste, idet han giver det sekstende århundrede overskriften, “Århundredet, der ville tro”. Dermed har Febvre også konstateret, at individet ikke tænker uafhængigt uanset dets geni, for selv den mest personlige tanke har en kontekst. Rabelais havde i sin samtid ikke det grundlag, der gjorde en rationalistisk ateisme mulig. Kristendom

⁵ B.S. Ingemann: *Valdemar Seier*. Kjøbenhavn 1826. Cit. efter sprog- og litteraturselskabets udgave fra 1987, s. 105. Under forberedelserne til dette kapitel, som i en tidligere udgave er trykt i C. Appel m.fl. (red.) *Mentalitet og historie*, festskrift tilegnet Alex Wittendorff, Skippershoved, Ebeltoft 2002, har jeg fået nyttig hjælp af Carsten Pallesen, Kasper Risbjerg Eskildsen, deltagerne på H-Ideas (<http://www2.h-net.msu.edu/~ideas/>), Johannes Nissen, Peter Scharff Smith samt ikke mindst min kone, Maria Harms, for hvilken jeg takker hjerteligst.

⁶ Cit. efter Heinrich Fries og Rudolf Stählin: *Gott ist tot?*, München 1968, s. 15

⁷ Lucien Febvre: *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century. The Religion of Rabelais*, Cambridge Mass. 1982

var luften, de åndede, hvilket dog ikke betød, at der var enighed om, hvad der skulle forstås ved kristendom. Folk blev brændt for deres vantro, men det betød ikke, at de ikke troede. Det var sådan set netop det, de gjorde.

Først med det videnskabelige apparat, som ifølge Febvre først og fremmest kan tillægges Descartes, var det muligt at erstatte troen med viden. Skal man forlænge Febvres tanke kan man sige, at ateismen kom til som fænomen i det 17. århundrede, blev institutionaliseret i det 18. århundrede, men Gud døde ikke før det 19.

Jeg vil i det følgende gennemgå anvendelsen af begrebet Guds død i det 19. århundrede hos hhv. Hegel, Marx, Renan og Nietzsche. Det skal tjene til at belyse det fænomen, som man kunne kalde videnskabens sejr efter 1850, og som udgør det overordnede emne for afhandlingen. Jeg vil derefter forsøge at karakterisere denne sejr ved at sammenstille videnskabstanken i første og anden halvdel af det 19. århundrede. Det har det formål at belyse, hvori det nye egentlig bestod, når man taler om et videnskabeligt gennembrud efter 1850.

Hegel - Ranke - Renan

Guds død er i dag i den almindelige brug en metafor for den sækularisering, der menes at være fundet sted på et tidspunkt i oplysningstiden.⁸ Indtil begyndelsen af 1800-tallet var sækularisering udelukkende et juridisk begreb, der ganske vist har en længere historie i den kanoniske ret, men det er efter Tredivårskrigen – et møde i Münster i maj måned 1646 for nu at være præcis – blevet bragt i anvendelse som en betegnelse for konfiskation af katolsk kirkegods.⁹ Først i det 19. århundrede blev sækulariseringen udvidet til også at omfatte det mere generelle fænomen, at religionen i en moderne verden ændrer betydning.

Tanken om Guds død er udfordrende, fordi den som udgangspunkt er selvmodsigende. Ganske vist indikerer den, at der faktisk har eksisteret en gud, men eftersom det hører til en normal guds kerneegenskaber at være udødelig, må det i udgangspunktet indebære, at den afdøde ikke kan have været en gud. Religionshistorien kender dog nogle undtagelser, hvoraf kristendommen måske er den væsentligste. Den almindelige kirkegænger

⁸ "Vi, det 19de århundredes børn, er en slægt, der har mistet sin religion, og derfor ikke har anden tanke end denn: hvordan finder vi en gud og en djævel, en himmel og et helvede, alt det som gjorde fordums tider store? Vi forstår, at den gamle gud er død og borte, og ingen geoplivelsesforsøg kan give ham magten og herligheden tilbage. Vi kan datere hans hedengang til ca. år 1770." som Vilhelm Grønbech skriver til indledning i *Religiøse Strømninger i det nittende Aarhundrede*, Kbh. 1922

⁹ Hans-Wolfgang Strätz og Herman Zabel: "Säkularisation, Säkularisierung". Brunner et.al. (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. 5, Stuttgart 1984

hører jævnligt historien om Jesu Kristi død på korset, sandt menneske og sand gud, og i den katolske og protestantiske kirke er denne henrettelse simpelthen blevet det mest centrale symbol i den kirkelige billedverden.

Det springende punkt for den kristendom, der først blev formuleret af Paulus, er ikke så meget korsfæstelsen Langfredag som genopstandelsen Påskemorgen. Det ser man i østkirkerne, hvor det tomme kors, symbol på opstandelsen, er væsentligere end korsfæstelsesmotivet. "Men når det prædikes, at Kristus er opstået fra de døde, hvordan kan så nogle af jer sige, at der ikke findes nogen opstandelse fra de døde? Hvis der ikke findes nogen opstandelse fra de døde, er Kristus heller ikke opstået; men er Kristus ikke opstået, er vores prædiken tom, og jeres tro er også tom." (1. Kor. 15, 12-14)¹⁰ Det afgørende er altså, at der efter Langfredag følger Påskedag, og påsken som kirkelig højtid er en kultisk gentagelse af Guds død og genopstandelse, fornedrelse og triumf. Derfor kan en middelalderlig filosof som Nikolaus Cusanus sagtens flirte med tanken om Guds død, fordi det stadigvæk forstås inden for rammerne af Guds almægtighed.¹¹ Senere tiders tale om Guds død vil derfor også altid være tænkt gennem kristendommen som forudsætning for forestillingen om Guds død.

G.W.F. Hegel tager som den første begrebet ud af sin strengt teologiske sammenhæng. Han bruger det i et af sine ungdomsskrifter om tro og viden fra 1802:¹² Heri beskriver han den "uendelige smerte", hvorpå den moderne tids religion hviler, "das Gefühl: Gott selbst ist tot", følelsen at Gud er død. Denne afgrund af tomhed, som opsluger alt, er dog kun et moment i ideernes historiske udvikling, "en spekulativ langfredag", hvori den gamle filosofi må gå til grunde. Som den rigtige langfredag følges af en påskedag må også denne undergang efterfølges af en genopstandelse af den "højeste totalitet".¹³

Udgangspunktet er Jesu død på korset, men Hegels ærinde er den åndshistoriske begivenhed, symboliseret ved Langfredag, hvori den hidtidige filosofi og teologi går til og genopstår til bevidstheden om den absolutte frihed. Det betyder ikke Guds forsvinden, snarere det, som en fortolker kalder "fødselstidspunktet for den nutidige metafysiks gud."¹⁴ Hegel vil forene tro og viden i sit system, hvilket altså betyder en

¹⁰ Cf. Nietzsche, *Antikrist*, s. 54 (§41)

¹¹ Eckhard Henscheid: "Christentum". Henscheid, Henschel og Kronauer (red.) *Kulturgeschichte der Missverständnisse*, Stuttgart 1997, s. 302

¹² G.W.F. Hegel, *Sämtliche Werke*, Bd. 1, Leipzig 1928, s. 221-346. Heri bruger H. i øvrigt også begrebet "Tod der Philosophie", s. 224. Et andet sted, i de religionsfilosofiske forelæsninger, citerer Hegel en langfredagssalme af Joh. Rist fra det 17. århundrede, "Oh grosse Not/ Gott selbst ist tot/ am Kreuz ist er gestorben." Christian Link: *Hegels Wort "Gott selbst ist tot"*, (Theologische Studien 114) Zürich 1974, s. 11.

¹³ Hegel 1928, s. 345-6. Her citerer Hegel også Pascal (Pensée nr. 441), der kan have inspireret til dannelsen af begrebet Guds død. Pascal selv citerede Plutarks "Den store Pan er død." (Pensée nr. 695)

¹⁴ Link 1974, s. 32

sammenslutning af filosofi og teologi, en forening der fuldbyrdes i metafysikken. For Hegel kunne denne begivenhed først finde sted efter reformationen, hvor den “kristne idé om friheden har virkeliggjort sig i den moderne stat.”¹⁵ Idet Gud ikke længere er nødvendig som hinsidig instans men har virkeliggjort sig i verden som princip – stadig ifølge Hegel – er der altså tale om en afdøen eller en selvopløsning af Gud. I modsætning til den i dag gængse definition, ifølge hvilken sækularisering er en adskillelse af religion og stat, bliver det hos Hegel til en sammensmeltning.

I Hegels kølvand udviklede der sig flere forskellige synspunkter, hvoraf Marx bør nævnes som en væsentlig repræsentant. Marx bygger i sit syn på religionen på Feuerbach, hvis anvendelse af begrebet Guds død¹⁶ har præget nutidens almindelige brug af begrebet, som overskrift for en slags bortvisnen af religionen, der betragtes som vraggods fra en svunden og uoplyst tid. Feuerbach mente, at religionen blot var projektioner af menneskets ønsker og behov. Det er en anden version af det 18. århundredes ateisme. Marx kaldte med et bevidst religiøst billede Feuerbach for et moderne purgatorium, dvs. den skærsild hvori sjælen klares for urenheder, snavs og fordærvende rusmidler. Marx mente dog også, at det ikke blot nyttede at vække til bevidsthed om religionen som projektion; de samfundsvilkår, der havde fremkaldt religionen, skulle ændres, før religionen kunne afskaffes. Marx’ berømte udtryk, at religion er som opium, er i øvrigt slet ikke hans eget. Det stammer fra Novalis.¹⁷

Et andet resultat af hegelianismen var den såkaldte Leben-Jesu-litteratur, opkaldt efter den banebrydende Jesus-biografi af David Friedrich Strauss, *Das Leben Jesu kritisch bearbeitet*, 1835-36. Heri hævdede han, at det overnaturlige stof i evangelierne var tildigtninger, og at den historiske Jesus blot havde været et almindeligt menneske. Det betød dog ikke religionens afskaffelse, for med inspiration hos Hegel kunne Strauss hævde, at religion og filosofi i virkeligheden var en og samme ting. Derfor behøvedes heller ingen mirakler for at understøtte kristendommen. En anden af de berømte Jesus-biografier var Ernest Renans, *La vie de Jésus*, fra 1863, oversat til dansk allerede året efter. Heri beskriver Renan omhyggeligt Jesu liv og død.

Efter en lang og fodnotetung redegørelse for det sandsynlige forløb af rettergangen og henrettelsen i sit værks femogtyvende kapitel lader Renan endelig Jesus dø:

¹⁵ Strätz & Zabel, s. 813

¹⁶ Fries & Stählin 1968, s. 21 Jeg har ikke med sikkerhed kunnet fastslå, om Feuerbach faktisk har anvendt netop dette udtryk.

¹⁷ ”Ihre sogenannte Religion wirkt bloss wie ein Opiat: reizend, betäubend, Schmerzen aus Schwäche stillend.” Cit. i Walter Krämer und Götz Trenkler (red.): *Lexikon der populären Irrtümer*, Frankfurt/M 1996, s. 265

“Hans Hoved sank ned paa Brystet og han udaandede.” I umiddelbar forlængelse af dette sidste suk tager forfatteren selv ordet og taler - ikke til læseren men til den døde:

“Hvil nu i Din Hæder, ædle Reformator! Dit Værk er fuldbragt; Din Guddommelighed er grundfæstet. Frygt ikke længere for, at en Feil skal bringe den Bygning, Dine Anstrængelser have reist, til at falde. For Fremtiden skal Du, hævet over Forkrænkelighed og Skrøbelighed, i den himmelske Fred være Vidne til Dine Gjerningers uendelige Følger. For nogle Timers Lidelser, der ikke engang ramte Din store Sjæl, har Du købt den fuldkomne Udødelighed. I Tusinder af Aar skal Verden holdes oppe ved Dig. Du skal være den Fane, hvorunder de forskjelligste Modstandere skulle føre de heftigste Kampe. Du skal leve og elskes tusinde Gange mere efter Din Død, end under Din Vandring paa Jorden, og Du skal blive en saadan Hjørnesteen for Menneskeslægten, at Verden vilde ryste i sine Grundvolde, hvis Dit Navn forsvandt. Man skal ikke længere gjøre nogen Forskjel imellem Gud og Dig. Du, som har vundet den fulde Seir over Døden, tag Dit Rige i Besiddelse, hvorhen Du skal følges af tilbedende Aarhundreder ad den kongelige Vei, som Du har banet.”¹⁸

Her slutter historien om Jesu liv for Renan. Der er flere kapitler, men i det følgende afskriver han opstandelsen som en myte skabt af kvindernes letbevægelige sind, da de fandt den tomme grav. Det var og er ikke Jesu genkomst, der giver mening og har virkning, men netop hans død, i kraft af hvilken hans gerninger fik uendelige følger. Guddommelighed og udødelighed fuldbyrdes iflg. Renan i historien, ikke *over* den.¹⁹ Det er historien om Jesus som tænker, som lærer og som forbillede.

En af forudsætningerne for Leben-Jesu-litteraturen skal søges i historievidenskaben, nærmere betegnet historismen. Den rummer på den ene side et bibelkritisk potentiale i kraft af den historiske kildekritik men på den anden side også muligheden for at lade en plads åben til Gud som garant for historiens mening. Til trods for sin empiriske orientering kan historismen slet ikke tænkes uden transcendens, uden “den guddommelige idéns standpunkt”.²⁰ Historismen forlader den bibelske kronologi men ikke forestillingen om, at Gud er historiens sidste grund og garanten for, at det tilsyneladende

¹⁸ Ernest Renan: *Jesu Levet*, København 1864, s. 268-9

¹⁹ Om Hegels brug af ”Tod Gottes” skriver Eberhard Jüngel: ”Zur absoluten Religion gehört als Konsequenz der Menschwerdung Gottes dann allerdings auch die völlige Einkehr Gottes in die Vergänglichkeit der Geschichte.” E. Jüngel: *Gott als Geheimnis der Welt*, Tübingen 1982, s. 103

²⁰ L. v. Ranke: ”Ueber die Epochen der neueren Geschichte”. M. Mordhorst (red.) *Humboldt og Ranke: Den tyske historisme*, Arbejdsrapport nr. 5, Institut for Historie, Københavns Universitet 2001, s. 58. Ranke giver et billede af den historiske Jesus i *Die römischen Päpste*, (Rankes Meisterwerke, 16. Bd.), München 1915, s. 5f

kaos, som de historiske begivenheder frembyder, alligevel giver mening; “det evige bor i det enkelte”.²¹ Samtidig er det historikerens endelige mål at erkende Gud, eller som det hedder i forordet til Rankes gennembrudsværk fra 1824 om historikerens formål:

“ Hovedsagen, om hvilken vi har med at gøre, er dog altid, som Jacobi siger, menneskeheden som den er, forklarlig eller uforklarlig: den enkeltes, slægternes, folkeslagenes liv, og somme tider Guds hånd over dem.”²²

Selvom historikerne i teorien fastholder en forestilling om en transcendent gud, bliver resultatet ikke desto mindre, at Gud tabes af syne i den konkrete historieskrivning. Mens Ranke endnu kunne stille sig tilfreds med, at der trods alt var en stor og ufortalt sammenhæng, hvori enkeltbegivenheder indgik, tyede den senere historievidenskab til individualpsykologiske eller materielle og økonomiske forklaringer. Forsynet blev ikke længere set som historiens drivkraft, men blev afløst af simpel grådighed. Ranke kendte godt fra den såkaldte pragmatiske historieskrivning forestillingen om egennytte og magtbegær som historiens drivfjeder men tog afstand fra dette synspunkt som irreligiøs.²³

Der er altså en verden til forskel på Rankes billede af Gud og Renans. De har den skrutinøse kildekritik til fælles men deler ikke teologi. Udgangspunktet for Ranke er – i direkte opposition til Hegel - at han ikke mener, at verden kan forklares filosofisk, dvs. at sandheden om verden ikke lader sig inddampe vha. abstraktion men kun kan realiseres i en nøje beskrivelse af verden. Imidlertid betyder det, at *meningen* med verden heller ikke lader sig tænke abstrakt men kun findes via det konkrete, det enkeltstående. Det var hvad Ranke mente, da han sagde, at det evige er at finde i hver enkelt begivenhed. Det er et i sin yderste konsekvens absurd synspunkt, fordi det måtte indebære, at alt er lige meningsfuldt hhv. -løst. Det mente Ranke selvfølgelig ikke, for han skelnede tydeligt mellem væsentlige og uvæsentlige begivenheder, nogle der pegede fremad og andre ikke.

Når Ranke søgte sandheden om historiske begivenheder, var der altså langt mere på spil end blot kildekritik, for det kom i sidste ende ud på at søge Gud i det enkeltstående, det ord der sædvanligvis benyttes til oversættelse af det tyske “das Einmalige”. Hele den ambition om udfoldelse af sandheden om verden, som Hegel tillagde filosofien, overførte Ranke til historievidenskaben. For sit eget vedkommende synes Ranke som nævnt

²¹ Ranke 2001, s. 67

²² Samme, s. 51

²³ Samme, s. 70. Om den pragmatiske historieskrivning se Mads Mordhorst, *På sporet af historien*, ph.d.-afh., 2002,

at have fundet en mening med historien, men hans efterfølgere havde store vanskeligheder med at indløse den væksel, han havde udskrevet.

Man kan se Renans tale til den døde Jesus som et forsøg på at løse det problem, som Ranke havde efterladt, nemlig at finde svar på spørgsmålet om kontingensten som nøgle til forståelse af Gud, dvs. om man kunne vinde indsigt i evige sandheder ved hjælp af tilfældige historiske sandheder.²⁴ For Ranke var genopstandelsen en realitet men problemet er, at den ikke var en realitet, der lod sig beskrive eller udgrunde med de redskaber, der stod til historikerens rådighed. Renans løsning bestod i at tillægge Jesu liv og især hans død al den mening, der egentlig først tilkommer den genopstandne Kristus. Jesus var betydningsfuld, fordi han var et stort menneske, og dermed kan han for det første indtage sin plads i historien blandt andre mennesker, og for det andet kan han bevare sin position ikke alene som religionsstifter men også som guddommelig skikkelse.

Nietzsche

Nietzsches formuleringer af Guds død er antagelig de mest berømte. Fordi de falder samtidig med industrialiseringen og naturvidenskabens gennembrud, er det blevet en kulturjournalistisk almindelighed at antage, at Nietzsches ord er en beskrivelse af netop denne proces. Det kunne man også godt tro, når man læser passagen fra *Also sprach Zarathustra* (1883-85). Zarathustra kommer ned fra bjerget efter ti år i ensomhed. Han møder på vejen en hellig olding, en eremit, der har valgt skovensomheden, fordi han har viet sit liv til Gud. Helgenen siger:

““Jeg laver sange og synger dem. Og når jeg laver sange, ler og græder og nynner jeg: således lovpriser jeg Gud. Ved at synge og græde og le og nynne lovpriser jeg den gud, der er min gud. Men hvad giver du os til foræring?” Da Zarathustra havde hørt disse ord, hilste han den hellige og sagde: “Hvad skulle jeg kunne give jer! Men lad mig nu gå, så jeg ikke tager noget fra jer!” Og sådan skiltes de, oldingen og manden, leende som når to drenge ler. Men da Zarathustra var blevet alene, talte han således til sit hjerte: “Er det mon muligt? Skulle denne hellige gamle endnu ikke i sin skov have hørt, at *Gud er død!*””²⁵

bd. 2, s. 111ff

²⁴ Spørgsmålet blev oprindeligt stillet af Lessing i 1777 og er genstand for Søren Kierkegaards behandling i bl.a. *Philosophiske Smuler*, 1844

Det interessante ved Zarathustras møde med eremitten er måske ikke så meget opgøret med religionen som Zarathustras konstatering, at han ikke har noget at give i stedet for det, som han kunne tage fra ham. Der er ingen erstatning for Gud.

Det bliver tydeligere i den berømte aforisme fra *Die fröhliche Wissenschaft* (1882) om det skøre menneske (der tolle Mensch). Nietzsche har skrevet en parafrase af historien om Diogenes, der søgte et menneske ved højlys dag medbringende en lygte. Hos Nietzsche drejer eftersøgningen sig om Gud:

“Har I ikke hørt om det skøre menneske, der ved højlys dag tændte en lygte, løb hen på torvet og uophørligt skreg: “Jeg søger Gud! Jeg søger Gud!” – Da der just stod mange af dem samlet, der ikke troede på Gud, vakte han stor latter. Er han da blevet væk? spurgte den ene. Er han faret vild som et barn? spurgte den anden. Eller holder han sig skjult? Er han bange for os? Er han stået til søs? Udvandret? – således skreg de op og lo sammen. Det skøre menneske sprang ind mellem dem og gennemborede dem med sit blik. “Hvor er Gud henne?” råbte han. “Jeg skal sige jer det! *Vi har slået ham ihjel* – I og jeg! Vi er alle hans mordere! Men hvordan har vi gjort det? Hvordan var vi i stand til at drikke havet op? Hvem gav os svampen til at viske hele horisonten væk? Hvad var det, vi gjorde, da vi løste denne jord fra dens sol? Hvor bevæger den sig nu hen? Hvor bevæger vi os hen? Væk fra alle sole? Falder vi ikke ustandselig? Bagover, til siden, forover, til alle sider? Er der stadig et oppe og et nede? Strejfer vi ikke omkring som gennem et uendeligt intet? Ånder det tomme rum ikke på os? Er det ikke blevet koldere? Kommer der ikke ustandselig nat og endnu mere nat til? Er vi ikke nødt til at tænde lygter om formiddagen? Hører vi endnu intet af støjen fra de kirkegårdsgravere, der begraver Gud? Lugter vi endnu intet af den guddommelige forrådnelse? Også guder går i forrådnelse! Gud er død! Gud forbliver død! Og vi har slået ham ihjel! Hvordan trøster vi os, vi mordere over alle mordere? Det helligste og mægtigste, som verden ejede, det er forblødt ved vore knive – hvem tørrer dette blod af os? Med hvilket vand skulle vi kunne rense os? Hvilke forsoningsfester, hvilke hellige lege må vi opfinde? Er storheden i denne gerning ikke for stor til os? Er vi ikke nødt til selv at blive guder for dog at synes den værdig? Aldrig var en gerning større – og hvem, der end fødes efter os, har ved denne gerning hjemme i en vigtigere historie end al hidtidig historie!” – Her tav det skøre menneske og så igen på sine tilhørere: også de tav og så forundret på ham. Til sidst kastede han sin lygte på jorden, så den gik itu og slukkedes. “Jeg kommer for tidligt,” sagde han så,

²⁵ F. Nietzsche: *Således talte Zarathustra*, København 1999, s. 11 (§2)

“det er endnu ikke tid for mig. Denne vældige begivenhed er stadig undervejs og vandrer – den er endnu ikke kommet menneskene for øre. Lyn og torden behøver tid, stjernernes lys behøver tid, gerninger behøver tid, også efter de er gjort, til at blive set og hørt. Denne gerning er for menneskene stadigvæk fjernere end de fjerneste stjerner – *og dog har de selv forøvet den!*”²⁶

Den profetiske skikkelse - Det skøre menneske – prædiker ikke ateisme blandt kristne. Tilhørerne tror netop ikke på Gud. Der er noget andet på spil nemlig kosmologi, om man vil, en bevægelse væk “fra alle sole”. Det er for så vidt en fremragende beskrivelse af det moderne menneskes konstitution. Det er universets forankring, der er forsvundet, ikke indtruffet som katastrofe eller påført som smitte udefra. Menneskene har selv forøvet Guds død. Den er et resultat af en underminering indefra, en kopernikansk bundvending.

Nietzsche er ude efter videnskabens jagt på sandheden. Han mener, at bekendelsen til sandheden som vejen og livet for videnskaben er en rest af fromhedslivet, “Guds skygge”:

“Efter at Buddha var død, viste man fremdeles gennem flere århundreder hans skygge i en hule – en uhyre skræmmende skygge. Gud er død, men sådan som menneskene nu engang er, vil der måske stadig i årtusinder være huler, hvori man viser hans skygge. – Og vi – vi er stadig også nødt til at besejre hans skygge!”²⁷

Guds død er en historisk proces, der er ved at finde sted, og dermed understreger Nietzsche at også Gud er underlagt tidslighedens vilkår, timeligheden med et teologisk udtryk. Det skøre menneske bliver mødt med uforstand og må gå igen med uforrettet sag, præcis som Zarathustra gør det. Hos Hegel er Guds død et fremskridt, hvor ånden endelig er modnet til at træde ind i sit næste stadium. Historiciteten hos Nietzsche er derimod ikke kendetegnet ved sammenhæng men ved relativitet, horisonten viskes ud, og der er ikke forskel på oppe og nede. Vi er så at sige hensat i en kontingent verden, og heller ikke Nietzsche er begejstret.

Det betyder altså også, at Renans indskrivning af Jesus i et historisk fremskridt ifølge Nietzsche heller ikke er gyldig:

²⁶ F. Nietzsche: *Den muntre videnskab*, København 1997, s. 125-6 (§125)

²⁷ Fr. Nietzsche, *Den muntre videnskab*, s. 114 (§108) En dansk oversættelse kender ikke forskel på om Gud er ”gestorben” eller om han er ”tot”. Det første – som her – henviser til selve den begivenhed eller proces, hvorunder døden indtræffer, mens det andet til det blotte faktum, at han ikke lever længere. I en senere udgave tilføjede N. en 5. bog til de 4 foregående, hvori han i §343 igen bruger udtrykket.

“Hvorledes kan man endnu i dag tilgive de kristelige teologer deres enfoldighed så meget, at man med dem dekretorer, at gudsbegrebets udvikling fra “Israels Gud”, fra folkegud til kristelig gud, til indbegrebet af alt godt, skulle være et *fremskridt*? – Men selv Renan gør det. Som om Renan havde ret til enfoldighed! Det modsatte er dog iøjnefaldende. Når forudsætningerne for det *opadstigende* liv, når alt det stærke, tapre, myndige, stolte bliver elimineret fra gudsbegrebet, når han skridt for skridt synker ned til en støttstav, et redningsanker for alle druknende, når han bliver arme-mennesker-gud, synder-gud, syge-gud *par excellence* og prædikatet “frelser”, “forløser” så at sige bliver *tilovers* som guddommeligt prædikat overhovedet: *hvad* vidner en sådan forvandling så om? En sådan *reduktion* af det guddommelige?”²⁸

For Nietzsche var Jesus nemlig også selv bundet ind i sin tidslighed. Der er ingen tvivl om at Nietzsche ikke brød sig om kristendommen som system eller historiefilosofisk konstruktion. Jesus var bare den han var, basta: “Han døde for *sin egen* skyld - så ofte det end er blevet hævdet, savnes ethvert grundlag for, at han døde for andres skyld.”²⁹ Nietzsche deler dog i en radikal forstand Renans vurdering af den historiske Jesus, nemlig en hyldelse til Jesu liv som *praksis* og til Jesus som reformator eller oprører mod sin tids kirke. Lad det være en misforstået udlægning af jødedommen, Nietzsche giver her, men meningen er klar: Jesus ville have været kirkens væsentligste modstander, hvis han havde levet i dag:

“[Jesus] gjorde op med hele den jødiske bods- og forsoningslære; han ved, at det kun er i livets *praktik*, man føler sig “guddommelig”, “salig”, “evangelisk”, stedse et “Guds barn”. *Ikke* “bod”, *ikke* “bøn om tilgivelse” er veje til Gud: *kun den evangeliske praktik* fører til Gud, den *er* netop “Gud”! – Hvad der var *afskaffet* med evangeliet, det var jødedommens begreber “synd”, “syndsforladelse”, “tro”, “frelse ved troen” – hele den jødiske *kirke*-lære var fornægtet i “det glade budskab”.³⁰ Denne lære eller dette forbillede kan der ifølge Nietzsche i efterfølgelsen ikke komme nogen kristendom ud af, forstået som en hellig almindelig kirke. “Allerede ordet “kristendom” er en misforståelse -, i grunden var der kun én kristen, og han døde på korset. “Evangeliet” *døde* på korset.”³¹ Med denne sidste sammenkobling til det

²⁸ Fr. Nietzsche: *Antikrist*, København 1998, s. 26 (§17). Se også s. 40 (§29), s. 42 (§31)

²⁹ *Antikrist*, s. 39 (§27)

³⁰ *Antikrist*, s. 45 (§33)

³¹ *Antikrist*, s. 50 (§39)

teologiske udgangspunkt mente Nietzsche altså at have slået det sidste søm i kristendommens ligkiste.

Fire betydninger af Guds død

Man kan udskille i hvert fald fire betydninger af den død, ved hvilken Gud afgår i det 19. århundrede: Hegels, Renans, Marx' og endelig Nietzsches. For det første er der den hegelske, der ikke blot er en død men også en genopstandelse i filosofien. Religionen blev af Hegels væsentligste danske elev J.L. Heiberg knyttet til de uddannedes klasse, der netop også var en uddøende fortids repræsentanter i samtiden, mens hans egen dannede borgerstand naturligvis var at betragte som fremtidens:

”Det nytter nemlig ikke, at vi ville skjule eller besmykke Sandheden: vi maae tilstaae os selv, at Religionen i vor Tid fordetmeste kun er de Uddannedes Sag, medens den for den dannede Verden hører til det forbigangne, til det Tilbagelagte”³²

Sjællands biskop Hans Lassen Martensen fortsatte henimod århundredets slutning Hegels – og sin gamle ven Heibergs – tanke om religionens opløsning i mødet med filosofien, blot tog han udgangspunkt i troen og ikke fornuften. En af hovedtankerne i hans værk om den kristne etik er, at der er en fundamental *forenelighed* mellem filosofi i almindelighed og sædelighed, dvs. etik, i særdeleshed på den ene side og kristendom på den anden side, og at denne forening finder sted i en historisk proces. Det er netop samtidens privilegium at være vidne til denne proces, for som han siger, “Muligheden er given til en Betragtning af Historien, som ikke var tilgængelig for den ældre Theologie.”³³ Menneskeheden har så at sige gennemgået en modningsproces, og derfor er der ikke tale om et absolut modsætningsforhold mellem den nuværende afklarede kristendom og tidligere former. Sidstnævnte var forudsætningen for førstnævnte.

Dens historiske eksistens gør, at kristendommen dør, men i modsætning til mytologierne, der hensynker til blot at være litterær fortid, forstår den som fugl Fønix at forny sig selv. Martensen mener, at

³² J.L. Heiberg, *Prosaiske Skrifter*, Bd. 1, s. 385. Cit. efter J. Garff, *SAK*, Kbh. 2002, s. 63

³³ H. Martensen, *Den christelige Ethik, Den almindelige Deel*, (4. opl.), København 1879, s. 50

“Christendommen gennem atten Aarhundreder har beviist sig at have den Egenskab at kunne gjenføde sig selv, hvilken Egenskab mangler enhver Mythologi, der, naar den én Gang er uddød, ikke kan fornyes, men forbliver i Skyggeriget; at Christendommen har Phoenixnatur og efter enhver historisk Død paany opstaaer af Graven; og at med den Opstandelse, som Christendommen har havt i vore Dage, skjøndt Mange ikke troe Opstandelsen, ogsaa det samme Humanitetsbegreb er opstaaet af Graven med den levende og uopløselige Forbindelse af Sædelighed og Religion.”³⁴

Den anden betydning af “Guds død” er den, der lader Jesu død være uden opstandelse men ikke uden betydning. Det var en følge af den historisk-kritiske skole, men ikke hensigten med den. Historikeren og teologen Caspar Paludan-Müller, der kan beskrives som historist af Rankes skole³⁵, så i det 19. århundredes anden halvdel, hvordan der var blevet øgleyngel ud af det kritiske frø, som historisterne havde sået:

“Hvormange glimrende Sæbebobler blæse ikke især tyske Kritikere ud i Verden! Man tænke blot paa den Legion af ganske løse Gjetterier i Form af nye Opdagelser, der myldrede frem hinsides Østersøen, da Niebuhr havde saaet Dragens Tænder i den ældste romerske Historie, og hvorledes er ikke vor Frelzers Liv paa Jorden bleven mishandlet af tysk Kritik!”³⁶

Paludan-Müller forsøgte at holde fast i det oprindelige historistiske verdensbillede, men han kunne også se, at det blev opløst ikke som et resultat af angreb udefra men i kraft af en indre modsætning:

“Ofte har jeg spurgt mig selv, med hvad Ret den Christne holder fast ved Overbevisningen om et Guds Rige i Verden, et evigt Liv i det timelige. Fordi det er lært ham fra Barndommen? Fordi han har læst den hellige Skrift? Men den læse jo ogsaa David Strauss og Ernst Renan og det vistnok med større Kundskab og skarpere Forstand end de Fleste af os, og komme til Meninger, der er vor Tro saa modsatte, som Nat er Dag”³⁷

³⁴ H. Martensen, *Den christelige Ethik*, s. 25

³⁵ Mads Mordhorst og J.F. Møller: *Caspar Paludan-Müller som historiker*, upubliceret prisopgave, Kbh.s Universitet 1995.

³⁶ C. Paludan-Müller i *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, 2. Rk., 3. Bd., 1864-66, s. 429. Med sit billede hentyder CPM til den græske sagnfigur, Kadmos, som dræbte en drage, der bevogtede en kilde. Athene gav ham besked på at begrave dragens tænder, ud af hvilke der voksede nogle drabelige krigere, som han siden slog ihjel på nær fem, med hvem han sluttede fred.

³⁷ ”I Anledning af Johannes 5, 5-12” *Kirkeligt Maanedstidsskrift* nr. 4, 1867, s. 101. Stykket er anonymt men antages at være af Paludan-Müller. Cf. *Historisk Tidsskrift*, 9. Rk. Bd. 4, s. 411

Det er væsentligt at bemærke i denne forbindelse, at Paludan-Müller her *ikke* forsøger at fastholde billedet af et uberørt hinsidigt gudsrige men fastholder sin tro på “Guds Rige i Verden, et evigt Liv i det timelige”, dvs. en fastholdelse af Rankes forestilling om Guds faktiske tilstedeværelse i historien. Paludan-Müller kunne endnu i 1874 i sit værk om de første oldenborgere omtale udfaldet af slaget ved Øxnebjerg som resultatet af en gudsdøm.³⁸ En gudsdøm er en afgørelse svarende til den i Apostlenes Gerninger (1, 26) hvor Matthias vælges til apostel ved lodkastning, et udfald af begivenheder, der tolkes som et resultat af Guds indgriben, i dette tilfælde altså som Guds vilje til at lade den lutherske reformation sejre i Danmark. Men Paludan-Müller stod blandt faghistorikere temmelig ene med det synspunkt, at Vorherre havde en plan med Danmarkshistorien.

Tilbage blandt historikere var den renanske opfattelse af Jesus som en væsentlig historisk skikkelse, dels i kraft af hans eventuelle personlige kvaliteter, dels fordi han må betragtes som en af verdenshistoriens væsentligste religionsstiftere. At erklære Gud for død er for så vidt også en opløsning af det paradoks, som udgøres af troen på Jesus Kristus: sandt menneske og sand Gud i én og samme person. Som død er han blot mennesket Jesus, der blev henrettet af de romerske myndigheder i Palæstina i den første halvdel af det første århundrede af vor tidsregning. Det udviklede sig i de toneangivende radikale kredse til en temmelig håndfast ateisme, der gik videre end Renan og til slut helt frakendte Jesus historisk realitet.³⁹ Religionen er i denne optik blevet til en blot og bar sindstilstand hos de mennesker, der bekender sig til den, og hører som sådan til under psykologien, mens kirken som forestillet fællesskab hører under sociologien.

Den tredje betydning af begrebet Guds død er den, man finder hos Feuerbach og Marx, eller hos Comte, ifølge hvem religionen var blændværk. Comte skriver sig selv og sin videnskab ind i en verdenshistorisk frigørelsesproces. Menneskeheden har gennemvandet først et teologisk stadium og siden et metafysisk for at ende i det positive. I det første forklares verden ved hjælp af Gud, i det andet ved hjælp af filosofi, mens det tredje ikke søger at forklare verden i sin helhed, men blot fastlægger, hvad der er positiv viden og opgiver at spekulere over, hvad den ikke kan vide noget om.

På universitetet i København, hvor denne opfattelse vandt frem, måtte den naturligvis føre til en konflikt, fordi teologien ifølge positivismen ikke har noget at gøre på en

³⁸ C. Paludan-Müller: *De første Konger af den Oldenborgske Slægt. Omrids og Tanker til Forstaaelse af Danmarks Historie i Overgangen fra Middelalderen til den nyere Tid*, København 1874, s. 595

³⁹ Georg Brandes: *Sagnet om Jesus*, København 1925

videnskabelig anstalt. I 1872 afskaffede universitetets konsistorium i mindelighed den regel, at dets medlemmer i en særskilt protokol med deres underskrift skulle bekende sig til den augsburgske konfession.⁴⁰ Professor i matematik, Adolph Steen, holdt som rektor ved universitetets reformationsfest den 17. nov. 1875 en berømt tale, hvori han sagde, at alle fakulteter måtte underkaste sig den samme videnskabelige standard. Det teologiske fakultet kunne ikke dække sig ind under "Troens Kappe" som han udtrykte det.⁴¹ Som et udtryk for den historisering, der også gennemsyrede positivismen, indledte Steen dog sin tale med at gentage den pointe, som vi først mødte hos Hegel, nemlig, at netop reformationen, der var festens anledning, var en forudsætning for universitetets frihed og dermed den videnskabelige frihed, der var baggrunden for hans egen virksomhed.

Den teoretiske løsning på denne konflikt blev kierkegaardsk snarere end martensensk. En af Kierkegaards tilhængere, Rasmus Nielsen, mente at videnskab og tro var væsensforskellige tilgange til verden, der begge havde deres berettigelse. Han havde ideen fra Kierkegaard, som understregede, at historisk viden ikke kunne føre til tro på Gud. For 1840erne var historievitenskaben stadig den væsentligste udfordring, mens det 20 år senere var blevet naturvidenskaben, der for alvor trængte sig på. Når Nielsen altså talte om videnskaben og troen, var det naturligt nok naturvidenskaben, men princippet er i grunden det samme.⁴²

Som gensidigt inkommensurable havde videnskab og tro ingen jurisdiktion på hinandens område, og derfor kunne videnskaben ikke gøre indhug på troens område. Den praktiske løsning, som var langt mere martensensk end den teoretiske, blev at teologien forblev som selvstændigt fakultet på universitetet. Filologisk-kritiske metoder havde vundet indpas i løbet af århundredet, så der var grund nok til at betragte det som videnskabeligt, og samtidig fungerede fakultetet som uddannelsessted for embedsmændene i Folkekirken. I sin rektortale ved årsfesten 1882 bekræftede geologen J.F. Johnstrup den borgfred, der var sluttet mellem teologi og naturvidenskab, da han sagde, at naturvidenskaben ikke skulle gå ind på spørgsmål om tro og tingenes første årsag.⁴³

Den fjerde betydning er den metafysikkritik, der indledes hos Kant, ifølge hvem verden ikke lader sig erkende som den er, "an sich", og kulminerer foreløbigt hos Nietzsche, ifølge hvem ikke blot Gud ikke længere har karakter af arkimedisk punkt men at enhver

⁴⁰ Grane og Hørby (red.) *Københavns Universitet 1479-1979*, Bd. II, s. 361ff

⁴¹ Talen blev refereret kort i *Fædrelandet* den 22. nov. Og trykt i Brandesbrødrenes tidsskrift, *Det 19. Aarhundrede*, Bd. III, 1876. Se J.F. Møller: "Teologiske reaktioner på darwinismen 1860-1900", *Historisk Tidsskrift*, bd. 100, 1. hft, s. 80, denne afh. s. 198

⁴² Se s. 194

tænkkelig erstatning ville være lige så dødsdømt som forgængerer.⁴⁴ Perspektivismen eller relativismen er uundgåelig. Hver epoke har sine afguder. Ganske vist har mennesket befriet sig fra den illusion, at Gud er al sandheds midtpunkt, men den har vi blot erstattet af andre guder som fx videnskabens lidenskabelige jagt på "sandhed".

Tidsligheden er som sagt væsentlig, for det relative er netop historisk relativt, dvs. ikke alene bundet af sin tid men også ude af stand til at hæve sig over sin tid. I en udlægning af Nietzsche går Martin Heidegger så vidt som til at tillægge Nietzsche selv metafysiske tilbøjeligheder, idet han lader konstateringen af Guds død være en del af en tolkning af historien: "Nietzsche selv tyder Vesterlandets udvikling metafysisk, nærmere betegnet som nihilismens opkomst og udfoldelse."⁴⁵ Den vestlige verdens historie har hidtil været præget af platonismen, dvs. forestillingen om en oversanselig virkelighed, men "den oversanselige verden er uden virkende kraft. Den giver intet liv."⁴⁶ For Heidegger er der imidlertid intet brud, for nihilismen har haft en dybdegang, der gør at historien er en udfoldelse af denne nihilisme, den er "den vesterlandske histories grundbevægelse" eller dens "indre logik".⁴⁷ Sammen med "sandheden" er "fremskridtet" og "fornuften" den hyppigste erstatning for Gud, men de er blot surrogater. Det drejer sig om ikke at klynge sig til gudlignende instanser. "Dette Guds sted kan forblive tomt." skriver Heidegger og slutter: "Tænkningen begynder først på det tidspunkt, da vi har erfaret, at den i århundreder så forherligede fornuft er tænkningens mest hårdnakkede modstander."⁴⁸

Videnskabens sejr

Til trods for, at alle – med Nietzsche som en væsentlig undtagelse – i samtiden antog videnskabens sejr for givet, er "Videnskabens sejr" dog ingen ligefrem overskrift for et afsnit om perioden efter 1850. Påstanden bygger på i hvert fald to præmisser, for det første at videnskaben ikke havde sejret før, og for det andet, at der er tale om en faktisk sejr.

For at tage den andet præmis først må man sige, at der i hvert fald ikke var tale om en videnskabens sejr over religionen i den forstand, at videnskaben fuldstændig afløste religionen. Snarere skete der om noget en adskillelse af videnskab og religion med en

⁴³ Ref. i *Dagbladet*, 21. April 1882

⁴⁴ C. Link 1974, s. 8

⁴⁵ Martin Heidegger: "Nietzsches Wort "Gott ist tot"", *Holzwege*, (Gesamtausgabe, Bd. 5), Frankfurt/M 1977, s. 210. Min overs.

⁴⁶ Heidegger 1977, s. 217

⁴⁷ Heidegger 1977, s. 218 og 223

⁴⁸ Heidegger 1977, s. 255 og 267

arbejdsdeling til følge. Mens videnskaben tog sig af det sande, havde religionen varetægten over det gode. De to havde tidligere – i forening med det skønne – været samlet i samme helhed af videnskab, religion og kunst. Skilsmissemis var naturligvis ikke problemfri, som jeg vil argumentere for senere i afhandlingen, for videnskaben gjorde en tid lang også krav på overherredømmet i moralske spørgsmål.⁴⁹

Til den første præmis skal det siges, at det er almindeligt at påstå, at romantikken var en uvidenskabelig periode, der hyldede den tågede idealisme og fordunklet spekulation med et endnu levende parnas af guder i behold.⁵⁰ Det er imidlertid en overforenklet karakteristik af epoken. Som det er fremgået af det ovenstående var første halvdel af det 19. århundrede allerede forberedt på Guds død, og overgangen til århundredets anden halvdel betød altså ikke en overgang fra et religiøst verdensbillede til et videnskabeligt, snarere fra et videnskabeligt til et andet, hvis udviklingen skal rummes i én sætning. Denne, den romantiske videnskabelighed, var selvfølgelig stærkt idealistisk præget men var ikke fremmed for hverken empiri eller rationalistisk ræsonnement. (Se appendix om romantik s. 263ff) Spørgsmålet om videnskaben i romantikken er ofte taget op, men der savnes stadig et decideret værk om dansk videnskabshistorie. Det mest dybdegående af de nyere værker i denne henseende er Michael Wagners disputats om Ørsted og den Polytekniske Lærestanstalt.

Michael Wagner belyser bl.a. det problematiske forhold mellem rationalisme og romantik. På den ene side definerer han H.C. Ørsted som romantiker og romantikken som flugt fra fornuften, som sværmeri, og på den anden side viser han, hvordan Ørsted ustandseligt påberåber sig netop fornuften fx i striden med Grundtvig.⁵¹ Ørsted definerede sandheden som det kohærente og konsistente udsagn, bortset fra at han ikke brugte disse udtryk. Han talte i stedet om Viden og Harmonie, Fornuft og Erfaring.⁵² Det gør ham naturligvis ikke til positivist men bestemt heller ikke til obskurantist.

En af hovedpointerne i Wagners disputats er, at titlen ikke skal tages for pålydende, altså at den Polytekniske Lærestanstalts oprettelse i 1829 *ikke* betød et gennembrud for den polytekniske videnskab i København, dvs. en uddannelse i teknologi i moderne forstand - bjergværksdrift, skibsbygning eller anlæggelse af veje. Den uddannelse blev i praksis

⁴⁹ Se note 315

⁵⁰ ”Guderne er døde” som Herman Bang skrev om den realistiske litteraturs sejr over den idealistiske, *Nationaltidende*, 18. jan. 1880

⁵¹ Michael Wagner, *Det polytekniske gennembrud*, Århus 1999. Sml. s. 127, 131 og 136. Grundtvig bliver i farten også til en ”altdominerende skikkelse i den danske romantik” (s. 59), hvad jo nok er misvisende i hvert fald hvad hovedstaden angår. Grundtvigs betydning som lederskikkelse vokser først efter 1850. Se diskussion hos Jens Rasmussen, *En brydningstid – kirkelige holdninger i guldalderperioden 1800-1850*, Odense 2002, s. 59ff

⁵² Wagner, s. 132

varetaget af den jævn gamle Kgl. militære Højskole. Derimod var anstalten fra Ørsteds side – i modsætning til den egentlige initiativtager, den mere praktisk anlagte G.F. Ursin – tænkt som en institution, hvor hans egen udgave af videnskaben skulle dyrkes. Ironisk nok havde den videnskabsbegeistrede oplysningstid netop ikke medført en vækst for naturvidenskaben som universitetsdisciplin. Den betydeligste vækst i antallet af naturvidenskabelige lærestole under hhv. det filosofiske og det medicinske fakultet skete i 1800-tallets første tiår.⁵³ Noget selvstændigt fakultet blev det dog ikke til, og derfor var den Polytekniske Lærestanstalt med Ørsted som direktør den næstbedste løsning, den blev med Wagners ord et pseudo-fakultet.⁵⁴

Hvad var da den ørstedske videnskabstanke? I udgangspunktet var den kantiansk, dvs. den byggede på den opfattelse, at fornuft og erkendelse ikke fungerer som uafhængige garantier for sandhedens frembringelse. Det er redskaber, der kun kan sikre videnskaben en begrænset udsagnskraft om tingene selv. Der er derfor en kritisk, nærmest skeptisk, grundtone i Kants erkendelsesteori, og det afspejler sig hos Ørsted i en bevidsthed om erkendelsens ufuldkomne natur. Hans Vammen fremhæver, hvordan Ørsted og hans samtidige dog overskrider Kant, idet de forudsætter en universel sammenhæng og en identitetslære, dvs. forestillingen om, at den subjektive fornuft afspejler en guddommelig orden i universet.⁵⁵ Denne fornuft var imidlertid ikke først og fremmest geniets guddommelige indsigt. Denne Jena-romantiske opfattelse af geniets privilegerede erkendeevne var blevet introduceret i Danmark af Henrik Steffens i 1801 men forsvandt med ham igen kort tid efter. Tilbage blev, hvad Vammen kalder kritisk romantik med Ørsted som væsentligste eksponent. Ørsteds fornuft blev fremelsket gennem dannelsen, der ideelt set var et forsøg på at bringe subjektet i overensstemmelse med verdensfornuften, og det er ikke mindst derfor at en mand som Ørsted blev fortaler for oplysning og uddannelse – dannelsens væsentligste redskaber. Ved hjælp af uddannelsen kunne også middelmådigheder hæve sig op til et vist dannelsesniveau og bidrage til samfundets bedste. Det kan illustreres med følgende eksempel. Den opgave at tale til studenterne på Københavns Universitet ved årsfesten i 1821

⁵³ Herom se *Københavns Universitet 1479-1979*, bd. XII, Mogens Pihl (red.), s. 61ff

⁵⁴ Det er væsentligt at holde sig forskellen mellem teknologi og videnskab for øje. Teknologi fandtes og blev implementeret i Danmark-Norge i det sene 18. århundrede, men det skete i forbindelse med dens praktiske anvendelse og blev institutionaliseret i form af borgerlige selskaber og en polyteknisk offentlighed, som Wagner kalder den. Universitetet forblev uberørt af hele den teknologiske udvikling, jf. D.C. Christensen, *Det moderne projekt*, Kbh. 1996, s. 41-47

⁵⁵ Hans Vammen, "Kritisk romantik – om opfattelsen af den danske guldalder", *Historisk Tidsskrift*, 1987, hft. 1, s. 18-38, her s. 24. "Vi stræbe med Fornuften at omfatte og gennemtrænge hele Naturen, og at fremstille den i sin fulde Sammenhæng. Den Viden, som har dette til Formaal, kalde vi Naturvidenskaben eller Physiken i dette Ords vidtløftigere Forstand." H.C. Ørsted, *Første Indledning til den almindelige Naturlære*, 1811, §1, cit efter Finn H. Mortensen m.fl. (red.) *Samlerens Antologi af Nordisk Litteratur*, bd. 5, 1983, s. 251.

var Ørsteds, og efter at have forsikret tilhørerne om, at også de mindre ånder iblandt dem var berettiget til at nyde den ære, som lærdom berettiger, sagde han bl.a.:

“Jeg beder Eder, mine unge Venner, altid at beholde eders høie Kald for Øinene, og derved altid at nære Begeistringens hellige Ild. Aldrig bør I glemme, at det er vort aandelige Væsen, der gjør Mennesket til Guds Billede, og at det er Videnskaben, som uophørligen udvikler i os denne Guddomsgnist, deels ved at vise os, som i et Speil, vort eget Indre, deels ved at fremstille os det Guddomsaftryk, der overalt aabenbarer sig for os i Naturen. Af denne Overbeviisning om vor aandelige Naturs Herlighed maae I stedse være gennemtrængte; ikke blot i Studerestuen og Forelæsningsalene, men i hele Livet. Alt, hvad I see i Verdenbegivenhederne, i Menneskesamfundet og i Naturen bør I altid henføre til Fornuftens evige Love. I ville derved vinde paa to forskjellige Veie; paa den ene Side ville I uden at trættes med Fornøielse forfølge endog de vanskeligste Undersøgelser, og selv ikke ringeagte *det*, som et sløvere Øie anseer for ubetydeligt, idet eders ved Videnskaben skærpede Øie seer det Glimt af Fornuftens Lys, som bestraalet det; paa den anden Side vil den Overbeviisning, at Fornuften overalt, saavel i det Største som i det Mindste, aabenbarer sig, veilede Eder til at efterspore Naturens og Aandens Hemmeligheder, der hvor I uden Aandens Lys ikke vilde ane dem; saa at *det*, som for den Uindviede ikkun synes død Masse, for Eder vorder levende Kundskabskilder.”⁵⁶

Spejlet – dvs. selvindsigten – er det centrale billede, for hos Ørsted er det også nøglen til forståelse af det guddommelige.⁵⁷ Verden er åbenbaringen af guddommens skaberkraft og fornuft.⁵⁸ Uden at gøre Ørsted til hegelianer⁵⁹, er det også tydeligt, at Gud identificeres med den fornuft, i hvilken det enkelte menneske – i kraft af gudbilledligheden – kan skaffe sig indsigt gennem videnskaben. ”Nu begribe vi først ret, hvorledes vi med Fornuften kunne kjende Naturen; thi dette bestaaer ikke i andet end at *Fornuften gjenkjender sig selv i Tingene.*”,

⁵⁶ H.C. Ørsted, *Aanden i Naturen*, 1978, s. 245

⁵⁷ At se i spejlet er hos Paulus både forbundet med den dunkle gåde og forklarelse. (1. Kor. 13,12, og 2. Kor. 3,18)

⁵⁸ H.C. Ørsted, *Første Indledning til den almindelige Naturlære*, 1811, § 7, cit. fra *Samlerens Antologi af Nordisk Litteratur*, Kbh. 1983, s. 253

⁵⁹ Det er en væsentlig pointe hos Vammen, *HT* 1987/1, at den kantianske strømning o. 1840 blev afløst af hegelianere som H.L. Martensen, J.L. Heiberg, D.G. Monrad og Orla Lehmann m.fl. C.H. Koch mener i en artikel om Hegels betydning for dansk åndsliv i det 19. årh., *Filosofi* nr. 2, 1997, s. 18-31, at hegelianismen havde tre gennemslag i Danmark, første gang med Howitzfejden (se denne afh. s. 33ff), anden gang o. 1840 og sidste gang i striden om tro og viden. (se denne afh. s. 194)

som Ørsted skrev i en traktat i 1811.⁶⁰ Det guddommelige er opløst – ja, man tør næsten sige, at Gud er død – og er genopstået restløst i filosofien, dvs. videnskaben.

Wagner viser, hvordan Ørsted som et resultat af denne opfattelse betonedede den teoretiske undervisning på bekostning af den praktiske på den Polytekniske Læreanstalt, fordi han mente, at den “som har faaet et tydeligt Begreb om de fornemste Naturlove vil i Livet finde talrige Opfordringer til at gjøre Anvendelser deraf, og vil derfor ofte have den store Fordeel at handle efter Indsigt, hvor andre maa overlade dem til en blind Vane.”⁶¹

Det skyldes – som Wagner understreger – ikke, at Ørsted har forudset senere tiders behov for at bygge ingeniørvidenskaben på grundforskningen, men simpelthen den omstændighed at Ørsted prioriterer den videnskabelige holisme højere end den praktiske partikularisme. Det tydeligste eksempel herpå er Ørsteds egen mangel på interesse i anvendeligheden af hans egen opdagelse af sammenhængen mellem elektricitet og magnetisme, hvis betydning ikke mindst for polyteknikken jo skulle vise sig at blive følgerig. Ørsteds eftermæle som visionær hhv. forud for sin tid er derfor i nogen grad ufortjent. Han var i høj grad i pagt med sin tid.

Ørsteds *Aanden i Naturen* (1849-50) fremhæves som slutstenen i den romantiske naturvidenskabs bygning i Danmark.⁶² Den store forskel mellem første og anden halvdel af det 19. århundrede er netop forholdet til ånden.⁶³ Ånden er til og med midten af århundredet bærer af både kulturen i historien og af det enkelte menneskes menneskelighed. Ikke nok med at den formidler sammenhængen mellem individ og fællesskab, den er også bindeleddet mellem Gud og mennesker, oprindeligt i form af Helligånden, men hos Hegel i form af Verdensånden. Efter 1850 er ånd blevet til tradition eller tidsånd, dannelse til belæsthed, åndfuldhed til vid, geni til intelligens. Naturnødvendigheden tager over, og et af de væsentligste problemer, som den nye tid har at gøre med, er frihedens. Hvis hele mennesket defineres som natur uden ånd, bliver friheden hjemløs. Det modvirkes hos en skikkelse som Brandes ved hjælp af en stigende optagethed af historiens store personligheder og især af den oprørske *vilje* som et (over)menneskeligt karakteristikum.⁶⁴

⁶⁰ H.C. Ørsted, *Første Indledning til den almindelige Naturlære*, 1811, § 8, cit. fra *Samlerens Antologi af Nordisk Litteratur*, Kbh. 1983, s. 253. Se ill. denne afh. s. 277

⁶¹ H.C. Ørsted, *Indbydelse til at danne Selskabet til Naturlærens Udbredelse i Danmark*”, 1823, cit. efter Wagner, s. 139

⁶² Læg mærke til, hvordan denne metafor underbygger opfattelsen af denne videnskabs bygning som et fuldendt og helstøbt værk, mens den o. 1850 nok allerede stod som ruin.

⁶³ At bruge året 1850 som skillelinie er valgt i mangel af bedre. Ørsted var faktisk allerede i 1840'erne anset som lidt gammeldags.

⁶⁴ ”Af denne i grunden romantiske forestilling om den åndelige ener som heroisk banebryder nærede gennembruddets særlige frigørelsespatos sig.” som Klaus P. Mortensen skriver om Brandes i det af ham

Med alle forbehold for den risiko det er at bruge Ørsted som paradigmatiske eksempel på sin epoke, kan man illustrere ændringerne o. 1850 ved at sammenligne ham med Auguste Comte. Vanskeligheden er indledningsvis den, at Comte (1798-1857) og Ørsted (1777-1851) faktisk er samtidige, hvad deres væsentlige virke angår, men ikke desto mindre blev Comte et forbillede for den positivisme, der voksede frem efter hans og Ørstedes død, samtidig med at Ørsted og hans elever mistede betydning.⁶⁵ Comtes hovedværk *Cours de Philosophie Positive* (1830-42) er et opgør med den metafysiske tænkning, som Ørsted bl.a. repræsenterede til fordel for en "ren" videnskab, der forholder sig til det positivt givne, det vil sige til den virkelighed, der kan konstateres gennem erfaringerne. Man skulle begynde fra bunden med det evidente og det anvendelige. Man kan også formulere overgangen fra romantik til positivisme som en vægtforskydning fra ontologi til epistemologi, eller fra metafysik til metode. Mens Ørsted betragtede videnskabens genstand og dens redskab (ånden) som om ikke identiske så dog ligedannede, blev videnskaben for positivismen identificeret med den videnskabelige metode, der skulle bringes i anvendelse i uafhængighed af forskersubjektet og upåvirket af genstanden, forstået på den måde, at metoden skal være fastlagt på forhånd og ikke må tilpasses genstanden. Den skulle netop tjene som et neutralt redskab i formidlingen mellem subjekt og objekt.

Således frigjort fra romantikkens *Totalitätsanspruch* kunne videnskabens praktikere gå i gang med det praktiske, og Den polytekniske Lærestanstalt kunne blive polyteknisk i ordets mere moderne betydning. Det tog dog sin tid. Først efter århundredeskiftet fandt et betydeligt flertal af de polytekniske kandidater beskæftigelse i tekniske eller industrielle virksomheder og ikke blot i embedsværket.⁶⁶ I europæisk sammenhæng begyndte disse tekniske eksperter at dukke op allerede i 1840'erne, og det er karakteristisk, at væsentlige tekniske nyskabelser som kloakering, bygas og jernbanedrift i Danmark blev gennemført efter udenlandsk forbillede og i høj grad også med udenlandsk ekspertise.

Den såkaldte professionaliseringsproces er et resultat af en opgivelse af netop helhedstænkningen. Professionaliseringen sigter først og fremmest mod en faglig afgrænsning gennem statsanerkendt eksaminering, en lukket faglig offentlighed og monopol på udøvelse af faget. Professionaliseringen skaber kvaksalvere, i den forstand at den klart definerer hvem, der

redigerede bind *Uden for murene*, Kbh. 2002, s. 27

⁶⁵ Jeg betragter dem altså som idealtyper i Webers forstand. Comtes betydning i Danmark var antagelig størst i filosofien og stort set ikke eksisterende for naturfagene, skal man tro personregistre i Københavns universitets historie (Red. af Svend Ellehøj m.fl.) Om videnskabens udvikling i Danmark se denne afh. s. 186ff

⁶⁶ Wagner, s. 415

ikke har lov til at udøve faget, fordi de ikke lever op til et eller flere af de ovennævnte kriterier. Styrken ved professionaliseringen er dannelsen af *eksperten*, dvs. den der har privilegeret adgang til bestemt viden og/eller kunnen. Nu var der ikke længere brug for udenlandsk bistand, og danske ingeniører tog sågar til det store udland og byggede broer.

En beskrivelse af videnskabens udvikling efter 1850 bliver derfor i første omgang en redegørelse for udparcelleringen af de forskellige fag.⁶⁷ Den første fandt sted netop i 1850, da det lykkedes at få oprettet et selvstændigt naturvidenskabeligt fakultet ved universitetet i København.⁶⁸ Dermed blev de naturvidenskabelige fag også institutionelt adskilt fra de filosofiske og historisk-filologiske. Ånden blev skilt fra naturen, så at sige. En anden milepæl i den proces er indførelsen af den specialiserede skoleembedseksamen i 1883 til afløsning af den mere generelle embedseksamen af 1849. Den nye eksamen gav fx faglærte fysikere og historikere monopol på hhv. fysik- og historieundervisningen i de lærde skoler.

Her sætter min undersøgelse imidlertid ind. Det spørgsmål, som danner udgangspunkt for denne afhandling, er, hvordan naturvidenskaben i almindelighed og biologien og Darwin i særdeleshed vandt så meget frem, at kunne antage form af "Mutterwissenschaft" og Weltanschauung og i mange andre sammenhænge simpelthen blev retningsgivende og handlingsanvisende.⁶⁹

Ganske vist kan den faglige og videnskabelige udvikling beskrives som en differentieringsproces, men samtidig er denne proces ikke entydig. De nye fag afgrænsede sig

⁶⁷ "The development of 19th century scholarly research is characterized by expansion, specialization and increasingly self-referential modes of operation. The rise of research universities, encouraged first in Europe and with some delay in the United States, had a tremendous impact. A new professional apparatus with a seminar system, laboratories, reference tools, and scientific journals shaped professional activities. Distinct sets of methodologies and legitimation strategies developed within each discipline. As a result, the overall focus shifted from the universal orientation of humanist education to specialized professional training. The ideals of Bildung and cosmopolitan scholarship were still held in high esteem, but they nevertheless stood at odds with the development of relatively autonomous expert cultures. Many of the new forms of knowledge were difficult to integrate into the Bildung of the individual. At the same time, academics' influence on culture and society seemed to decline; they had increasing difficulty in making themselves heard outside their own fields of study. The success story of the research university can also be read as the story of alienation of many of the individuals involved. Professional careers at universities drifted apart from those in politics, law, or the business world. Interests beyond the field of academics could no longer be articulated directly and with immediate results." *Call for papers: Expert Cultures and Social Engineering in the 19th Century. Scientists, Scholars and Institutional Politics between Germany and the United States*. Workshop at the German Historical Institute, Washington, D.C., April 26-27, 2002; Conveners: Philipp Loeser (University of Goettingen/GHI/AICGS) – Christoph Strupp (GHI)

⁶⁸ Som et kuriosum kan det nævnes, at "Det andet universitet" nemlig det i Kiel først fik udskilt et særligt naturvidenskabeligt fakultet i 1963 (nittentreotres). *Københavns Univ.*, bd. XII, s. 73

⁶⁹Fritz Wagner "Biologismus und Historismus im Deutschland des 19. Jahrhunderts", i Gunter Mann, *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1973. Biologi dækker ikke en konkret universitetsdisciplin i perioden men er en samlebetegnelse for udviklingslære, zoologi, botanik, celle- og mikrobiologi etc. Almindeligvis bruges naturhistorie som samlebetegnelse. Ordet biologi optræder første gang o. 1800 som et forsøg på at samle læren om liv under én hat. Netop på dette tidspunkt er man gået væk fra den kartesianske forestilling om kroppen som mekanisk og er begyndt at betragte liv som en funktionssammenhæng, der er væsensforskellig fra maskinen. Se note 197. Spørgsmålet er diskuteret omfattende af Michel Foucault i *Ordene og tingene*.

ikke kun, men udviklede sig også i afhængighed af hinanden ved krydsbestøvning i kraft af gensidig inspiration, stridigheder om demarkationslinierne mellem fagene og legitimeringsbehov, hvilket alt sammen tjener til at udviske faggrænser. Især legitimeringsbehovet er interessant.

Legitimeringen finder sted ved lån. Historievidenskaben fx havde netop med det moderne gennembrud oplevet et sådan tab af legitimitet, for som Nietzsche sagde: "Historien tænkt som en ren og nu selvberørende videnskab ville betyde en slags livsafslutning og afregning for menneskeheden."⁷⁰ Hvis historien i begyndelsen af århundredet optimistisk havde givet lovning på det store overblik, blev det efterhånden klart, at dens jurisdiktion ikke strækker sig ud over timeligheden, og at en historisk sandhed netop blot er historisk. For at bevare og styrke sin legitimitet som videnskab måtte historikerne derfor organisere sig i et laug, hægte sig på naturvidenskaben og indrette laboratorier og værksteder og omgive sig med håndværksmetaforer⁷¹ og udpege "arbejdsmarker" for at få lidt medløb i en mekanisk tidsalder:

"I naturvidenskabernes virkelighedsbeskrivelse, som flere og flere efterhånden blev konfronteret med, var det ikke mindst forestillingen om de evige, uforanderlige naturlove, der kunne forlene den nye helhedsopfattelse med en følelse af stabilitet og tryghed i en tilværelse, hvor det var blevet mentalt muligt at betvivle Guds eksistens. [...] Under hele det fantastiske naturvidenskabelige gennembrud har historikere og andre humanister set med ikke så lidt benovelse på de formidable resultater og deres betydning for samfundenes og det enkelte menneskes tilværelse."⁷²

Netop historiefaget er et godt eksempel på naturvidenskabernes og de dertil knyttede tekniske discipliners store betydning, og kunne for så vidt tjene som prototypen på krydsningen mellem samfunds- og naturvidenskaberne. Historikere udviklede en slags laboratoriementalitet og tog sig den positivistiske naturvidenskab som forbillede. Ældre bind på institutbiblioteket på Institut for Historie i København er stadig mærket "FHL" på ryggen, en forkortelse for (Universitetets) Filologisk-historiske Laboratorium.

Mine undersøgelser går ud på at vise, hvordan afgrænsningerne mellem fagene – med biologien som udgangspunkt – viser sig at udviskes og i nogle sammenhænge ophæves

⁷⁰ Fr. Nietzsche 1996, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*, München, s. 19

⁷¹ Om denne metaforik, se Alexander Demandt, *Metaphern für Geschichte*, München 1978, og J.F. Møller "Skyggespil og skueplads - byggeplads og skuespil : om historiens billedsprog" i *Højskolebladet*, nr. 34, 1997

i modsætning til den generelle specialiseringstendens. Det viser sig for sociologiens vedkommende som en direkte afhængighed af biologien i fagets opbygningsår – og derefter af en manifest afvisning af denne afhængighed. Det viser sig i byplanlægningen som en brug af hygiejnisk videnskab som væsentlig argument i tilrettelæggelsen af det nye København. Det viser sig i psykiatrien som et meget udvisket forhold mellem samfundskritik og klinisk diagnose, og det bliver tydeligt i de eugeniske bevægelser, der bruger biologien som argument for socialpolitiske tiltag. Socialdarwinismen er et prototypisk eksempel på netop denne sammenblanding af biologi og politik og er derfor genstand for en selvstændig behandling.

Mine undersøgelser udgår som sådan fra Nietzsche, fordi han som den første pegede på, at videnskabernes legitimitet bestemt ikke kommer af sig selv. Han betragtede som fremhævet ovenfor den nye videnskab som blot endnu en afgud og jagten på den videnskabelige sandhed som en religiøs praksis. Nietzsche forblev relativt upåagtet i sin samtid. Georg Brandes lagde som en af de få betydningsfulde europæere mærke til Nietzsche, mens filosofen endnu var ved sine fulde fem, men lagde i sin fortolkning vægt på religionskritikken og dyrkelsen af det store menneske snarere end nihilismen.⁷³

Nietzsches videnskabskritik har tilladt en opgivelse af den hengivenhed, hvormed videnskaben omfattes, og den har derfor også kunnet afsløre den legitimeringsstrategi, som videnskaberne har gjort brug af. Hans filosofi er antiessentialistisk, dvs. at den ikke henviser til en sidste begrundelse eller et arkimedisk punkt, og kritiserer dem, der gør. Det indebærer ikke alene en kritik af videnskaben men også af den fremskridtsfilosofi, der fulgte.

Denne fremskridtsfilosofi eller modernitetsforelskelse har siden haft mange kritikere, Spengler, Adorno & Horkheimer, Zygmunt Baumann eller Jean-Fr. Lyotard, hvoraf jeg især knytter an til sidstnævntes lille bog fra 1979, *Viden og det postmoderne samfund*.⁷⁴ Den parafraseres gerne under overskriften "De store fortællingers død" men sammenfattes nok mere præcist i betegnelsen "Den store fortællings død", fordi den gør op med det modernes mytologiske fortælling, nemlig at oplysning, videnskab og fremskridt er uadskillelige (og uundgåelige).

Kritikere har fremhævet, at Lyotards tese ikke er andet end en fortælling i sig selv, nemlig den om det modernes storhed og fald, således at han ikke bliver en postmoderne men kun en senmoderne filosof, ikke ulig Heideggers karakteristik af Nietzsche. Lyotards

⁷² Alex Wittendorff 1986, *Rejsen mod virkeligheden*, København, s. 57 og s. 65

⁷³ I den berømte artikel, "Aristokratisk Radikalisme" i *Tilskueren*, 1889, s. 565-613

⁷⁴ Første danske udgave 1982, 2. udg. 1996

opgør er et opgør med en helhedsfilosofi. Kigger man nærmere hos Comte, bliver det da også klart, at der ligger en enhedsvidenskabelig ambition til grund for hans filosofi. Når alle positive videnskaber er perfektionerede, skal de ideelt set kunne samles til en altforklarende videnskab med sociologien i toppen af hierarkiet. Derfor er der også betydelige ligheder mellem romantik og positivisme. Forskellen er blot den, som det er fremgået af det foregående, at romantikerne forsøgte at regne Gud med i ligningen med henblik på en opløsning, mens den anden halvdel forsøgte at udelukke ham fra begyndelsen.

Glyngøre modtog i foråret 1995 en del kritik for denne reklame for sild til påskefrokosten, og firmaet endte med at trække den tilbage. Reklamens slogan er en glimrende overskrift for det 19. og 20. århundredes syn på Jesus. Han har bevaret sin status som en historisk – dvs. virkelig og/eller væsentlig – skikkelse, men opstandelsen, den overnaturlige tildragelse, der gør ham til Kristus, frelseren og forløseren, har man i det store hele forsøgt at undgå.

Ekskurs om Franz Howitz

Professor og læge ved forbedringshuset på Christianshavn, Franz Gothard Howitz, (1789-1826) offentliggjorde i *Juridisk Tidsskrift* for 1824 en afhandling om "Afsindighed og Tilregnelser".⁷⁵ Den handlede ikke blot om tilregnelighed som juridisk spørgsmål, men viste sig at udløse en voldsom debat om viljens frihed, der siden er blevet kendt som Howitz-fejden. Howitz stod næsten alene i debatten men tvang sine samtidige til at udtrykke sig i meget klare vendinger, og derfor giver Howitz-fejden et virkelig godt billede af Guldalderens livsanskuelse og *Weltanschauung*.

Howitz gjorde sig til talsmand for det synspunkt, at der var grader af tilregnelighed, og at retssystemet, der hidtil havde opereret med et meget markant enten-eller i spørgsmålet om afsindighed og tilregnelighed, i højere grad skulle tage hensyn til dette.⁷⁶ A.S. Ørsted var den første til at svare og siden kom også en række andre af tidens notabiliteter med indlæg. Debatten antog efterhånden en meget hård og personlig tone. Howitz tog til genmæle i to skrifter, *Determinismen eller Hume imod Kant* og *Ultimatum angaaende Determinismen og Etatsraad Ørsteds fortsatte Bemærkninger om samme* fra hhv. 1824 og 1825. Han døde uventet kort tid efter og det københavnske borgerskab fik i endnu nogle år fred for sådanne radikale synspunkter.⁷⁷

Guldalderens opfattelse af friheden var bygget på en dualistisk opfattelse af mennesket. To kræfter påvirkede mennesket: naturen, drifterne og lidenskabene på den ene side og fornuften og ånden på den anden. Howitz kaldte dette dualistiske billede af mennesket for *homo duplex*.⁷⁸ Frihedens ophav eller hjemsted var ånden. Frit var mennesket, fordi det var af ånd, mens ufrihed var at give efter for de naturlige tilbøjeligheder. Med lektor ved Sorø Academie, Peder Hjorts ord:

"Frihed er det abstracte Begreb af det Aandelige: Nødvendighed af det Naturlige. Hvor man altsaa finder blot Natur, der maa man antage blot Nødvendighed, men hvor man finder

⁷⁵ Også udgivet i selvstændig indbinding som *Om Afsindighed og Tilregnelser. Et Bidrag til Psychologien og Retslæren* af F. G. Howitz, Kjbh. 1824. Pagineringen er den samme i denne som i tidsskriftudgaven. Tak til Hans Vammen for gode samtaler under forberedelserne til denne ekskurs og i det hele taget.

⁷⁶ Howitz giver en række konkrete eksempler i *Om Afsindighed*, 1824, s. 90ff

⁷⁷ Intet tyder på, at han begik selvmord. Debatten er summeret af Oluf Thomsen, *F.G. Howitz og hans Strid om "Villens Frihed"*, Kbh. 1924. En fagfilosofisk gennemgang af fejden giver C.H. Koch i "Ørsted og striden om viljens frihed" i Ditlev Tamm (udg.) *Anders Sandøe Ørsted 1778-1978*, Kbh. 1978. En gennemgang med retspsykiatrisk perspektiv findes hos Knud Waaben *Retspsykiatri og strafferet i historien lys*, Kbh. 1997, s. 35-47

⁷⁸ Howitz, *Om Afsindighed*, 1824, s. 5. Om dualisme se denne afh. note 146.

Aandeligt med, der maa man antage Frihed med, og hvor man finder reen Aandelighed, der maa man antage reen Frihed.”⁷⁹

Det var menneskets pligt at lade optugtelsen gå over naturen, således at det ikke lod sig beherske af sine lidenskaber⁸⁰, og deri bestod netop også friheden. Eftersom ånden altid husedes i legemet – dvs. naturen – ville den altid være underlagt de begrænsninger og love, som naturen og endelighedens vilkår dikterede, men tænkt som ren ånd var den principielt helt fri. Modsætningsforholdet mellem ånd og natur var moralsk i sin natur.⁸¹

Faktisk var friheden at underlægge sig åndens nødvendighed, af Hjort formuleret som ”moralsk Nødvendighed”.⁸² Det var altså ikke muligt at undfly ansvaret for sine handlinger med henvisning til at man i situationen lå under for en lidenskabelig tilbøjelighed, for det var netop et menneskes forpligtelse at holde sig borte fra lidenskaben. Jo mere man kunne beherske sin natur, desto mere moralsk var man, og den sande dannelse bestod da i en oparbejdning af fornuft og moral i en skøn forening. Målet for denne bestræbelse var det guddommelige, og skønt intet menneske kunne nå dette mål, var der dog i hvert menneske i kraft af gudbilledligheden nedlagt en evne til at stræbe efter det. Ørsted pointerede i sit første svar til Howitz netop dette forhold:

”Den Kraft, som vi have i os til at leve et sligt høiere Liv, at eftertrægte hiint høiere Gode, at følge den Lov, som viser os Veien til dette Maal, (Sædelighedsloven), er det, hvori Friheden består. [...] Vor Frihed er saaledes forbunden med et Valg, mellem forskjellige Love, i hvis Tjeneste vi kunne træde. Men til dens Væsen hører ikke denne Muelighed til at afvige fra Guds eller, om man vil, Sædelighedens Lov.”⁸³

Friheden var altså både at følge en nødvendighed og træffe et moralsk valg. Dette ikke særligt selvbærende argument krævede en distinktion mellem vilkårlighed og vilje. Vilkaarligheden (eller *arbitrium liberum*) stod på sin vis over dualismen, fordi mennesket ikke var prædestineret til lidenskabelighed frem for fornuft. Viljen ytrede sig i vilkaarlighedens medium som evnen til at vælge det rette. Friheden til at vælge det umoralske havde vilkaarligheden som forudsætning, men den rene vilkaarlighed var ikke frihed. Først når viljen satte ind, kaldtes det frihed.

⁷⁹ Peder Hjort, *Skulde der virkelig være Fare for, at Professor Howitz blev en Martyr for Sandheden?*, Kjøbh. 1825, s. 8

⁸⁰ Se dog note 821.

⁸¹ se *Juridisk Tidsskrift*, 8. Bd., 1.hft, 1824, s. 134

⁸² Hjort 1825, s. 25

⁸³ *Juridisk Tidsskrift*, 8. Bd., 1.hft, 1824, s. 127. Ørsted identificerer simpelthen frihed med ”den moralske Kraft”

Denne antropologi havde også plads til afsindigheden. Den var det åbenlyse fravær af fornuft, dvs. menneskets hensynken i dyriskhed. Uden fornuft havde viljen ingen retningslinier og var derfor sat ud af kraft, ophævet til ren vilkårlighed – som nævnt ikke at forveksle med frihed – og så var der intet til at holde lidenskaben i skak. Hvis mennesket havde fornuften i behold således at det kunne handle rationelt i den almindelige hverdag, var der ingen undskyldning for at begå ugerninger, for fornuftens *første* pligt var netop at gøre det moralsk rigtige:

”Dersom der er givet ethvert Menneske en Kraft til at indrette sit Levnet efter en Lov, som ikke stammer fra den sandelige Verden, saa maa det tilskrives ham selv, at han giver sig hen i Sandsernes Trældom. Han er vel i Gjerningen (actu) ikke fri, fordi han ei benytter denne Kraft, men han var dog fri i Muligheden (in potentia), fordi han besad hiin Kraft, som han kunde og burde have brugt.”⁸⁴

Mynster opsummerer sin tids opfattelse af viljens natur i en anmeldelse af Howitz’ første skrift:

”Det er den almindelige Forestilling om denne Sag, som ingen Philosopheren nogensinde vil kunne fortrænge fra at være den herskende, at Mennesket, saalænge han vedbliver at være i Ordets fulde Betydning Menneske, det er, saalænge han besidder de Egenskaber, der fortrinligviis tilhøre Mennesket, hvor mange af de Egenskaber, der foruden hine kunne smykke et Menneske, han endog mangler, er fri, istand til at handle vel eller ilde, og dersom han handler ilde, da kræver man ham med al Ret til Ansvar for hans Gierninger, og han kan ikke retfærdiggjøre sig ved Forevending af Eenfoldighed eller Lidenskab. *Quand les gens sont bêtes, il y a toujours de leur faute*, siger Frue Stael, og dette gielder endnu mere, naar de ere onde, saalænge nemlig de ere i deres naturlige Tilstand. Indtræder derimod Afsindighed, da er denne Tilstand ophørt, og vi kunne ikke mere bedømme og behandle dem som andre Mennesker; de ere blevne ufrie, vi sige, at de ere sunkne i en ufornuftig og dyrisk Tilstand, ikke fordi de jo endnu kunne besidde meget fortrinlige Egenskaber, men fordi de have tabt det egentlig menneskelige Fortrin, Friheden; de handle ikke selv, men en fremmed Magt – ikke blot tilskynder dem, som os alle, men handler igiennem dem, uden at de for nærværende Tiid formaae at gøre Modstand; og derfor er her Tilregneligheden ophørt. Dersom det endog er

s. 130.

ved deres egen Brøde, at de ere komne i denne Tilstand, saa ere de dog nu ikke længere ansvarlige; de maae bevogtes, maaskee tvinges, men kunne ikke egentligen straffes. Saaledes er i Sielens dybe Grund Grændselinien Skarpt nok afstukken. Vel negte vi ikke, at jo Daarlighed og Begierlighed kunne foraarsage, at Mennesket bliver mindre og mindre frit; men saalænge endnu ligesom Vægtstangen hælder til den ene - Fornuftighedens – Side, er Mennesket ogsaa endnu istand til at raade sig selv, og han maa derfor svare for sig selv, ogsaa i de enkelte Tilfælde, da han virkelig handlede som i Afsindighed, thi han havde det endnu i sin Magt at holde sig ude af denne Tilstand. Flyttes derimod Vægten udover Hvilepunctet, om den endog endnu kun frembringer en ringe Hælding til den anden Side, da er den fornuftige Tilstand, og dermed Friheden, ophørt. Hvor vanskeligt det nu endog i enkelte Tilfælde kan være, af et enkelt Factum, eller endog af et Menneskes hel udvortes Forhold i en given Tiid at erkiende, om Afsindigheden er indtraadt eller ikke, saa er dog i sig selv de Afsindiges Classe strengt adskilt fra de Ikke-Afsindiges, og man kan og bør søge at udfinde, til hvilken af disse tvende Classer den Anklagede henhører, ligesom de Skyldiges Classe ogsaa i andre henseender ikke smelter sammen med de Uskyldiges, hvor vanskeligt det endog, efter Ørsteds Bemærkning (jur. Tidsskr. S. 148), i enkelte Tilfælde kan være at udsige det *guilty or not guilty*, der ofte skiller mellem Liv og Død.⁸⁵

Det var altså for Mynster i *princippet* muligt at skelne skarpt mellem tilregnelighed og afsindighed, om end han måtte medgive, at de i praksis kunne være vanskeligt at skelne.

Op imod sin samtids kantianere stillede Howitz en anden antropologi i den engelske empirismes tradition, ifølge hvilken den menneskelige vilje ikke er en uafhængig instans, men ”som Noget ved Aarsager betinget. Disse Aarsager, hvoraf Villien betinges, benævnes Motiver, og indbefatter under dette Navn samtlige Forestillinger og Følelser, (...), som røre sig i Menneskets Indre og bringe hans Spontaneitet til Virksomheds-Yttringer.”⁸⁶

Howitz mente, at der eksisterede en række mellemformer mellem afsindighed og tilregnelse, og at disse mellemformer havde deres årsag i fysiske sygdomme. I stedet for sine modstanderes *homo duplex*, ifølge hvilken afsindighed skyldes mangel på fornuft eller moral, stillede han selv en model op for et *homo triplex*, forstået som en enhed af ånd, lidenskaber og krop. I princippet burde man kunne se enhver form for afsindighed som

⁸⁴ A.S. Ørsted i *Juridisk Tidsskrift*, 1825, 8. Bd. 1. hft. 1824, s. 131

⁸⁵ *Dansk Litteratur-Tidende*, 1824, s. 360-62. Anmeldelsen er anonym, men antages at være af Mynster.

⁸⁶ Howitz, *Ultimatum*, 1825, s. 8

organiske forandringer i legemet, især i hjernen, hvilket Howitz også regner for tilfældet i praksis hos mange patienter.⁸⁷

Faktisk er forskellen mellem de to synspunkter ikke så stor. Det er vanskeligt at se, at deres respektive konsekvenser for den juridiske praksis skulle være af et omfang, der berettiger fejdens voldsomhed. Det er da også klart, at forskellen ligger i filosofien bag. Howitz stod i den engelske tradition, og der stod han næsten helt alene, for det etablerede København var orienteret mod den tyske idealisme.⁸⁸

Howitz talte for en materialisme og en determinisme – den såkaldte Nødvendighedslære – der bestemt ikke udelukkede at mennesket har psykologiske egenskaber såsom handlefrihed, men at denne frihed netop ikke var absolut og ubetinget. Utilregnelighed var derfor ikke en sygdom i eller fravær af fornuften men en determinering af viljen. Til syvende og sidst hævdede han årsagsprincippet universelle gyldighed (af intet kommer intet) og måtte derfor afvise, at der fandtes den menneskelige handling, som var uden årsag. Hans modstandere fik det til at han var absolut determinist.⁸⁹ Mynster gjorde sig lystig over, at man egentlig ikke kunne bebrejde Howitz hans holdninger, fordi han ”i Følge Nødvendighedslæren, *maatte* skrive en saadan Afhandling om Afsindighed og Tilregnelse” og at Howitz tilsvarende ikke kunne bebrejde anmelderne deres modvilje mod hans tanker, fordi de ligeledes var determineret til at mene som de mente.⁹⁰ Det afviste Howitz dog på det skarpeste. Han fandt at det var umuligt at tænke sig en vilje, som var upåvirket og interesseløs, men mente ikke på den baggrund at have talt for en ren fatalisme.

Konsekvensen af Howitz’ livsanskuelse er det, som en eftertid har lært at kende som et mere human retssystem, fordi hans tanker indebar, at straf ikke var så godt et middel til at rette op på kriminalitet som indgreb, der ændrede de ydre forudsætninger – arv og kår – der skabte den kriminelle: behandling frem for tugt. For Howitz var der ingen absolut frihed, intet absolut godt og ondt; det var relative værdier. Han nærmede sig i praksis den utilitaristiske skole, dvs. den anskuelse at en handling moralske værdi beror på dens nytte

⁸⁷ Howitz, *Om Afsindighed*, 1824, s. 11

⁸⁸ Forskellen skyldtes ikke mindst sprogkundskaber. Howitz citerer sine engelske hjemmelmænd på originalsproget. *Determinismen eller Hume imod Kant*, 1824, indledes simpelthen s. 1-42 med et af ham til lejligheden oversat stykke af Hume. Ørsted henviser ganske vist også til Hume på originalsproget, men må i diskussionen af Locke gribe til en tysk oversættelse. *Juridisk Tidsskrift*, bd. 10, 1825, s. 44, mens Mynster i sit svar citerer Locke på fransk. *Dansk Litteratur-Tidende*, 1825, no. 1, s. 12. Howitz delte denne angelsaksiske orientering med en anden af tidens provokatører, Grundtvig, og med sin stort set eneste støtte Carl Otto, der havde valgt et Byron-citat som motto for sit tidsskrift *Nye Hygæa*, hvor han fx i 3. Bd. 1824, s. 171ff. meddelte en oversættelse af de Quinceys *Confessions of an English Opium-Eater*. (Se endv. denne afh. note 572.)

⁸⁹ C.H. Koch, anf. arb. s. 118, noterer, at uenigheden mellem Ørsted og Howitz ikke mindst skyldtes, at de ikke skelnede mellem motiv og årsag.

⁹⁰ *Dansk Litteratur-Tidende*, no.1, 1825, s. 2

eller dens følger for menneskenes velfærd og lykke, ikke dens overensstemmelse med et moralsk aksiom som i Kants pligt-etik. For en utilitarist er ”godt” og ”ondt” afledte og ikke selvberørende begreber. Moralens udspringer ikke som det kategoriske imperativ med bydende nødvendighed af mennesket qua fornuftsvæsen eller som en indiskutabel forudsætning, men er udviklet i ”Menneskenes Coexistenz og indbyrdes selskabelige Forhold”⁹¹, forskellig i forskellige lande til forskellige tider, dvs. som en social konstruktion. Howitz fandt, at den fundamentale drift i menneskene ikke er den at gøre det gode men at gøre sig det behageligt, formuleret som ”Lyksaligheds Driften” eller ”Lyksalighedslæren for det selskabelige Liv”.⁹² Således at identificere egennytten – for Howitz den kollektive egennytte – med et moralsk gode var en provokation for den filosofi, der byggede på, at drifter og sædelighed var modsætninger.

En af de få, der støttede Howitz, var hans kollega fra Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, Carl Otto, som i sin bog om Frenologien fra 1825 omtalte Howitz’ materialisme og determinisme.⁹³ Otto hørte lige så lidt som Howitz til borgerskabets inderkreds, og det er betegnende, at frenologien netop *ikke* var anerkendt som videnskab i det romantiske Danmark.⁹⁴ Denne afvisning fandt sted på præcis samme grundlag som afvisningen af Howitz’ synspunkt, nemlig at frenologien var en materialistisk opfattelse af menneskets psyke, der ikke stemte med det kantianske begreb om frihed. Frenologien er forestillingen om, at psykologiske egenskaber udtrykker sig i fysiologien på en sådan måde, at de kan aflæses af hovedskallens form, således at fx en høj pande afspejler et stort intellekt mens en skråt tilbagefaldende pande – også kaldet en fladpande – er udtryk for det modsatte.

Howitzfejden er behandlet mange steder i litteraturen, om end den stadig savner en tilbundsående undersøgelse. Den er især interessant, fordi den illustrerer embedsborgerskabets kulturelle hegemoni i Guldalderens København og den styrke, hvormed der blev slået ned på folk, der tænkte anderledes. Harald Høffding beskrev i begyndelsen af det 20. århundrede Howitz som et forfriskende pust i et angiveligt noget stuelummert åndeligt miljø.⁹⁵ I sin redegørelse for Howitz-fejden lægger Knud Michelsen

⁹¹ Howitz, *Om Afsindighed*, 1824, s. 48

⁹² Howitz, *Om Afsindighed*, 1824, s. 54 og s. 60

⁹³ Cf. Howitz, *Ultimatum*, s. 50. Howitz refererer til frenologiens skaber, Gall, flere steder. Otto havde også i sit tidsskrift *Nye Hygæa*, juli 1825, s. 3ff givet sin version af tilregnelighed med direkte henvisning til Howitz. Om Otto se: Ander Mortensen, ”Det hoved vil jeg have - en frenologisk episode af Carl Otto”, *Handicapshistorie*, 1990, samt Sidsel Eriksen, ”Mellem medicin og moral” i C. Due Nielsen (red.), *Festskrift til Inga Floto*, Kbh. 2002. Om frenologi se denne afh. note 425.

⁹⁴ Se denne afh. note 786.

⁹⁵ Harald Høffding, *Danske Filosofer*, Kbh. 1909, s. 81-88.

vægt på, at det er en strid om faglig jurisdiktion.⁹⁶ Han fremhæver, at Howitz ønskede at give lægerne kompetencen til at afgøre spørgsmålet om tilregnelighed på bekostning af juristerne. Michelsen udpeger Howitz til at være forløber for en senere tids empirisk baseret naturvidenskabelig medicin i stærk konflikt med sin samtids teologiske og naturfilosofiske spekulationer. Tilsvarende ser Michelsen i A.S. Ørsteds modargumenter en sammenfletning af moralske, teologiske, politiske og medicinske betragtninger, der ikke giver sidstnævnte den nødvendige forrang.

Michelsens vurdering kan jeg følge, for så vidt Howitz faktisk forsøgte at gennemføre en specialisering og en tilsvarende professionalisering af lægefaget. Den stærke modstand mod hans synspunkt skyldtes imidlertid ikke blot en strid om faglig jurisdiktion. Howitz bad eksplicit sine samtidige om at opgive et helt verdensbillede, hvor materie og ånd, skyld og moralitet havde sin nøje tilmålte plads. Det var et hierarkisk system, hvor det dannede embedsborgerkab sad i toppen. Den position var de ikke parat til at opgive. Først med sammenbruddet af det ørstedske verdensbillede – og det gælder begge brødrene – efter 1840, blev der igen plads til et synspunkt som Howitz’.

Statistikken var i denne udvikling en nøglevidenskab.⁹⁷ Som den videnskab, der med matematikkens hjælp befatter sig med befolkningens kvantitet blev den knæsat med oprettelsen af Det statistiske Bureau i 1850. Et par år før havde en af bureauets første ansatte, C.J. Kayser udgivet en undersøgelse af selvmordet. Netop selvmordet var en af de store gåder for den filosofi, der satte den frie vilje så højt. Det blev siden et centralt emne for den sociologi, der gerne ville efterprøve menneskelivets lovmæssigheder.⁹⁸ Kayser konstaterede, at der var nogle markante regelmæssigheder i de registrerede selvmord, som fik ham til at betvivle, at viljen var så fri som man sagde. Det er ikke utænkeligt, at han har haft den da 20 år gamle Howitzfejde i erindring:

”Det er Naturvidenskabens Opgave at paavise den lovmæssige Nødvendighed, der gjør sig gjældende i hele Skabningen; dens Midler ere deels Iagttagelse og Erfaring, deels videnskabelig Sammenstilling af det Iagttagne. For at den menneskelige Aands Virksomhed altsaa skulde kunne blive Gjenstand for en naturvidenskabelig Undersøgelse, maatte den være styret af nødvendige Love; men Mennesket er jo frit, og en saadan Nødvendighed vilde

⁹⁶ Knud Michelsen, *Synålejomfruen*, Kbh. 1989, s. 37-59

⁹⁷ Cf. Anne Løkke, *Døden i barndommen*, Kbh. 1998, s. 33ff

⁹⁸ Den danske sociolog, Cl. Wilkens (se s. 98) diskuterer netop i sit hovedværk, *Samfundsløgemets Grundlove*, 1881, s. 31f moralstatistikken, dvs. den statistiske betragtning på gerninger, der ellers anses som ene udspringende af den frie vilje. Quetelet diskuterer han s. 40. Om darwinismen og viljens frihed se note 635.

ophæve Friheden. Uden her at ville berøre Striden om, hvorvidt Mennekset er frit, maa jeg dog tillade mig den Bemærkning, at om man ogsaa tillægger Individet den meest ubundne Frihed, maa man dog erkjende, at alle menneskelige Selskaber i en høi Grad ere betyngede med Nødvendighedens Lænker.”⁹⁹

Efter 1850 tog udviklingen fart. Ved straffelovsreformen i 1866 blev der indført en paragraf om tilregnelighed, den såkaldte tåbeparagraf.¹⁰⁰ Samme år vandt den unge Harald Høffding guldmedalje på en upubliceret afhandling om Howitz-fejden. Tiden var med Howitz’ synspunkt.¹⁰¹ Fejdens nye sejrherre skrev også historien, og hver især kunne den ny tids repræsentanter i Howitz se den spæde begyndelse til det, de selv var blevet til og stod for. Det blev i tilbageblikket historien om Howitz som det friske pust, Howitz som forløber, Howitz som misforstået pioner.¹⁰²

⁹⁹ C.J. Kayser, *Om Selvmord i Kongeriget Danmark. Et Bidrag til dette Lands moralske Statistik* (særtryk af Dansk Folkeblad), Kjbh. 1846, s. 3. Hvert 27. dødsfald blandt mænd over 10 år skyldtes selvmord. Kayser kunne konstatere en stigning i antallet i de seneste 10 år, og han kunne afkræfte den formodning, at de fleste selvmord fandt sted i årets mørke tid. Desuden var hyppigheden størst blandt yngre mænd. Han gengiver desuden uddrag af en række selvmordsbreve, der er højst interessant læsning. Se s. 60ff

¹⁰⁰ Waaben, *Retspsykiatri*, s. 63ff, cf. Birgit Kirkebæk, *Da de åndssvage blev farlige*, Kbh. 1993, s. 18, og Thomsen, s. 35

¹⁰¹ Thomsen, *F.G. Howitz*, 1924, s. 6. Om Kierkegaard og Howitz se Isak Winkel-Holm, ”Angst og utilregnelighed”, *Spring*, nr. 8, 1995, s. 100-116

¹⁰² *Dansk Litteraturhistorie*, bd. 5, (Steffen Auring mfl. red.) 1984, s. 170ff er ikke langt fra at gøre Howitz til forløber for en (marxistisk) materialisme. Den ser striden i sin politiske kontekst. Høffding drager i *Danske Filosofer*, Kbh. 1909, s. 85 sammenligninger mellem Howitz og den senere udviklingslære.

Politik og videnskab – eksemplet medicin

Efter indledningsvis at have forsøgt et overblik over videnskabens udvikling i det 19. århundrede, vil jeg i det følgende diskutere mere specifikt sammenhængen mellem medicin og politik, som er det klareste eksempel på de forbindelseslinier, der løb mellem videnskab og politik i det 19. århundrede. Medicin var det videnskabelige fag, der uddannede flest kandidater, og stod som prototypen på naturvidenskabens succés. Tilsvarende står medicinen i centrum for den videnskabshistoriske forskning, og kan derfor også tjene som den bedste illustration af forskningens standpunkter.

Politik skal i denne sammenhæng ikke forstås som den aktivitet, der er forbeholdt politikere, men som et noget bredere begreb, der dækker mange forskellige former for samfundsopfattelser og –normer. Der er altså tale om et forsøg på at beskrive vekselvirkningen mellem samfund og videnskab eller hvad en historiker har kaldt ”the osmosis between specific scientific discourses and the general cultural discourse.”¹⁰³ Først vil jeg beskrive påvirkningen den ene vej, fra politik til medicin, og dernæst den modsatte vej med større vægt på medicinens naturvidenskabelige legitimeringsgrundlag: biologien.

Den traditionelle indstilling i forskningen om naturvidenskabens betydning for den øvrige samfundsudvikling identificerer sig med den comteske positivisme, idet den betragter naturvidenskaben som en væsentlig forudsætning for det, der antages at være et stadigt fremskridt for erkendelsen, friheden og velstanden. Man kan samle denne forestilling under overskriften ”Det moderne samfunds tilblivelsesmyte”:

”Den tilblivelsesmyte, som ligger dybt forankret i vore vestlige samfunds selvbevidsthed, er den moralsk opløftende historie om, hvordan menneskeheden voksede ud af det præsociale barbari. ... [Den] bakkes op af en bred koalition af respektable, lærde opinioner, der omfatter magtfulde autoriteter som ”whig”-synspunktet, hvorefter historien betragtes som en sejrrig kamp mellem fornuft og overtro; Webers vision af rationaliseringen som en bevægelse i retning af større udbytte for mindre indsats; det psykoanalytiske løfte om at afsløre, isolere og

¹⁰³ Gerlof Verwey, ”The Quest for Natural Man: Reflections on Atavism, Degeneration and Fin de Siècle” i R. Corbey og B. Theunissen (red.) *Evaluative Proceedings of the Symposium, Ape, Man, Apeman: Changing Views since*

tæmme dyret i mennesket; Marx' storslåede profeti om, at livet og historien bliver underlagt menneskets fulde kontrol, når de først er frigjort fra det nuværende, nedbrydende snæversyn; Elias' fremstilling af den nyere historie som en fortløbende fortrængning af volden fra hverdagen; og ikke mindst det kor af eksperter, der forsikrer os om, at menneskets problemer skyldes forkerte strategier, og at de rigtige strategier vil få problemerne til at forsvinde. Bag denne alliance står den moderne "gartnerstat", der betragter det samfund, den styrer, som noget, den skal forme, kultivere og luge ud i."¹⁰⁴

Det er ikke vanskeligt at finde eksempler, især ikke inden for de grene af videnskabshistorien, der varetages af videnskaberne selv i form af festskrifter i anledning af institutions- og personjubilæer osv.¹⁰⁵ En sen repræsentant for denne "Whig Interpretation of History"¹⁰⁶ er Niels Thomsen, der i sin oversigt over Hovedstrømninger i dansk åndsliv 1870-1914 i en central formulering med en bevidst sammenkobling af teknik og oplysning hylder det fremskridt, der var et resultat af videnskabelig grundforskning og en bred uddannelse:

"Folkeskolens og den elektriske belysnings fremtrængen udslettede nu næsten den traditionelle tro på overnaturlige væsener, varsler og visdomsord (afmystificering)."¹⁰⁷

Denne opfattelse af det teknisk-økonomiske fremskridts entydige sammenhæng med øget oplysning og religionens tilsvarende tilbagetog kan imidlertid ikke fastholdes.

I 1948 offentliggjorde medicinhistorikeren Erwin Ackerknecht en nu klassisk forelæsning om antikontagionismen i det 19. århundredes anden og tredje fjerdedel.¹⁰⁸ Heri behandler han de betydelige diskussioner og uoverensstemmelser, der herskede i størstedelen af det 19. århundrede om årsagen til sygdomme i det hele taget og i særdeleshed de meget ødelæggende epidemier. Det klassiske eksempel på denne diskussion er den østrigske

1600, *Leiden, The Netherlands, 28 June - 1 July, 1993*, s. 181

¹⁰⁴ Zygmunt Bauman, *Modernitet og holocaust*, Kbh. 1994, s. 31f

¹⁰⁵ Herom se Helle Blomquists omfattende oversigt over dansk medicinhistorisk litteratur i Niels Petersen og H. Blomquist, *Sundhed Byrokrati Politik*, Kbh. 1996, s. 219-257

¹⁰⁶ Jf. Herbert Butterfields berømte essay med denne titel fra 1931 om hvordan nutiden spejler sig i fortiden. Retningen kaldes også internalistisk idet den forklarer videnskabens historie som en funktion af videnskabsinterne faktorer som falsifikation og metodeforbedring modsat den eksternalistiske, der ser videnskaben i sin samfundsmæssige kontekst. Begge retninger ser på videnskaben som noget, der faktisk kan adskilles fra ikke-videnskab, på samme måde som sandhed kan skilles fra ikke-sandhed. Internalisten forholder sig overbærende over for eksternalisten, der til gengæld forholder sig ironisk til sin modpart. Espen Schaaning, *Vitenskap som skapt viten*, Oslo 1997, s. 8ff

¹⁰⁷ Niels Thomsen, *Hovedstrømninger 1870-1914*, Odense 1998, s. 61

¹⁰⁸ Erwin H. Ackerknecht "Anticontagionism between 1821 and 1867", *Bulletin of the History of Medicine*, 1948, s. 562-593

fødselslæge Ignaz Philipp Semmelweis (1818-1865), der på sin klinik kunne iagttage en dødelighed blandt barselskvinderne på op til 25-30%, især på den afdeling, der blev betjent af medicinske studenter. Semmelweis mente, at studenterne måske medbragte sygdomskim fra dissektionsstuen, og han bad dem om at vaske hænder, når de kom fra en obduktion til fødegangen. Resultatet var et markant fald i dødeligheden blandt kvinderne til under 2%. Det skete i 1848. Til trods for sin succès forblev Semmelweis miskendt i store dele af det medicinske establishment, og han døde forgræmmet i 1865 af en infektion ikke ulig dem, han selv med held havde bekæmpet.

Ifølge ”fremskridtsteorien”, som vi kan vælge at kalde den, var perioden præget af en heroisk indsats fra store videnskabsmænd, der gradvist og i forlængelse af hinandens resultater nåede frem til en sand erkendelse af sygdommenes årsager og behandling, idet de kæmpede bravt mod en formørket omverdens overtroiske uforstand, og Semmelweis er en af den traditions helte. Imidlertid er Semmelweis også et paradigmatisk eksempel på, at videnskabelig erkendelse ikke pr automatik følges med fremskridt. Ackerknecht viser, hvordan den ”rene” videnskabelighed ikke findes men altid er bundet sammen med en politisk diskussion. Han viser, hvordan modstanden mod smitteteorien var tæt forbundet med den europæiske liberalisme, mens contagionisterne fremstod som bagstræbere, fordi de ønskede at begrænse den frie bevægelighed og indføre karantænebestemmelser osv. Det var ifølge Ackerknecht ikke en strid, hvor skillelinien gik mellem videnskab og politik, snarere en indbyrdes konflikt mellem politisk engagerede videnskabsfolk. Desuden fremhæver Ackerknecht, at den ene teoris fordele og ”sandhed” bestemt ikke stod datiden så klart som den gør eftertiden. Der var mange huller i contagionisternes argumentation medens anticontagionisterne fejrede triumfer især i form af den sanitære bevægelse:

”Intellectually and rationally the two theories balanced each other too evenly. Under such conditions the accident of personal experience and temperament, and especially economic outlook and political loyalties will determine the decision. These, being liberal and bourgeois in the majority of the physicians of the time brought about the victory of anticontagionism. It is typical that the ascendancy of anticontagionism coincides with the rise of liberalism, its decline with the victory of the reaction.”¹⁰⁹

¹⁰⁹ Ackerknecht s. 589

Som sådan mente Ackerknecht altså, at det ikke var videnskabsinterne årsager, der afgjorde standpunktet, men derimod de videnskabseksterne, mere præcist de politiske grundholdninger.

Efter Ackerknecht har der stort set været enighed om at betragte politik og naturvidenskab som tæt sammenvævede. Ackerknechts tese er blevet gennemspillet af Richard J. Evans i bogen om den sidste store koleraepidemi i Hamborg i 1892.¹¹⁰ Heri redegør Evans minutøst for de forskellige politiske og sanitære strategier, der lå bag bystyrets politik igennem det 19. århundrede. Evans lægger vægt på, at det var hansestadens handelsinteresser, der styrede sundhedspolitikken. Senatet, der i hele det 19. århundrede bestod af købmænd, arbejdede for at holde handelsruterne åbne. De modsatte sig ikke større anlægsarbejder, der kunne sikre vandforsyning og kloakering, men forsøgte at gøre det gennem privat finansiering. Det er en pointe hos Evans, at da Robert Kochs bacille teori vandt så stor tilslutning i Tyskland, skyldtes det ikke kun den videnskabelige sandheds overbevisende kraft. Kochs arbejde blev fremmet af dets overensstemmelse med den politiske udvikling efter Tysklands samling. For det første var Koch et nationalt samlingspunkt. Hans forskning var blevet finansieret af staten og den blev brugt til at fremhæve Tyskland som en videnskabelig nation. Kochs ideer lagde endvidere i høj grad op til statslig interventionisme, central regulering, ophævelse af frihandel osv. i modsætning til hans modstander, Max von Pettenkofer, der var partikularist, dvs. af den opfattelse at sygdomme havde lokale årsager, der krævede differentierede, lokale modforanstaltninger. Pettenkofer sagde ved en offentlig forelæsning i 1873:

“Der freie Verkehr ist ein so großes Gut, daß wir es nicht entbehren könnten, selbst um den Preis nicht, daß wir von Cholera und noch vielen anderen Krankheiten verschont blieben. Eine Sperre des Verkehrs bis zu dem Grade, daß die Cholera durch denselben nicht mehr verbreitet werden könnte, wäre ein viel größeres Unglück, als die Cholera selbst, und die Völker würden die blutigsten Kriege führen, um solche Schranken wieder zu brechen, wenn sie ihnen auferlegt würden.”¹¹¹

Kochs teorier vandt fremme blandt lægerne, fordi de gjorde standen uundværlig for forhindring af sygdommenes udbredelse og ikke krævede samarbejde med meteorologer og

¹¹⁰ Richard J. Evans, *Death in Hamburg*, Oxford 1987

¹¹¹ cit. efter Labisch, *Homo Hygienicus*, Frankf. 1992, s. 126

statistikere, sådan som Pettenkofers teorier gjorde det.¹¹² Derfor kan man altså se udviklingen i de medicinske teorier som et resultat af den politiske udvikling. Når Hamborgs bystyre endnu i 1892 ikke havde gennemført sanitære reformer i henhold til Kochs teorier, hvilket forårsagede epidemien, skyldes det, at byen fastholdt en liberal politisk linie og en høj grad af uafhængighed af kejserriget. Lægerne i Hamborg støttede i vid udstrækning senatets politik med udgangspunkt i deres egen stilling som borgere snarere end som videnskabsmænd:

”Sixty years of dealing with cholera epidemics had created a tradition that remained undisturbed in all its essentials by the discoveries of the 1880s. The medical profession remained overwhelmingly anticontagionist. Local doctors were largely unfamiliar with the procedures for the bacteriological diagnosis of cholera. They remained convinced of the impossibility of the disease being conveyed in the water-supply. They shared the concern of the Senate, made more acute by the ascendancy of contagionism in Berlin, that a hasty or premature announcement of the discovery of Asiatic cholera in the city would invoke quarantine measures that would severely damage Hamburg's trade.”¹¹³

Som Tyskland sin Koch således Frankrig sin Pasteur. Bruno Latour gør i sit værk om Frankrigs pasteurisering tilsvarende op med forestillingen om det videnskabelige geni, der ene mand ændrede verdens gang, en videnskabens Jeanne d’Arc.¹¹⁴ Latours tilgang er en helt anden, idet han fratager de traditionelle aktører – i dette tilfælde geniet – deres traditionelle rolle som forandringernes årsag og beskriver i stedet udviklingen som en social konstruktion¹¹⁵, et resultat af et netværk af teknologi, diskurs, baciller og personer, hvor magt – for så vidt den foreligger – er helt decentraliseret. Det er først eftertiden, der kondenserer denne udviklings centrum til at være Pasteur. Af samme årsag omtaler Latour ham kun i anførselstegn, som et symbol, eller taler om pasteurismen og pasteuriseringen af landet. Latour interesserer sig ikke for de politiske ideologiers videnskabsteoretiske affinitet men taler om samfundet i en bredere forstand.

Latour går ud fra den enkle omstændighed, at den hygiejniske bevægelse kom før Pasteur og at den derfor også godt kunne klare sig uden ham. Pasteur var blot en blandt

¹¹² Evans, s. 270f. Cf. s. 504. Om statistik se denne afh. s. 39

¹¹³ Evans s. 279

¹¹⁴ Bruno Latour, *The Pasteurization of France*, Harvard 1988. Diskussion af værket hos Anne Løkke, *Døden i barndommen*, Kbh. 1998, s. 340ff. Se også Latours metode (ANT, Actor Network Theory) anvendt på historien om Københavns kloakering i Hanne Lindegaards *Ud af røret*, upubl. ph.d.-afh., DTU, 2001. Her møder man den samme ulyst til at ”forklare”.

¹¹⁵ Begrebet anvendes dog ikke af Latour selv (se dog s. 110 og s. 153, hvor han kommer tæt på).

mange, der forsøgte sig med at give hygiejnen videnskabelig legitimitet eller måske snarere berettige sin videnskab ved at henvise til dens hygiejniske virkning. Han var blot bedre til at indgå alliancer, og det var hans opportunisme, der bragte ham frem snarere end hans videnskabelige resultater. Pointen er at Pasteur ikke kæmpede mod sin samtid men at pasteurismen i høj grad blev båret med af en eksisterende hygiejnisk ambition:

”If we could go back to this impossible state of hygiene *before* Pasteur came to be credited with the whole movement, his contribution might be defined as that of a fulcrum. The Pasteurians provided neither the lever nor the weight nor even the worker who did the work, but they provided the hygienists with a fulcrum. To use another metaphor, they were like the first observation balloons. They made the enemy visible. Without replacing the armies, the battles, or even the commanding officers, they indicated or directed the blows.”¹¹⁶

Krigsmetaforen er gennemgående for Latour, dog ikke forstået som en krig, der udspiller sig langs en veldefineret front men snarere som en balkanisering med skiftende alliancer og uklare kommandolinier. Latour er tydeligvis anti-essentialist i Foucaults tradition, og han mener ikke at videnskaben kan reduceres til enkle principper. Krigsmetaforen har han overtaget fra samtidens medicinske litteratur, der taler om krigen mod mikroberne, en kampagne mod smitsomme sygdomme. Denne italesættelse af mikroberne som en fjende anviser veje til handling, således at hvor der før var resignation nu var mobilisering og håb.¹¹⁷

Til gengæld underbetoner Latour den konflikt *mellem* de medicinske teorier – han taler om den hygiejniske bevægelse i ental. I stedet taler han om konflikter, hvor pasteuriseringen virkede mod eksisterende interesser, og om succès, hvor pasteuriseringen kunne virke for eksisterende interesser. Disse konflikter løses ved forhandlinger. De privatpraktiserende læger – i modsætning til kirurgerne – var fx indledningsvis ikke særlig modtagelige for pasteuriseringen, da de frygtede at det personlige og individuelle skøn, der var grundlaget for deres professionelle virke, skulle undergraves. Men i midten af 1890erne skiftede lægerne fra at være modstandere til at blive allierede med pasteuriseringen, og i samme bevægelse blev historien skrevet om, således at det så ud som om lægerne havde været for pasteurismen hele tiden.

¹¹⁶ Latour, s. 34

¹¹⁷ Anne Løkke, *Døden i barndommen*, 1998, s. 342. Løkke taler endvidere om mikrobe-tænkningen som en narrativ tilfredsstillelse, samme s. 343.

Latour nedbryder heltemyten "Pasteur" og forestillingen om, at videnskabens sandhed oplyser sin egen vej fremad. Som sådan er han blot endnu en i rækken af positivismekritikere. Mere interessant er hans fremhævelse af pasteurismens umiddelbare succès, der ikke kan forklares med dens videnskabelige evidens eller empiriske overbevisning. Det videnskabelige miljø havde brug for Pasteurs idéer, der vandt frem fordi de bekræftede den hygiejniske bevægelse, selvom det faktisk krævede, at de misforstod Pasteur. (s.67)

Pasteurismen formidlede sammenhængen mellem contagionisternes og hygiejnikernes synspunkter. Hvorfor dette behov ikke var til stede 30 år tidligere i Semmelweis' tilfælde får vi ingen forklaring på. I den forstand er undersøgelsen nærmere en videnskabssociologi end en historisk afhandling.

Latour og Evans er enige om, at det altså ikke er videnskabens indre logik eller sygdommenes opståen og udbredelse, der styrer udviklingen af videnskaben. Den er, mener Evans, underlagt en række – især politiske – strukturer, som bestemmer dens udvikling. Med Alfons Labisch' ord:

"Präventivmedizinische Maßnahmen erfolgen nicht "krankheits-" oder "wissenschaftlogisch". Vielmehr werden sie in einem von Macht und Herrschaft sowie von pluralen Sinn- und Wertgebungen durchtränkten öffentlichen Raum durchgesetzt."¹¹⁸

Den del af den medicin-historiske forskning, der koncentrerer sig om medicinen som et element af samfundsudviklingen har et centrum i Bielefeld. Den teoretiske basis for det man kunne kalde Bielefelderskolen dannes af Max Weber, der i sin sociologi beskriver, hvorledes et moderne samfund er kendetegnet ved en *rationalisering*, *bureaukratisering* og *professionalisering*. Denne linie følges af forskere som Alfons Labisch, Ute Frevert, Gert Göckenjan og Claudia Huerkamp¹¹⁹, der hver især har foretaget studier af lægestandens professionalisering i det 19. århundrede.¹²⁰ Et afgørende punkt er den alliance, der indgås mellem lægestanden og staten

¹¹⁸ A. Labisch, "Experimentelle Hygiene, Bakteriologie, soziale Hygiene: Konzeptionen, Interventionen, soziale Träger - eine idealtypische Übersicht" i Jürgen Reulecke und Adelheid Gräfin zu Castell Rüdénhausen (red.) *Stadt und Gesundheit*, Stuttgart 1991

¹¹⁹ Ute Frevert, *Krankheit als politisches Problem*, Göttingen 1984, Gerd Göckenjan *Kurieren und Staat machen – Gesundheit und Medizin in der bürgerlichen Welt*, Frankfurt/M 1985, Claudia Huerkamp *Der Aufstieg der Ärzte im 19. Jahrhundert – Vom gelehrten Stand zum professionellen Experten: Das Beispiel Preussens*, Göttingen 1985 og Alfons Labisch *Homo Hygienicus - Gesundheit und Medizin in der Neuzeit*, Frankfurt/M 1992

¹²⁰ Professionalisering indebærer i hovedtræk autorisation i kraft af universitetseksamination, organisering i faglige foreninger, en lukket faglig offentlighed i form af tidsskrifter og møder inkl. kollegial kontrol samt statsligt monopol på udøvelse af næringen, dvs. mulighed for retsforfølgelse af ikke-autoriserede udøvere af faget, in casu kvaksalvere. Danmark fik en kvaksalverforordning allerede i 1794.

henimod slutningen af det 19. århundrede.¹²¹ Processen blev spidsformuleret af medicineren og politikeren Rudolf Virchow, ifølge hvem ”Politik nichts anderes ist als Medizin im großen.”¹²²

Lægerne opnår i princippet behandlingsmonopol til gengæld for i vid udstrækning at stille sig i statens tjeneste.¹²³ Tidligere i århundredet var lægerne blot udbydere af tjenesteydelser og tilhørte som regel en ringere socialklasse end deres patienter¹²⁴, mens de mod århundredets slutning har opnået en status, der sidestiller dem med fx advokater, samtidig med at de får en central placering i det voksende statslige bureaukrati. Perioden kendetegnes iflg. Frevert af en “Entprivatisierung und "Vergesellschaftung" von Krankheit und Gesundheit”.¹²⁵ Medicinen spiller hovedrollen i et moderne *ordensprojekt*:

“Det bliver så at sige medicinernes opgave at drage omsorg for monarkens undersåtter. Vi møder her en befolkningsomsorg, som ikke alene er begrundet i en bestemt statsraison, men tillige i et bestemt *ordensprojekt*, der gjorde befolkningernes biologiske eksistens og konkrete livsførsel til et anliggende for ordensmagten og politiet som dennes primære apparat. For første gang i civilisationens historie optræder fænomener som befolkningens forplantningsadfærd, fødselshyppighed, ernæringsforhold, sundhedstilstand, sygdomme, dødelighed osv. som *sammenhængende politiske variable*, der gøres til objekt for systematiske medicinske diskurser og regulationer.”¹²⁶

¹²¹ Carl-Axel Gemzell, (*Om politikens förvetenskapligande och vetenskapens politisering. Kring välfärdsstatens uppkomst i England*, Bd. I, Institut for Samtidshistorie, Kbh. 1989) diskuterer professionaliseringen og bureaukratiseringen i velfærdsstaten med udgangspunkt i Webers modernitetsteori. Gemzell beskriver velfærdsstaten som et ”socialteknokrati”, dvs. dens problematiske afhængighed af natur- og samfundsvidenskabelige eksperters rationelle og karismatiske autoritet. Gemzell peger på, at bureaukratisering og professionalisering ikke nødvendigvis harmonerer, fordi professionaliseringen kræver standsautonomi mens bureaukratiseringen indebærer statsliggørelse. Jeg har udtrykt det som en byttehandel, hvor standen får monopol til gengæld for at tjene staten. I forhold til Gemzells teori vil jeg fremhæve, at de processer, som han behandler for mellemkrigstidens vedkommende, allerede har været undervejs fra det 19. årh.

¹²² Cit. efter Michael Schwartz, *Sozialistische Eugenik*, Bonn 1995, s. 32

¹²³ Dette monopol opnår tyske læger dog ikke på papiret. Der foregår en stadig strid mellem hospitalsmedicinen og kurmedicinerne, der af lægerne omtales som ”Kurpfuscher”. Om professionaliseringen i Danmark, der fuldbyrdes langsomt i løbet af det 19. århundrede, se Gerda Bonderup ”Lægestanden i historiografien”, *Historisk Tidsskrift*, 1992, 1, s. 29-64

¹²⁴ Thomas Manns beskrivelse af forholdet mellem det hanseatiske storborgerskab og deres læger i *Huset Buddenbrook* er på mange måder en glimrende og indsigtfuld foregribelse af senere forsknings billede af lægestanden i det 19. århundrede. Samtidig er romanen selv et tydeligt udtryk sin egen samtids (1901) frygt for degeneration.

¹²⁵ Ute Frevert *Krankheit als politisches Problem*, Göttingen 1984, s. 12

¹²⁶ Schmidt og Kristensen 1986, s. 26. Alfons Labisch formulerer det således: “Die Ärzte behaupteten darüber hinaus, durch die Physiologie des Körpers zugleich die Physiologie der Gesellschaft erkennen und bestimmen zu können. Die Medizin beanspruchte nicht mehr in abgeleiteter Form - sei es aus der Religion, sei es aus absolutistischer Machtzuweisung - sondern aus sich selbst normative Kraft, die Ärzte beanspruchten politische Macht. Gleichzeitig wurde Gesundheit in der bürgerlichen Gesellschaft zu einem Menschenrecht. Bürgerliche Weltsicht und bürgerliche Verhaltensweisen wurden in der Gesellschaft der Gleichen verallgemeinert. Der

Professionaliseringen af den medicinske videnskab skete ikke alene som en systematisering men netop som en statsliggørelse af standen, således at det blev et embede at være læge, samtidig med at læger og kirurger fik statens garanti for deres behandlingsmonopol. I Danmark er det mere tydeligt end i de fleste andre europæiske lande, idet der tidligt var et udbygget netværk af distriktskirurger og embedslæger, som voksede stærkt parallelt med antallet af privatpraktiserende læger i løbet af 1800-tallet. I 1837 talte *Hof- og Statskalenderen* 79 embedslæger og 133 privatpraktiserende læger uden for København.¹²⁷ Uanset om lægerne som gruppe kan betragtes som aktør i dette spil, blev resultatet en disciplinering af samfundet:

“Wenn Zeitschriften, Kalenderblätter, Kanzelreden, Schulunterricht und amtliche Veröffentlichungen im ausgehenden 18. Jahrhundert der Bevölkerung eine "Pflicht" zur Gesundheit auferlegten, standen dahinter nicht bloß bevölkerungspolitische Erwägungen des absolutistischen Staates oder Professionalisierungsbestrebungen akademischer Mediziner. Gerade die enge Verbindung von Gesundheit und Moral, die im bürgerlichen Aufklärungsdiskurs eine zentrale Rolle spielte, deutete darauf hin, daß es hier nicht nur um ökonomische und/oder militärische Interessen ging. Gesundheitserziehung und Gesundheitspolitik waren vielmehr immer auch Programme der Sozialdisziplinierung, die die Integration aller Bevölkerungsgruppen, -schichten und -klassen in ein auf Rationalität,

Machtanspruch der bürgerlichen Gesellschaft begann in seiner besonderen Form zu wirken.” Alfons Labisch, *Homo Hygienicus*, Frankfurt/M 1992, s. 110. Ute Frevert er ikke i samme grad som Labisch parat til at skyde lægestanden så tydelig en magtambition - endsige -evne - i skoene. Der er snarere tale om at magten manifesterer sig uden at man kan udpege et villende subjekt bag. Den danske medicinhistoriker Julius Petersen skrev i *Hauptmomente in der geschichtlichen Entwicklung der medicinischen Therapie*, Kbh. 1877 (ny udg. Hildesheim 1966), s. 395: “Der fanatische Mysticismus der Theologie und der apathische Formalismus der Jurisprudenz werden nach und nach einer dritten Autorität, der human-naturwissenschaftlichen Anthropologie, welche, gestützt auf die Natur und die Vernunft, in Menschenliebe ihren Rath und ihre Meinung zur Geltung bringen wird, Platz machen. Die Zeit wird kommen, da die Vertreter der praktischen Medicin ebenso unentbehrliche Functionäre für Staat und Gesellschaft sein werden, wie jetzt Prediger und Richter, und wo die Grundprincipien der Medicin dermaßen in das allgemeine Bewußtsein werden übergegangen sein, daß diese Wissenschaft wirklich das sein wird, was sie sein sollte, d.h. die populärste von allen.” Som citeret af Labisch og Spree, 1989, s. 5. Dansk udgave, *Hovedmomenter i den medicinske lægekunsts historiske udvikling*, København, 1876

¹²⁷ Rikke Ilsted Kristiansen, ”Læger og bønder”, *1066*, nr. 4, 2000, s. 4. Der var relativt færre læger i Jylland end på øerne. Se også Blomquist og Petersen, 1996, s. 51, og H. Blomquist, ”Staten og lægeprofessionen” i *Forvaltningshistorisk Antologi* red. af H. Blomquist og P. Ingesmann, Kbh. 1993. Om Danmark i forhold til udlandet, se: Tim Knudsen og Lene Damgaard Nielsen, *Sundhedsforvaltning 1814-1901*, Institut for Statskundskab, Arbejdsrapport, Kbh. 1995 nr. 24, s. 16. Foucault lægger vægt på, at udviklingen af privat praksis og statsliggørelsen er parallelle og ikke to adskilte på hinanden følgende fænomener: “it is [...] inadequate to posit the existence at the historical threshold of modern medicine of a singular, private, individual medical relation, ‘clinical’ in its economic functioning and epistemological form, and to imagine that a series of corrections, adjustments and constraints gradually came to socialise this relation, causing it to be to some degree taken charge of by the collectivity.” “The politics of health in the eighteenth century” i *Power/Knowledge*, New York, 1980, s.166

Vorhersagbarkeit, Effizienz und Marktvergesellschaftung beruhendes soziales System zum Ziel hatten.”¹²⁸

Medicinen bliver redskab for de idealer, der hersker i det borgerskab, som lægerne selv tilhører, et ideal, der på den ene side lagde afstand til pjalteproletariatet og på den anden den hedonistiske adel. Fattigdom og moralsk anstødelig adfærd patologiseres og gøres dermed gennem medicinen til genstand for videnskabelig kontrol og regulering. Det har Birgit Kirkebæk meget tydeligt demonstreret i sit værk om dansk åndssvageforsorg. Her viser hun, hvordan lægerne fra 1880erne overtager ansvaret for de åndssvage på bekostning af pædagogerne. Diagnosen ”moralsk åndssvaghed” introduceres samtidig. Den var i brug fra 1890erne til 1930erne, og dækkede over andre betegnelser som ”de anti-sociale åndssvage” eller ”forbrydermennesket” og viser med al ønskelig tydelighed, hvordan netop det medicinske i høj grad var flettet sammen med det moralske. Kirkebæks studier viser også, at perioden 1890-1940 var kulminationen af den lægelige og medicinske indflydelse.¹²⁹

For det 18. århundredes borgerskab var sundhed et ”socialt afgrænsningsbegreb” med et udtryk af medicinhistorikeren Gerd Göckenjan¹³⁰, og den funktion aftog ikke i det 19.¹³¹ Det moralske perspektiv på medicinhistorien bliver også tydeligt i den feministisk inspirerede forskning, som fx Karin Johannisson, der betragter det sene 19. århundredes udvikling indenfor medicinen og især psykiatrien som et udtryk for en sygeliggørelse af kvindekroppen og dermed som en institutionaliseret og videnskabelig sanktioneret undertrykkelse af kvindekønnet.¹³² Bente Rosenbeck har tilsvarende redegjort for, hvordan moderne biologiske teorier ikke alene har tjent som ydre legitimering af kvindeundertrykkelsen men også gennem karakteristikken af kvindens biologi har medvirket til den sociale konstruktion af kvinden som ”det svage køn”.¹³³

I den traditionelle medicinhistorie gengives lægernes betydning for samfundsprocessen som en slags hagiografi, ifølge hvilken væsentlige samfundsforbedringer

¹²⁸ Frevert 1984, s. 84

¹²⁹ Birgit Kirkebæk, *Da de åndssvage blev farlige*, Kbh. 1993

¹³⁰ Cit. efter Signe Mellemegaard, *Kroppens natur*, Kbh. 1998, s. 167

¹³¹ Rudulf Virchow skrev i 1848 i anledning af en tyfusedepiemi i Oberschlesien: ”Es handelt sich für uns nicht mehr um die Behandlung dieses oder jenes Typhuskranken durch Arzneimittel und Regulierung der Nahrung, Wohnung und Kleidung; nein, die Cultur von 1½ Millionen unserer Mitbürger, die sich auf der untersten Stufe moralischer und physischer Gesunkenheit befinden, ist unsere Aufgabe geworden.” Virchows reaktion på synet af fattigdom er, ”daß man sich eher zum Ekel, als zum Mitleid getrieben fühlt.” Frevert s. 141f. Cf. Richard J. Evans, *Death in Hamburg*, s. 208ff

¹³² Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten*, Stockholm 1994. En lignende konklusion drager Maija Runcis i sin bog om eugenikken i Sverige, *Steriliseringar i folkhemmet*, Stockh. 1998

¹³³ Bente Rosenbeck, *Kroppens politik – Om køn, kultur og videnskab*, Kbh. 1992

bæres frem af lægerne. I København gælder det de hygiejniske reformer, hvor heltene er folk som F.F. Ulrik eller Emil Hornemann. Det er dog let at overvurdere lægernes rolle, og Gerda Bonderup har for Danmarks vedkommende understreget, at lægerne bestemt ikke blot gik statens eller magtens ærinde.¹³⁴ Der er da også hos Ute Frevert en tydelig uoverensstemmelse mellem hendes generelle beskrivelse af på den ene side det, der kunne ligne en sammensværgelse mellem stat og lægestand begyndende i det 18. århundredes forestillinger om det medicinske politi, og så på den anden side hendes studie af udviklingen af preussiske *Krankenkassen*, der viser en kompleks og ikke særlig målrettet eller styret proces. Lægerne havde selv en forestilling om den centrale rolle, de burde spille, sådan som det kommer til udtryk hos den dansk-tyske forfatter af medicinsk oplysningslitteratur, J.C. Tode i 1789: "Es scheint die Zeit gekommen zu seyn, da die Ärzte regieren wollen. Vormalis stand die Geistlichkeit hinter dem Steuermann; izt [sic!] tritt die Medicin hinzu."¹³⁵ Men det forblev en utopi i det meste af det 19. århundrede, Frevert kalder det endog en totalitær utopi.¹³⁶

I praksis er lægernes betydning som stand ganske enkelt også begrænset af den omstændighed, at store dele af landbefolkningen og byproletariatet simpelthen ikke havde adgang til lægehjælp. Endvidere var store dele af århundredet præget af en laissez-faire-liberalisme, der havde som hovedformål at begrænse statslig intervention i borgernes liv, herunder deres helbredstilstand. Konkrete studier i Danmark har fx også vist, at ingeniøernes indsats i rationaliseringen af Københavns byplanlægning har haft væsentlig betydning, især stadsingeniøren Charles Ambt.¹³⁷

At lægerne som stand spiller en mindre rolle forhindrer dog bestemt ikke *sundheden* i at være et styrende ideal. Især i forlængelse af Michel Foucault er det muligt at redefinere forholdet mellem magt og viden. I stedet for det klassiske synspunkt, der ligger bag udsagnet, at viden er magt – dvs. at den vidende er magtfuld – kan man programmatisk omformulere det til, at viden i form af diskursen repræsenterer en form for magt, som også underlægger sig den vidende.¹³⁸ Man behøver altså ikke lokalisere et magtens centrum, en

¹³⁴ Gerda Bonderup, "Cholera-Morbro'er" og Danmark : billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie, Kbh. 1994.

¹³⁵ Frevert, s. 37. Se Signe Mellemegaard, *Kroppens natur*, Kbh. 1998, der er en intellektuel biografi om Tode.

¹³⁶ Frevert, s. 66, cf. s. 333. Det kan let – især i den tyske forskning, der hele tiden må arbejde i skyggen af NS-regimet – udvikle sig til en diskussion om skyld, om hvem der var den drivende kraft i en udvikling, som menes at kulminere i perioden 1933-45, den såkaldte *Sonderweg*-debat.

¹³⁷ Tim Knudsen, *Storbyen støbes- København mellem kaos og byplan 1840-1917*, Kbh. 1988. Ambts rolle er minutøst kortlagt af Ulla Tofte i hendes speciale fra Kbh.s Univ. 1998, *Charles Ambts bidrag til dansk byplanlægning 1875-1902*. En anden hovedperson i Københavns byplanudvikling var Ferdinand Meldahl. Se denne afh. s. 115f

¹³⁸ "Det er Foucaults grundlæggende interesse at sætte spørgsmålstegn ved diskursive selvfølgheder. Han ønsker at problematisere den individuelle vilje og fornuft ved at vise, hvordan enhver tale er en tale i en bestemt diskurs påhæftet bestemte regler for acceptabilitet. Han ønsker at problematisere viden som en neutral

institution eller aktør, for at kunne tale om magt. Dvs det er et hovedtema i forholdet mellem videnskab og politik, at moderne videnskabelighed sagtens kan tjene som et retningsgivende forbillede uden om en klassisk aktør, i dette tilfælde en så væsentlig faggruppe som lægerne. Det er en anden version af, hvad Bruno Latour har gjort ved at fjerne opmærksomheden fra forskeren som kulturhero.

Videnskab og politik – eksemplet biologi og socialdarwinisme

Efter først at have vist, at videnskaben ikke kan opfattes som særlig ren eller usmittet af uvidenskabelige interesser, er det nu muligt at rette blikket i den anden retning og se på videnskabens betydning for politikken, som er denne afhandlings omdrejningspunkt samlet i det i indledningen introducerede begreb, biologisme.

Naturvidenskaben og især biologien vandt status som forbillede i løbet af det 19. århundrede. Den tyske historiker Ute Planert har understreget ”die Bedeutung der bio-medizinischen Wissenschaften als Interpretationsparadigmata des 19. und frühen 20. Jahrhunderts.”¹³⁹ Det betød en videnskabeliggørelse – en rationalisering med Webers ord – af hele samfundslivet. Det skal som før nævnt ikke forstås i en entydig positiv forstand som om videnskabens sandhed og fornuft bredte sig i en formørket verden. Det skal snarere ses som et udbredt ønske om at legitimere viden vha. naturvidenskaben. Det betyder ikke nødvendigvis, at naturvidenskaben er det reelle grundlag for virkelig videns tilblivelse og implementering, blot at viden konstitueres under påberåbelse af naturvidenskaben. Det indebærer selvfølgelig også en noget bredere definition af begrebet videnskab. Dvs. at videnskab ikke blot er det, der i dag kan accepteres som gyldig videnskab eller som denne videnskabs forstadier, men også de videnskabsgrene, der i deres samtid var accepteret som videnskab men ikke peger frem mod i dag: frenologi, eugenik, miasmeteori osv.

Bent Sigurd Hansen har opstillet en liste over “socialdarwinismer”, der alle blomstrede i det 19. århundrede, men som ikke nødvendigvis var ét fedt: organisme-analogien, race-nationalismen, racebiologien, frenologien, degenerationstanken, eugenikken og den italienske kriminologiske skole (Lombroso).¹⁴⁰ Jeg vil vælge at bruge

talesposition ... Han ønsker at vise, hvordan der ikke kan sættes parentes om magten i samfundet, sådan at magten kan lokaliseres og isoleres fra f.eks. videnskaberne og de offentlige velfærdsinstitutioner ... man at magten er allstednærværende som produktiv faktor. Magten er i vor omgang med tingene, for så vidt som de objekter vi forholder os til, altid er diskursobjekter produceret af og i diskurserne.” N.Å. Andersen, *Diskursive analysestrategier*, Kbh. 1999, s. 31-32

¹³⁹ Ute Planert, ”Der dreifache Körper”, *Geschichte und Gesellschaft*, 2000/4. s. 556

¹⁴⁰ Bent Sigurd Hansen, ”Socialdarwinisme!”, *Nordisk Forum* vol. 17, nr. 2 = vol. 34, 1982.

begrebet biologisme til at dække disse forskellige bevægelser og retninger. I den historiske litteratur er biologismen som analytisk begreb først og fremmest blevet adopteret af kvindeforskningen, der har peget på, hvordan kvindens særlige sociale position, rettigheder og især pligter især i slutningen af det 19. århundrede er blevet forklaret og legitimeret med kvindekønnets biologiske egenskaber.¹⁴¹ Feminismens udpegning af det formodede biologiske køns sociale ophav har haft en kritisk-emancipatorisk kraft, der har haft virkning langt ud over kønsforskningens grænser.

Biologisme er allerede i sin oprindelse et skældsord¹⁴², der skal betegne den "biologiske fejlslutning"¹⁴³, at biologisk erkendelse, beskrivelse af sociale mekanismer i naturen opfattes som normgivende for det sociale liv. Forestillingen om en sådan fejlslutning forudsætter en bevidst opgivelse af enhedsvidenskaben. Hvis man ikke mener, at human-, social- og/eller naturvidenskaben er væsensforskellige, kan man heller ikke se det som et problem, at de blandes sammen.

Som et tidligt dansk eksempel på kritik af biologiseringen bør nævnes den navnkundige arvelighedsforsker Wilhelm Johannsen, der i Københavns Universitets Festskrift i 1914 offentliggjorde en afhandling om "Falske Analogier med Henblik paa Lighed, Slægtskab, Arv, Tradition og Udvikling":

"Den Darwin'ske Flodbølge i Biologien, som – efter at have givet Forskningen mægtige og uforgængelige Impulser af højeste Værdi – nu er ved at ebbe ud, efterlader foruden denne rige Grøde selvfølgelig ogsaa sine værdiløse eller skadelige Slamdele, sit Opskyl af Vrangforestillinger og letsindige Domme, som fødtes og trivedes under Darwinismens dogmatiske Herredømme med Häckel som Germanernes Ypperstepræst."¹⁴⁴

Johannsen måtte afvise darwinismen, der indtil da havde arbejdet med de erhvervede egenskabers arvelighed, fordi hans egne resultater inden for arvelighedsforskningen næsten udelukkede muligheden for forandring i arvemassen. Hans egen bastante brug af metaforer lader ingen i tvivl om hans stilling til den af en skadelig syndflod efterladte hedensk-barbariske slamkiste af forstyrrede ideer, som Ernst Häckel (se nedenfor) bestyrede. Johannsen viser,

¹⁴¹ Af den omfattende litteratur henviser jeg her blot til Bente Rosenbeck, *Kroppens politik*, Kbh. 1992, hvor fænomenet omtales som "den biologiske myte".

¹⁴² *Deutsches Fremdwörterbuch*, Bd. 3, 1997 anfører en forekomst af "Biologismus" fra 1912 som den ældste. Begrebet går antagelig tilbage til det 19. århundredes sidste årtier, da den første kritik af den biologisk inspirerede determinisme opstod blandt sociologer, teologer og filosoffer.

¹⁴³ Begrebet er lånt af Marianne Nathan Wandall i *Naturens Verden*, nr. 11/12, 1985

¹⁴⁴ Johannsen, *Falske Analogier*, Kbh. 1914, s. 19. Johannsen bruger verbet at biologisere, s. 10.

hvorledes der er blevet draget falske analogier mellem biologien på den ene side og sociologien, arkæologien, sprogforskningen, musikhistorien osv. på den anden. Der er tale om en temmelig veloplagt kritik, der også er beregnet på at lade læseren forstå, at det altså kun er biologerne, der har forstand på biologi, og at charlatanerne skal holde sig i skindet.

Den store danske encyklopædi definerer ordet således: “[Biologisme er] den tænkemåde, at menneskelige og samfundsmæssige fænomener bør ansues biologisk snarere end ud fra eksistentielle, psykologiske eller samfundsmæssige forhold. Opfattelsen begrundes i tanken om, at biologiske kendsgerninger om mennesket er de eneste fundamentale, mens det sociale, kulturelle og psykiske kun udgør en spinkel overbygning på den biologiske basis.” Videre ses biologisme som en underkategori under scientisme, “dvs. den opfattelse, at naturvidenskab er den eneste form for erkendelse og bør fungere som rettesnor i alle livets forhold.”

Scientisme er en slags reduktionisme. Reduktion er naturligvis blot hvad alle videnskaber gør, nemlig at gøre det sammensatte enkelt, hvormed det forklares, kategoriseres ordnes eller lignende. Reduktionisme er et skældsord, der kort betyder overreduktion. Det kan betyde flere forskellige ting, men kan hovedopdeles i tre kategorier:¹⁴⁵

- 1) Hierarkisk reduktionisme, dvs. en forestilling om, at alle fag i virkeligheden beskæftiger sig med det samme, blot på forskellige niveauer. Psykologi bygger på fysiologi, igen på biologi, på biokemi, på kemi, som igen bygger på fysik, for at nævne et eksempel på et hierarki. Comte mente som sagt, at sociologi var alle fags moder. Derudover kan man tale om en afart af den hierarkiske, en ”historisk” reduktionisme, dvs. den forestilling at tidligere tiders komplicerede teorier overflødiggøres eller inkorporeres i en mere avanceret teori, som fx Keplers planetbaneteori, der opsuges af Newtons mekanik, der igen underordnes relativitetsteorien. Denne reduktionisme modsiges fx af paradigmateteorier.
- 2) Ontologisk reduktionisme, dvs. at alle genstandsområder i princippet er ens. ”I virkeligheden taler vi om det samme.” Det var denne ontologiske reduktionisme, der lå til grund for bl.a. Ernst Häckels (1834-1919) monistiske livsanskuelse, der forkaster opdelingen mellem ånd og materie til fordel for en materialistisk tolkning.¹⁴⁶ Denne

¹⁴⁵ Følgende opdeling bygger på et paper af Paul Hoyningen-Huene ved PhD course, *Disease, Genes, Reduction*, Søminestationen i Hølbæk, sep. 2000.

¹⁴⁶ Häckels *Natürliche Schöpfungsgeschichte* (1868) blev oversat til dansk under titlen *Skabelseshistorien* i 1877. Ironisk nok bliver Häckel i dag taget til indtægt for panteistiske synspunkter af en forfatter som Paul Harrison. Häckel er dog ikke selv uden skyld i denne sammenligning, fordi han i illustrationerne til sine værker lægger vægt på naturens skønhed som en værdi i sig selv. Jeg har generelt undladt at diskutere, hvorvidt romantikken og det moderne gennembrud var ”monistisk” hhv. ”dualistisk” orienteret. Normalt betegnes Guldalderens tankeverden

reduktionisme kan dog aldrig gennemføres i praksis, og derfor udtrykker den ontologiske reduktionisme sig som hierarkisk reduktionisme.

- 3) Metodisk reduktionisme, dvs. den forestilling, at alle fag i virkeligheden benytter sig af samme metode men på forskellige genstandsfelter. Positivismen forbindes hyppigst med denne form for reduktionisme. Kombineret med de ovenstående reduktionismer indebærer den, at et fags resultater kan bringes i anvendelse i de overordnede.

Biologismer er en reduktionistisk forestilling, der hævder, at biologi er grundlaget for, virker som forklaringen på eller skal virke som styringsredskab for især samfundstænkning og – teorier. Som eksempel på biologismer fremhæver leksikonet socialdarwinismen, eugenikken, økologisme, Konrad Lorenz' adfærdsbiologi og sociobiologien.¹⁴⁷

I Tyskland har opmærksomheden om biologismer været stærk som et resultat af opgøret med nazismens tankegods, der var præget af både romantisk organiske samfundsteorier og biologisk determinisme. Den tyske sociolog Theodor Geiger, der var modstander af naziststyret, skrev i 1935 fra sit danske eksil:

“Ordet Biologisme anvendes f.Eks. overfor andre Videnskabsgrene, saafremt de benytter sig af biologiske Tankegange. Biologisme i Sociologien betyder Overføring af biologiske Love og Regler paa Samfundslivets Problemer, eller i vort Tilfælde: Biologisme i Evgeniken betyder en Retning i denne pragmatisk Videnskab, som undervurderer sociale Kendsgjerningers Betydning for Arveligheden, eller som tvinger de sociale Faktorer ind under biologiske Synspunkter.”¹⁴⁸

Senere tiders historikere bruger en lignende definition:

“‘Biologismus’ bezeichnet eine Erscheinung, die über etliche Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts und beginnenden 20. Jahrhunderts, dann auch in der nationalsozialistischen Ära, zu beobachten war. Biologische Gedanken, Tatsachen, Bilder oder Modelle, wie wir heute zu sagen belieben, werden auf andere Seins- und Wissensbereiche übertragen, um diese zu

som dualistisk, men den kan med lige så stor ret beskrives som monistisk pga. ønsket om at se holistisk på verden og menneskelivet. Det diskuteres for litteraturens vedkommende af Sune Auken "Det moderne gennembrud og romantikken". In Hans Hertel (red.): *Det stadig moderne gennembrud*. København: Gyldendal 2003 (i trykken)

¹⁴⁷ Claus Emmeche, "Biologisme" *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 3, Kbh. 1995.

¹⁴⁸ Theodor Geiger, *Samfund og Arvelighed*, København 1935, s. 35

deuten und ihre einheitliche Gesetzmässigkeit zu markieren. Monistisches Denken spielt dabei eine entscheidende Rolle.”¹⁴⁹

I en mere venstreorienteret fortolkning af begrebet lægges der vægt på biologismen som en falsk ideologi:

“Biologismus nennt man jene soziologische und geschichtsphilosophische Strömung, die Staat und Gesellschaft analog dem menschlichen Organismus betrachtet und behauptet, daß Staat und Gesellschaft in ihrer Entwicklung vornehmlich biologischen Gesetzen folgen. Der Begriff Biologismus wird auch verwendet, wenn Beobachtungen aus der Tier- und Pflanzenwelt auf den Menschen und auf die Gesellschaft übertragen werden - weshalb der Begriff Biologismus um den Begriff Naturalismus erweitert wird. Gesellschaft, soziale Ordnung, die ökologische Krise und der Weg aus dieser Krise werden biologistisch/naturalistisch gedeutet: Das Ziel des (politischen) Handelns ist ein von außen - von der Natur, vom Kosmos, vom Universum - fest vorgegebenes, es ist in Naturgegebenheiten, in Naturgesetzen und kosmischen Gesetzen fixiert, die nur erkannt werden müssen und nach denen man sich zu richten habe. [...] Biologismus und Naturalismus berücksichtigen nicht, daß der Mensch im Gegensatz zu Tieren und Pflanzen fähig ist zur Selbstreflexion, zur Selbstbesinnung und zu Befreiung. Der Mensch hat einen freien Willen und gewinnt Identität durch Vergegenständlichung, durch Arbeit.”¹⁵⁰

Hvad denne sidste definition forsømmer er biologismens dobbelthed, nemlig at konstateringen af menneskets biologiske determination følges med en udbredt vilje til at gøre videnskaben til redskab for en regulering af samme biologi.

Samlet kan man altså sige, at biologisme er en form for reduktionisme, der forsøger at anvende naturvidenskabelige forklaringsmodeller på mennesket og det menneskelige samfund og er som sådan præget af naturalismen og en monistisk materialisme samtidig med at den på dette naturvidenskabeligt inspirerede grundlag søger at regulere og styre menneskets materielle og biologiske grundvilkår.

¹⁴⁹ Gunter Mann (Hrsg.), *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1973, forordet. Se også Mathias Eidenbenz, *Blut und Boden*, Bern 1993, om bondeteoretikeren og nazisten R.W. Darrés brug af agrar- og biologimetaforer.

¹⁵⁰ Maria Wölfingseder, “Biologismus - “Natur als Politik”“ i Gero Fischer og Maria Wölfingseder (Hrsg.) *Biologismus, Rassismus, Nationalismus – Rechte Ideologien im Vormarsch*, Wien 1995, s. 24. Forfatterne forsøger at vise, at den højreekstreme bevægelse og New-Age-kulturen har biologismerne til fælles, hvilket forklarer tilføjelsen om kosmologi.

Det er vigtigt, at biologismernes historie ikke blot bliver til historien om, hvordan det dog kunne gå så galt, som det gik 1933-45.¹⁵¹ Den moderne forståelse af begrebet kan naturligvis ikke stille sig uden for de forsøg, der gøres på at forstå nazismens forbrydelser i almindelighed og Holocaust i særdeleshed, men netop fordi de væsentligste af disse forsøg netop skriver Holocaust ind i den generelle modernitets historie, hører ikke mindst biologismen også hjemme hér.¹⁵²

Biologismen er ikke blot historien om en pervertering af "normalvidenskaben" men er i sig selv et udtryk for en aldeles stueren normalitet i sidste halvdel af det 19. og første halvdel af det 20. århundrede. Det var ikke kun outsiders og videnskabelige pariaer, der beskæftigede sig seriøst med biologier på den ene eller anden måde. I Danmark tæller de i kulturdebatten bl.a. de to nobelprismodtagere Karl Gjellerup og Johs. V. Jensen, og blandt videnskabsfolk, læger, sociologer, biologer osv. er der mange repræsentanter.

Det mest markante eksempel på biologiens indflydelse på det politiske er darwinismens udbredelse i form af den allerede omtalte socialdarwinisme.¹⁵³ Den første bølge af socialdarwinister med Spencer i spidsen var liberalister og/eller konservative tænkere.

"The social Darwinists [...] believed that the process of natural selection acting on variations in the population would result in the survival of the best competitors and in continuing improvement in the population. Societies, like individuals, were viewed as organisms that evolve in this manner. The theory was used to support laissez-faire capitalism and political conservatism. Class stratification was justified on the basis of "natural" inequalities among individuals, for the control of property was said to be a correlate of superior and inherent moral attributes such as industriousness, temperance, and frugality. Attempts to reform society through state intervention or other means would, therefore, interfere with natural processes; unrestricted competition and defense of the status quo were in accord with biological selection. The poor were the "unfit" and should not be aided; in the struggle for

¹⁵¹Se herom Weingart et.al., *Rasse, Blut und Gene*, Frankfurt/M 1996, s. 104f

¹⁵²Der går en lige linje fra Hannah Arendts studier i *Det totalitære samfundsystems oprindelse*, 1972 (opr. 1951ff) over hendes *Eichmann in Jerusalem* til Zygmunt Baumans *Modernitet og holocaust*, 1994, (opr. 1989). Arendt viser, hvordan totalitarismen har fælles europæiske rødder – ikke mindst britiske – og Bauman viser, hvordan det moderne bureaukratiske og teknologiske samfund var en nødvendig om end ikke tilstrækkelig betingelse for Holocaust samtidig med, at det ikke rummede et modstandspotentiale mod grusomhederne. Han anskuer Holocaust "som en sjælden, men dog betydningfuld og troværdig prøve på det moderne samfunds skjulte muligheder." (s. 31)

¹⁵³Begrebet socialdarwinisme har været brugt i 1880'ernes Frankrig, Linda L. Clark, *Social Darwinism in France*, Alabama 1984. Socialdarwinisme introduceredes som kritisk begreb af den russiske sociolog J. Novikov i 1905, men allerede inden da er der meget der tyder på, at begrebet først og fremmest har haft funktion som skældsord.

existence, wealth was a sign of success. At the societal level, social Darwinism was used as a philosophical rationalization for imperialist, colonialist, and racist policies, sustaining belief in Anglo-Saxon or Aryan cultural and biological superiority.”¹⁵⁴

Richard Hofstadter udgav i 1944 sin bog om socialdarwinisme i Amerika, hvori han lægger vægt på, at socialdarwinismen fandt sin form som et resultat af samtidig politisk tænkning, dvs. at den fungerede som underbygning ikke alene for liberalisme men også for andre politiske ideologier:

”There was nothing in Darwinism that inevitably made it an apology for competition or force. Kropotkin's interpretation of Darwinism was as logical as Sumner's. Ward's rejection of biology as a source of social principles was no less natural than Spencer's assumption of a universal dynamic common to biology and society alike. The Christian denial of Darwinian "realism" in social theory was no less natural, as a human reaction, than the harsh logic of the "scientific school". Darwinism had from the first this dual potentiality; intrinsically it was a neutral instrument, capable of supporting opposite ideologies. How, then, can one account for the ascendancy, until the 1890's, of the rugged individualist's interpretation of Darwinism?

The answer is that American society saw its own image in the tooth-and-claw version of natural selection, and that its dominant groups were therefore able to dramatize this vision of competition as a thing good in itself. [...] This version of Darwinism depended for its continuance upon a general acceptance of unrestrained competition.”¹⁵⁵

Der var altså ingen nødvendig sammenhæng mellem darwinisme og liberalisme. Man kan endog argumentere for, at socialdarwinisterne godt kunne have tænkt deres tanker også uden Darwin.¹⁵⁶ Derimod kan Hofstadter konstatere, at darwinismen i løbet af 1890erne bliver taget til indtægt for ”solidarism”, dvs. interventionistiske og sociale synspunkter.

Hofstadters analyse er blevet stående som klassiker og derfor også et værk, som alle, der senere har beskæftiget sig med emnet, har ønsket at gøre op med, ofte på bekostning

Se s. 207

¹⁵⁴*Encyclopædia Britannica Online*. <<http://www.eb.com:180/bol/topic?eu=70218&sctn=1>> Accessed November 6 2001. Paul Crook peger i sin artikel ”Historical Monkey Business: The Myth of a Darwinized British Imperial Discourse” i *History*, vol. 84, okt. 1999, på at darwinismen ikke har spillet en særlig stor rolle for retfærdiggørelsen af den britiske kolonipolitik.

¹⁵⁵ Richard Hofstadter, *Social Darwinism in American Thought*, (2. udg.) Philadelphia 1962, s. 201. Se også P.

Weindling, *Health, race and German politics between national unification and Nazism, 1870-1945*, Cambridge 1991, s. 48

¹⁵⁶Se s. 213f

af en fair gengivelse af Hofstadters ret nuancerede synspunkt. I et betydningsfuldt værk om socialdarwinisme kritiserer Robert Bannister Hofstadter for at have en uklar definition af begrebet socialdarwinisme.¹⁵⁷ Det er dog netop fordelene ved Hofstadters analyse, at den faktisk holder vandene åbne og ikke gør begrebet snævrere end det faktisk var. Bannister synes derimod at have mere ret, når han anfører, at socialdarwinismen oftest optrådte som skældsord, dvs. som led i en negativ definition af egne politiske synspunkter, snarere end som en positiv.¹⁵⁸ At der skulle have eksisteret en stor reaktionær og/eller hård liberalistisk gruppering, der definerede sig selv positivt som socialdarwinister afviser Bannister som en myte skabt af den politiske debat i samtiden. Bannister bekræfter endvidere Hofstadters analyse af darwinismen som en teori, der ikke havde nogen medfødt politisk logik men kunne fungere som brændstof for mange synspunkter, blot altså negativt.¹⁵⁹

Hofstadters analyse har selvfølgelig først og fremmest gyldighed især for USA, men den grundlæggende antagelse, nemlig at darwinismen er foranderlig i sin politiske indebyrd, har almen betydning, fordi det viser, at selvom videnskaben havde stor indflydelse, er det ikke givet på forhånd, hvori indflydelsen består.

Denne konvergens mellem videnskab og politik, som er blevet belyst i dette kapitel, havde også en sproglig form, den organiske metafor. De to følgende kapitler behandler dette tema, det første teoretisk, det andet mere konkret.

¹⁵⁷ Robert C. Bannister, *Social Darwinism; Science and Myth in Anglo-American Social Thought*, Philad. 1979

¹⁵⁸ Det synes at gælde for danske teologers vedkommende, se s. 206ff

¹⁵⁹ På samme måde som socialdarwinismen, har også racismen to ansigter, repræsenteret ved hhv. Arthur de Gobineau og Houston Stewart Chamberlain. Gunter Mann har understreget, at mens Gobineau var pessimist og resignerede overfor den stadige og uafvendelige blanding af de oprindeligt rene racer, havde Chamberlain ingen forestilling om en oprindelig guldalder, men mente, at de sunde racer kunne opstå i historiens løb. Det giver hans idéer meget mere *drive* end Gobineaus: "Eine edle Rasse fällt nicht vom Himmel herab, sondern sie wird nach und nach edel, genau sowie die Obstbäume, und dieser Werdeprozess kann jeden Augenblick von Neuem beginnen, sobald ein geographisch-historischer Zufall oder ein fester Plan [...] die Bedingungen schafft." Cit. efter G. Mann, "Rassenhygiene - Sozialdarwinismus" i samme (Hrsg.) *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1973. Hos Gobineau bliver biologien et instrument i menneskets hænder og ikke en skæbnetung byrde. Forestillingen om racernes ulighed deler de, men de politiske konsekvenser, der skal drages heraf, er bestemt ikke de samme. Se også Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensen *Lys, luft og renlighed*, Århus 1986, s. 103

Ekskurs om C.J. Kayser

Hvad min personlige Erfaring angaaer, maa jeg tilstaae, at jeg i de to Aar jeg saa godt som dagligen har færdedes iblandt Patienter, der vare angrebne af denne Sygdom [barselsfeber], aldrig har seet Noget, der hos mig kunde fremkalde Tanken om Sygdommens Forplantelse ved Smitte. C.J. Kayser¹⁶⁰

Carl Johan Henrik Kayser (1811-70) var kirurg og mediciner og foretog i 1836-39 en længere studierejse til bl.a. Paris, hvor han blev grebet af den statistiske videnskab, der blev doceret af L.-A.-J. Quetelet. Som mediciner var Kayser tilhænger af den miasmatiske teori.

Udstyret med den indsigt, som to af tidens mest fremtrædende videnskaber kunne give, påtog han sig den opgave at redegøre for omstændighederne ved og årsagerne til den store dødelighed på Den Kongelige Fødselsstiftelse i København, udgivet i 1845 med titlen *Den Kongelige Fødselsstiftelse i Kjøbenhavn og den der herskende ondartede Barselsfeber. Et Bidrag til Fødselsstiftelsernes Hygiejne*.

Fra 1750 blev der på det offentlige bekostning tilbudt fattige kvinder i København muligheden for at føde med professionel hjælp og ikke mindst anonymt.¹⁶¹ Institutionen fik efter nogle omskiftelige år i 1787 under navnet *Den Kongelige Fødselsstiftelse* til huse i en ejendom i Amaliegade skænket af enkedronning Juliane Marie. Den kongelige stifter havde interesse i, at børn født i dølgsmål ikke gik til, men i stedet kunne bidrage til befolkningens formerelse og dermed til statens nytte. Samtidig fungerede stiftelsen som uddannelsessted for læger og jordemødre. Blot var der den førømtalte hage ved den filantropiske institution, at kvinderne døde i stort tal.

Kaysers undersøgelse omfatter naturligvis en omhyggelig statistik, der dokumenterer, at dødeligheden blandt de barslende siden 1822 havde ligget på 1-5 % med store udsving opad i årene 1829, 1837 og 1839, da dødeligheden lå over 10%, i december måned 1839 endog på over 50%. Dette gav stiftelsen i København en sørgelig førerstilling målt i forhold til andre europæiske fødeklinikker. Den aktuelle situation i midten af fyrrerne i København var endda en foruroligende stigning fra 3,3% i 1840 til hhv. 5,6% og 8,8% i 1842 og -43. Det var op imod ti gange så stor dødelighed som blandt hjemmefødende. Fødselsstiftelsen havde med andre ord et problem, som tydeligvis skulle løses.

¹⁶⁰ C.J. Kayser, *Den Kongelige Fødselsstiftelse i Kjøbenhavn og den der herskende ondartede Barselsfeber. Et Bidrag til Fødselsstiftelsernes Hygiejne*, Kjøbh. 1845, s. 116

¹⁶¹ Fødselsstiftelsens historie er senest gennemgået af Inge Christiansen, "Baronesse, Borgerkone eller ugift Fruentimmer", *1066*, 2000/3, s. 16-25

Det er ikke uinteressant på dette punkt ganske kort at tage de diskursanalytiske briller på og overveje, hvad Kayser mon mente med begrebet ”Fødselsstiftelse”. Fra de indledende redegørelser for institutionens tilblivelse, stiftelsens ejerforhold og historie til de fortsatte opregninger af indretningen (rumindholdet i barselsstuerne, ventilation, tabel s. 10), beliggenhed, størrelse osv. står det læseren klart, at det er institutionen som hus, der står i centrum. Det er arkitektens stemme, man hører tale gennem lægens mund. Fødselsstiftelsens problem var med andre ord bygningens problem og ikke et problem for de ansatte eller den faglige praksis på stedet (Se især s. 104). Tilsvarende drejede de hygiejniske bestræbelser sig om at gøre bygningen sund. Dette forhold understreges af sammenligningerne med de øvrige europæiske fødselsstiftelser. Når det stod værre til i København, måtte årsagen være lokal, bundet til stedet.

Kayser havde naturligvis gjort sig den iagttagelse, at det, der adskilte stiftelsen fra hjemmefødslerne var de mange barselskoner, der var samlet på et sted, og at de samme stuer konstant var i brug som fødestuer, men udelukkede, at det kunne være en tilstrækkelig betingelse for barselsfeberens opståen:

”Da disse ere de eneste væsentlige Forskjelligheder som altid og under alle Omstændigheder virke ind paa dem, der føde paa Fødselsstiftelsen, synes det ogsaa tilladeligt, at sætte det samtidige Ophold af flere Fødende i eet Værelse eller i én Bygning, tilligemed det stadige Ophold af Barselskoner i de samme Værelser som Kilden til Miasma, der frembringer Barselsfeberen paa Fødselsstiftelser. Men disse Betingelser ere fælleds for alle disse Hospitaler, uden at derfor alle lige meget ere befængte med hiint Miasma; thi medens det udbreder en stor Dødelighed over nogle, ere andre i en høi Grad forskaanede for at paavirkes af det, og medens hine Betingelser til enhver Tid ere tilstede paa de samme Fødselsstiftelser, er Dødeligheden høist forskjellig; [...] Disse Forskjelligheder kunne altsaa ikke forklares ved hine Betingelser, som altid væsentlig ere de samme, men maa søges i Aarsager, som enten kun virke midlertidigt, eller som i det mindste forandre sig efter Tid og Sted.” (s. 57-58)

Det kriminelle element for en miasmatiker som Kayser var luften.¹⁶² En kilde til dårlig luft var urenlighed, mangel på ventilation, overbelægning, små rum og beliggenheden. Kaysers

¹⁶² Miasmer var ifølge *Sanders Wörterbuch der deutschen Sprache* fra 1876 “eigenthümliche meist durch Zersetzung organischer Körper erzeugte Stoffe in der Atmosphäre oder wenigstens Veränderungen der atmosphärischen Mischungsverhältnisse, welche Krankheiten erzeugen, ohne sich selbst in dem erkrankten Organismus zu reproduzieren, s.B. das Sumpf-M. erzeugt Wechselfieber, die sich dann weiter nicht von einem Körper auf den andern fortpflanzen” Se også denne afh. s. 116

sammenligning med hospitalet i Dublin, hvor dødeligheden var lav, viser, at den i modsætning til andre stiftelser lå højt og frit og var indrettet med stor rummelighed, og der blev lagt vægt på renlighed. Renligheden var vigtig, fordi den skulle sørge for, at især organisk materiale ikke fik lov til at ligge hen og afgive forrådnelsesluft. Kayser bemærker også som noget positivt, at syge barselskoner i Dublin isoleres i særskilte rum.

Kayser var en sand videnskabsmand. Han kunne i kraft af sine statistiske kundskaber rekonstruere en hel række af kendsgerninger om dødelighed, belægning, mængden af luft pr. barselskone, trykt i flotte kolonner med et overmål af decimaler. Den sikkerhed, hvormed de statistiske kendsgerninger er gengivet, står i en tydelig kontrast til Kaysers usikkerhed mht. årsagerne til smittens udbredelse. Det er meget tydeligt, at han ikke betragtede miasmeteorien som en velfunderet kendsgerning men netop som en teori eller en arbejdshypotese. Om end han for eftertiden forekommer fastlåst i sin hygiejniske teori signalerer hans tekst en principiel modtagelighed for nye teorier. I praksis skete det ikke. Ifølge teorien burde overbelægning føre til forhøjet dødelighed, men Kayser kan ikke eftervise samvarians på dette område, i hvert fald ikke for de midlertidige overbelægnings vedkommende. (s. 92) Heller ikke sygestuernes størrelse synes at have betydning. Kayser kæmper tydeligvis med de lidt forstyrrende kendsgerninger, og det er nærmest frustrerende for en bedrevidende eftertid at iagttage, hvordan han kommer så tæt på den bakteriologiske forklaring uden dog at ændre sin grundindstilling:

”Man har ogsaa tillagt Sammenblandingen af syge og sunde Barselskoner en stor Virksomhed. Betragtet fra et theoretisk Standpunkt synes dette meget rimeligt. Barselsfebermiasmet udvikler sig ved Samlivet af flere *sunde* Fødende, det naaer omsider en saadan Styrke, at det frembringer Sygdommen hos én eller flere. Synes det nu ikke rimeligt, at disse maae danne en mere frugbar Jordbund for dette Miasma, end Enhver af de Sunde? Jeg er ikke i Besiddelse af saa nøiagtige Data, at jeg turde give et afgjørende Svar herpaa; ligesom Theorien synes imidlertid ogsaa Facta at tale til Fordeel for denne Anskuelse.”¹⁶³ (s. 96)

Flere steder (fx s. 110) berører Kayser den mulighed, at en fødekliniks beliggenhed i nærheden af et hospital (I København Frederiks Hospital) har betydning for dødeligheden.

¹⁶³ Kayser, s. 96

Det var Semmelweis' argument kun ganske få år senere.¹⁶⁴ Kayser henviser endda eksplicit til forbindelsen med dissektionsstuer og kirurgiske afsnit.

Kaysers svar på de vanskeligheder, som hans empiri byder ham, er at antage, at den høje dødelighed på Fødselsstiftelsen skyldes, at den har været i vedvarende brug over en lang årrække og dermed har undergået "en dyb Forandring, som gør dem til et vedvarende Drivhuus for Barselsfebermiasmet". (s. 106) Det er ikke den midlertidige overbelægning eller det tætte samkvem mellem barselskonerne i sig selv, ej heller de små barselsstuer, der umiddelbart bevirker barselsfeberen. Derimod er epidemierne et resultat af den akkumulerede virkning af disse faktorer til sammen.

Kaysers konklusion er klar: En midlertidig lukning og udluftning af bygningen over et par måneder kan meget vel afbryde en verserende epidemi i kortere tid, men for at få en vedvarende effekt anbefaler Kayser, at stiftelsen nedrives og genopføres, helst et sted, hvor jordbunden er knap så sumpet som i Frederiksstad. Den nye bygning skal være således gunstigt indrettet, at den med alderen ikke har akkumuleret betingelserne for barselsfeberens opståen, dvs. store rum, masser af udluftning og ekstensiv brug med især stiftelsen i Dublin som forbillede.

Af Kaysers løsningsforslag blev der ikke noget. Stiftelsen blev liggende, hvor den lå og var fortsat plaget af epidemier, indtil slutningen af 1860'erne, da Joseph Listers ideer vandt indpas. Listers afhandling om antiseptisk sårbehandling blev oversat til dansk i 1867, og i 1869 blev metoden indført på både fødselsstiftelsen og Frederiks Hospital.¹⁶⁵ I 1910 indgik stiftelsen i Rigshospitalet, hvor den stadig eksisterer som en del af Juliane Marie Centeret.

Kaysers eksempel bekræfter i øvrigt Ackerknechts tese. Han var som nationalliberal i to perioder medlem af Folketinget.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Se s. 43

¹⁶⁵ Anne Løkke, *Døden i barndommen*, Khb. 1998, s. 339

¹⁶⁶ Se s. 39 og s. 44. Biografi i Dansk Biografisk Leksikon.

Metafor-fortolkning som læsestrategi

Realisten bauen immer Metaphorik ab, und das ist allemal recht und billig - aber ist die Realität das, was dabei übrig bleibt? Hans Blumenberg

Ingen metafor er uskyldig, skal Jacques Derrida have sagt. Der er altid en strategisk hensigt med brugen af en metafor. En metafor forlener et udsagn ikke alene med plastisk tydelighed, den transponerer også en række værdier over i en ny sammenhæng. Det samme gælder også i nogen grad for analogier og identifikationer. Hvis staten er et skib, er statslederen kaptajnen, der med en kaptajns beføjelser skal holde en støt kurs. Hvis staten derimod er et hus under opbygning, er statslederen en arkitekt – eller måske bygherre – der i samråd med håndværkere og ingeniører skal skabe et solidt fundament og en funktionel bygning. Der er stor forskel på de opgaver og pligter, der påhviler hhv. en kaptajn og en arkitekt, på samme måde som deres muligheder og beføjelser også er vidt forskellige.

I tilfældet København i det 19. århundrede kan man illustrere dette forhold med en klynge af gennemgående og meget stabile metaforer, som næsten alle forfattere bruger om den overbefolkede hovedstad omkring århundredets midte. De følgende eksempler stammer fra den gængse litteratur om Københavns historie:

”Byen var ved at sprænges og drukne i snavs og skidenhed.”¹⁶⁷

”I 1850'erne sprængte København sin spændetroje”¹⁶⁸

”I løbet af ¾ århundrede bevægede København sig fra en indelukket lilleverden, klempt sammen af fæstningsvoldenes skarpe afgrænsning, til et stort, kompliceret bylegeme, der flød ud over hele Københavnsegnen. ... Vejen blev også banet for, at København kunne vristes ud af statens knugende favntag, som hindrede den overfyldte by i at brede sig ud på den anden side af dens militære fæstningsring.”¹⁶⁹

¹⁶⁷ Vagn Skovgaard-Petersen, *Danmarks historie*, Bd. 5, Tiden 1814-1864, Gyldendal 1985, s. 272

¹⁶⁸ Hans Peter Hilden, *Skerald, Storby og Miljø*, Kbh. 1973, s. 36

¹⁶⁹ Tim Knudsen, *Storbyen støbes*, Akademisk Forlag 1988, s. 15 og s. 24. Se også s. 32

”København var efter mange års dvale kommet i gang igen. De søvnige tranlygter blev afløst af nymodens gaslys, og byen åbnede sig ud mod landet, da de gamle trange byporte blev revet ned.”¹⁷⁰

Antropomorfismer er et yndet udgangspunkt for de metaforer, der skal beskrive sløjfningen af Københavns befæstning i 1850'erne. Byen er et legeme, der står drukne- eller kvælningsdøden nær, hvorpå det slipper ud af sit fængsel eller vågner af sin dvale. København spiller også af og til rollen som en patient på sindssygens rand, der endelig slipper ud af sin spændetroje. Eksemplerne er mange. Metaforerne medfører af sig selv en forestilling om, at begivenhederne i 1850erne medførte en helbredelse, en befrielse og *en forandring til det bedre*, og de indebærer selvfølgelig også, at de politikere, der talte for voldenes nedrivning, i sagens natur står som dette bylegemes redningsmænd, der ved en dristig aktion har reddet en nødstedt fra at miste livet i en pøl af skarn og slam.

Eksemplet er letkøbt, for det er svært at pege på ulemperne ved voldenes nedrivning set med eftertidens briller.¹⁷¹ Det er vanskeligt at finde samtidige kilder, der omtaler Københavns voldanlæg med positive metaforer, for selv samtidens repræsentanter for militæret kunne ikke se det nyttige i voldanlæggene og modsatte sig ikke flytningen af demarkationslinien eller bebyggelsen af voldterrænet, så længe de kunne være sikre på, at de ville få et fremskudt system af forsvarsanlæg og almindelig værnepligt i stedet.¹⁷²

Brugen af metaforer illustreres af hhv. Karin Lützens bog *Byen Tømmes* og Tim Knudsens *Storbyen Støbes*, der begge handler om Københavns historie i anden halvdel af det 19. århundrede. Lützen bruger verbet at tømme, fordi det er hendes opfattelse, at man kan betragte private og offentlige sociale tiltag i 1800-tallets København som en disciplineringsproces, hvor det var “byens ubeherskede liv, der skulle holdes i ave” (s. 14). Tim Knudsen derimod mener, at ingeniørerne spillede en afgørende rolle i udformningen af storbyen, og derfor har han - bevidst eller ubevidst - valgt et verbum, der konnoterer industriel modernitet. Listen over verber, der ellers kunne være brugt, er temmelig lang: udvikles, formes, bygges, planlægges, dannes, skabes, rejses, konstrueres, tilrettelægges, vokser, sprænges osv.

¹⁷⁰ Benito Scocozza og Grethe Jensen, *Danmarks historiens hvem, hvad og hvornår*, Gyldend. bogkl. 1994, s. 236

¹⁷¹ Den gunstige læser vil erindre sig, at eftertiden har svækket syn, således at den må bære briller. Det har ikke for nærværende kunnet opklares, hvorvidt eftertiden er lang- eller nærsynet.

¹⁷² C. Schlegel, *Om Københavns Demoleringsvæsen*, Kjbh. 1846; W. Dinesen, *Kjøbenhavns Betydning i den danske Stats Forsvarssystem*, Kjbh. 1854. Se i øvrigt denne afh. s. 114.

En metafor, som vælges bevidst eller ubevidst, er ikke nødvendigvis et præcist udtryk for den skrivendes, talendes, tilhørernes eller læsernes opfattelse af problemets karakter. En metafor – forudsat anvendt af en kompetent sprogbruger – er udtryk for talerens og skribentens opfattelse af tilhørernes og læsernes forestillingsverden. Den opfattelse behøver ikke at være træffende i hvert eneste tilfælde, men det giver et fingerpeg om den begrebsramme, der omgiver og sætter grænser for aktørernes forståelse af situationen.¹⁷³

Når en metafor først har etableret sig, og dens logik er blevet accepteret med henblik på at iværksætte en politisk samtale eller debat, er den ikke bare sådan at skifte ud. Man taler gerne om en “død metafor”, når den oprindelige sammenligning ikke længere er levende tilstede eller giver mening i metaforens anvendelse (fx “at stikke op for bollemælk”), men en død metafor er netop i høj grad levende, fordi den anvendes og fordi dens egen logik ikke kan fornægtes. Den lever sit eget liv. Samtidig sker der i metaforanvendelsen ikke blot en overførsel af betydning fra metaforens kilde til talens genstandsfelt. Det omvendte kan også være tilfældet.

Derfor er det nødvendigt at gøre sig nogle overvejelser om sprogets karakter i det hele taget. Her spiller Nietzsche en væsentlig rolle for min fortolkning, idet han siger:

“Man kan tænke sig et menneske, der er helt døv og aldrig har fornemmet toner og musik: ligesom han nok vil måbe over Chladnis klangfigurer i sandet, dernæst finde årsagerne til dem i strengens svingninger og så sværge på, at han nu ved, hvad det er menneskene kalder “tone”, således går det os alle med sproget. Vi tror at vide noget om tingene selv, når vi taler om træer, farver, sne og blomster, og besidder dog ikke andet end tingenes metaforer, som overhovedet ikke svarer til de oprindelige væsensindhold.”¹⁷⁴

Det man kunne kalde Nietzsches version af Platons hulebillede er et forsøg på at beskrive menneskets forfængelige men forgæves forelskelse i sandheden. I modsætning til Platon mente Nietzsche dog ikke, at “sandheden er derude”. Sproget selv egner sig ikke til at formidle sandheden, for det er i sin natur selv metaforisk og kan ikke fange, hvad der måtte

¹⁷³ Uffe Ellemann-Jensens flittige og dygtige brug af sportsmetaforer og –analogier i forbindelse med fodboldlandsholdets succès er et godt eksempel. På samme måde berigede Bjarne Riis’ succès i Tour de France det danske sprog med et stort udvalg af metaforer fra cykelsporten: fædrelandet fyldtes pludselig af *grimpeurs*, vandbærere, hjælperyttere, gule og prikkede førertøj, spurtsejre og man fik mulighed for at gå sukkerkold på andet end pyrenæiske hårnålesving.

¹⁷⁴ Fr. Nietzsche, “Om sandhed og løgn i udenommoralsk betydning”, *Den unge Nietzsches lidelser*, Hovedland 1995, s. 102. De omtalte klangfigurer opstår i sand strøet på en metalplade, som stryges med en violinbue.

være af væsensindhold. Sandheden er ikke destomindre levende iblandt os, mente Nietzsche, blot i en anden skikkelse. Den er

“en bevægelig hær af metaforer, metonymier, antropomorfismer, kort sagt en sum af menneskelige relationer, som poetisk og retorisk forstærket blev overført og udsmykket og som efter lang tids brug forekommer et folk faste, kanoniske og forpligtende: sandhederne er illusioner, som man har glemt er illusioner, metaforer, som er blevet slidte og sanseligt set kraftløse, mønter, der har tabt deres billede og nu regnes for metal og ikke mere for mønter.”¹⁷⁵

Povl Bagge sagde i et foredrag i 1939 om historieforskning og -skrivning, at det er ”en nødvendig forudsætning for både forskning og fremstilling” at ”opløse et historisk begivenhedskompleks i lutter andetstedsfra kendte elementer”¹⁷⁶

Uden på nogen måde at gøre Bagge til forløber for den sproglige vending er det en meget præcist formulering af det dilemma, som enhver sprogligt båret erkendelse er fanget i, balancen mellem det kendte og det ukendte. For at beskrive noget nyt, må man gribe til gammelkendte begreber, forestillinger og billeder, ellers vil udsagnet slet ikke blive forstået. Sproget bliver derfor i høj grad selvrefererende. I den sammenhæng må metaforen betragtes som uomgængelig.¹⁷⁷ Det er praktisk umuligt at tale uden at bruge billeder, der forsøger at overføre betydning og genkendelighed på et ukendt stof. Betydningen af det dilemma er med den stigende opmærksomhed på sprogets betydning for erkendelsens konstitution kun blevet skærpet siden. Sammenhængen er dog ikke entydig i den forstand, at alle, der bruger bestemte metaforer også automatisk abonnerer på bestemte holdninger, eller vice versa.

Nietzsches angreb på sandheden kunne godt have karakter af *drive-by-shooting*, og dette og lignende bidrag til diskussion af sandhedens begreb bliver da også mødt med blaserte eller vrede afvisninger fra velmeriterede kolleger i historiefaget, der forsøger at forsvare et sandhedsbegreb, ifølge hvilket der er sandhed eller løgn - *tertium non datur*. Spørgsmålet om sprogbrugens betydning for fx den politiske udvikling er naturligvis vanskeligt at besvare,

¹⁷⁵ Fr. Nietzsche, “Om sandhed og løgn i udenommoralsk betydning”, *Den unge Nietzsches lidelser*, Hovedland 1995, s. 103

¹⁷⁶ Povl Bagge: ”Om historieforskningens videnskabelige karakter. Nogle bemærkninger i anledning af Kr. Erslevs skrift ’Historieskrivning’” *Historisk Tidsskrift*, 10. r. V, Kbh. 1940, s. 24. Her citeret efter den reprografiske udgave af Erslevs og Bagges skrifter., Kbh. 1978, s. 84. Bagge har måske citeret Høffding, der i 1910 skrev: ”Videnskabens Historie viser os, hvorledes stadigt et Erfaringsomraade bruges til at belyse et andet.” Cit. efter W. Johannsen, *Falske Analogier*, Kbh. 1914, s. 10

¹⁷⁷ Denne pointe er det overordnede tema i George Lakoff and Mark Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago 1980

medmindre man betragter sproget som enten en blot og bar afspejling af en virkelighed eller “virkeligheden” som et sprogligt konstrukt. Begge positioner er uantagelige og for så vidt også uinteressante. Sproget må betragtes som et element af politikken, og metaforen som et af dens væsentligste bestanddele.¹⁷⁸

Man kan naturligvis godt bekymre sig om, hvad der så er blevet af historikernes embedspligt: at sige sandheden. Det er en bekymring, der udspringer af den antagelse, at det gode og det sande (oprindeligt også det skønne) hører sammen, hvorimod man efter den sproglige vending kan hævde, at sandhedens funktion kan være “udenommoralsk”, dvs. ikke *nødvendigt* er moralsk. Sandheden indgår som bold i et spil¹⁷⁹, hvor dommeren ikke altid har overblik over situationen, og det tillader spillerne at skyde et par genveje. Den, der bedriver *Wissenschaft*, er stadig på jagt efter sandheden. Den er imidlertid et skarn, noget der foregår *i* sproget som et bevægeligt mål og ikke først og fremmest som en relation mellem sproget og en eller anden form for virkelighed. Sagt med andre ord er det interessante ikke *hvad* sproget betyder, men *hvordan* det gør det. Man skal altså, som Lars-Henrik Schmidt har sagt det et sted om idéhistorien, ikke bekymre sig om hvad der er gyldigt men hvad der har gjort sig gældende.

Den del af “den sproglige vending”, som jeg vil knytte an til, er den begrebshistoriske skole, der udspringer af især Reinhart Kosselecks arbejde. Begrebshistoriens afgrænsning i forhold til fransk diskursanalyse er ikke ganske klar¹⁸⁰, og de fleste synes da også at vælge en eklektisk model i praksis. Diskursanalysen kan tjene til at kortlægge de diskurser, der er lukket i tid og rum, dvs. måder at ytre sig og forstå, som bygger på en underforstået enighed om bestemte ikke-artikulerede værdier. Diskursanalyser er ofte analyser af tekstkorpus, hvis afgrænsning ofte og i overraskende modstrid med ønsket om at ombyrde traditionel historisk tænkning baserer sig på mere klassiske kategorier (tekster af bestemte forfattere, fra bestemte institutioner eller fra bestemte perioder), og diskursanalysen forsøger at forstå teksterne på teksternes egne vilkår i et rum, der næsten udelukkende forstås sprogligt.

Begrebshistoriens styrke er at vise betydningsforskydningerne i centrale begreber som en afspejling af tilsvarende forskydninger i “verden”, “samfundet” eller

¹⁷⁸ Den jyske Historiker, nr. 50, 1990, rummer en del interessante svar - nogle hvad form, andre hvad indhold angår - på Hans Hauges udlægning af Hayden White i samme nr.

¹⁷⁹ “Spil” er en af de hyppigst anvendte metaforer i postmoderne videnskabsteori i en ganske bestemt betydning. I moderne videnskab er sandheden *på* spil, mens den i den postmoderne *i* spil. På tysk, hvor Spiel både betyder leg og spil, har denne metafor en anden valør, der ikke nødvendigvis indebærer et konkurrencemoment.

¹⁸⁰ Den er bl.a. forsøgt klarlagt af Niels Åkerstrøm Andersen, *Diskursive analysestrategier: Foucault, Koselleck, Laclau, Lubmann*, Kbh. 1999

“idehistorien”, og derfor kan begrebshistorien også påvise dynamik, hvor diskursanalysen har en tendens til at se stilstand, fordi den fokuserer så stærkt på konteksten. Som sådan er begrebshistorien i udgangspunktet blot en hjælpevidenskab, der skal sikre, at ingen tager et begrebs betydning for givet uden at have undersøgt dets historicitet.¹⁸¹

”Die Begriffsgeschichte ist also zunächst eine spezialisierte Methode der Quellenkritik, die auf die Verwendung sozial oder politisch relevanter Termini achtet und die besonders zentrale Ausdrücke analysiert, die soziale oder politische Inhalte haben. Daß eine historische Klärung der jeweils verwendeten Begriffe nicht nur auf die Sprachgeschichte, sondern ebenso auf sozialgeschichtlichen Daten zurückgreifen muß, ist selbstverständlich, denn jede Semantik hat es als solche mit aussersprachlichen Inhalten zu tun. Darin gründet ja ihre prekäre Randlage in den Sprachwissenschaften, darin ihre vorzügliche Hilfeleistung für die Historie. Im Durchgang durch die Düse der Begriffserklärung werden vergangene Aussagen präzisiert, werden die ehemals intendierten Sachverhalten oder Beziehungen in ihrer sprachlichen Fassung für uns um so deutlicher in den Blick gerückt.”¹⁸²

Der er altså en fredelig overensstemmelse mellem traditionel kildekritik og begrebshistorien. Imidlertid opfatter Koselleck selv begrebshistorien som mere end blot en nuancering af kildekritikken. Et begreb er mere end blot et ord, hvis betydning skal specificeres i forhold til sin tid. Kosellecks studier er koncentreret om nyere tids politiske retorik. Grundlæggende studerer han, hvordan politik overhovedet blev muligt som disciplin adskilt fra fx magtudøvelse eller religiøse profetier. Politik er muligheden for at ændre samfundet inden for rammerne af et erfaringsrum og en forventningshorisont, der begge dele sættes ved hjælp af sproget.¹⁸³ Begreberne er centrale for politik, fordi de netop er betydningsåbne og derfor kan anvendes om en virkelighed – fremtiden – som endnu ikke er fastlagt, samtidig med at forståelsen af dem knyttes til en virkelighed – fortiden – der udgør erfaringsrummet, hvorfra begreberne henter deres betydning.¹⁸⁴ En måde at løse fortolkningsproblemet er altså en

¹⁸¹ “Alles Verstehen ohne einen zeitlichen Index bleibt stumm.” Historik und Hermeneutik, s. 9

¹⁸² *Vergangene Zukunft*, s. 114

¹⁸³ Koselleck, s. 112 og 349ff. Et virkelig godt eksempel på, at et problem først bliver til et problem, når det sprogliggøres, er fremdraget af Anne Løkke i disputatsen *Døden i barndommen*, Kbh. 1998, hvor det dokumenteres, hvorledes begrebet børnedødelighed dannes i midten af det 19. årh. og dermed skaber forudsætningerne for at det bliver opfattet som et problem, der bør løses.

¹⁸⁴ Her læner jeg mig op af Niels Åkerstrøm Andersens analyse i *Diskursive analysestrategier*, Kbh. 1999, s. 64-86; ”Ein Begriff ist nicht nur Indikator, der von ihm erfassten Zusammenhänge, er ist auch deren Faktor. Mit jedem Begriff werden bestimmte Horizonte, aber auch Grenzen möglicher Erfahrung und denkbarer Theorie gesetzt. Deshalb kann die Geschichte von Begriffen Erkenntnisse ermitteln, die von der Sachanalyse her nicht in den

begrebshistorisk analyse. Et af Kosellecks bedste eksempler er nøglebegrebet ”borger”. Han viser hvordan det o. 1700 betyder en bybo, dvs. en der ikke er landbo. O. 1800 er det en statsborger og o. 1900 er det en, der ikke tilhører proletariatet.¹⁸⁵ Det er dette erfaringsrum, der endnu spøger i begrebets politiske anvendelse.

“Durch die Zurücknahme der Fragerichtung auf die sprachliche Erfassung von politischen Situationen oder sozialen Strukturen werden diese selbst zum Sprechen gebracht. Die Begriffsgeschichte als historische Disziplin hat es immer mit politischen oder sozialen Ereignissen oder Zustände zu tun, freilich nur mit solchen, die bereits früher in der Quellsprache begrifflich erfaßt und artikuliert worden sind. Sie interpretiert in einem engen Sinne Geschichte durch ihre jeweilig vergangenen Begriffe - auch wenn die Worte heute noch verwendet werden -, so wie sie die Begriffe geschichtlich versteht - auch wenn ihr ehemaliger Gebrauch für uns heute neu definiert werden muss. Insofern hat die Begriffsgeschichte, überspitzt formuliert, die Konvergenz von Begriff und Geschichte zum Thema. Geschichte wäre dann nur insoweit Geschichte, wie sie je schon begriffen worden ist. Erkenntnistheoretisch hätte sich dann geschichtlich nichts ereignet, was nicht auch begrifflich erfaßt worden wäre.”¹⁸⁶

Koselleck er elev af Gadamer og tilslutter sig dennes forestilling, at sproget ikke står uden for verden og den historiske proces. I praksis betyder det, at historikerens tekst - både kilden og værket - ikke blot er en afspejling af en given virkelighed eller intention men er en del af den hermeneutiske proces, en vekselvirkning mellem forståelse, begivenhed og handling, der fører frem til historikerens *egen* forståelse som et led i den fortsatte proces. Historikeren bliver i egentlig forstand selv del af historien:

“Hermeneutik als Lehre vom Verstehen hat also einen geschichtsontologischen Rang, und Sprachlichkeit ist die ihr inne wohnende Vollzugsweise, die sich methodisch nicht vergegenständlichen läßt. Ohne diese Art von vorgegebener Welterfahrungsmöglichkeit ist menschliches Dasein, allen Wissenschaften zuvor, gar nicht denkbar.”¹⁸⁷

Blick rücken.” Koselleck s. 120

¹⁸⁵ Koselleck, s. 116

¹⁸⁶ Koselleck, s. 120-21

¹⁸⁷ Historik und Hermeneutik, s. 22

Metaforenes rolle i denne sammenhæng er, at de er for betydningsdrægtige til at kunne opløses i "klar tale". I kraft af sprogets historiske karakter vil en metafor altid blive mødt med en forforståelse, der ikke nødvendigvis stemmer overens med intentionen; den er et mellemværende mellem et modvilligt objekt og et begreb med en fortid.¹⁸⁸ Der er spillerum for forståelsen. Derfor kan den, der studerer metaforer ikke nøjes med at oversætte dem. "Vielmehr," siger Hans Blumenberg, "leistet die Metaphorologie der Begriffsgeschichte den Hilfsdienst, an eine genetische Struktur der Begriffsbildung heranzuführen, in der zwar die Forderung der Eindeutigkeit nicht erfüllt wird, die aber die Eindeutigkeit des Resultats als Verarmung an imaginativem Hintergrund und an Lebensweltlichen Leitfäden erkennen lässt."¹⁸⁹ Der er ingen vej uden om historien.

Inspireret af især Koselleck har Mathias Eidenbenz foretaget en meget interessant og så vidt vides stadig enestående studie af nazisten og bondeteoretikeren R. W. Darrés brug af agrar- og biologimetaphorer. Det er altså et forsøg på at studere sproget i sin egen ret uden at søge at nå til en virkelighed bag det. Eidenbenz mener, at man indtil nu mest har interesseret sig for, hvorvidt den nazistiske Blut-&-Boden-propaganda var meningsfuld (Sinn hat), men at det i højere grad er væsentligt for forståelsen af Darrés virke at se på, *hvordan* den gav mening (Sinn macht):

"Ein wenig verkürzt läßt sich sagen, daß die Forschung zu Politik, Propaganda und Institutionen des Nationalsozialismus [...] bisher nur die Frage stellte, ob sie Sinn *haben*. Unter dem Aspekt des Sprach-Handelns bedarf es der Frage, welchen Sinn sie *machen*, ganz im Sinne des englischen *making sense*, worauf Pierre Bourdieu hinwies. Denn die Sprache ist nicht als eine von nicht-sprachlichen Handeln völlig losgelöste Realität zu verstehen. Sie ist eine besondere Form von Handeln unter anderen, mit vielen Interdependenzen, die es erlauben, daß Dinge mit Worten getan werden, daß Worte Taten werden, daß Worte wahr gemacht werden, aber auch daß sinnlose Taten geschehen und Dinge sich nicht beschreiben lassen, weil dazu die Worte fehlen."¹⁹⁰

¹⁸⁸ Peil s. 12

¹⁸⁹ Hans Blumenberg "Beobachtungen an Metaphern", Archiv für Begriffsgeschichte, Bd. XV, Heft 1, Bonn 1970, s. 163

¹⁹⁰ Mathias Eidenbenz *Blut und Boden*, Berlin 1993, s. 13. Lignende synspunkt af Horst Grünert: "Politik ist an das Wort gebunden. Politisches Handeln wird durch Sprache vorbereitet, ausgelöst, von Sprache begleitet, beeinflusst, gesteuert, geregelt, durch Sprache geschrieben, erläutert, gerechtfertigt, beurteilt, verantwortet kontrolliert, kritisiert." cit. efter Dietmar Peil, *Untersuchungen zur Staats- und Herrschaftsmetaphorik in literarischen Zeugnissen von der Antike bis zur Gegenwart*, München 1983, s. 9

Et vigtigt aspekt af forholdet mellem ord og handling berøres til sidst i citatet. Det er asymmetrisk. Ord kan være en handling (han henviser til J.L. Austin) og ord kan beskrive en handling. Historien virker v.h.a. sproget, men handlinger, der er gjort på grund af noget, nogen har sagt, kan også være af en sådan karakter, at ordene mangler. Den hermeneutiske cirkel afsnøres somme tider af stumhed. Eidenbenz hentyder til den konkrete erfaring fra 1945, opdagelsen af, hvad mennesker havde gjort mod mennesker i Auschwitz. Koselleck henviser til samme erfaring med en lignende formulering.¹⁹¹

Sproget er altså hverken blot et neutralt instrument i hænderne på aktører eller en uomgængelig og stabil struktur, under hvilken aktørerne selv er viljeløse marionetter. Der er plads til de historiske aktørers genuine intention i begrebshistorien, men samtidig går den også ud fra, at sproget er et redskab, hvis betydning hidrører fra en virkningshistorie, som den enkelte sprogbruger ikke er herre over og heller ikke har oversigt over. Begrebshistorien kan med andre ord ikke blot som rejseparlør i fortidens fremmede land hjælpe til at forstå, hvad der er blevet sagt og skrevet, men den kan hjælpe til at begribe en sprogligt gestaltet, historisk udstrakt og historisk betinget virkelighed.

De følgende kapitler tager udgangspunkt i den her skitserede metaforiske læsestrategi. Det har vist sig, at det er en frugtbar måde at læse på, fordi det åbner for en ny forståelse af tingenes sammenhæng. Imidlertid skal man også være opmærksom på, at den bevidste anvendelse af metaforer heller ikke var fremmed for fortidens sprogbrugere. Det viser sig især i min gennemgang af Københavns parker. Metaforen ”byens grønne lunger” er central for forståelsen af bevæggrundene for at oprette parkerne, men den var netop bevidst metaforisk anvendt. Den kunne i princippet undværes. I dette tilfælde er der altså ikke tale om, at en metaforanalyse kan afsløre eller afdække skjulte lag i teksterne, men den har hjulpet fortolkeren til at læse teksterne bedre, ja, overhovedet til at læse dem. Hvis jeg ikke havde kigget efter metaforer, var jeg aldrig stødt på problemstillingen. På den måde er metaforanalysen alligevel en nøgle til forståelse af et univers, der i sig selv ikke er metaforisk. For sociologerne var legemet som metafor for samfundet også bevidst valgt, men – især for Claudius Wilkens – ikke blot tænkt som en sproglig metafor men som en realmetafor, dvs. at den i princippet *ikke* kan undværes. Fagets udvikling drejer sig om netop denne akse, hvadenten der er tale om en antagelse eller en afvisning af den. Her er der altså tale om, at metaforen skaber faget. I det tredje tilfælde, nemlig i analysen af nervemetaforen, er der tale

¹⁹¹ ”Ja, der findes begivenheder, som berøver en sproget og tvinger til tavshed, og som man - måske - kun kan reagere med tavshed overfor. Her skal henvises til tyskernes mælløshed, da de i 1945 blev konfronteret med katastrofen, som de havde trukket så uendelig mange mennesker og folk ind i.” ”Sprogændring og

om, at nervediskursen svinger fra en konkret til en metaforisk anvendelse. Min indgang er den samme som i tilfældet de grønne lunger, nemlig at jeg ikke havde fået øje på denne nervediskurs, hvis jeg ikke havde interesseret mig for legemsmetaforer. Dernæst gik det hurtigt op for mig, at der var tale om en meget konkret og ikke-metaforisk tænkt sammenhæng mellem nervefysiologi og åndeligt velbefindende. Ikke desto mindre viste denne nervediskurs sig også at rumme en mangetydighed og en forklaringskraft, der tillod en metaforisk anvendelse af den, og at der var en vekselvirkning mellem den videnskabelige og den metaforiske anvendelse af begrebet, der udmøntede sig ikke blot i litteraturen men også i den praktiske lægegerning.

Logo fra De Smithske Jernstøberiers brevhoved, Aalborg 1906. Centrifugalregulatoren nederst i ovalen er et eksempel på et mekanisk symbol med politisk betydning. Den er sluttet til en damp- eller eksplosionsmotors drivaksel. Jo højere omdrejninger desto længere driver centrifugalkraften de to kugler ud, hvorved et spjæld eller lignende påvirkes, således at brændstofføforslen eller damptrykket mindskes og dermed også omdrejningstallet. For arbejdsgiverne drejede det sig selvfølgelig om at holde hjulene i gang, men regulatoren holder dem også i ave og bliver derfor til et symbol for konservative principper. Logoet blev anvendt af Arbejdsgiverforeningen fra 1900 til 1958, da en fornyet version af centrifugalregulatoren blev indført.

Den organiske metafor i det 19. århundrede

Blodet er den første egentlige politiske Idé

Claudius Wilkens¹⁹²

Som bekendt spiller Danmark den noget uflatterende rolle som den statsstyrede racehygiejnes pioner i Europa. Den danske rigsadvokat, August Goll kunne i 1934 henvise til det hensigtsmæssige i den tyske lovgivning for at fremhæve, at det var nødvendigt for staten at foretage indgreb i det syge samfundslegeme

”Der peges her med fuld Føje paa den Gift for hele Samfundets moralske Hygiejne, der fra dette Afkom som fra en Sump strømmer ud i Samfundet og spreder det moralske Smitstof ud i hele Samfundsorganismen. Men dette gælder ikke alene Smitstoffet, moralsk set, ogsaa rent biologisk set er her en Fare, der hidrører fra, at store Mængder af dette Afkom uden selv at være syge bærer Sygdomskimene i deres Kønsceller og ved Befrugtning kan bringe dem til at spire i de kommende Generationer.”¹⁹³

Golls metaforik er ikke tilfældig. Flere forfattere, der beskæftiger sig med racehygiejne og andre af medicinhistoriens mere dunkle sider, har bemærket, at fortalene for fx. eugenikken gerne benytter sig af organiske metaforer og især analogien mellem samfundet og det menneskelige legeme.¹⁹⁴ Samtidig er det klart, at metaforen er blevet anvendt i mange andre sammenhænge, hvilket har foranlediget til overvejelser om fx sammenhængen mellem den svenske Folkhemstanke og den nazistiske idé om folkefællesskabet.¹⁹⁵

Jeg vil i det følgende forsøge at følge kropsmetaforens anvendelse i det 19. århundrede og med et måske noget prætentøst begreb bedrive begrebshistorisk genealogi. Det er ikke et forsøg på at finde gerningsmændene bag en forkættet metaforik eller at skrive

¹⁹² Cl. Wilkens *Samfundslegemets Grundlove* 1881, s. 180. I forbindelse med arbejdet med dette emne har jeg fået god hjælp af Sebastian Olden-Jørgensen, Hans Vammen, Niels Clemmensen og Hanne Lindegaard, for hvilken jeg takker. Kapitlet er en revideret version af en artikel fra *Den jyske Historiker*, nr. 90, dec. 2000

¹⁹³ Ø. Winge et. al., *Arv og Race*, Kbh. 1934: Dansk Forening for social Oplysning, s. 81

¹⁹⁴ Gerd Göckenjan, *Kurieren und Staat machen*, Frankfurt/M, s. 409. Karin Johannison, “Folkhälsa” *Lychnos*, Steckh 1991, s. 172f. Lene Koch, *Racehygiejne i Danmark 1920-56*, Kbh. 1996, s. 173ff. Mattias Tydén, *Från politik till praktik*, Steckh. 2000, S. 35. Paul Weindling, *Health Race and German Politics*, Cambridge 1993, s. 291; Z. Bauman, *Modernitet og Holocaust*, Kbh. 1994, s. 103. Bauman gør også opmærksom på gartnermetaforen, der beskriver nationen som en have og det uønskede som ukrudt.

¹⁹⁵ Jeg er for sent i arbejdsprocessen blevet opmærksom på Norbert Götz: *Ungleiche Geschwister. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim*, Baden-Baden, 2001, der ifølge den foreløbige modtagelse understreger forskellene på Tyskland og Sverige.

historien om, hvordan den organiske metafor førte til nazisme. I stedet har jeg forsøgt at se på, hvordan forholdet mellem krop og samfund udspiller sig i nogle tekster fra den politiske teori og praksis. Teksterne tilhører forskellige genrer og sammenhænge, men i kronologisk rækkefølge viser de, hvordan den organiske metafor er indgået i skiftende mere eller mindre stabile politiske alliancer, der ganske vist fluktuerer men også kan betragtes som nogenlunde kohærente enheder i deres egen ret. Pointen er, at den organiske metafor var et fænomen, der ikke karakteriserede et bestemt parti men derimod var fælles for de forskellige synspunkter.

Den organiske metafor har sin oprindelse i den klassiske oldtid, hvis ikke før. Antropologer har argumenteret for, at kroppen ikke er en tilfældig men for mennesket fundamental model for det sociale.¹⁹⁶ Den moderne brug af begrebet “organisk” som den definatoriske modsætning til det “mekaniske” stammer fra begyndelsen af det 18. århundrede.¹⁹⁷ Den kartesianske forestilling om kroppen som en maskine - maskinen som metafor for kroppen, om man vil - lever dog stadig langt oppe i tiden, således at fx Kierkegaard kan tale om “Statslegemets Maskine”.¹⁹⁸

I forbindelse med den franske revolution dukker endnu et skel op, nemlig mellem “organisme” og “organisation”. Organismen antager betydning af noget naturgroet, selvfølgeligt, mens organisation i delvis modsætning hertil bliver betegnelsen for en kunstig konstruktion.¹⁹⁹ Oppositionen til det, der bliver beskrevet som den franske revolutionsregerings unaturlige omorganisering af samfundet bliver til et afgørende støttepunkt for opbygningen af den organiske statsidé, først og fremmest hos Edmund Burke.

Den konservative tolkning

At Edmund Burkes navn jævnligt dukker op, når racismens og racehygiejens rødder skal findes, kan antagelig tilskrives Hannah Arendt, der hos netop Burke ser spirerne til den senere engelske racisme.²⁰⁰ Arendt underbygger ikke sin påstand om Burkes rolle i affæren i nogen særlig udstrækning, men det hænger antagelig sammen med Burkes almindelige understregning af blodets betydning. Blod og arv er gennemgående begreber i Burkes *Letter to*

¹⁹⁶ Se diskussion hos Ute Planert, ”Der dreifache Körper des Volkes”, *Geschichte und Gesellschaft*, 2000/4, s. 543

¹⁹⁷ Gerhard Dohrn-van Rossum, Ernst-Wolfgang Böckenförde “Organ” i R. Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, s. 558. Se denne afh. note 69.

¹⁹⁸ S. Kierkegaard, “Vexeldriften, Forsøg til en social Klogskabslære” Saml. Vrk. 3. udg., bd. 2, s. 275. Cf. Peil s. 582

¹⁹⁹ Dohrn-van Rossum, s. 565, Raymond Williams, *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, London 1988, s. 227.

²⁰⁰ Hannah Arendt, *Imperialismen*, Kbh. 1972, s. 78. Smlgn. Johannison loc. cit.

*a gentleman in Paris*²⁰¹, men de har imidlertid ingen entydig biologisk betydning, snarere en juridisk eller økonomisk. Det viser sig, når man betragter den bærende metafor i Burkes statstanke, *huset*.²⁰² Når det brænder i naboens hus, skal man vogte sig for, at det ikke breder sig til ens eget. (s. 9) Samtidig opbygges (sic) den gode stat ikke ved at nedrive alt hvad forfædrene har skabt, hvad franskmændene gjorde i 1789. Det positive forbillede finder Burke i det 17. århundredes to engelske revolutioner,

“when England found itself without a king. At both those periods the nation had lost the bond of union in their ancient edifice; they did not, however, dissolve the whole fabric. On the contrary, in both cases they regenerated the deficient part of the old constitution through the parts which were not impaired. They acted by the ancient organized states in the shape of their old organization, and not by the organic *moleculæ* of a disbanded people.”²⁰³

Billedet af revolutionen som en brand, der truer - eller lutrer - er siden gået over i litteraturen. Det er dog ikke de tæt beliggende byhuse, der er den egentlige kerne i Burkes forståelse af staten, men derimod landstedet, der også forlener hans statsbygning med den nødvendige legitimation for over- og underordningsforhold, privilegiefordeling osv.:

”But one of the first and most leading principles on which the commonwealth and the laws are consecrated is, lest the temporary possessors and life-renters in it, unmindful of what they have received from their ancestors or of what is due to their posterity, should act as if they were the entire masters, that they should not think it among their rights to cut off the entail or commit waste on the inheritance by destroying at their pleasure the whole original fabric of their society, hazarding to leave to those who come after them a ruin instead of an habitation - and teaching these successors as little to respect their contrivances as they had themselves respected the institutions of their forefathers. By this unprincipled facility of changing the state as often, and as much, and in as many ways as there are floating fancies or fashions, the

²⁰¹ Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France and on the Proceedings in Certain Societies in London Relative to That Event in a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Paris, 1790*, Indianapolis 1987. Dansk oversættelse af Chr. Truelsen på Tidehvervs Forlag, 1987

²⁰² Hus har i bibeloversættelser - både i danske og engelske - mange betydninger, hvoraf en er familien, jvf. 1. Mos. 7,1.

²⁰³ Burke, *Reflections*, s. 19, dansk udg. s. 24. Burke bruger faktisk her begreberne organization og organic i den omvendt betydning, idet førstnævnte betyder oprindelig eller naturgroet mens sidstnævnte hentyder til isolation og fremmedgørelse. Betydningen er dog klar.

whole chain and continuity of the commonwealth would be broken. No one generation could link with the other. Men would become little better than the flies of a summer.”²⁰⁴

Først i sammenhæng med den styreform, der har hentet de fleste af sine læresætninger på godsforvalterkontoret, bliver begrebet arv af relevans for Burke. Arven i juridisk forstand sikrer kontinuiteten, således at stamgodset forbliver intakt og forfædrenes investeringer ikke går tabt.²⁰⁵

“In this choice of inheritance we have given to our frame of polity the image of a relation in blood, binding up the constitution of our country with our dearest domestic ties, adopting our fundamental laws into the bosom of our family affections.” (s. 30)

The State skal forvaltes på præcis samme måde som *The Estate* (s. 29), og derfor står samfundspagten ikke til umiddelbar genforhandling. Det er med Burkes måske mest berømte og prægnante formulering en pagt mellem de døde, de levende og de ufødte. (s. 85)

Fichtes nationalisme

Burkes udgave af samfundspagten blev dyrket af romantiske nationalister, og på mange måder kan man godt udnævne Burke til at være protohistorist. Burke var selv politiker og ganske tilfreds med tingenes institutionaliserede tilstand i sit hjemland, men da Fichte i sine taler til den tyske nation 1807-08 anråbte både forfædrene og de ufødte efterkommer (s. 481-485), var det med et ganske andet sigte, for Fichte var bestemt ikke politiker.²⁰⁶ I 1808 var der al mulig grund til at være pessimistisk mht. en tysk statsdannelse, og Fichte gik da også så vidt som til at gøre staten til noget ganske udvendigt og mekanisk. (s. 277) Folket var for ham den vigtigste størrelse. I folket kunne det ædle menneske ophæve sin egen dødelighed og indgå i den evighed, der ikke er Guds hinsidige men nationens dennesidige:

”Der Glaube des edlen Menschen an die ewige Fortdauer seiner Wirksamkeit auch auf dieser Erde gründet sich demnach auf die Hoffnung der ewigen Fortdauer des Volks, aus dem er selber sich entwickelt hat, und der Eigenthümlichkeit desselben, nach jenem verborgenen

²⁰⁴ Edmund Burke, *Reflections*, Indianapolis 1987, s. 83. Dansk udg. s. 95

²⁰⁵ Se hans interessante redegørelse for, hvorfor kapital fra byerne ikke har noget at skaffe i landbruget s. 168-9.

²⁰⁶ Cf. Gerhard Dohrn-van Rossum, Ernst-Wolfgang Böckenförde, s. 582-584

Gesetze; ohne Einmischung und Verderbung durch irgend ein fremdes, und in das Ganze dieser Gesetzgebung nicht gehöriges. Diese Eigenthümlichkeit ist das ewige, dem er die Ewigkeit seiner selbst und seines Fortwirkens anvertraut, die ewige Ordnung der Dinge, in die er sein ewiges legt; ihre Fortdauer muß er wollen, denn sie allein ist ihm das entbindende Mittel, wodurch die kurze Spanne seines Lebens hienieden zu fortdauerndem Leben hienieden ausgedehnt wird. Sein Glaube, und sein Streben, unvergängliches zu pflanzen, sein Begriff, in welchem er sein eignes Leben als ein ewiges Leben erfaßt, ist das Band, welches zunächst seine Nation, und vermittelst ihrer das ganze Menschengeschlecht, innigst mit ihm selber verknüpft und ihrer aller Bedürfnisse, bis ans Ende der Tage, einführt in sein erweitertes Herz. Dies ist seine Liebe zu seinem Volke, zuvörderst achtend, vertrauend, desselben sich freuend, mit der Abstammung daraus sich ehrend.”²⁰⁷

Individets eksistens udvides – eller sågar udtømmes – i nationens. Også Fichte bruger blodet som billede på den livskraft, der gennemstrømmer det tyske folk gennem dets historie fra de frihedselskende germanske stammer til samtidens “Erben ihres Bodens, ihrer Sprache, und ihrer Gesinnung” (s. 268) Et folk tilhører man ganske vist i kraft af sin afstamning, men man skal også ville det, for et folk er “das Ganze der in Gesellschaft miteinander fortlebenden, und sich aus sich selbst immerfort *natürlich* und *geistig* erzeugenden Menschen, das insgesamt unter einem gewissen besonderen Gesetze der Entwicklung des Göttlichen aus ihm steht.”²⁰⁸ At være tysk er altså såvel en naturlig som åndelig tilstand. Førstnævnte kvalitet gør det nationale tilhørsforhold til skæbne mens sidstnævnte gør det til et opdragelses-, dannelses- eller vækkelsesprojekt, hvis primære formål synes at være netop at skabe klarhed om nationalitetens skæbnekarakter. Det væsentligste middel til dette formål er folkelegemets tunge, sproget, (s. 452) Dermed er grunden lagt til den retorik, der prægede også den danske nationalisme, en retorik der ustandseligt kredser om blodet, som stående metafor for arven²⁰⁹, hjertet - hvadenten det er det individuelle eller Fichtes “erweitertes” - som det organ, der dels bringer denne arv i omløb og dels rummer de følelser, der holder den i hævd, og sidst tungen som bærer af det væsentligste nationale karakteristikum: sproget.

Burke og Fichte er paradeeksempler på organiske metaforers anvendelse hos den bevægelse, hvortil man også kan regne historikere som Heinrich Leo og Leopold von

²⁰⁷ J. G. Fichte, *Reden an die deutsche Nation*, Berlin 1808, s. 253-254. Nationalismens karakter af erstatningsreligion er ganske tydelig her, selvom Fichte selv ikke ønskede at erstatte religionen med noget andet.

²⁰⁸ J. G. Fichte, *Reden*, 1808, s. 251. Min kursivering.

²⁰⁹ Metaforen stammer fra et tidspunkt, da man troede, at blodet rent fysisk bar arvematerialet så at sige, men allerede i Molbechs ordbog, 1833, fremhæves denne betydning som figurlig.

Ranke, der siden har samlet og spredt sig under fællesbetegnelsen "konservatisme".²¹⁰

Historismens forening af organisk tænkning og konservatisme er i Danmark repræsenteret af Caspar Paludan-Müller.²¹¹

Den sene enevældes opbrud

Modstanderne af revolution kunne langt fra hævde monopol på anvendelsen af denne metafor.²¹² Selvom det organiske giver indtryk af noget naturligt, der ikke bør forandres, betyder det ikke, at det ønskværdige lige præcis er *status quo*. Samfundslegemet optræder hyppigt, når en forfatter ønsker at gøre opmærksom på, at der er noget galt, hvilket så udtrykkes som en sygdom på legemet. Moritz Föllmer anfører i en studie af emnet, at sygdomme som metafor i forbindelse med det organiske samfundsbillede først optræder efter 1. verdenskrig.²¹³ Denne påstand kan imidlertid hurtigt tilbagevises.

Der er i tidens løb diagnosticeret mange kræftsvulster på samfundets hårdtprøvede krop. Et begreb som "Krise" er hentet til samfundslæren fra medicinen. Det var i oldtidens medicin betegnelse for den situation, hvor lægen bedømte, om en patient ville blive rask eller skulle dø, men har nu vundet indpas som begreb, der dækker en problematisk vending i økonomi eller politik.²¹⁴ Økonomisk "vækst" er også en organisk metafor. Samfundets sygdomme synes især at hobe sig op i slutningen af det 19. århundrede, hvor den sociale elendighed ofte sammenlignes med en tumor.²¹⁵ Ute Planert mener at kunne konstatere, at perioden er kendetegnet ved en fokusering på fremmedlegemet, dvs. en "biologisk" veldefinerbar gruppe, der ikke blot er anderledes men også farlig for samfundet; typisk jøderne.²¹⁶

Sjældnere udtales det direkte, om taleren foretrækker en kirurgisk eller en medicinsk behandling. Særlig delikat er amputationsmetaforen som den kom til udtryk efter 1864, hvor

²¹⁰ Se Mads Qvortrups indsigtsfulde essay om "Konservatismens relativitet - en britisk genealogi" i Gunbak og Jalving (red.) *Konservatismens veje og vildveje*, Kbh. 1998. Cf. Fritz Wagner, "Biologismus und Historismus im Deutschland des 19. Jahrhunderts" in G. Mann (Hrsg.) *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1973

²¹¹ Se note 35

²¹² I en inspirerende analyse har Niels Clemmensen gennemgået grundlovsfædrenes brug af begrebet konservativ som ideal i en tid med voldsom forandring. "Fra Junigrundlov til revideret Junigrundlov 1849-1866" *Den jyske Historiker*, nr. 83-84, 1999

²¹³ Moritz Föllmer, "Der "kranke Volkskörper" - Industrielle, hohe Beamte und der Diskurs der nationalen Regeneration in der Weimarer Republik", *Geschichte und Gesellschaft*, 27. årg., 1. Hft., s. 41-67

²¹⁴ Alexander Demandt, *Metaphern für Geschichte*, München 1978, s.25-27

²¹⁵ Weindling 1993, s. 297

²¹⁶ Planert, "Der dreifache Körper", s. 561. "Indem man die Probleme, von denen die Industriegesellschaft begleitet wurde, in die Sphäre der Biologie überführte, ließen sich komplizierte Sachverhalte unter Berufung auf die scheinbare Evidenz naturwissenschaftlicher Tatsachen auf ein einfaches Schema reduzieren." Samme s. 563

Herman Bangs berømte betegnelse "Saarfeberen fra Dybbøl" nok er den klareste, fordi den betegner smertens koncentration i snitfladen: grænselandet.²¹⁷ Helbredelsen består naturligvis af en styrkelse af resten af legemet, der ikke alene bestod af det, man med en martialske metafor kan kalde oprustningen af landbruget – inddæmninger og overdrevsopdyrkning – men også i den industrielle opbygning:

"Det lemlæstede Land havde udgydt sit Blod, men næsten øjeblikkelig havde nye Strømme af større Rigdom og Styrke fyldt dets Årer."²¹⁸

En variation af amputationsmetaforen er den bortsivende livskraft, i dette tilfælde emigrationen:

"Et hemmeligt Onde, som trods alle mulige Fortolkninger endnu aldrig er bleven forklaret, driver hver Maaned Tusender bort fra Landet over Havet, og fra hver tysk Havn flyder med større og større Bølger Udvandrerstrømmen som en voldsom Blødning fra Statslegemet, der ikke kan stilles af nogen Regeringskunst."²¹⁹

En klassisk udgave af dette billede er forestillingen om kongen som det syge samfunds læge, et billede, der ikke overlevede den europæiske enevælde,²²⁰ selvom forestillingen om det syge samfund fortsatte. Det kendes fra ældre kongespejl, og falder naturligt i tråd med den

²¹⁷ Herman Bang, *Stuk*, Værker i Mindeudgave, 3. bind, 1920, s. 558. Replikken, der er møntet på det københavnske fordærv, er lagt i munden på Edvard Sundt, der også om sine oplevelser fra 1864, hvorfra han slap helskindet, i samme anledning siger: "jeg tror egentlig, at alle vi, som var med den Gang, vi mistede alle et eller andet usynligt Ben eller en Arm [...] og hemmeligt gaar vi vanføre omkring og har aldrig forvundet Blodtabet." Se Knud Michelsen, *Digter og storby*, Kbh. 1974, s. 25. H.N. Clausen talte i sin rektoratstale ved universitetets årsfest i 1865 om krigen året før og om "den lange Række af kvalfulde Dage, der have maattet gennemslides i Aaret, som fra Begyndelsen til Ende indskar sine dybe Saar i hver dansk Mand og Kvinde, der lever og lider med Fædrelandet!" *Danmarks Krav til dets Højskole*, Kbh. 1865, s. 8

²¹⁸ Edmund Gosse *To Besøg i Danmark*, Kbh. 1912, s. 50. Besøgene fandt sted i 1870'erne. "naar dette Folk nu staaer der udmattet, lemlæstet, saaret til Døden: da er det visselig ikke Lærdom og Videnskab, der kan berede Lægedom for Saaret, Oprejsning af Faldet. Hvad det danske Folk sukkende har trængt, trænger og vil trænge til er ikke noget af Det, som Tanken eller Ordet alene for sig udklækker, fostrer og bringer til Modenhed, - det er Handling." H.N. Clausen, *Danmarks Krav til dets Højskole*, Kbh. 1865, s. 11

²¹⁹ Max Nordau, *Moderne Samfundsløgne*, Kjøbh. 1885, s. 2. Blodet kan være symbol på en nations åndskraft eller dens åndelige produkter. En avis er "en side af den Bog, som omhandler et Folks Aands- og Samfunds-Liv, en Blodsdråbe af et Folkelegeme, et Sekund af en Tidsalders Historie..." Paolo Mantegazza *Nervositetens Aarhundrede*, 1888, s. 77. Se denne afh. s. 94. Rosseau karakteriserede det Tysk-Romerske Kejserriges konføderalisme med begrebet Det Tyske Korpus. Den engelske historiker James Bryce (1838-1922) beskrev til gengæld samme korpus som "et lig, der fundet i en ægyptisk sarkofag ville smuldre ved den mindste berøring." Se Niels Amstrups indledning til Jean-Jacques Rousseau, *Tanker om krig og fred*, SNU u.å., s. 13,

²²⁰ Dietmar Peil, *Untersuchungen zur Staats- und Herrschaftsmetaphorik in literarischen Zeugnissen von der Antike bis zur Gegenwart*, München, 1983, s. 487

panegyriske litteratur, der omgav de enevældige konger, som i magister Johannes Damgaards *Alithia*, fra 1597:

”Derfor bør en Konge at være lige som enn forfarenn Læge; dend lem som hand fornemmer der staar thil att hielpes, dend Curer och forbinder hannd; Men dend lem som hand formercker der icke staar thil at hielpis, dend hugger hand aff och kaster bort, paa dett at dend icke skall forderffve hannem et gantske legem”²²¹

Man finder det i Henrik Thomsen Gerners *De Wiisis Politica practico-sacra* fra 1662 og i C. H. Amthors lovprisning fra 1717 af Frederik IV som det sårede samfundslegemes læge: ”Er selber hat vorerst des Reichs geschlagne Wunden/ Als auserwehlter Artzt/ durch klugen Rath verbunden.”²²²

Føromtalte Hermans bedstefar, Oluf Lundt Bang, holdt som Københavns Universitets rektor i 1825 en tale ved universitetets årsfest, der blev holdt på kongens fødselsdag. Han brugte den klassiske allegori som en hyldest dels til sjette Frederik og dels til den oplyste enevældes principper.²²³ En lykkelig helbredelse er ifølge Bang helt afhængig af patientens tillid til lægen på samme måde som et folk bør have tillid til sin fyrste for at trives. Fyrsten passer dog ikke ganske ind i billedet af samfundslegemets læge, for lægen er ekspert på sit område, men det er kongen ikke, mener Bang. Kongen skal derimod sørge for at rådføre sig med eksperterne. Man kan ikke bebrejde lægen, hvis helbredelsen udebliver, og på samme måde er det “med Hensyn paa Fyrsten, der sjelden paa den ønskeligste Maade kan dannes til sit Kald, og selv naar han er med de bedste Grundsætninger kommet til Regjæringen, gjøres mindre skikket end Lægen; fordi han kun ved Andres Hjelp kan udrette det meste, og disse Andre ikke let findes duelige i hans sædvanlige Kreds.”²²⁴ Selvom Bang selv var læge - og tilmed i den egenskab knyttet til samtlige af et helt århundredes regenter fra Frederik VI til kronprins Frederik (VIII) - holder han måske med Struenseeaffæren i stadig forholdsvis frisk erindring lav profil, men han har uden tvivl haft sin egen stand i tankerne som rådgiver for kongen.

²²¹ KB: Thott 875, 4°, f. 50; J.L. Rohmann, “Om et curieust Manuscript i Karen Brahes Bibliotek i Odense” *For Litteratur og Kritik*, bd. 5, 1847, 96-106

²²² Peil, op.cit., s. 488

²²³ Om organismetanken i Fr. VI's København, se Aage Henriksen (red.) *Ideologihistorie I*, Kbh. 1975, s. 49-55

²²⁴ Talen blev holdt på latin men refereredes i *Danske Litteratur-Tidende*, 1825, no. 7

Bang blev rektor igen 15 år senere, og i talen til årsfesten benytter han atter den klassiske allegori som en udvendig hyldelse til den kloge konge men han bruger den især som udgangspunkt for et mere udfoldet organisk samfundsbillede:

“Staten, i den Forbindelse vi her ville betragte den, er hverken Fyrsten eller Folket alene, det er en Organisme, hvori Alt, som i den menneskelige staaer i gjensidig Vexelvirkning til hinanden, ere indbyrdes meer eller mindre forbundne. Vi ville ikke nøie undersøge, hvorledes Staten og Individet, begge betragtede som Organismer, kunne sammenlignes. Det er saa ofte skeet, det ligger fjernere fra vort Maal; vi ville nærme os dette jo før, jo hellere. Kortene, om jeg saa tør kalde dem, hvoraf vi spaae ved Statens, som ved Menneskenes Sygeleie, ere eens for begge; "Iagttagelse, Erfaringer" kalde vi Læger dem; "Historien", saa er deres almindelige Navn. Ja i denne ligger Nøglen, hvormed vi aabne Døren for Staternes Fremtid; men ikke i det tørre Skelet, det er ikke historiens Anatomie vi benytte, ikke Aarstallenes og Navnenes nok saa nøiagtige Opreggen, men Staternes Levnetsbeskrivelse, deres hele Liv fra Vuggen til Graven, en sanddru Fremstilling af deres Sygdomme, af disses Aarsager, heldige eller uheldige Behandling.”²²⁵

Samfundslegemet kommer til at tjene Bang som et redskab, hvormed han kan udtrykke sin egen stands ønsker til den nye konge, hvis velkendte støtte til Eidsvollforfatningen havde næret borgernes håb om politiske reformer. Den absolutte tillid, som han betragtede som nødvendig 15 år tidligere, er nu blevet betinget af kongens egen opførsel:

“Der, hvor Sceptret førtes af Despotens Haand, hvor en stolt og udannet Adel udsugede Landets Marv, en fanatisk og herskesyg Geistlighed lagde Ordet i Lænker, hvor Overtro og Uvidenhed sløvede Folkets Aand eller gav dets vilde Lidenskaber Tøilen, der fandt ethvert Sygdomsstof en frugtbar Jordbund, der behøvedes kun en ringe Fremtræden over det Sædvanlige af hine Momenter for at bevirke Sønderlemmelse eller Tilintetgørelse. [...] Den gamle, trods Tidernes, trods Oplysningens Fremadskriden i sine forældede Former bestaaende Stat deler Oldingens Skjebne: let tyranniserer Vanen de sløvede Sandser, og medens den indfaldne Læbe roser de gamle, gode Tider, stræbe de skjælvende Hænder at fjerne enhver Forandring, den gavnlige ikke mindre, end den skadelige, og beforder derved

²²⁵ Oluf Lundt Bang, *Kan Udfaldet af Statens og Menneskets Sygdomme forudsiges efter de samme Grundsætninger? Tale ved Universitetsfesten paa Kong Christian den Ottendes Fødselsdag af Universitetets Rector Oluf Lundt Bang*, København, 1840, s. 6. En anden forskel på de to taler synes at være, at Bang i 1825 bruger humoralpatologien, mens han i 1840

ofte sin tidlige Undergang. Dog Oldingen bliver aldrig ung igjen; her maa Sammenligningen ophøre, ham er Døden vis.” (s. 8)

Bang er måske ikke ganske upåvirket af revolutionære forestillinger, når han forudser, at en stats genvindelse af ungdommen ofte er ledsaget af “Smertens Taarer” og “Blodets Strømme”. Også talen fra 1840 er holdt ganske bevidst allegorisk og indeholder ingen forestilling om, at han selv qua læge skulle have særlig kompetence som statsmand, men som dannet borger vil han gerne have del i samfundsmagten.²²⁶

Liberalismen og hygiejnen

Det er ikke tilfældigt, at ønskerne om en omdannelse af den enevældige styreform kom samtidig med kravet om en hygiejnisk reform af København. I hovedstaden - i sig selv en legemsmetafor - forenede den liberale, organiske samfundsforståelse sig med videnskabeliggjorte reformbestræbelser. Med videnskabeliggørelse forstås her en løsrivelse af sundhedsspørgsmål fra alle moralske eller moraliserende begrundelser for i stedet at retfærdiggøre sundhed i en “værdifri” naturvidenskabelig argumentation, i dette tilfælde den på dette tidspunkt meget moderne miasmatiske teori. Denne teori baserede sig igen på kemien med statistikken som væsentlig støttedisciplin i et forsøg på at opbygge en konsistent og empiribaseret forklaringsmodel for sygdommes opståen og udbredelse.²²⁷ I den offentlige argumentation for teorien blev reformkravene hjulpet igennem af netop de organiske metaforer, således at der blev dannet en alliance af økonomisk og politisk liberalisme, miasmeteori og organisk samfundstænkning.²²⁸

Redaktøren Th. Repp var en meget engageret fortæller for en mere målrettet byplanlægning, og han brugte som instrument billedet af byen som et organisk fungerende legeme. Med denne sammenligning kunne han alliere sig med den prestigefulde lægevidenskab, tage byens puls²²⁹, stille diagnosen og foreslå en kur. For Repp er kloakeringen

bruger begreber, der er hentet fra den mere moderne miasmatiske teori.

²²⁶ Bang var foruden meget andet også lejlighedspoet. Under pseudonymet Balfungo forfattede han i 1837 til en fest i skydeselskabet i København en vise, hvor staten sammenlignes med en vogn og regeringen med en kusk med de indbyggede muligheder for at kritisere den dårlige chauffør. Se Steffen Auring m.fl. (red.) *Dansk litteraturhistorie*, bd. 5, Kbh. 1984, s. 183

²²⁷ Se s. 125

²²⁸ Den politiske alliance mellem miasmatiske og de liberale er oprindeligt foreslået af medicinhistorikeren E. Ackerknecht, se Alfons Labisch, *Homo Hygienicus Gesundheit und Medizin in der Neuzeit*, Frankfurt/M, 1992, s. 17ff. Se denne afhandl. s. 43f.

²²⁹ Byens puls er - skal det retfærdigvis siges - et billede fra den modernitetsbejstredte storbyrejsende senere i

“den skjønneste Opgave, som den anvendte Mechanik og Hydraulik tildels have løst og tildels blive ved at løse paa en mere og mere fuldstændig Maade. Den Fuldkommenhed, som i dette Punct kan opnaaes, synes at være aldeles ubegrændset: her viser den menneskelige Aand en Kraft og Kløgt i at overvinde Vanskeligheder, som er i høieste Grad beundringsværdig. Naturens Architectur, som enhver beundrer i Blodcirkulationen og i Bicuben, realiseres af Menneskets Forstand i en By, hvor Vandledningen er rigtig ordnet: den giver Bylivet i fysisk Henseende en organisk Gehalt”²³⁰

Fædrelandet talte ti år senere for indførsel af både vandforsyning og -afledning og sluttede artiklen med følgende argument:

“For at betegne det nøie Sammenhæng mellem disse 2 Indretninger har man sammenlignet dem med Pulsaarene og Blodaarene i den dyriske Organisme, forsaavidt hine tilføre Blodet i Organerne ernærende Stoffer, medens disse igjen bortføre de forbrugte.”²³¹

Byens legeme er i og for sig et typisk eksempel på Guldalderens organiske tankegang. Naturen opstilles som det (af Gud) velordnede forbillede for menneskets værk. I den åbenlyse analogi brugte Repp imidlertid også en bedre skjult metafor: som byen har en natur, har naturen også en arkitektur. Det tjener i sprogligt sammenhæng til at kitte²³² analogien bedre sammen, fordi menneskenes arkitekter har en bedre mulighed for at efterligne naturen, hvis naturen også er bygget af en arkitekt. På samme måde som den sunde by sammenlignes med et velfungerende kropsligt kredsløb, er det muligt at finde eksempler fra medicinens verden, hvor det sunde legeme sammenlignes med den velkloakerede by.

Byens dårlige helbredstilstand blev i høj grad kædet sammen med byens indelukthed bag voldene, og deraf opstår den indlysende forbindelse mellem hygiejniske

århundredet (Johs. V. Jensen), der hentyder til den aldrig sovende bys døgnrytme. Repp bruger det ikke. Her er det kun medtaget, fordi pulsen var et af lægens få men så meget desto hyppigere anvendte midler til at stille en diagnose.

²³⁰ *Fædrelandet*, 2. sep. 1842. Om Repp se Tim Knudsen, *Storbyen støbes*, Kbh. 1988, s. 50

²³¹ *Fædrelandet*, 20 juni 1854. Se også betænkning af dr.med Schleisner, 22. nov. 1852. *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, Bd. XIV, 1853-54, s. 33. Tak til Hanne Lindegaard for henvisningen. I nyere tid har trafikken i øvrigt overtaget kloakeringens gamle kredsløbsmetafor. I forbindelse med en omfattende trafikomlægning i Roskilde svælger den lokale *Roskilde Avis* (28. juni 2000) i blodåre-, puls- og hjertemetaphorer fremkaldende retorisk forstoppelse hos læseren.

²³² Den gunstige læser vil bemærke, at der i min metafor ligger den værdi skjult, at kit kun bruges til at lime to væsensforskellige materialer sammen, typisk glas og træ. Jeg får dermed listet den opfattelse ind, at byen og kroppen egentlig ikke kan sammenlignes.

bestræbelser og ønsket om økonomisk liberalisering, der bestod af næringsfrihed gennem ophævelse af bl.a. portkonsumtionen. Byen skulle have frisk luft. Hygiejnikeren Emil Hornemann mente, at enhver

”Forhindring for den frie Lufts Indtrængen udenfra (høie Mure og Volde, snevre og lukkede Gader, indespærrede Quarterer, smaae lukkede Gaardspladse, tæt Bebyggelse, opfyldt og høinet Omkreds), mere eller mindre (og meest naar Forhindringen er mod Omkredsen) vil frembringe en Art Aandenød for Staden, og tilsidst i sin høiere Grad endog vil kunne frembringe hvad man kan kalde Qvælnings- eller Forgiftningstilfælde.”²³³

Voldterrænet skulle imidlertid ikke blot sløjfes og bebygges for at fremskaffe de nødvendige hygiejniske forbedringer. Løsningen på truslen om kvælningsdød var tilvejebringelse af grønne lunger til den stakåndede patient, nemlig et reguleret net af brede veje og boulevarder, en lavere bebyggelsesprocent og ikke mindst oprettelsen af den ring af parkanlæg, der i dag omgiver Københavns indre by. Metaforen “byens lunger” kommer fra 1830ernes England. Inden for den miasmatiske teoris rammer var den imidlertid meget alvorligt ment, fordi parkerne blev anset som en nødvendig del af den hygiejniske reform af hovedstaden. Det forklarer, hvorfor så store kommunalt og statsligt ejede arealer, der kunne være blevet solgt med stor fortjeneste til byggespekulanter, blev udlagt til grønne områder.²³⁴

Den reale analogi

“Etwa seit Beginn der sechziger Jahre des 19. Jahrhunderts büßt der Organismusbegriff seine Funktion als Leitbegriff der staats-theoretischen und verfassungspolitischen Diskussion ein” skriver det begrebshistoriske leksikon om organismebegrebets historie.²³⁵ Det er ganske givet rigtigt, at legemsmetaforen forsvinder som metafor, men den taber ikke i styrke, tværtimod. Den forandres fra at være blot en metafor eller en allegori til en reel analogi, således at samfundsvidenskaberne tænkes som en videreudbygning af biologien. Man kan sige, at biologiseringen og videnskabeliggørelsen af lægevidenskaben, der omhandler det enkelte menneskes legeme, fik sin parallel i den videnskabelige betragtning af samfundslegemet. På

²³³ E. Hornemann, “Om folkerige Byers Udvidelse nærmest med Hensyn til Kjøbenhavn”, *Hygieiniske Meddelelser*, 2. Bd., 2. Hft. Kjbh.1858-9, s. 98

²³⁴ Se s. 114ff

²³⁵ Böckenförde s. 614, jf. note 249

samme tid blev det enkelte menneskes legeme – og det vil i praksis i høj grad sige det kvindelige af slagsen – også genstand for statslig indgriben.²³⁶

I Danmark blev blandt mange andre den senere nobelpristager Karl Gjellerup meget optaget af Darwin og forfattede en guldmedaljeafhandling om “Arvelighed og Moral” i 1880, udgivet året efter, hvori han påstod, at arven betød meget mere end opdragelse og uddannelse. Afhandlingen er ikke særskilt politisk anlagt, men den viser ganske tydeligt, hvordan Darwin blev brugt til forsvar for almindelige borgerlige dyder og et sædeligt levned.

I kraft af arven, mener Gjellerup, indgår mennesket i en social sammenhæng og historisk udvikling, som er vanskelig at trodse. Derfor nytter det ikke at forsøge at civilisere “vilde folk”, for først gennem generationer vil han kunne tilpasse sig:

“For Menneskets Vedkommende har man iagttaget, at Negere, som tre Generationer igjennem har haft husligt Arbejde, bestandig miste mere af Racepræget (de tykke Læber, det uldne Haar, den flade Næse o.s.v.), medens de, der arbejde på Markerne blive uforandrede”²³⁷

Til grund for den teori ligger den såkaldte pangenesisteori for arvegangen, som også Darwin anvendte, ifølge hvilken erhvervede egenskaber kan nedarves. På samme måde hævder Gjellerup, at barmhjertigheden er en moralsk følelse, der nedarves og udvikles - højest hos de civiliserede folkeslag og lavest hos de vilde.

”Naar selv de civiliserede Racers Følelsesliv er saa langt fra at være bragt i Harmoni med deres Civilisation, saa kan det ikke undre os, at vilde Racer ikke kunne vinde med i Civilisationen, medmindre de faae Ro til meget gradvis og langsom Tilegnelse. Var den arvelige Udvikling ikke nødvendig, saa vilde uciviliserede Racer kunne civiliseres i Løbet af et Par Generationer. Al Erfaring viser, at det ikke forholder sig saa: den modne Civilisations Frugter ere for nomadiske Racer en Gift, hvorfra de sikkert døe, som de amerikanske Rødhuder gjøre det for Tiden.” (s.128)

En naturalistisk morallære må derfor, ifølge Gjellerup, opgive forestillingen om den frie vilje (s. 172). Ved hjælp af en behændig cirkelslutning lykkes det ham dog at gøre netop sin samtids borgerlige sædelighed til både en naturnødvendig følge af evolutionen og til et samfundsideal, og så alligevel lade lidt handlerum blive til overs for den politiske udformning af samfundet,

²³⁶ Dette er et hovedsynspunkt hos Ute Planert, ”Der dreifache Körper”. Se fx s. 566f

herunder selvfølgelig også eugeniske tiltag (s. 357-60). Fordi erhvervede egenskaber nedarves er der rig mulighed for at forbedre kommende generationers habitus, hvis blot man sørger for at undgå “Drikfældighed (der ofte hos Afkommet gaaer over til Vanvid eller Idiotisme), Spillesyge og sexuel Tøjlesløshed.” (s. 130) Sit håb til en bedre fremtid knytter han til den især kvindelige egenskab, “Sympathien”(s. 323), der med tiden kan komme til at danne grundlaget for en egentlig arvelig moralsk sans:

”Til en nedarvet moralsk Sands ere vi altsaa ikke naaet. For saa vidt vi ville tale om en saadan, maae vi derved forstaae den moralske Bevidsthed, som ved Ophobning af Erfaringer og ved Associationsprocesser under Autoritetens Disciplin groer op paa det Grundlag, der er givet i det medfødte Maal af Sympathi.” (s. 337)

Dette håb for fremtiden udtrykker en grundlæggende optimisme på samfundets og de nye videnskabers vegne. En af disse nye videnskaber var sociologien, der blev til som videnskab i disse år med stærk inspiration fra biologien, repræsenteret af ikke mindst Claudius Wilkens, der behandles uddybende andetsteds.²³⁸

Gjellerup og Wilkens tilhører en omfattende litteratur af især tyske biologiske samfundsteorier. Et godt eksempel på, hvordan forestillingen om den reale analogi fandt sin plads i mellemkrigstiden, er Jakob von Uexküll. Uexküll var biolog og i øvrigt modstander af darwinismen. I en lille bog, *Staatsbiologie* fra 1920, der hører til den ret omfattende litteratur om, hvorfor det gik så galt for Tyskland under verdenskrigen, gennemfører han med udgangspunkt i sine studier af funktionssammenhænge i levende organismer konsekvent tanken om staten som en biologisk organisme i tre kapitler om hhv. statens anatomi, fysiologi og patologi. Han modsætter sig naturretstænkningens forestilling om staten som udtryk for en kontrakt mellem regerede og regenter og beskriver i stedet staten som en naturnødvendighed, som undersåtterne med samme nødvendighed må tilpasse sig. Uexküll er i tidens stil pessimist. Til statens sygdomme regnes den fri presse, fri fagforeninger, individualisme og massekultur, ukristelighed, blindhed (dvs. manglende indsigt i statsbiologien), parasitter (defineret som ”fremdrassige Einwohner” (s. 49), dvs. jøder), fremmede staters udsugning af landet, (hentydningen til krigsskadeerstatningerne er klar) samt internationalisme. England beskrives som en parasitær stat, der udsuger sine kolonier. Til slut i sin pamflet anbefaler

²³⁷ Karl Gjellerup, *Arvelighed og Moral*, Kbh. 1881, s. 56

²³⁸ Peter M. Hejl, “The importance of the concepts of “organism” and “evolution” in Émile Durkheim’s division of social labor and the influence of Herbert Spencer” i Sabine Maassen et. al. (ed.) *Biology as Society, Society as*

Uexküll naturligvis oprettelsen af et akademi for "Staatsärzte", hvis opgave det var at tage sig af statens sundhedspleje.²³⁹

Når Niels Thomsen i sin bog om dansk åndsliv 1870-1914 skriver, at socialdarwinismen i modsætning til udlandet havde svært ved at fæstne rod i den danske intelligens, må han foruden Gjellerup og Wilkens også have set bort fra en anden nobelpristager, nemlig Johs. V. Jensen.²⁴⁰ Med en baggrund som bl.a. medicinsk student dannede Jensen sig en modernitetsbegeistret *Weltanschauung*, en syntese af darwinisme og racisme, hvor han forsøgte at sammenføje det organiske og det mekaniske især i billedet af storbyen. Dette billede fandt tilslutning hos hans samtidige, Axel Garde, der om byen skrev:

"Bag alt det, vi ser, er der et Arbejde, der har fremkaldt denne moderne Bys Organisme. Som den staar dér foran os, er den udtrykket for en Kraft. Den er ikke en Modsigelse imod Naturen, men en forfinet Natur, et Møde imellem mennesket og Naturens hemmelige Kræfter. Det er denne Bevidsthed, som Johs. V. Jensen i et enkelt og klart Symbol samler i sine Hymner til Maskinen og Elektricitetens Naturmagt."²⁴¹

Samtidig er litteraturen fyldt med modernitets- og storbykritiske sammenligninger, der især samler sig om billedet af byen som en ildelugtende krop.²⁴²

Reformatorerne brugte naturligvis også kropsmetaforen. Det kommer til udtryk hos en social-konservativ mand som Harald Westergaard, der i 1898 netop brugte samfundsorganismen som grundmetafor i et foredrag om nødvendige sociale reformer:

"naar Samfundet er en Organisme, saa betyder det, at ingen Samfundsklasse kan lide Nød, uden at det mærkes over hele Linien, thi naar ét Lem lider, lide de alle'. Og denne Organisme er i en stadig Vækst. ... Der er Tider, da Væksten foregaar med rivende Fart i Samfundet som i det enkelte Menneskes Liv. Vi leve i en saadan Tid. Hvis Samfundslegemet tvinges til under saadanne Forhold at leve i den samme snævre Dragt som før, saa sprænges Klæderne helt.

Biology: Metaphors, Dordrecht 1994. Se denne afhandling s. 92

²³⁹ J. v. Uexküll, *Staatsbiologie*, Berlin 1920. Claus Emmeche, "Kognition og omverden – om Jakob von Uexküll og hans bidrag til kognitionsforskningen", *Almen Semiotik*, nr. 2, s. 52-67, 1990. Uexkülls (1864-1944) neo-vitalisme dannede grundlag for bl.a. biosemiotikken, han tilskrives stor betydning for kognitionsforskningen og var et forbillede for Konrad Lorenz' etologi. Uexkülls forhold til nazismen er uklart, men han stod i hvert fald for noget af den samme statsholisme. Han var ven med raceteoretikeren H.S. Chamberlain. Se i øvrigt denne afhandling om Max Nordau, s. 175.

²⁴⁰ Niels Thomsen, *Hovedstrømninger 1870-1914*, Odense 1998, s. 77

²⁴¹ A. Garde, *Dansk Aand. Et Omrids til de sidste Aars Literaturhistorie*, Kbh. 1908, s. 94

Den sande Konservatisme vil ikke udsætte Samfundet herfor, den vil i Tide sørge for, at Klæderne kan passe.”²⁴³

Westergaard lægger op til en kur, der forudsætter en pleje af hele legemet snarere end et kirurgisk snit, der skærer de fordærvede dele bort. Som statistiker og økonom var han videnskabelig samfundsreformatør og ville ikke have enevælden tilbage. Han fortalte sine tilhørere om det seneste hundrede års samfundsreformer – begyndende med landboreformerne – som et stadigt fremskridt. Hensynet til helheden kræver, at man hele tiden griber ind. Westergaard var kritisk over for den grasserende liberalisme, som han og hans meningsfæller i Københavns Indre Mission sammenlignede med Darwins junglelov.²⁴⁴ Det var ham meget om at klasse modsætningerne skulle mindskes, således at samfundet kunne fremstå som et organisk hele og ikke i splid med sig selv.

At gøre byen og samfundet til en krop, at realisere professor Bangs analogi så at sige, er en vigtig del af moderniteten, mener jeg. Det moderne industrisamfund er bl.a. kendetegnet ved et ønske om at beherske naturen, og denne naturbeherskelse udvidede sig så at sige henimod det 19. århundredes afslutning til samfundet selv, der blev fortolket som natur og derefter underlagt en beherskelse. Med beherskelse menes ikke blot totalitarisme, for det ville netop være at reducere det 19. århundredes historie til en forhistorie for Nazityskland eller stalinismen. Gennem social- og sundhedsreformer, oplysning, afstraffelse og opdragelse blev borgerne genstand for *body politic* både som individer og som samfundslegeme.²⁴⁵

Der blev en høj grad af sammenhæng mellem det at skabe en moderne stat og det at helbrede dens befolkning. Lægerne købte sig et behandlingsmonopol mod at stille sig i tjeneste hos de antiindividualistiske, politiske kræfter, der ønskede at kurere folkelegemet, en politik, der fandt sit stærkeste udtryk i de eugeniske lovgivninger i Europa og Amerika i de første årtier af det 20. århundrede. Racehygiejnen skal altså ikke forstås som en blindgyde eller et sidespor i udviklingen henimod den moderne stat men som en selvfølgelig del af

²⁴² Per Stounbjerg, ”Kloaklugten og ordenen – om nogle litterære byoplevelser”, *LÆS – litteratur æstetik sprog*, 3. årg. nr. 3, 125-144, 1985, s. 132. Se denne afh. s. 138.

²⁴³ ”Den moder Samfundsudvikling og Socialismen” Foredrag holdt i Bethesda, *Dansk Tidsskrift*, 1898, s. 653-667, her s. 656

²⁴⁴ Se J.F. Møller, ”Teologiske reaktioner på darwinismen”, *Historisk Tidsskrift*, 2000/1, s. 85ff, denne afh. s. 206ff

²⁴⁵ Begrebet *body politic* kan spores tilbage til Tudortidens England, da det blev brugt til at skelne kongens dødelige privatperson – *body natural* – fra hans rolle som politisk institution, kongens krop som en personificering af den moderne stat. Ernst Kantorowicz’ værk fra 1957, *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology* redegør for denne tankegangs middelalderlige ophav.

moderniteten, og man kunne såmænd også tilføje som en kulmination af moderniteten.²⁴⁶ Den logik, der ligger bag racehygiejnen, kan ikke adskilles fra bevæggrundene for vaccinationskampagner eller kloakeringsplaner. De var alle udtryk for bekymring for samfundslegemets helbred som helhed.

Den biologiske grundforståelse blev så selvfølgelig, at referencen til den kunne udelades.²⁴⁷ I samme værk, hvortil den på side 74 citerede rigadvokat Goll bidrog, blev også aftrykt et stykke af K.K. Steincke, der var en af racehygiejnens pionerer. Steincke brugte slet ikke Golls stærke metaforer. Selvom Steincke må betragtes som en moderat eugeniker, betyder det ikke, at han ikke tænkte samfundet som en biologisk organisme. De sociale problemer, der lå ham på sinde, fortolkede han som arveligt betingede, men samtidig rummede hans tankegang “et betydeligt mål af humanitet”²⁴⁸, der gjorde at han ikke helt udelod hensynet til individet, heller ikke “undermålerne”. Samfundslegemet egner sig glimrende som metafor for den ideologi, der lægger vægt på kollektivet, under hvilket de enkelte legemer må underordne sig. Respekten for den individuelle krop kan kun dårligt udtrykkes med legemsmetaforen, og det er antagelig årsagen til at Steincke udelod den. Goll derimod havde ikke så mange skrupler.

Når brugen af legemsmetaforen - og andre organiske metaforer - er forsvundet fra det politiske sprog efter 1945²⁴⁹, hænger det ikke sammen med det biologiske paradigmes ophør. Genetikens status og opblomstring i det seneste årti tyder på, at biologien tværtimod udbygger sin position som “Mutterwissenschaft”. Derimod kan man gætte på, at metaforens forsvinden afspejler efterkrigstidens opgivelse af kollektivismen til fordel for individualismen. Cirkelen sluttes helt af den betydning, som den individuelle krop har antaget i det 20. århundredes sidste årtier. Metaforen er gået i sin mor igen og er blevet tavs.

²⁴⁶ Jvf. diskussionen hos Michael Schwartz, “Biopolitik in der Moderne”, *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz der deutschen Arbeiterbewegung*, nr. 3, 1995, s. 337

²⁴⁷ Lene Koch, *Tvangsterilisering i Danmark 1929-67*, Kbh. 2000, s. 332

²⁴⁸ Koch, 2000, s. 337

²⁴⁹ Peil, s. 892

Evolution og organisme

- *Sociologiens afhængighed af biologien i Danmark 1870-1930*

I dette kapitel er det formålet at beskrive den tidlige danske sociologis forbindelse til biologien som måske det klareste eksempel på biologiens betydning for en samfundsvidenskab. Denne afhængighed er overhovedet ikke berørt i det hidtil eneste forsøg på at skrive dansk sociologis historie af Finn Hansson og Kurt Aa. Nielsen.²⁵⁰ Dette værk behandler de første danske sociologer over mange sider men når ingen sammenhængende syntese om fagets tilblivelse og behandler slet ikke fagets oprindelige tilknytning til biologien. Med udgangspunkt i udenlandsk forskning, der viser hvordan sociologiens pionerer var mere eller mindre afhængige af biologien, gennemgår jeg i dette kapitel de første danske sociologers opfattelse af biologiens betydning for deres fag. Da sociologi som sådan – især i begyndelsen – er en vanskelig genre at afgrænse, og da det derfor er tilsvarende vanskeligt at afgrænse, hvem sociologerne er, har jeg valgt at følge Hansson og Nielsen i deres udvalg.

Sociologi som samfundsvidenskab

I 1848 udskiltes det statsvidenskabelige studium fra jura på Københavns Universitet, hvad man kan tage som et af mange udtryk for den samtidige opløsning af det enevældige samfundssystem og –billede. Mens juraen på dette tidspunkt stadig havde ideel karakter, så statskundskaben på økonomi, historie og politik; med andre ord de faktiske forhold, for så vidt de stod til rådighed for iagttagelse og refleksion. Det betød også endnu et skridt i retning af opløsningen af guldalderens syntese mellem det gode, det sande og det skønne. Det gode (juraen) og det sande (statsvidenskab) lod sig ikke længere samle under én hat.

Et andet begreb var begyndt at finde anvendelse som synonym for staten og dens borgere: samfundet, bestemt form ental. Samfund betyder sådan set bare en gruppe, der samvirker om et eller andet, men samfundet er betegnelsen for summen af mennesker og institutioner inden for en territorialstat. Samtidig blev samfundet stadig mere af en gåde: hvordan var der blevet noget så kompliceret ud af en hob individer? Modstillingen mellem

²⁵⁰ Finn Hansson og Kurt Aa. Nielsen, *Dansk sociologis Historie*, Kbh. 1996. Værkets gennemgang af de her omtalte ældre sociologer bygger på en artikel af Preben Wolf, "Sociologiens historie ved Københavns Universitet til Svalastogas ansættelse" *Sociolog-Nyt*, nr. 92, dec. 1984, s. 2 –12. Hvor intet andet er anført bygger jeg den danske sociologis historie på disse og *Dansk Biografisk Leksikon* og *Dansk Biografisk Haandleksikon*.

individ og samfund var ikke ny, men den måtte reformuleres, for det var tydeligt, at den hidtidige naturretslige forklaring var utilstrækkelig, nemlig at en stat opstod, når flere individer så det som en fordel at indgå en samfundspagt. Et samfund var mere end summen af dets individer. Den videnskab, der havde sat sig for at opklare denne sammenhæng, var sociologien. Nøgleordene var evolution og organisme.

Der eksisterede i det 19. århundrede to grundlæggende modeller for funktionelle sammenhænge: den mekaniske og den organiske. Den mekaniske nød ingen særlig tilslutning, hvad angår samfundet, og der var derfor kun den organiske tilbage. Den romantiske organiske samfundsmodel i Danmark var egentlig begyndt at forvitre i årene op til enevældens afskaffelse, men den kom siden til at leve videre i en anden skikkelse. Den radikale nytolkning af læren om livet, biologien, tilbød et rigt forråd af metaforer og forståelsessammenhænge, der virkede både forførende og afklarende, således at den organiske model for samfundet vandt fornyet kraft.²⁵¹ Der er altså ikke blot tale om en pædagogisk metafor eller sammenlignende billeddannelse. Det er en grundlæggende model for forståelsen af, hvorfor mennesket lever i samfund i stedet for ikke at gøre det, og det var en forståelse, der lå til grund for det meste af den tidlige sociologi.²⁵² Det gav sig forskelligt udtryk hos sociologiens fædre, Karl Marx, Herbert Spencer, Ferdinand Tönnies og Émile Durkheim.²⁵³

Sociologiens tilblivelse

Ordet sociologi blev opfundet af Auguste Comte. Comte knyttede sit virke til et ønske om en omfattende samfundsreform, og sociologien skulle bygges på summen af al videnskab og være kulminationen af enhedsvidenskab. Denne reformatoriske grundholdning går igen hos mange af de tidlige sociologer.

Herbert Spencer (1820-1903) arbejdede på at skabe en sammenhængende teori for biologisk og socialt liv i et udviklingsperspektiv og er som sådan et udtryk for den empirisk-positivistiske enhedsvidenskabelige ambition, en både metodisk, hierarkisk og ontologisk reduktionisme, der med Comte som en af pionererne afløste den romantisk-idealistske holisme. Inspireret af Darwin udbyggede Spencer sin teori til en analogi mellem samfundsudviklingen og udviklingen af stadig mere sammensatte livsformer i evolutionen.

²⁵¹ Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (red.) *Klassisk og moderne samfundsteori*, Kbh. 1997, s.229ff

²⁵² Peter M. Hejl, "The Importance of the Concepts of "Organism" and "Evolution" in Émile Durkheim's Division of Labour and the Influence of Herbert Spencer", in Sabine Maasen et.al. (eds.) *Biology as Society, Society as Biology: Metaphors*, Kluwer 1995, s. 155-191

²⁵³ De fire første kapitler i Andersen og Kaspersen 1997 om klassisk samfundsteori handler om disse fire. Karl

Den generelle udvikling forløber ifølge Spencer fra simpel uorden til kompliceret orden, ”fra en ubestemt og usammenhængende Ensartethed til en bestemt og sammenhængende Uensartethed”²⁵⁴ og han udnævnte denne udvikling til at være resultat af en naturlov:

”You need but to look at the changes going on around, or observe social organization in its leading traits, to see that these are neither supernatural, nor are determined by the wills of individual men, as by implication the older historians teach; but are consequent on general natural causes.”²⁵⁵

Den stadig stigende arbejdsdeling og mere komplicerede infrastruktur sammenlignede han med overgangen fra simple biologiske livsformer til moderne hvirveldyr, hvor kropsfunktionerne var delt ud på en række organer, der hænger funktionelt sammen i kraft af nervesystem, kredsløbet osv. Men udviklingen er ikke blot parallel. Menneskets sociale organisation er en fortsættelse af den naturlige evolution, og derfor kunne Spencer udtænke sin teori som både en historiefilosofi og en naturvidenskab, kultur- og naturhistorie.

En i den senere tradition oversat men i denne sammenhæng særdeles væsentlig skikkelse er A.E.F. Schäffle (1831-1903), der i 1875 udgav *Bau und Leben des socialen Körpers*.²⁵⁶ Hele værket er bygget op om forholdet mellem det fysiske og det psykiske. På den ene side vil Schäffle gerne opbygge sin analyse på baggrund af naturvidenskaben men på den anden vil han også gerne hævde sociologien som selvstændig disciplin med egne metoder. Det psykofysiske problem står derfor centralt, og han taler ideligt om nerverne, der formidler mellem det psykiske og det fysiske.²⁵⁷

Relationen er uklar. Schäffle holder muligheden åben for, at det menneskelige åndsliv er væsensforskelligt fra det fysiske. Ikke desto mindre deler han Comtes håb om at kunne forklare samfundets funktion ud fra biologiens grundsætninger, mennesket som en del af zoologien. Der er iflg. Schäffle forskel på samfundsorganismen og den enkelte organisme, men den er også udtryk for en hierarkisk forskel, således at de bygger på samme principper men at samfundet er et resultat af evolutionens sidste trin og derfor er mere avanceret end det enkelte legeme:

Marx' forhold til biologien har jeg behandlet andetsteds. Se denne afh. s. 235.

²⁵⁴ cit. efter Høffding, *Den engelske Filosofi i vor Tid*, Kbh. 1874, s. 160

²⁵⁵ Herbert Spencer ”The Social Organism” (1860) in Spencer, *The Man versus the State*, London 1969, s. 196

²⁵⁶ Albert E. Fr. Schäffle, *Bau und Leben des socialen Körpers. Encyclopädischer Entwurf einer realen Anatomie, Physiologie und Psychologie der menschlichen Gesellschaft mit besonderer Rücksicht auf die Volkswirtschaft als socialen Stoffwechsel*, Tübingen 1875. Yderligere tre bind udkom frem til 1881 og siden i flere oplag.

²⁵⁷ Se s. 149

”Die Gesellschaftslehre setzt Kenntnis der anorganischen und organischen Naturlehre, sowie der Individualpsychologie (Lehre vom einzelmenschlichen Geist) voraus; denn ihr Gegenstand, der Bau und das Leben des socialen Körpers, ist nur höhere, universelle und bewusste Integration und Differentiierung aller Arten anorganischer und organischer Stoffe, aller Natur- und aller Seelenkräfte.”²⁵⁸

Schäffle var som sociolog tydeligvis stærkt påvirket af Spencer. Hans originale bidrag til sociologien var teorien om, at intercellulærsubstansen modsvarede samfundets institutioner, både de økonomiske og de åndelige, og at et samfund kun kunne forstås ved hjælp af denne intercellulærsubstans. Det hjalp ham til inden for rammerne af analogien at beskrive samspillet mellem individ og samfund. Mennesket skulle ikke forstås i sin individualitet men som et led af dette sammenspil. Samfundet var iflg. Schäffle en ”sædelig organisme”, der gik videre end det organiske grundlag for dens eksistens:

”Die zum socialen Körper verwachsenden Einzelpersonen verwachsen ja nicht organisch, nicht leiblich. Sie arbeiten zwar mit vereinter Kraft der Nerven und der Muskeln für die sociale Erhaltung aber dieses vereinte Wirken ist durchaus geistig vermittelt. Der äussere sociale Körper ist schlechthin Organ geistig zusammenwirkender Lebensgemeinschaft.”²⁵⁹

Schäffle brugte altså ikke organisme-analogien blindt, men det er tydeligt at han havde brug for den, fordi den gav ham et forklaringsredskab. Schäffle var ikke materialist men tilhørte nok snarere den neo-kantianske strømning – han henviste løbende til Kant – der var et opgør med bl.a. den comteske materialisme. Til syvende og sidst måtte han regne med, at mennesket var et åndeligt væsen, der adskilte sig i kraft af denne åndelighed fra resten af den naturlige verden.

Ferdinand Tönnies (1855-1936) var ikke biologiserende og var modstander af naturvidenskabeliggørelsen af sociologien. Sammen med Max Weber kom han under et berømt *Redeschlacht* i Berlin 1907 i heftig strid med eugenikeren Alfred Ploetz og og til dels deres kollega Werner Sombart²⁶⁰ om ”die Tragweite der Abstammungslehre”. Her satte Weber sit synspunkt klart igennem:

²⁵⁸ Schäffle, s. 32. Om hans forhold til materialismen se især s. 105, om det psykofysiske problem, s.108ff

²⁵⁹ Schäffle s. 54

²⁶⁰ Se fx W. Sombart, *Der Bourgeois*, München 1923, s. 253ff, der handler om borgerens arveligt betingede

”Die ’Gesellschaft’ hat Herr Dr. Ploetz als ein Lebewesen bezeichnet, mit der bekannten, auch von ihm sehr eindringlich vorgetragenen Begründung ihrer Verwandtschaft mit Zellenstaaten und Ähnlichem. Es kann sein, daß für die Zwecke des Herrn Ploetz dabei etwas Fruchtbare herauspringt, ... für die soziologische Betrachtung springt niemals durch die Vereinigung mehrerer präziser Begriffe zu einem unbestimmten Begriffe etwas Brauchbares heraus.”²⁶¹

Tönnies’ teorier havde imidlertid også fællestræk med organismeteorien, og han byggede på værker af bl.a. Schäffle, Spencer og Häckel.²⁶² Han byggede sin forståelse af samfundet op på et historisk modsætningspar: *Gemeinschaft* og *Gesellschaft*, der ikke uden væsentlig tab af betydning lader sig oversætte. *Gemeinschaft* dækker de relationer mellem mennesker, der bygger på fællesskab, ”indre bånd, sprog, sædvane og tro”²⁶³, dvs. familieskab, naboskab og venskab. *Gesellschaft* derimod betegner ”de ydre bånd, hvor menneskene mødes som interesse- og byttepartnere. *Gesellschaft* er mest fortættet i storbyen, men forefindes i varierende doseringer overalt i samfundet. Mens det integrative aspekt står stærkt i *Gemeinschaft*, er konfliktspektet dominerende i *Gesellschaft*.”²⁶⁴ Sociale relationer i *Gesellschaft* er kontraktlige, dvs. bygget på afhængighed indgået af frit handlende individer, der reflektivt afvejer fordele og ulemper ved kontraktens indgåelse, mens *Gemeinschaft* er bygget op om ”væsensvilje” dvs. instinkt og umiddelbar tilskyndelse. Fordi den beskriver overgangen fra *Gemeinschaft* til *Gesellschaft* lægger teorien op til en nostalgisk afstandtagen fra det moderne liv og en tilsvarende forkærlighed for gamle dages organisk sammenhængende fællesskab, men sådan var den dog ikke tænkt oprindeligt. Alligevel ligger fortolkningen nær, for Tönnies mente selv at der var en normativ modsætning mellem begreberne, hvor ”*Gemeinschaft* forstås som en levende organisme, *Gesellschaft* som et mekanisk aggregat og artefakt.” og ”*Gemeinschaft* er den vedvarende og ægte måde at leve sammen på, *Gesellschaft* er kun en forbigående og skinbarlig.”²⁶⁵ Det sidste er sådan set et

disposition for kapitalisme.

²⁶¹ Mathias Eidenbenz, *Blut und Boden - Zu Funktion und Genese der Metaphern des Agrarismus und Biologismus in der nationalsozialistischen Bauernpropaganda* R.W. Darrés, Bern 1993, s. 157. Weber om race-begrebet i de efterladte skrifter, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972, s. 234-235.

²⁶² Weindling, *Health, Race and German Politics*, s.121. Tönnies’ begreb om viljen, som er centralt for hans sociologi blev dog netop dannet i opposition til Schäffle. Se Bickel og Fechner 1989, s. 166 og 225.

²⁶³ Andersen og Kaspersen 1997, s. 59

²⁶⁴ sst.

²⁶⁵ Cit. Efter Andersen og Kaspersen, s. 63

dementi af tanken om Gesellschafts afløsning af Gemeinschaft i et historisk perspektiv men er da også at forstå som et ønske snarere end en konstatering.

Tönnies var altså ikke selv helt uden ansvar for den udlægning, som hans begreber fik i nogle af mellemkrigstidens modernitetskritiske og organicistiske bevægelser. Der var en god portion modernitetskritik og længsel efter gamle dage hos ham.

Tönnies fik især betydning for Danmark gennem den modtagelse, som blev forberedt af Harald Høffding, der også fortolkede Tönnies som social pessimist, men selv lagde vægt på, at individets nødvendige emancipation fra gamle tiders patriarkalske undertrykkelse er en del af denne udvikling.²⁶⁶

Émile Durkheim (1858-1917) brugte en eksplicit sammenligning mellem samfundet og legemet for at forklare, hvorfor samfundet fungerer, som det gør. Sociologien kan nemlig ikke iflg. Durkheim gøre brug af kausalforklaringer men må benytte finalforklaringer eller funktionsforklaringer. Hjertet pumper blodet rundt, *fordi* det opretholder livet, fordi det er en væsentlig funktion. På samme måde er samfundet en selvregulerende funktion. Derfor er der en forbindelse mellem sociologien og biologien:

”S’il y a entre [la sociologie] et la biologie une réelle affinité, ces deux sciences, en poursuivant leurs développements naturels, sauront bien se rencontrer un jour. Mais une fusion prématurée serait artificielle et par conséquent stérile. ... Encore une fois, ces métaphores et ces analogies avaient leurs avantages aux débuts de la science; suivant une expression de Spencer, ce sont d’utiles échafaudages, mais qui nous masquent la réalité. N’est-il pas temps de les jeter à bas pour nous mettre en face des choses?”²⁶⁷

Analogien er dog for Durkheim kun bestemt som en lighed, idet sociologien ikke kan bygge på biologien, bl.a. fordi samfundslegemets enkelt-celler, menneskene, har en selvstændig vilje, hvad cellerne i en levende organisme ikke har. Durkheim skelnede mellem en mekanisk og en organisk solidaritet, der kunne minde om Tönnies’ tilsvarende modsætningspar, men blot mente Durkheim, at det mekaniske hørte til i de primitive samfund, mens et moderne

²⁶⁶ Anden udgave af Gemeinschaft og Gesellschaft var tilegnet Høffding, der var en god ven af Tönnies og en af de første, der anerkendte hans arbejde, først og fremmest i den store anmeldelse ”Social Pessimisme” i *Tilskueren* 1890, s. 464-477. Den spredte men hjertelige brevvæksling mellem de to venner, som strakte sig fra 1888 til Høffdings død i 1931, er udgivet af Cornelius Bickel og Rolf Fechner: *Ferdinand Tönnies Harald Høffding Briefwechsel*, Berlin 1989. Se Tönnies brev af 24. marts 1912, hvori han begrundet tilegnelsen, s. 107. Høffding blev ved Tönnies’ mellemkomst korresponderende medlem af det tyske selskab for sociologi. Samme s. 163.

²⁶⁷ Émile Durkheim, anm. af A. Schaeffle, *Bau und Leben*, *Revue Philosophique* 19: 84-101. Cit. efter www.relst.uuic.edu/durkheim/Texts/1885a.html 19/10 2001

samfund var præget af en organisk sammenhæng, fordi hver borger udfyldte sin funktion i samfundet på samme måde som hvert af kroppens organer udfyldte en bestemt funktion.²⁶⁸

Schäffle og Spencer dannede i langt højere grad end Durkheim og Tönnies udgangspunkt for den tidlige sociologi i Danmark, og dermed stod også forholdet mellem det materielle og det psykiske som et centralt problem. Det materielle blev forstået som det biologiske grundlag – og ikke fx det økonomiske eller det geografiske – og derfor var det væsentligt for sociologerne at forholde sig til biologien, hvad de også gjorde på forskellig måde. Karakteristisk nok indledte Harald Høffding sin anmeldelse af Tönnies' *Gemeinschaft und Gesellschaft* med at sammenligne det sociologiske og det biologiske udviklingsbegreb og fandt ikke så få ligheder.²⁶⁹ Denne sammenligning var bestemt ikke usædvanlig. Om Spencers sociologi hedder det i en omtale i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* fra 1877:

”Vil man behandle Socialvidenskaben, maa man først omhyggeligt forberede sig hertil. De abstrakte Videnskabers, de abstrakt-konkrete Videnskabers og de konkrete, navnlig de organiske Videnskabers Fænomener gjenfindes i Socialvidenskaben; det er derfor nødvendigt, at Den, der vil behandle denne Videnskab, først maa gjøre sin Aand fortrolig med de Hovedbegreber hine indeholde. Men ganske specielt er et Studium af Biologien nødvendigt som en Forberedelse for Forstaaelsen af sociologiske Sandheder. Biologien og Sociologien er nøje forbundne: Da alle Samfundshandlinger bestemmes af Individernes, og da disse stemme med Livets Love, forudsætter en rationel Fortolkning af Samfundshandlingerne Kjendskab til Livets Love. Dernæst frembyder Samfundet, betragtet som et Hele, Udviklings-, Bygnings- og Virksomhedsfænomener, der svare til det individuelle Legemes; Forstaaelsen af disse er en nødvendig Nøgle til Forstaaelsen af hine. Medens Mennesket er Biologiens endelige Problem, er det Sociologiens første Faktor.”²⁷⁰

Norsk sociologi var tidligere ude med pioneren Eilert Sundt, der også var stærkt præget af biologien og darwinismen. I et stykke om Nordlansbåten fra 1862 beskriver Sundt den teknologiske udvikling som et resultat af variation og udvælgelse:

²⁶⁸ Om Durkheims organiske metaforik se Lilli Zeuner, *Sociologisk Kulturteori mellem naturvidenskabelig og kulturvidenskabelig tænkning*, Kbh. 2000, s. 61. Zeuner skelner i sin bog mellem kulturvidenskab, samfundsvidenskab og naturvidenskab. Jeg skelner ikke i samme grad mellem kultur- og samfundsvidenskab. Hun behandler af ældre sociologer kun Durkheim, Weber og Simmel og ser især på metodefællesskabet med naturvidenskaben, dvs. den metodiske mere end den ontologiske reduktionisme.

²⁶⁹ Anmeldelsen genoptrykt i Høffding, *Mindre Arbejder*, Bd. 3, Kbh. 1899, s. 143-57.

²⁷⁰ anonym (sandsynligvis af redaktør W. Scharling) – sympatisk – omtale af Spencers sociologi i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 10. Bd. Kbh. 1877, s. 300-18

”En bådbygger kan være flink, og endda er det så, at han får ikke to både akkurat likedan, om han end bemøier seg hermed. De afvigelser, som fremkommer således, må kaldes tilfældige. Men selv en meget fin afvigelse pleier blive bemærkelig under seiladsen, og det er da ikke tilfældigt at søfolkene virkelig lægge merke til den båd, som er bleven bedre eller for deres brug bekvemmere end andre, og at de da tilråde, at man vælger den til at bygge efter... Så meget mere tør man tro, at hver av disse bådformer er fuldendt i sit slag, som det i grunden er ved ensidig udvikling i enkelt retning, at den har fået sin fulldendhed. Man har nemlig gået så langt med det enkelte slags forbedring at ved at gå endnu længer gav man båden mangler på den ene side, som mere end opveie fordelene på den anden... Imidlertid forestiller jeg mig tingene fremdeles så, at når først tanken om nye og bedre former var bleven vagt, så kunde en lang række af forsiktige forsøk, med yderlig små forandringer ved hvert, omsider kronnes med det held, at det fra en lykkelig bygmesters arbeids-skur udgig en båd, som alle ville have mage til.”²⁷¹

Gennemgangen nedenfor vil vise, at også de tidlige danske sociologer var præget af samme strømninger.

Cl. Wilkens

Claudius Wilkens (1844-1929) omtales som den første egentlig sociolog i Danmark. Wilkens, dr.phil. 1875, virkede som privatdocent ved det filosofiske fakultet fra 1876, og han udnyttede sit *jus docendi* til at forelæse ved det statsvidenskabelige fakultet efter modstand fra fakultetet. Efter et år forelæste han udelukkende ved det filosofiske fakultet. Hans *Grundrids* beskrives som den første lærebog i sociologi. I 1897 blev han ekstraordinær professor i filosofi og sociologi.

Wilkens hovedværk, *Samfundslegemets Grundlove – et Grundrids af Sociologien* fra 1881 er direkte inspireret af Spencer og Schäffle, der begge citeres løbende sammen med en tredje, Paul v. Lilienfeld.²⁷² Værket er båret af den grundtanke, at der faktisk findes en lighed

²⁷¹ E. Sundt, *Verker i Uvalg*, Bd. 7, Oslo 1975. Tak til Øivind Gjæver for henvisningen. W. Johannsen, *Falske Analogier*, Kbh. 1914, citerer s. 65 et andet eksempel fra en biologiserende musikhistoriker, der anser kontrabassen som en efterkommer af den nu uddøde viola.

²⁷² Dele af afhandlingen havde tidligere været offentliggjort i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 9. bd. 1877, og 16. Bd. Lilienfelds 5-bindsværk, *Gedanken über die Sozialwissenschaft der Zukunft*, 1873-81 er så godt som uopdriveligt i dag.

mellem det enkelte legeme og samfundet (Schäffle) og at der derfor også er direkte anvendelse af finde for biologien i samfundsvidenskaberne (Spencer).

Wilkens begynder med at slå fast, hvad han gentager adskillige gange, at der ikke blot er tale om en retorisk eller pædagogisk analogi men om en real analogi, som han kalder det, dvs. at de lovmæssigheder, der gælder for det biologiske legeme, også kan finde anvendelighed i sociologien, eller med andre ord, "at her ikke er Tale om et Billede, men om en Virkelighed, at Samfundet er en real Organisme, Grundlaget for Sociologien som streng Videnskab, dens fødende Grundtanke." (s. 17) De forbehold, som Schäffle måtte have over for denne sammenblanding, finder man færre af hos Wilkens, der mener, at sociologi og biologi befinder sig i et gensidigt intimt afhængighedsforhold.

Sin materialistiske verdensopfattelses stamtræ opregner Wilkens selv i sin redegørelse for sociologiens oprindelse som disciplin:

"Love, som oprindeligt vare sete som sociale Love, Arbejdets Deling (Ad. Smith) og Kampen for Tilværelsen (Malthus), bleve af Darwin overførte paa det organiske Liv, gav Biologien en ny storartet Bygning og kom tilbage til Sociologien med store Renter: den forbausende Analogi mellem den fysiske og den sociale Organisme er Modertanken for Samfundslæren som streng Videnskab. At vi i den sociale Organisme væsentlig have en Fortsættelse af det samme Organisationens og Udviklingens Princip, der gaar gjennem hele Naturen og særlig kommer til ejendommelig og kraftig Udfoldelse i den organiske Natur; at Samfundets Udviklingslov altsaa er en Fremgang mod større Fornuft og Hensigtsmæssighed, en Fremgang fra Nødvendighed til Frihed, fra Bestemmethed ved andet til Selvbestemmelse, at Samfundets Udviklingsbetingelse og Maalestokken for dets Udvikling ere de samme som i den enkelte fysiske Organisme, nemlig stigende Differentiation og Association, Forgørelse for Forening under stigende Vexelvirkning."²⁷³

Den organiske metafor får altså ikke lov til at stå alene. Den skal forstås i evolutionens sammenhæng, det store udviklingsforløb. Selvom Darwin oprindeligt havde tænkt evolutionsprincippet som neutralt og uden retning, blev det allerede hos Spencer normativt ladet i retning af liberalismen. Wilkens havde sin egen udlægning, idet han gik imod den rå liberalisme. Han fandt ingen grund til at hindre godgørelse, for det var et tegn på høj udvikling snarere end en hindring for den:

²⁷³ Wilkens s. 10. "Differentiationens Lov" (se også s. 206) er den under afsnittet om Spencer omtalte af Spencer

”Darwin og Herbert Spencer have endog i énsidig Fremhævelse af Fordelene ved Kampen for Tilværelsen: udvælgelsen af det mest passende, stærkeste, dygtigste, fremhævet den Skade, som al den Art Godgjørenhed gjør ved at svække Virkningen af Tilværelseskampen, iden den jo nemlig har til Følge, at man opretholder den legemligt, moralsk eller intellektuelt svage eller daarlige Del af Befolkningen paa den stærkeres og bedres Bekostning, og saaledes svækker den menneskelige Race. Men her er en Ensidighed: den Følelse, der dikterer denne Humanitet, hører saa afgjørende med til det menneskelige Væsens gode og sociale Side, at en Forstærkelse af den ogsaa hører med til en Forstærkelse af Mennesket og Samfundet.” (s. 176)

På samme måde går han imod den kapitalisme, der bevirker, at en stor mængde rigdom – han bruger Schäffles begreb “Intercellulærsubstans” – er ophobet lokalt i en organisme således at “det ikke kan benyttes af Cellerne, naar de trænge dertil, men kun konsumeres i opløsende Luxusforbrug af ganske enkelte Celler.” (s. 177-8) En socialistisk politik vil på den anden side blot føre til, at befolkningstallet ville stige, og det ville ifølge hans malthusianske udgangspunkt medføre endnu mere elendighed og sociale forskelle. (s. 179) Til gengæld er han tilhænger af fagbevægelserne. (s. 222)

Wilkens mener, at erhvervede egenskaber nedarves: “et Hottentotbarn bliver ikke med ét Spring civiliseret” (s. 202), der bliver altså ingen Goethe af en bantuneger. Når det alligevel kan lade sig gøre at undfly determinismen, skyldes det, at “den sociale Organisme” i stigende grad er blevet “en fornuftbestemt, besjælet Organisme, besjælet ved Ideerne.” (s. 317) Her låner Wilkens en klassisk model fra de historiefilosoffer, der har hævdet, at mennesket er på vej fra nødvendighedens til frihedens rige.

Det er denne sidste forestilling om vejen fra nødvendighed til frihed, der sætter Wilkens og hans samtidige biologister i stand til at formulere en politik på et deterministisk naturgrundlag, dvs. en opløsning af den konflikt, der udløste fx Howitz-fejden.²⁷⁴ Argumentet, der også kendes fra den idealistiske historiefilosofi, for at det kan lade sig gøre er, at indsigten i nødvendigheden afføder friheden. Wilkens er overordentlig optimistisk på sociologiens vegne. Når statistikken er udviklet til perfektion og de sociale lovmæssigheder fastslået, vil man have det empiriske materiale og det videnskabelige instrumentarium til at forme samfundet. Evolutionen, som han har lånt den fra Spencer, er afgørende. Den hierarkiske opdeling af alt værende afspejler evolutionshistorien, på hvis top den ariske race

foreslåede lovmæssighed, at alting skrider mod større kompleksitet, opdeling af funktioner.

står. Wilkens udpeger racens biologiske realitet til at være et væsentligt grundvilkår for samfundsdannelsen:

”Saaledes udøve Racen og de ethniske Forhold altid en stor social Indflydelse, og vi kunne føre denne tilbage til tre Hovedpunkter: 1) har Racen udøvet den største Indvirkning paa den sociale Udviklings Hastighed; 2) spiller Raceblandingen en betydelig Rolle i Folkenes Dannelser; 3) udøver Racekampen og Raceblandingen en gennemgribende Indflydelse paa Verdenspolitiken.”²⁷⁵

Wilkens blev ikke modtaget med udelt begejstring. Han udsættes for en del kritik af en anmelder i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, men netop den fundamentale antagelse – realanalogien mellem legeme og samfund – sættes der ikke spørgsmåltegn ved.²⁷⁶

Wieth-Knudsen

K.A. Wieth-Knudsen (1878-1962) beklædte forskellige stillinger indenfor sit felt, der var socialøkonomi, og søgte bl.a. også - forgæves - det professorat, som Axel Nielsen vandt. Han blev kendt under Første Verdenskrig for i en bog om *Danmark under Verdenskrigen* at have skrevet om mineudlægningerne i de indre danske farvande. Han blev anklaget for højforrædderi men blev frikendt ved Højesteret. Wieth-Knudsen var 1922-39 professor i nationaløkonomi ved Trondhjems Tekniske Højskole, hvor han bl.a. forelæste om sociologiens grundlove. Han har altså ikke undervist i sociologi i Danmark men regnes normalt med til sociologiens stamtræ.²⁷⁷ Wieth-Knudsen var politisk højreorienteret, en beundrer af Harald Nielsen og talte efter 2. Verdenskrig for Danmark til Ejderen. Han blev beskyldt for nazistiske sympatier, men var ikke medlem af partiet.²⁷⁸

Wieth-Knudsens disputats fra 1908, *Formerelse og Fremskridt – økonomisk-demografisk-biologisk Syntese*, er en på baggrund af nationalstatistiske oplysninger kritisk gennemgang af forholdet mellem befolkningsvækst og velstandsforøgelse. Hans hovedpointe

²⁷⁴ Se s. 33

²⁷⁵ Wilkens s. 101, Cf. s. 141

²⁷⁶ C. Krebs ”Dr. Wilkens Sociologi”, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 18 Bd. 1881, s. 256-265. Wilkens svar i samme tidsskrifts 19. Bd., 1882, s. 129-141

²⁷⁷ Hansson og Nielsen, s. 86

²⁷⁸ Interessant nok udtaler han sig til fordel både for det sovjetiske tvangsarbejdssystem og for det fascistiske og nationalsocialistiske førerprincip i *Sociologiens Grundlove*, Kbh. 1931, s. 80 og s. 86

er med udgangspunkt i Malthus, at velstandsforøgelse ikke af sig selv medfører stagnerende befolkningstal.²⁷⁹

Han indleder med at demonstrere usikkerheden i statistikkernes – sparekasse-, transport- eller fødevarestatistik – evne til at udtrykke et lands velstand. I stedet foreslår han, at ”Rigdommen af et Land væsentlig beror paa Udviklingsgraden af Indbyggernes Evne og Lejlighed til at forskaffe sig Midlerne til deres naturlige Fornødenheders Tilfredsstillelse.” (s. 29) Dette mål kalder han Subsistensfylden. Dette svarer vel omtrent til købekraften.

Dernæst gives en oversigt over befolknings- og indkomstudviklingen i Sachsen. Et af hovedproblemerne for en sådan statistik var dels tidligere tiders generelt usikre oplysninger, dels at kun lønindkomst var dækket af statistikken, mens den stadig i nogen grad udbredte naturalieøkonomi ikke blev registreret. En tilsvarende usikkerhed gør sig gældende mht. detailprisudviklingen i Tyskland. I kapitel 3 sætter forfatteren sig for at skildre ”Den sachsiske Befolknings økonomisk-biologiske Kaar”. Med biologi mener forfatteren i store træk det samme som fysisk livsgrundlag, dvs. ernæring og hygiejne. Kilden til oplysningerne er det, som han kalder ”socialbiologiske Betragtninger” i de årlige rapporter, som er indgivet af fabriksinspektørerne i Sachsen, ”Jahresberichte der kgl. Sächs. Gewerbe-Aufsichtsbeamten” 1880-1905. Disse beretninger har han forsøgt at kvantificere og er kommet til den overraskende konklusion, at levestandarden i Sachsen ikke er forbedret i perioden.

Det er ikke ganske klart, hvad Wieth-Knudsen i denne sammenhæng mener med socialbiologi. S. 65 citerer han en tysker, der taler om biologisk værdifulde mennesker, nemlig de gifte. Han fremdrager data, ”der fra et antropologisk Synspunkt kunde tjene til at opklare Sachsens økonomiske Biologi.” (s. 67) Det er oplysninger om legemshøjde, børnedødelighed, degenerative sygdomme, altså i hovedtræk sygdoms- og dødelighedsstatistikker. Han er i hovedtræk kritisk over for den opfattelse, at der er tale om et generelt fremskridt, og tilslutter sig i det hele Malthus:

”Altsaa fører en grundig Betragtning af Forholdene i Nutidens Kultursamfund, saaledes som vi allerede har gennemført den for Tysklands Vedkommende, til nøjagtig det samme Resultat som det, Malthus havnede i for over 100 Aar siden og kunde hans Teori end kaldes en Hypothese, for saa vidt Datidens statistiske Midler ikke tillod en saa nøjagtig Maaling af Næringspillerummet og Befolkningsbevægelsen som Nutidens saa maa dens Gyldighed som almindeligt økonomisk-biologisk Princip for Menneskeslægtens Udbredelse og individuelle

²⁷⁹ Om det neo-malthusianske synspunkt i befolkningsspørgsmålet se Cecilie F. S. Bankes ph.d.-afhandling, *Den*

Fremskridt betragtes som bestyrket allerede ved denne Undersøgelse af Forholdene i Tyskland, og dette lands nyeste Befolkningsbevægelser, som har vakt saa megen Opsigt, er dermed fuldstændig forklaret, hvad Hovedtrækkene angaar.” (s. 93)

Den fremherskende opfattelse – især blandt racehygiejnere – var at de øverste sociale lag havde en betydeligt lavere fødselshyppighed, og man sluttede derudaf, at stigende velstand ville føre til lavere befolkningsvækst. Wieth-Knudsen fremhæver derimod, at den udbredte sociale nød fører til lavere fødselshyppighed, og at den lavere dødelighed i de højere sociale lag næsten fuldstændig udligner forskellen, således at nettotilvæksten er ens i de forskellige socialgrupper. Det er altså ikke selve den sociale lagdeling, der er noget galt med. Derimod fremhæver Wieth-Knudsen viljen til at avancere i samfundet, den sociale opdrift, som han kalder den, som en væsentlig begrænsende faktor for antallet af børnefødsler:

”I Lande, hvor den almindelige Oplysning staar paa et højt Trin, og især i Racer, hvor tillige en oprindelig Foretagsomhedsaand endnu ikke er tilintetgjort, frembringer denne relative, stadige Overproduktion af Individuer, hvis Udvikling er langt forud for det Arbejde, der ifølge Samfundsorganismen kan tildeles dem, en med Arbejdsdelingen stedse stigende Lede ved det maskinmæssige, initiativløse Arbejde. Herved skærpes den sociale Opdrift, og indskrænkes Frugtbarheden, idet en Mængde Individuer ved Opsættelse af Ægteskab o.s.v. søger at tilvejebringe de stedse skrappere Betingelser for Opstigningen til Arbejde i ledende Funktioner.” (s. 108)

Især mener Wieth-Knudsen at kunne se denne tendens i de fleste lande med ”moderne arisk Kultur”, som han siger, især Sverige. Synspunktet strider ifølge forfatteren ikke imod Malthus men skærper derimod hans lære, som en slags tilføjelse til den malthusianske lære på biologisk grund. Wieth-Knudsen mener, at der for mennesket gælder ”den samme biologiske Forplantningslov som for hele den øvrige organiske Verden, nemlig at Tilbøjeligheden og Evnen til at forplante sig er stærkere end Evnen til at udvide Nærings spillerummet.” (s. 108)²⁸⁰

Blot skelner Wieth-Knudsen mellem forplantningstilbøjelighed og formerelsesglæde, og han kan konstatere en betydelig svækkelse i sidstnævnte. Det hænger

sociale ingeniørkunst i Danmark, RUC 1999

²⁸⁰ Cf. Wieth-Knudsens artikel i *Politisch-anthropologische Revue*, 7. Jahrg. 1908-09, s. 76-84 om dødscoeffcienten i Skandinavien og Tyskland, hvor han hævder at en stor spædbørnsdødelighed medfører mindre børnedødelighed

sammen med kulturudviklingen, som indebærer en adskillelse af *Nydelsen og Arven*. (s. 109) Han konstaterer en ringe lyst til at få børn hos kvinder på et højt kulturtrin, og tilføjer: ”desværre synes det, at de naturlige Kvindeinstinkters Forfald hurtig virker smittende paa Mændene, især paa dem, der maaske næppe fortjener dette Navn.” (s. 111) Han tænker uden tvivl på homoseksualisterne. Pointen for ham er, at den vestlige kultur har afstumpet den oprindelige trang til at få børn.

Wieth-Knudsen kan derfor opremse tre hovedlove for befolkningslæren:

1. Frugtbarheden og til Dels den naturlige Befolkningsstilvækst er ligefrem proportional med Subsistensmidlernes Rigelighed.
2. Mennesket er som enhver Skabning behersket af en Tilbøjelighed til at formere sig hastigere, end Næringsspillerummet tillader.
3. Frugtbarheden staar i omvendt Forhold til Styrken af den sociale Opdrift, der atter betinges af Arbejdsdeling, Oplysning og Raceejendommeligheder. (s. 111)

Wieth-Knudsen gennemgår nu Frankrigs befolkningsforhold for at få sin teori bekræftet. Han støtter sig her til antropologen G.V. de Lapouge (1854-1936), der mente, at en af hovedårsagerne til det stagnerende franske befolkningstal skulle søges i *raceblandingen*. (s. 170ff) Det var i den europæiske antropologi en udbredt antagelse, at der eksisterede flere forskellige, distinkte racer i Europa. Det gav sig udslag i Danmark i form af oprettelsen af en antropologisk komité, der havde til opgave at undersøge den danske befolknings fysiske antropologi ved omfattende opmålinger af især hovedformer.²⁸¹ Lapouge mente som mange andre, at der bestod en grundlæggende forskel mellem en nordeuropæisk, lys, gallisk folketype, langskallerne, og en alpin, kortskallerne. Dertil kom en middelhavstype, der også var kortskallet. Med Gobineaus teori om faren ved raceblanding i baghånden dannede Lapouge en forestilling om, at det var blandingen mellem den alpine race og de langskallede, der i sig selv medførte den svigtende befolkningsvækst. Wieth-Knudsen underbygger det med en sammenligning mellem frugtbarheden i forskellige departementer og den dér fremherskende hovedskalsform og finder, at de departementer, hvor blandingstypen²⁸² er

og omvendt.

²⁸¹ Se Poul Duedahl, *Raceantropologi i Danmark 1837-1949*, speciale, Center for Historie, Syddansk Universitet, 2001. Konklusionen var ikke overraskende, at der ikke findes en særlig dansk race.

²⁸² En langskalle, dolicocephaler, er defineret som en hovedbredde i forhold til længden, der ikke overstiger index 80:100. Kortskaller, brachycephale, har indexbredde over 84, og mellemtypen, de mesocephale, 80-84. W.-K. behandler det samme spørgsmål i ”Rassenkreuzung und Fruchtbarkeit” i *Politisch-anthropologische Revue*, VII, 6, 1908, s. 289-299. Tallene varierer dog lidt, se ill. s. 141

hyppigere, også har den laveste fødselsrate. Han finder denne antagelse bekræftet af en tysk statistik, der angiver et meget lavere fødselstal for ægteskaber af blandede konfessioner, især jødisk-kristne.²⁸³

Wieth-Knudsen diskuterer, hvilke sociale egenskaber, der kendetegner de forskellige racer. Han fremhæver, at der ikke er nogen biologisk forudsætning for at antage, at de langskallede har en større kulturbærende betydning end de kortskallede, bla. fordi et langskallet kranium ikke har så stort et rumfang. (s. 201f) På dette punkt går han imod bl.a. de Lapouge.

Som malthusianer mener Wieth-Knudsen dog, at en af hovedårsagerne til en stagnerende fødselsrate er svigtende økonomisk vækst. Han betragter det ikke som en forbigående krise men synes at forholde sig generelt pessimistisk til muligheden for at opnå balance mellem reproduktion og produktion. Afslutningskapitlet rummer en række betragtninger over danske forhold og især muligheden for at øge landbrugsproduktionen, så mængden af fødevarer kan stå mål med den forventede befolkningsvækst.

Der er et gran af nihilisme hos Wieth-Knudsen, især i hans kritik af fremskridtsoptimismen, som han sammenligner med religionen, der for ham kun tjener til at dølge verdens fundamentale meningsløshed og dermed sikrer racens overlevelse. Hans argumentation er ikke konsistent. Han forsøger både at fastholde en malthusiansk social-økonomisk argumentation samtidig med, at han mener, at mennesket står på en determinerende udviklingsbiologisk grund. Det svigtende fødselstal skyldes det ene øjeblik økonomiske faktorer og det andet racebiologiske. Han forsøger – som allerede titlen antyder – at skabe en syntese mellem de to synspunkter, men det lykkes ham ikke. Det er dog uvæsentligt i denne sammenhæng, for det interessante er netop ønsket om at skabe en syntese på biologiens grundlag.

I sin bog om Sociologiske Grundlove, Kbh. 1931, fastholder Wieth-Knudsen sit malthusianske grundsynspunkt især i kapitlet om ”Biologiske Grundlove”, hvor han heller ikke forsømmer at fremhæve det fremsyn, han tidligere havde udvist i disputatsen.²⁸⁴ Endvidere fastholder han racens betydning for den kulturelle og økonomiske udvikling, fx at den hvide race er disponeret for at civilisere men at den kun forbigående kan trives og virke i

²⁸³ En interessant parallel finder man hos Andreas M. Hansens *Norsk Folkepsykologi* fra 1899, hvori han redegør for, at fylker, hvor langskallerne var mest fremtrædende, stemte på venstrefløjen til Stortingsvalgene, mens kortskallede fylker var højreorienterede. Se Sonia Polland, *Vi selv og de andre - Raseteorier i Norge for hundre år siden*, Oslo 1978

²⁸⁴ *Sociologiens Grundlove*, s. 45

tropiske egne (s. 18, 22, 84 og 103²⁸⁵). Wieth-Knudsen lægger endvidere stor vægt på arvelighedens betydning for befolkningskvaliteten og dennes udvikling i lyset af det dalende fødselstal. Han gentager, at det især er den sociale opadstigen, der hindrer de velegnede i at få børn. Herunder citerer han undersøgelser af den bekendte eugeniker J.A. Mjøen og hans søn Fridtjof Mjøen (s. 61). Det er Wieth-Knudsens opfattelse, at ulighederne i samfundet ikke skyldes social uretfærdighed men netop fortjeneste efter evne, og det vil altså sige nedarvet evne, dog med det forbehold, at den kulturelle udvikling favoriserer forskellige egenskaber afhængig af udviklingstrinnet og at ingen egenskab kan siges at være objektivt bedre end andre. (s. 67ff) I sit konkluderende kapitel træder Wieth-Knudsen dog tydeligt frem som moralist. Han er som nævnt ikke udviklingsoptimist, og forsøger samtidig forgæves at afsværgede udviklingspessimismen. Han citerer civilisationskritikere som Oswald Spengler og Müller-Freienfels og begræder den naturlige kulturs forfald til fordel for civilisationens bureaukratiske talmajestæt og en økonomisk udvikling og arbejdsteknik, der favoriserer ”svage, ulærte og underordnede Arbejds kræfter; Kvinder, Halvinvalider, Lærlinge og Børn. Derved fremkommer det paradoksale Fænomen, at vore Samfund tilsyneladende lider af en Overproduktion af Intelligens og faglig Arbejds kraft, samtidig med at Menneskenes (Racens) fysiske og psykiske Gennemsnitsniveau maaske bliver ringere og ringere.” (s. 112) Mellemligstidens politiske klima, i hvilket konservatismen i sine mange afskygninger var en stor del, har givet Wieth-Knudsen en del medløb, men grundliggende er hans sociologi et resumé af disputatsen.

Starcke, Westergaard, Haarup

C.N. Starcke (1858-1926) blev professor i filosofi i 1916. Han var medstifter og vicepræsident for L'Institut Internationale de Sociologie og medstifter af Danmarks Retsforbund. Hans væsentligste udgivelse var ungdomsværket fra 1888 om den primitive familie, som efterhånden vandt status som international klassiker. Ellers er hans udgivelser præget af hans

²⁸⁵ W-K's konservative racisme kommer til udtryk i en formulering som: ”Naar man iagttaget skiftevis en urgammel nordisk Bondedans, med dens ædle Holdning og dybe Aandspræg, og en moderne Jazz, som jo kun er stiliserede Negervridninger, hvis oprindelige Formaal udelukkende er Forberedelse og Ophidselse til Parring i Flæng, saa ser den kyndige Sociolog straks – ganske bortset fra moralske og religiøse Forestillinger – at det i Løbet af forbavsende kort Tid er lykkedes denne Amerikanisering at forsimple en meget stor Del af det europæiske Samfunds Ungdom...” (s. 103-4) W-K blev efter sin hjemkomst til Danmark medstifter af et tidsskrift for dansk folkemusik. Hans *Sociologiens Grundlove* anmeldes positivt i det konservative *Det nye Danmark* bd. 4, 1931 af L. Estrup, s. især s. 373.

optagethed af Henry George. Hans forelæsninger fra universitet er udgivet posthumt af sønnen Viggo Starcke, *Lovene for Samfundsudviklingen og de sociale Idealer*, Kbh. 1927.²⁸⁶

Værket må siges at have karakter af samfundsteoretisk grundbog eller snarere samfundsteoretisk idéhistorie med vægt på gennemgang af enkelte forfatterskaber. Det gennemgår en række samfundsteoretiske problemstillinger med en stærk fokus på deres behandling i den klassiske politiske litteratur, hvorunder den deciderede sociologiske litteratur ikke fylder meget – de hyppigst omtalte er Spencer og Durkheim. Starcke hypper utvunget sine egne politiske kartofler – frihandel og grundskyld – og fletter sine egne synspunkter ind i fremstillingen, og der er en meget uklar grænse mellem hans politiske, socialvidenskabelige og sociologiske redegørelser. Værket indleder ganske enkelt med at redegøre for Adam Smiths ”modne og epokegørende Værk: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*” og David Humes tilsvarende fortjenester i nationaløkonomiens tjeneste. Til at opveje liberalismens individualitetstanke fremhæver Starcke i tilslutning til Durkheim, at samfundets egentlige grundprincip er menneskets følelse af sammenhæng med andre.

I indledningen til gennemgangen af Durkheim fastslår Starcke, at studiet af samfundets historie ikke kan bygge på andre videnskaber men må søge sine egne forklaringer:

”Samfundet ... har sine egne Love og udvikler sig ikke som en Følge af Menneskenes Ideer, men som en Aarsag til dem. Samfundsvidenskaben maa være en fuldkommen objektiv Videnskab, der studerer Samfundslivets Former og Forandringer, som Naturforskeren studerer Tingene. Ethvert socialt Fænomen maa have sin Forklaring i andre sociale Fænomener, som enhver Bevægelse maa have sin Forklaring i andre Bevægelser.”²⁸⁷

Tilsvarende sporer man hos Starcke en afstandtagen til Spencers sammenligning mellem samfundets og organismernes udvikling.²⁸⁸ Nogen udfoldelse af en selvstændig sociologi finder man dog ikke hos Starcke.²⁸⁹

Harald Westergaard (1853-1936) var docent i sociologi. Han beklædte i sin egenskab af landets førende statistiker en lang række tillidsposter, og var desuden stærkt

²⁸⁶ Om Starcke se også Preben Wolf, ”Carl Nicolai Starcke – a Danish sociologist”, *Sociological Microjournal*, vol. 16, no. 73, 1982

²⁸⁷ Starcke 1927, s. 286

²⁸⁸ Starcke 1927, s. 164f

²⁸⁹ Afslutningskapitlet udtrykker Starckes egen politiske filosofi, hvorunder han bl.a. udtaler sig til fordel for en racehygiejne på frivillighedens grundlag og afviser en samfundsstyret forplantningspolitik. (s. 356) Her udtrykker han også håbet om, at uligheden mellem den hvide og de farvede racer vil blive ophævet. Den er ikke biologisk begrundet men økonomisk og står derfor til at ændres. (s. 377)

engageret i den københavnske kirkesag.²⁹⁰ Her skal blot nævnes, at han fra 1904 var medlem af den nyoprettede antropologiske komité, hvis formål det var at kortlægge den danske befolknings racesammensætning.²⁹¹ Westergaard kan betegnes som konservativ og anvendte i hvert fald ved én lejlighed organismen som billede på samfundet.²⁹²

Harald Westergaards undervisning i sociologi har ikke efterladt sig spor. Fra hans hånd kendes et duplikeret forelæsningsmanuskript på 156 sider, der omtales i forbindelse med hans gerning som lærer i sociologi.²⁹³ Det er en historisk gennemgang af forfatningsudviklingen i Europa og Nordamerika. Det er en meget formalistisk gennemgang, der lægger vægt på det retlige grundlag for forfatningsordningerne, og den omtaler ikke sig selv som en lærebog i sociologi.

Cand.mag. Jens Haarup (1883-1953) var helt uden for universitetssystemet. Hans *Sociologi i Grundrids*, færdigskrevet i 1915 og udgivet i 1920 udgøres for første halvdel vedkommende af en verdenshistorie formet som en gennemgang af verdenskulturerne.

Haarups sociologi er særegen og har nærmest karakter af et personligt vidnesbyrd. Begrebet sociologi anvendes omtrent synonymt med politik eller endog moral. Værket har ingen henvisninger og fodnoter, kun generelle litteraturlister. Det er præget af en idealistisk og organisk udviklingstanke, der ikke bærer synderligt præg af scientisme. Han opstiller samfundets problem som en modsætning mellem individ og fællesskab. Det formidlende element mellem disse modsætninger er de koncentrerende faktorer, som han kalder dem, dvs. de følelser hhv. magtmidler, som bevirker samfunds- og gruppedannelser. Det kan både være familie-, stamme- og nationalitetsfølelser men også den ”religiøse følelse” spiller en stor rolle. Haarup griber på flere områder tilbage til en meget tidligere sociologi, idet han er åbenlyst normativ i sin fremstilling, og fordi han gør brug af en idealistisk organismetanke. Et ex.:

”Man har ofte bebrejdet Kirken, at den ikke har villet anerkende den frie Tankes ubetingede Ret. Kirken har ikke gjort det, fordi den frygtede for, at Videnskabens Resultater skulde anvendes til at undergrave Religionens Stilling, en Frygt, der saa vist ikke har været ugrundet. Som Eksempel kan saaledes nævnes Nedstammingslæren. Kirken har af Frygt for, at den

²⁹⁰ Se s. 208f

²⁹¹ Poul Duedahl, *Raceantropologi i Danmark 1837-1949*, unpubl. speciale, Odense 2001, s. 78ff

²⁹² ”Den moder Samfundsudvikling og Socialismen” Foredrag holdt i Bethesda, *Dansk Tidsskrift*, 1898, s. 653-667. Se citatet denne afhandling s. 88

²⁹³ Harald Westergaard, *Forelæsninger over Statsvidenskabelig Encyclopædi – Forfatningsudviklingen i forskellige Lande*, duplikeret Manuskript, 2den Udgave København 1903. (1. udg. 1900) Se Preben Wolf, ”Sociologiens Historie”, 1984, s. 12

skulde anvendes til at opløse den kristelige religiøse Følelse modkæmpet denne Teori, og den er faktisk blevet anvendt dertil og bliver det den Dag i Dag. Den kristelige følelseskonzentration har den allerstørste sociologiske Værdi. Nedstammingslæren har ingen sociologisk set værdifuld Samfundsfølelse med.”²⁹⁴

På samme måde som han synes uden forløbere, havde Haarup heller ingen elever. Han må regnes til mellemkrigstidens kulturanalytiske eller –kritiske litteratur på et historiefilosofisk grundlag.

Axel Nielsen

Axel Nielsen (1880-1950), professor i statsvidenskab fra 1911, påbegyndte undervisning i sociologi foråret 1913. Ved kgl. resolution af 1. december 1913 indførtes sociologi for første gang som selvstændigt fag ved anden del af den statsvidenskabelige eksamen. Axel Nielsen forblev hovedansvarlig for undervisningen i sociologi af de statsvidenskabsstuderende i 35 år.

Axel Nielsen begynder sine forelæsninger over Sociologien (1. opl. 1913, duplikeret, her citeret 3. opl. 1929) med at slå fast, hvad sociologien *ikke* er: den samler ikke alle andre samfundsvidenskaber under sig, den er ingen historiefilosofi (som hos Comte eller Spencer) og den kan ikke tjene som normativt grundlag for en social filosofi. Nielsen er klar over, at han dermed har skruet alvorligt ned for ambitionsniveauet i forhold til tidligere definitioner (jf. fx Wieth-Knudsen) Definitionen er blevet til i eksplicit tilslutning til Georg Simmels sociologi.

I forhold til de øvrige samfundsvidenskaber (nationaløkonomi, retsvidenskab etc.) slår Nielsen fast, at sociologiens genstand er en art abstraktion, og at sociologiens særkende består i dens metode:

”Om Sociologiens ”Genstand” kan man, som det vil ses heraf, strengt taget ikke tale; det er gennem sin Betragtningmaade, den adskiller sig fra de andre Samfundsvidenskaber” (s. 3)

Han kommer dog nærmest - igen i tilslutning til Simmel - at definere det samfund, som sociologien handler, som

²⁹⁴ Jens Haarup, *Sociologi i Grundrids*, Kbh. 1920, Bd. I, s. 180

”en Flerhed af Individier, der holdes sammen til en Enhed ved en social-psykisk Proces, uden at fordre, at denne skal give sig et objektivt Udtryk.” (s. 1)

I sin gennemgang af sociologiens historie beskriver Nielsen, hvordan tidligere tiders sociologer antog, at der var en analogi mellem legemet og samfundet, ”at det vilde være dem muligt at overføre Fysiologiens Resultater paa Sociologien.” Og han har vanskeligt ved ikke at gøre sig munter på fortidens bekostning: ”At Blodlegemerne efter Spencer var Pengene, er kendt nok; mindre ken[d]t, og mere barok, er Jævnførelsen af Adel og Gejstlighed med det sociale Fedtlag og Telegraftraadene med sociale Nerver. At der hyppig kunde komme Strid mellem Organisisterne siger sig selv; medens nogle holdt paa, at Regeringen maatte betragtes som den sociale Hjerne, hævder andre, mere kritiske Forfattere, at som Hjerne maatte de mest aandelig udviklede Individier, Eliten af Menneske i Samfundet, betragtes.”²⁹⁵

Nielsen fortsætter med det, han kalder den biologiske opfattelse af sociologien uden dog at give eksempler herpå, selvom Spencer faktisk mere nærliggende hører til denne kategori end den foregående:

”I nær Forbindelse med den organiske staar den biologiske Opfattelse af Sociologien. Disse to Retninger forveksles ikke sjældent, men er dog forskellige; thi medens den organiske Opfattelse gaar ud fra en Sammenligning mellem den dyriske og den sociale Organisme, der tillader en direkte Overførelse af de Love, der gælder for den dyriske Organisme, paa den sociale, fremhæver den biologiske Opfattelse, at Samfundet maa ses som en Fortsættelse af den organiske Udvikling, hvor de Love, der gælder for denne, ogsaa maa gælde for Samfundet, uden dermed at ville hævde, at ikke muligvis ganske specifikke Love gælder for dette. Maa man ogsaa strængt taget opfatte den overorganiske Udvikling som fremgaaet af den organiske, saa frembyder den paa den anden Side en saa dyb Forskel fra denne, at det bliver umuligt for en at anvende de organiske Love herpaa. Saaledes vil f.Eks. Udviklingen medføre en Differentiering indenfor den organiske Verden og dermed en Forandring i Individierne, indenfor den overorganiske derimod en fremskreden Kultur. Der er med andre Ord ikke Tale om en direkte Fortsættelse af det organiske Liv over i det overorganiske.” (s. 13)

²⁹⁵ Axel Nielsen, *Grundrids til Forelæsninger over Sociologien for statsvidenskabelige Studerende*, 3. Opl. Studenterraadets Duplikeringsinstitut, Københavns Universitet, 1929, s. 12. (Eks. på det Kgl. Bibl.) Nielsen anerkender dog både Schäffles og Spencers arbejde som væsentligt og banebrydende.

Meget interessant mener Nielsen dog ikke, at biologien er helt irrelevant, idet han i umiddelbar tilknytning til det foregående skriver: ”Noget ganske andet er, at Sociologien i mange Retninger maa støtte sig til Biologien (Anthropologi, Raceforbedring o.s.v.)”

Axel Nielsen tager altså eksplicit afstand fra den sociologi, der betragter samfundet som en materielt baseret (biologisk) enhed – herunder marxismens materialistiske samfundsopfattelse – idet han slutter sig til den tyske ny-idealistiske (neokantianske) skole, og han må henregnes som den første moderne sociolog i Danmark, idet han opgiver fagets *Totalitätsanspruch* og søger en *afgrænsning* af sociologiens jurisdiktion, dvs. en professionaliseret samfundsbetragtning på linie med andre professionelle samfundsvidenskaber.²⁹⁶ Hans gennemgang af de forskellige samfundsinstitutioner begyndende med ægteskabet bærer præg af en meget pragmatisk og ikke-moraliserende holdning. Typisk defineres familien ikke kun som en faktisk blodsbeslægtning men i sociologisk forstand som en bevidsthed om denne: ”Hvad der skaber Ætten og holder dens Medlemmer sammen er Bevidstheden om Blodsfællesskab.” (s. 19)

Tilsvarende afviser Axel Nielsen også den naturretlige tradition, der mener, at se ”naturlige” (eller ligefrem biologiske) årsager til samfundsinstitutioner som den private ejendomsret. (s. 48)

Davidsohn, Geiger

Til samme skole som Nielsen kan også regnes Joseph Davidsohn (1894-1943). Davidsohn opnåede aldrig nogen stilling indenfor sociologien, men underviste dog en overgang som privatdocent, og betragtes af eftertiden som uretmæssigt overset.²⁹⁷ I sin disputats fra 1923 knytter han sig til den franske skole, dvs. Durkheim og Levy-Bruhl og bekender sig til positivismens metafysikkritik.²⁹⁸ Han gør behørig reverens for Comte men tager straks afstand fra alle enhedsvidenskabelige ambitioner. I *Almindelig Sociologi*, Kbh. 1928, der er en viderebearbejdning af hans disputats, begynder han simpelthen med at definere sociologien som den videnskab, der *ikke* beskæftiger sig med samfundets materielle naturgrundlag:

²⁹⁶ Om tilblivelsen af en kulturvidenskab som bevidst modstilling til naturvidenskaben o. 1900 se Rüdiger vom Bruch m.fl. (Hrsg.), *Kultur und Kulturwissenschaften um 1900- Krise der Moderne und Glaube an die Naturwissenschaft*, Stuttgart 1989

²⁹⁷ Hansson og Nielsen, s. 96

²⁹⁸ J. Davidsohn, *Om Betingelserne og de nærmeste Opgaver for en eksakt Sociologi*, Kbh. 1923

”§1. Sociologiens Gesntand er de sociale Fænomenener eller Kulturfænomenenerne, dens Maal at bestemme, efter hvilke Love disse optræder i de forskellige Samfund.

Den Iagttagelse, der ligger til Grund for Sociologien, er den, at Menneskelivet former sig forskelligt i de forskellige Samfund. Ved Siden af de Egenskaber og Ejendommeligheder, der er fælles for alle Mennesker, fordi de er en Del af den menneskelige *Natur*, og ved Siden af de *naturlige* Egenskaber, der kun udmærker en Del af Menneskene, f.Eks. Negrenes sorte Farve, findes der en stor Mængde Særegenheder, der er ejendommelige for det Samfund, det ”Milieu”, de paagældende Mennesker tilhører. Man siger ofte, at disse Ting beror paa ”Vedtægt”, ”Skik og Brug” el. desl. Det videnskabelige Fællesnavn for disse Særegenheder er *Kulturfænomenener* eller *sociale* Fænomenener. Det sidste Navn antyder, at det netop er det Samfund, man tilhører, det kommer an paa.”²⁹⁹

Det er Davidsohn meget om at sociologi ikke handler om det fællesmenneskelige, hvadenten det er den grundliggende fysiologi eller fælles psykologiske dispositioner, men at det derimod drejer sig om at beskrive de fænomenener, der er specielle for et givet samfund og ikke lader sig udlede af det menneskelige som sådan. Dvs. at det ikke er interessant at mennesket spiser, for det gør alle, men *hvordan* det spiser, og deri består også forskellen mellem kultur og natur.

”Almindeligt udtrykt kan det vel sige, at det kulturelle omfatter alt det i Menneskelivet, der ikke er givet med den menneskelige Natur som saadan, med Menneskets aandelige og organiske Konstitution, ej heller med enkelte Menneskeracers specielle Konstitution, saasom de Mærker, hvorpaa Raceinddelingen beror (naar denne da ikke opfattes sprogligt), men derimod er afvekslende, forskelligt fra Tid til Tid og fra Sted til Sted ..”³⁰⁰

Den sidste af sociologiens første i Danmark var Theodor Geiger, der oprindeligt var flygtet fra Tyskland. Han beklædte den første lærestol i sociologi i Danmark oprettet i Århus i 1938 efter at have virket siden 1933 ved Institut for Historie og Samfundsøkonomi i København.³⁰¹ Geiger bragte den moderne tyske sociologi med sig og hører altså til den samme skole som

²⁹⁹ J. Davidsohn, *Almindelige Sociologi – Kulturens Form og Bygning*, Kbh. 1928, s. 11 (JD's udh.).

³⁰⁰ Davidsohn 1923, s. 14-5. ”Hele Sociologien kan ... almindeligt udtrykt opfattes som vort Forsøg paa at besvare det ene Spørgsmaal: hvad bestemmer en Handle- eller Tænkemaades Forekomst i et givet Milieu?” samme s. 27

³⁰¹ Som en kapacitet med verdensry havde han valget mellem København og Århus, men han skal have svaret:

Axel Nielsen. Hans store grundbog udgivet i fællesskab af Århus og Københavns universiteter, *Sociologi*, Kbh. 1939, tager afstand fra tidligere tiders sociologers trang til encyclopædisk fuldstændighed og historiefilosofiske spekulationer, og erklærer sig for en empirisk-analytisk metode, hvis ambitioner begrænser sig betydeligt i forhold til fx Comtes. Mens Geiger altså tog afstand fra ikke alene biologismen, men også sociologismen,³⁰² var han tilhænger af eugenikken.³⁰³

Sammenfatning

Fastholder man billedet af Wilkens som sociologiens pioner i Danmark, kan det slås fast, at faget ikke alene var afhængigt af biologien men at det nærmest forsøgte at fungere som overbygning til biologien med præg af både hierarkisk, metodisk og ontologisk reduktionisme. Det skete med inspiration fra Spencer men især fra Schäffle. Wieth-Knudsen tilhørte ikke Wilkens' realanalogiske skole men var stadig præget af sin tids stærke optagethed af den fysiske antropologi, fødselstal og befolkningsudviklingen som ethvert samfunds naturgrundlag. På hver deres måde var Wilkens og Wieth-Knudsen derfor typiske repræsentanter for et ønske om at bygge sociologien på naturvidenskabens grundlag.

Opgøret med denne opfattelse kom først eksplicit med Axel Niensens sociologi, der i direkte tilknytning til den tyske ny-idealistske skole tager afstand fra scientismen. Davidsohn og naturligvis Geiger hører med til dette opgør, førstnævnte i den franske tradition. Haarup vil jeg ikke regne til denne kategori, da han næsten bør kaldes mere gammel-idealistsk end ny-idealistsk.³⁰⁴ Der er altså tale om, at sociologien som universitetsfag ophører med at være biologiserende allerede omkring 1. verdenskrig.

”Skal det være provins, så hellere Århus.”

³⁰² Dvs. den opfattelse, at sociologien udgør videnskabens centrum om og under hvilket andre videnskaber må organiseres. Geiger, *Sociologi*, s. 20ff

³⁰³ Se s. 237.

³⁰⁴ Socialbiologien blev en afløser for den biologistske sociologi, men den har så vidt vides ikke haft nogen væsentlig betydning i Danmark. Det bedst kendte eksempel herpå er lægerne Erik Bartels og Gudrun Bruns studie, *Gipsies in Denmark – a Social-Biological Study*, Kbh. 1943, hvori de fastslår, at sigøjnerne i Danmark er en biologisk veldefineret gruppe uden at de dog griber til alt for firkantede konklusioner om sigøjnernes disposition for dårlig begavelse og uærlighed.

Byens lunger

Om den oprindeligt videnskabeligt-hygieniske baggrund for en metafor

Var man endda Læge, saa havde man Noget at kæmpe for. Hvor lavt staaer dog Chemien, naar den ikke engang kan opdage det Smitstof, som aabenbart maa gjenne trænge Alt og bringe de organiske Stoffer i Gjæring. Hvorfor valgte jeg ikke at blive Læge? Det er den rette Sjælesørgervirksomhed.

Vilhelm Bergsøe³⁰⁵

Sundheden fordrer frisk Luft, og Hensynet til Sundheden befordre atter den luxuriøse Benyttelse af den kostbare Plads til Parkanlæg, Boulevarder, offentlige Haver og Spadsereveje. Herman Bang³⁰⁶

Det er svært i dag at finde mennesker, der ikke mener, at parker er et gode for enhver by. De betragtes som vigtige rekreative områder for byens befolkning, og de færreste kan vel være uenige i, at parker bidrager til enhver bys forskønnelse og dermed til borgernes trivsel, fordi de forlener byrummet med luftige lysninger. De københavnske parkers historie bliver derfor ofte skrevet som historien om æstetikens fremskridt.³⁰⁷ Hvor almengyldigt det end måtte synes, er det et meget nutidigt synspunkt at anlægge på parker. Tilblivelsen af de københavnske parker på det tidligere volderterræn var ganske vist også i nogen udstrækning et spørgsmål om at forskønne byen eller skabe rekreative områder for hovedstadens borgere, men de kræfter, der stod bag, brugte først og fremmest den videnskabeligt funderede hygiejne som begrundelse for at bruge kostbare byggegrunde til grønne områder.

København som moderne storby

Københavns historie fra 1850 til 1900 er gerne fortællingen om et regelløst Klondyke af urban vækst, hvad da også er rigtigt for nogle bydeles vedkommende. Enkelte fremsynede folk kæmpede for rationel byplanlægning og vandt få sejre.³⁰⁸ Den marxistiske eller

³⁰⁵ *Fra Piazza del Popolo*, (1866) DSL-udgaven, 1988, s. 359. Replikken udtales af Henry Vernon på Holmens Kirkegård i kolerasonneren 1853. For nyttige råd og gode henvisninger i forbindelse med arbejdet med dette kapitel takker jeg Torben Ejlersen. Artiklen har i en mere beskåret udgave været trykt i *Historiske Meddelelser om København*, 2002.

³⁰⁶ I feuilletonen "Vexlende Themaer" i *Nationaltidende*, 6. nov. 1881.

³⁰⁷ Som fx. hos Erik Wassard, *København før og nu - og aldrig*, bd. 10, *Nørrevold, Østervold og Kastellet*, Kbh. 1990, s. 19 eller Steen Eiler Rasmussen, *København*, 2. udg. 1994, s. 75. Dette betyder *ikke* at samtiden ikke også kunne se skønheden i træbeplantning. Se *Politievennen* nr. 1420, 17. marts 1843.

³⁰⁸ Som fx Knud Michelsen, *Digter og storby*, Kbh. 1974, s. 9

arbejderhistoriske vinkel fremhæver typisk den uregulerede boligspekulations betydning for underklassens vantrivsel. Det er altså ofte blevet til en historie om skurke og helte.

Af personer af betydning for byens udformning fremhæves lægen Emil Hornemann og arkitekten Ferdinand Meldahl. Førstnævnte oftest som helt, fordi han stod bag nogle byggeforeningsprojekter, mens sidstnævnte oftere spiller rollen som manden bag Gammelholms ekstremt høje bebyggelsesprocent. Ferdinand Meldahl får også ofte æren for at voldterrænet blev så grønt, som det blev.³⁰⁹ Nedenfor vil jeg argumentere for, at han bestemt ikke var alene med det ønske, om end Ørstedsparken specifikt synes at være hans idé og fortjeneste. Arbejderhistorien har en anden udgave af historien. Den fortæller hellere, hvordan den socialdemokratiske magtovertagelse – absolut flertal i Borgerrepræsentationen fra 1917 – langsomt sikrede arbejderne bedre forhold.

I 1988 udkom Tim Knudsens bog om Københavns forvandling til en moderne storby.³¹⁰ Den har sit ståsted i en klassisk marxistisk historieskrivning, og Knudsen skriver som den første byens historie ikke blot fra et arkitekturhistorisk eller økonomisk perspektiv men fra et bredere kulturhistorisk, der bl.a. trækker på sociologiske modernitetsteorier. Han er bestemt ikke upåvirket af hhv. Schmidt og Kristensens *Lys, luft og renlighed* fra 1986 og Frykman og Löfgrens *Den kultiverade Människan*, fra 1983, og bag dem igen finder man Norbert Elias, Foucault og Mary Douglas.

Knudsen betragter udviklingen i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. som en overvågnings-, disciplinerings- og udskillellesproces. Han lægger vægt på at fortolke byplanlægningen som et ordensprojekt, der ikke kun var udtryk for en specifik klasseinteresse, men repræsenterede ønsket om at bortsanere det utilpassede, urenlige og uordentlige ved hjælp af stadskirurgi.³¹¹

Et meget håndgribeligt element af Knudsens undersøgelser var fremhævelsen af ingeniørernes betydning for byens udvikling på bekostning af arkitekternes, herunder ikke mindst stadsingeniør Charles Ambt. Hans virke har siden været genstand for en specialeafhandling af Ulla Tofte, der dokumenterer hans helt imponerende flid og betydning.³¹²

³⁰⁹ begyndende med datteren Helga Stemmanns panegyriske seksbindsbiografi, *Ferdinand Meldahl og hans Venner*, 3. bd., Kbh. 1929, s. 180, 4 bd., Kbh. 1930, s. 20, men også Wassard, *Nørrevold etc.*, 1990, s. 18ff, eller Hans Helge Madsen, *Meldahls Rådelsprogram*, Kbh. 1983, s. 95

³¹⁰ Tim Knudsen, *Storbyen støbes - København mellem kaos og byplan 1840-1917*, Kbh. 1988. Min beskrivelse af parkernes historie tager sit udgangspunkt i nogle anslag hos Knudsen.

³¹¹ Se især Knudsen 1988, s. 105ff og s. 193

³¹² Ulla Tofte, *Charles Ambts bidrag til dansk byplanlægning 1875-1902*, utrykt speciale, Kbh. Univ., 1998.

Jens Engbergs bog om forureningsbekæmpelsens historie i Danmark, der for store deles vedkommende bygger på københavnsk materiale, må siges at tilhøre den gamle skole fra før Tim Knudsen. Den er bygget op over grundplottet ”staten versus borgeren” og tager altså sit udgangspunkt i den politiske historie snarere end kulturhistorien. Engberg behandler besynderligt nok slet ikke luftforureningen, der ellers er nøglen til forståelse af de hygiejniske bestræbelser i midten af det 19. årh, som jeg vil vise nedenfor. Nyere og udenlandsk litteratur inddrages stort set ikke, men bogen er til gengæld kildenær og stærkt informationsmættet.³¹³

Det hygiejniske temas væsentligste udslag i praksis var kloakeringen. Det er gennemarbejdet af etnologen Hanne Lindegaard, der bruger en diskursanalytisk tilgang i en analyse af den offentlige debat. Hun daterer kloakdiskursens opkomst til midten af 1840'erne. Lindegaard anvender Bruno Latours aktør/aktant-begreb og hun lægger vægt på diskursens uafhængighed af den politiske kontekst og mener ikke, at koleraen havde betydning for dannelsen af diskursen. Diskursens sammenhæng med den faktiske gennemførelse af kloakeringen er svagt belyst. Derfor gør hendes udlægning også mere brug af videnskabsinterne forklaringer end det teoretiske udgangspunkt lægger op til.³¹⁴

Jeg er i den følgende fremstilling traditionel i den forstand, at jeg for det første bekræfter, at koleraen faktisk havde betydning for byplanlægningen, og for det andet, at Meldahl havde en ret stor betydning. Når jeg ikke blot betragter mit synspunkt som en gentagelse af ældre fremstillinger skyldes det et revideret syn på, hvad offentlig hygiejne egentlig var omkring 1850. Desuden har jeg tilladt mig at vende en problemstilling på hovedet. De fleste stiller spørgsmålet, hvorfor der ikke blev udlagt større arealer til park. Jeg vil tage udgangspunkt i en undren over, hvorfor der endte med at være så *store* grønne områder.

Moderne hygiejne

I midten af det 19. århundrede gjorde den moderne byplanlægning sit indtog i Danmark. Den hidtidige byplanlægning havde under hensyntagen til repræsentative og militære formål været udformet af den enevældige stat. Omkring 1850 blev byplanlægningen moderne, idet byens

³¹³ Jens Engberg, *Det beles vel – Forureningsbekæmpelsen i Danmark fra loven om sundhedsvedtægterne i 1850'erne til miljøloven 1974*, Kbh. 1999. Se min anmeldelse i *Fortid og Nutid*, 2000, 3. hft., s. 247-48.

³¹⁴ ph.d.-afhandlingen *Ud af Røret – Planer, processer og paradokser omkring det Københavnske kloaksystem 1840-2001*, DTU 2001

fremtidige udformning for første gang blev genstand for en offentlig debat, hvor man forsøgte systematisk at inddrage videnskabelige argumenter.

Der var mange interesser på spil i byplanlægningen men en af de nye var *den hygiejniske*. Hygiejne blev som begreb almindeligt fra 1840'erne og betegner den systematiske beskæftigelse med "det sunde liv" især forstået som et kollektivt problem udmøntet i begrebet offentlig hygiejne.

Baggrunden for hygiejnens fremvækst var en videnskabeliggørelse af beskæftigelsen med folkesundheden, forstået som en løsrivelse af sundhedsspørgsmål fra alle moralske eller moraliserende begrundelser for i stedet at retfærdiggøre sundhed i en "værdifri" naturvidenskabelig argumentation. Denne udvikling er naturligvis glidende, og langt frem i tiden gør andre end de videnskabelige argumenter sig gældende blandt fortalere for hygiejnen. Samtidig skete der en *omvendning*, således at det moralske eller det socialt ønskelige nu måtte begrunde sig i hygiejnen. Den tyske medicinhistoriker, Alfons Labisch, taler om "Szenewechsel einer Rechtfertigung":

"Die Naturwissenschaften und ihre Methoden wurden allmählich zur beherrschenden Bezugsdisziplin der Medizin. Es war nun in medizinischen Fragen nicht mehr nötig, wie Frank kompilatorisch und deduktiv vorzugehen, wie Hufeland philosophisch-moralische oder wie Cabanis wissenschaftlich-moralische Kategorien oder schliesslich die philanthropisch-sozialpolitischen Gründe des "sanitary movement" zu bemühen. Vielmehr schien nun aus der Physik, der Biologie oder der Chemie experimentell bewiesen werden zu können, warum eine bestimmte Verhaltensweise die einzig gesundheitlich richtige sei. Es war daher erstmals nicht mehr nötig, vorgeblich gesundheitsgerechtes Verhalten werthaft zu rechtfertigen. Auch dieses wissenschaftlich richtige Verhalten blieb das sozial erwünschte Verhalten."³¹⁵

Labisch udpeger Michel Lévys *Traité d'hygiène publique et privée* fra 1844 som et af de første helt igennem videnskabeligt begrundede værker om den offentlige hygiejne. Den fremmeste repræsentant for denne nye videnskabeliggørelse var tyskeren Max von Pettenkofer, der stod for den såkaldte *eksperimentelle hygiejne*, der var et forsøg på et reformulere teorien om miasmer med udgangspunkt i den kemiske videnskab.³¹⁶

³¹⁵ Alfons Labisch, *Homo Hygienicus*, Frankfurt 1992, s. 117

³¹⁶ Alfons Labisch, "Experimentelle Hygiene, Bakteriologie, soziale Hygiene" i Reulecke & Rüdtenhausen (Hrsg.) *Stadt und Gesundheit*, Stuttgart 1991. Se også sammes *Homo Hygienicus*, Frankfurt 1992, s. 116ff

Miasmatikerne bekæmpede den *forpestede luft*, som man mente opstod af en kombination af dårlig udluftning og usund og fugtig jordbund og især fra forrådnelse af organiske stoffer såsom fækalier og affald fra slagterier, garverier, limfabrikker og ben- og trankogier.³¹⁷ De mente derfor også, at der var områder, hvor risikoen for sygdomme var større end andre. Stank var altså ikke blot et æstetisk problem, men lugtesansen blev den afgørende hygiejniske sans.³¹⁸

Teorien havde vundet terræn af forskellige årsager. Dels blev den betragtet som et opgør med en ældre og mere primitiv - middelalderlig³¹⁹ - teori, der gik ud fra, at sygdomme opstod på grund af smitte fra syge til raske, den såkaldte contagionistiske teori. De færreste miasmatikere opgav forestillingen om en smitte fuldstændig, men de mente under ingen omstændigheder, at smitteteorien kunne tjene som den eneste forklaring på sygdommes opståen. Den kunne ikke forklare, hvordan smitten opstod (bakterier, virus), og den kunne slet ikke forklare, hvorfor nogle sygdomme opstod i bestemte områder uden tilsyneladende at være smitsom som fx. malaria.³²⁰ Den havde vanskeligt ved at forklare, hvorfor nogle områder gik ganske fri af de epidemier, der hærgede jævnlige, samtidig med at de forholdsregler, der blev opstillet mod smittespredning langt fra altid virkede, hvilket yderligere afkræftede teorien. Disse problemer blev sat i relief af det mønster, hvorefter koleraen bredtes under de store epidemier fra 1830'erne til 1890'erne. Smitteteorien havde fx. ingen forklaring på, hvorfor koleraen i München i 1836 havde antaget så mild en form.³²¹ Derudover er der ingen tvivl om, at luften faktisk udgjorde et konkret helbredsproblem. I London var luften af så dårlig en kvalitet, at man i 1886 under en særlig slem tåge - dvs. smog - kunne konstatere, at dødeligheden i byen var på højde med nogle af de værste koleraår.³²²

I Danmark var den miasmatiske teori den fremherskende³²³, især på byplanlægningens område. Da kommissionen af 12. marts 1851 til forbedring af de

³¹⁷ Hyltøft, "Stank, kulrøg og epidemier", s. 117. Hyltøft kalder miasmeteorien for "pseudovidenskabelig" (s. 119), hvilket målt med eftertidens alen er rigtigt, men bedømmelsen rammer ved siden af, fordi det ikke er væsentligt, om miasmeteorien er gyldig, men derimod hvorvidt den har gjort sig gældende. Se også denne afh. s. 60ff

³¹⁸ Se s. 138ff

³¹⁹ Se fx artiklen om smitsomme sygdomme og deres forebyggelse i *Politievennen* nr. 1544, 4. juni 1845, hvor middelalderens karantæneforanstaltninger omtales. Moderne huse, store lejligheder og brede, lyse gader fremhæves som årsag til de gennem mange år udeblevne epidemier i København.

³²⁰ Selve ordet malaria kommer af det italienske begreb for dårlig luft.

³²¹ Richard J. Evans, *Death in Hamburg*, Oxford 1987, s. 494. Se denne afh. s. 41ff

³²² Anthony S. Wohl, *Endangered Lives*, Harvard 1983, s. 213

³²³ I praksis var modsætningen mellem miasmatikere og contagionister, som tilhængerne af smitteteorien kaldtes, ikke så stærk, for mange af miasmatikernes modtræk mod den dårlige luft ligner en smitteteoretikers bekæmpelse af sygdomme: kloakering, forsyning af rent vand, systematisk rengøring og renovation, og i forbindelse med koleraen i København i 1853 var lægernes modforholdsregler ikke entydigt miasmatiske. Gerda Bonderup, *Cholera Morbro'er og Danmark*, Århus 1994, s. 288f. Under substantivet "Smitte" skriver Molbech i sin *Dansk*

hygiejniske forhold i København havde søgt om tilladelse til at inspicere de københavnske skolars hygiejniske standard var det ikke for at undersøge latrinerne, vandforsyningen eller rengøringen. Professor Hummel fra kommission interesserede sig udelukkende for "Kubikindholdet af Skoleværelserne i forhold til Disciplenes Antal" og "Luftens Beskaffenhed i disse Localer under selve Undervisningen".³²⁴ Det var luftens renhed og dens mængde, der var afgørende for elevernes sundhed.

Det 19. århundrede var som nævnt i stigende grad opmærksom på lugtgener både som æstetisk og hygiejnisk problem. At luften skal være fri for lugt for at være ren, gør den til et fælles problem, dvs. et politisk problem. Nu kan den enkelte ikke kompensere for et eventuelt ubehag ved brug af parfume eller tobak men må søge en løsning, der også involverer lugtens ophavsmand, forureningens kilde. Det giver sig også udslag i de første bestemmelser om industriel luftforurening, som det fx. kommer til udtryk i Det kongelige Sundhedskollegiums årsberetning fra 1854:

“Når enkeltmand ikke bekymrer sig om, at han, ved at drive sin fabrik på en vis måde, tilføjer andre skade på deres helbred, eller på sin grund ansamler en mængde forrådnende substanser, og forholder sig ligegyldig til, at disses giftige dunster udbreder sig og indvirker på alle nærboendes sundhed, eller når han sammendyrger i sit hus så mange mennesker, at den luft, de skal indånde, fordærvs, uden følelse for, at han for sin egen vindings skyld berøver andre den første livsbetingelse - da gøres herved indgreb i den personlige sikkerhed, som vel er mindre iøjnefaldende end ligefremme brud på retstilstanden, men ofte dobbelt så farlige, fordi man ikke kan værgе sig imod dem.”³²⁵

To af de afgørende hovedpersoner i spørgsmålet om byens parker var begge overbeviste miasmatikere, lægen Emil Hornemann og arkitekten Ferdinand Meldahl. Meldahls holdning

Ordbog, 1833: “Sygdoms Meddelelse og Forplantning v. Berøring, Uddunstning ell. et eget Stof, som Luften modtager og forplanter; ligel. om en vis Art af slegt smittende Sygdomsstof.” Formuleringen, der er et typisk udtryk for en blandingsteori, er uforandret i ordbogens 2. udg. fra 1859. Ordet miasme forekommer ikke i nogle af de to udgaver.

³²⁴ Tilladelse fra kultusminister Madvig af 29. april 1851 i kommissionens arkiv i Københavns Stadsarkiv. Disse overvejelser om plads, lys og luft i skolebygninger udmøntede sig siden i lov af 8. marts 1856, hvor det i §2 hedder: “Naar en ny Skole opføres, skal der drages Omsorg for, at der i Skolestuen i det Mindste bliver 90 Kubikfod Rum for hvert af Børnene, som antages samtidigt at ville blive givne Undervisning i samme.” Anhang til Rigsdagstidenden. Lovforslag. 7de Session 1855, sp. 625. Om de københavnske skolars bygninger se Ning de Coninck-Smith, ”Orden, disciplin, hygiejne – og økonomi”, i K.P. Mortensen (red.) *Uden for Murene*, Kbh. 2002

³²⁵ Cit efter Jens Engberg, *Det hele vel*, Kbh. 1999, s. 46. Om industriens forurening se: Franz-Joseph Brüggemeier, “Stadtluft - Luftverschmutzung und Luftreinhaltung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts” i Reulecke & Rüdenhausen (Hrsg.) *Stadt und Gesundheit*, Stuttgart 1991 og Anthony S. Wohl, *Endangered Lives*, Harvard 1983, kapitlet om luftforurening, s. 205-232 samt Ole Hyldtoft, “Stank, kulrøg og epidemier. Industri

til forholdet mellem hygiejne og byplanlægning var direkte kalkeret af efter Pettenkofer, som det kom til udtryk i et foredrag om de hygiejniske forhold i offentlige og private bygninger. Det blev siden offentliggjort i Hornemanns tidsskrift, *Hygiejniske Meddelelser*, der begyndte at udkomme i 1856 og var et væsentlig forum for den offentlige debat om hygiejnen.³²⁶ Hornemann skrev en hel række artikler om nødvendigheden af at rense primært luften, sekundært vandet og jorden i København. Han gengav bl.a. en fransk kemiker, professor Chevreuls, resultater angående sundhedstilstanden i større byer. Det er meget tydeligt, at også Chevreul lægger stor vægt på, at formålet med hygiejniske tiltag er at rense jordbunden, således at den ikke fordærver luften.

Han giver en mængde praktiske anvisninger på kloakering, vandledning osv., der svarer til de forholdsregler, som en senere tids hygiejne også ville træffe, men altså uden at kende til hverken bakterier eller virus.³²⁷ Derfor har man i den historiske litteratur ganske uden problemer kunnet skrive miasmatikere som Hornemann ind i rækken af fremragende videnskabsmænd, der med deres fremsynethed har gjort fædrelandet store tjenester. Den miasmatiske teori gav gode resultater i den offentlige hygiejne, hvorimod den i sygeplejen var en direkte katastrofe. Miasmatikernes manglende vilje til at vaske hænder, som den østrigske fødselslæge Semmelweis havde anbefalet fra 1848, var den direkte årsag til den store forekomst af barselsfeber på den kongelige fødselsstiftelse.³²⁸

Parken i den moderne by

Bortset fra enkelte eksempler fra kontinentet, som fx. Englischer Garten i München (1807) eller Wallringpark i Hamborg (1804-21), var det etableringen af offentlige parker i de engelske industribyer begyndende i 1820'erne og med kulmination i perioden 1850-80³²⁹, der var forbilledet for etableringen af byparker. Parkerne havde til formål at give byboerne mulighed for at komme tæt på naturen, at give dem lejlighed til rekreative aktiviteter, hvilket i England især var cricket, og at promenere, men først og fremmest skulle de skaffe frisk luft til de

og miljø i Danmark i 1800-årene" i Lars J. Lundgren (red.) *Människan och miljön*, Umeå 1991

³²⁶ *Hygiejniske Meddelelser*, Ny rk., 2. bd., 1. hft. Kjbh. 1877-78.

³²⁷ *Hygiejniske Meddelelser*, 2. bd., 1. hft., 1858-59

³²⁸ Se denne afhandling s. 43 og diskussion hos Anne Løkke, *Døden i barndommen*, Kbh. 1998, s. 340. Modstanden mod at vaske hænder skal ganske givet ses i en større sammenhæng. Isoleret virker lægernes hårdnakkede afvisning af Semmelweiss' indlysende positive resultater ganske absurd. Deres modstand var imidlertid begrundet i en teori, der havde stor succés inden for den offentlige hygiejne, og en anerkendelse af Semmelweiss ville altså indirekte medføre en opgivelse af en på mange måder velunderbygget og nyttig opfattelse af hygiejnens principper.

³²⁹ Statistik over de engelske parker i Hazel Conway, *People's Parks*, Cambridge 1991, s. 63 og 228-234

beskidte byer. Som med den øvrige byplanlægning kan man betragte anlægget af parker som udtryk for et bestemt ordensideal. Orvar Löfgren har beskrevet det 19. århundredes park som et instrument til brug for disciplineringen af borgeren:

“Som en form for iscenesat og forædlet natur var især den romantiske park velegnet til at vække gode og harmoniske følelser. Parkerne skulle være byernes grønne lunger, en både fysisk og mentalt lægende kraft, en moralsk ressource, som ikke mindst arbejderbørnene i slumkvartererne behøvede.”³³⁰

Det er ikke så meget parkernes sociale funktion, der var i forgrunden i København, men snarere den hygiejniske, for så vidt de to kan adskilles. Denne funktion udtrykkes kortest og klarest med metaforen “byens lunger”

Det var ikke usædvanligt at sammenligne byen med et legeme, og det lå da også lige for i tilfældet kloakering:

“Det er derfor med Rette, at man har sammenlignet det hele System - der uegteligt hører til en af den seneste Tids største Opfindelser i sanitair og materiel Retning - med Circulationen i det menneskelige Legeme, idet Vandrørene danne det tilførende Pulsaare-System og Kloakrørene det bortførende Blodaare-System.”³³¹

Som byen havde årer havde den også lunger. Lungemetaforens oprindelse er sandsynligvis London³³², hvor luftforureningen var meget slem, ikke så meget på grund af industrien som på grund af den omfattende brug af kul i husholdningerne.³³³ I *Blackwood's Edinburgh Magazine* i 1839 bærer en længere artikel om Londons parker titlen “The Lungs of London”. Den harcellerer i en ironisk form over den manglende planlægning i byen og gør sig til talsmand

³³⁰ Orvar Löfgren “Parkvandring” i K. Hastrup (red.) *Den nordiske verden*, Kbh. 1992, s. 140.

³³¹ I betænkning af dr.med Schleisner, 22. nov. 1852, *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, Bd. XIV, 1853-54, s. 33, Se også *Fædrelandet*, 2. sep. 1842, *Fædrelandet*, 20 juni 1854 og Tim Knudsen, *Storbyen støbes*, Kbh. 1988, s. 50

³³² Tak til professorerne Anthony S. Wohl, Vassar College og Dale Porter, West Michigan Univ., Simon Pugh og især Dr. Hazel Conway, London, for værdifulde henvisninger mht. lungemetaforens ophav. Alain Corbin (s. 91) mener at se en sammenhæng mellem den organiske metafor for byen og Harveys opdagelser. Det skulle således være meningen, at luft og vand skulle cirkulere for at opretholde byens sundhed. Om den organiske metafor for byen som helhed se Graeme Davison, “The City as a Natural System”, i Derk Fraser & Anthony Sutcliffe (eds.) *The Pursuit of Urban History*, London 1983. Heri redegøres bl.a. for, hvorledes “The sanitary Movement” (Southwood Smith, Chadwick) sammenlignede byens helbredstilstand og menneskets, herunder behovet for cirkulation. (s. 362ff)

³³³ Ikke kun byen men også naturen selv kunne udskille dårlig luft. For den første leder af opbygningen af Central Park (indledt 1857) i New York, F. Olmsted, der havde studeret parker i England, skulle parken erstatte et forvildet landskab, som han beskrev som “a pestilential spot, where rank vegetation and miasmatic odors taint

for bredere gader og “avenues” som foreslået af bl.a. “the learned and talented Mr. Bardwell”, hvis plan menes at ville være “a good measure of morality as well as of architecture.” Det er karakteristisk, at sædelighed og sundhed ses som to sider af samme sag. Hvad der dog primært sikrer byen den nødvendige friske luft er ifølge forfatteren parkerne:

“The prime essentials to human existence in crowded cities are pure water, pure air, thorough drainage, and thorough ventilation - which last are only applications of the water and the air - and last, though by no means least in importance, the facility of taking exercise within a convenient distance. Thus every city has its public pulmonary organs - its instruments of popular respiration - as essential to the mass of the citizens as to individuals the air they breathe.”³³⁴

Typisk engelsk er understregningen af muligheden for “exercise”, en øvelse af legemet, et perspektiv, der først når til København ved århundredeskiftet. Igen i samme tidsskrift i 1842 betegnes parkerne som byens respiratorer:

“When you get into the Parks, clear of the dusty-town, your lungs at once inform you of the obligation you have conferred upon them by changing their diet; your muscular fibre, braced by the current of pure air, becomes endued with unwonted activity; your brain is exhilarated and a pleasing intoxication stimulates every nerve; your impulse is to run until you are tired, and then to repose at length on the green grass, inhaling at every breath, with supplemental sniffs, Dr Reid only knows how many cubic feet of the limpid atmosphere. Therefore is the mere sight of open spaces and greenswards a recreation to the townsman, and much more to the town’s wife and town-bred children; and if all quarters of London were as nobly provided with “respirators” as the West End, there would be no reason to complain of want of opportunity to indulge in this cheap, innocent, body-and-mind-recruiting luxury.”³³⁵

every breath of air.” Henry H. Reed and Sophia Duckworth, *Central Park*, N.Y. 1967, s. 19.

³³⁴ *Blackwood’s Edinburgh Magazine*, august 1839, s. 213. I et helt kapitel om “The scented Garden” i *The Garden in Victorian Literature*, Cambridge 1988, s. 37-47, berører Michael Waters desværre ikke spørgsmålet om lungemetaforen, men kan dog s. 204 give et eksempel på parken som byens hjerte. Foruden at skaffe frisk luft - subsidiært blomsterduft - tjente parkerne ifølge de viktorianske forfattere det formål at skaffe ro midt i byens larm. Samme s. 184ff. Hazel Conway bruger i sit værk, *People’s Parks. The design and development of victorian parks in Britain*. Cambridge 1991, selv metaforen (s. 7) men diskuterer den ikke. Conway lægger vægt på, at parkerne fra begyndelsen havde hygiejniske formål (s. 220f), men understreger også deres rolle som spadser-, køre- og promenadeanlæg. I Conways *Public Parks* fra 1996, som også er et indlæg i en løbende debat om engelske parkers bevarelse, gør forfatteren s. 72ff et interessant forsøg på at fastholde lungemetaforens gyldighed også i dag.

³³⁵ *Blackwood’s Edinburgh Magazine* marts 1842, s. 380-1, Cf. Anthony S. Wohl, *Endangered Lives*, Harvard 1983, s. 210. Denne artikel fra *Blackwood’s* om Londons parker, som er et led i en større beskrivelse af byen og dens

Det var altså klart, at den offentlige hygiejne i midten af 1800-tallet var et spørgsmål om luft, og at der var en intim sammenhæng mellem parkerne, luftens kvalitet og borgernes helbred.

Voldterrænet

Den strid, som udspandt sig om den fremtidige udnyttelse af arealet mellem byen og ferskvandssøerne, var præget af en række forskellige militære, politiske og økonomiske interesser. Af de 388 tdr. land, der var tale om, ejede staten 248, private 100 og kommunen de 40.³³⁶ Voldanlæggene, hvorpå byens møller stod, og hvor enkelte beværtere havde slået sig ned, optog hovedparten af arealet. Gennem det flade terræn foran voldene løb Farimagsvejen mellem enkelte huse, et par fabrikker, lossepladser, spadsrestier, græsningsarealer, svinestier, gæstgiverier og fattigkirkegårde, men der var i almindelighed tale om et underudnyttet område, som havde mistet sin militære betydning. Voldenes nedrivning var af liberale kræfter identificeret med den ny tids frihedsidealer. *Fædrelandet* spurgte polemisk, om “vi dog ikke kunne komme saavidt engang, at Københavns Borgere stormede deres egne Volde indenfra”³³⁷ For de liberale drejede det sig i vid udstrækning også om at de private grundejeres rettigheder skulle sikres og at der var tale om en uretfærdighed, hvis det offentlige pålagde grundejerne restriktioner. Helt konkret havde det meget stor økonomisk betydning for grundejerne, om deres jord skulle benyttes til det lukrative boligbyggeri eller blot udlægges til park, der i økonomisk sammenhæng må betegnes som død kapital.³³⁸ Det er også meget tydeligt, at stat og kommune i processen foruden at tage hensyn til overordnede synspunkter handler som grundejere.

Bebyggelsen af voldterrænet i København var i begyndelsen en afgørelse, der tilkom militæret.³³⁹ Inden for den såkaldte demarkationslinie var der af hensyn til muligheden for beskyde en eventuel fjende pålagt grundejere strenge bestemmelser for bygningernes

indbyggere, lægger vægt på, hvorledes parkerne som promenader også tjener det formål at være et uformelt mødested for alle byens klasser, sålænge de opfører sig dannet naturligtvis.

³³⁶ *Rigsdagstidende, Folketingets ordentlige Samling* 1866-67, 1.bd., sp. 1986. Se denne afh. note 352.

³³⁷ *Fædrelandet*, 17. juli 1852

³³⁸ Der er ikke *nødvendigt* noget modsætningsforhold mellem grundejerinteresser og ønsket om oprettelsen af parker. Herlighedsværdien og altså den hygiejniske ditto af en ejendom, der ligger ud til en park, er stor, og derfor kan man forestille sig, at der har været økonomisk *raison* i at have grønne anlæg ved siden af husene. Man må antage, at hygiejniske overvejelser har været udbredt blandt køberne til lejlighederne, og at de derfor har ønsket at bo sundt, således at kravet om sundhed har styret markedet. Jeg er dog ikke umiddelbart stødt på hentydninger hertil i materialet. Det ændrer ikke ved mit overordnede synspunkt, nemlig at udnyttelsen af voldterrænet er sket ud fra et hygiejnisk grundsynspunkt.

³³⁹ Den følgende gennemgang af voldterrænets historie bygger, hvor intet andet er anført, på Erik Wassard,

konstruktion og brug, og militæret havde udvidede beføjelser over området i krisesituationer. Demarkationslinien lå fra 1661 ved søerne, men blev i hhv. 1682, 1755 og 1798 lagt stadig længere ud for fra 1810 at ligge på linie med Pile Allé, Falkonér Allé og Jagtvejen. Området lå ikke ubenyttet hen, men der var set i lyset af de stærkt stigende ejendomspriser inden for voldene en stor interesse i at kunne udnytte grundene effektivt til beboelseskvarterer. Voldenes funktion som promenade for det bedre borgerskab må heller ikke undervurderes.³⁴⁰ En promenade er et stykke iscenesat gaderum med henblik på at opfylde det moderne bymenneskes behov for at spadserere, konversere, se og blive set, en funktion som byens gader ikke kunne udfylde, fordi de var for overfyldte og støjende.

Debatten om fæstningen begyndte i begyndelsen af 1840'erne.³⁴¹ *Fædrelandet* bragte det meget sprængfarlige spørgsmål om grundejernes rettigheder op og mente, at der burde indføres en rimelig erstatning eller forsikring for de tab, som grundejerne måtte lide i forbindelse med militærets ret til at kræve nedrivning af huse.³⁴² Som et svar på *Fædrelandets* indtræden i debatten, hvorunder bladet bl.a. også havde foreslået, at København overhovedet skulle opgives som hovedstad til fordel for en mere centralt beliggende by, udgav Directeur og Stænderdeputeret H.C. Sager en pamflet om Københavns befæstning. Heri skriver han, at hovedstadens tarv som åndeligt centrum for landet ikke bør vige for militære hensyn. Andre og mindre vigtige byer i landet måtte bøje sig for forsvarsmæssige krav, men København måtte have mulighed for at udfolde sig frit.³⁴³

I 1852 blev demarkationslinien trukket tilbage fra Jagtvejslinien til søerne, og der blev opstillet en befæstningsplan, der skulle indbefatte de eksisterende volde og nogle forter i det foranliggende terræn, men den blev hurtigt anset for håbløs. De kvarterer, hvorfra der var lettest adgang til byen via Vester- og Nørreport blev derefter bebygget uden synderlig regulering, men området mellem søerne og indre by henlå stadig i det store hele ubebygget. I

Nørrevold, Østervold og Kastellet, Kbh. 1990

³⁴⁰ Den blev fx fremhævet i *Politievennen*, nr. 1395, 24. sep. 1842

³⁴¹ Som fx i *Politievennen*, nr. 1333, 17. juli 1841. Spørgsmålet havde været oppe at vende allerede i den første stænderforsamling, men var blevet forkastet af regeringen.

³⁴² *Fædrelandet*, 1. maj & 4., 5., 6. juni 1846. Samme blad havde tidligere - 25. og 26. juli 1845 - taget spørgsmålet om bebyggelsen af Gammelholm op og foreslået Botanisk Have flyttet derfra til dens nuværende placering. *Dansk Folkeblad* havde behandlet voldene den 4. nov. 1842, hvor det især handler om at få anlagt en spadseresti på brøstningen.

³⁴³ H.C. Sager, *Om Kjøbenhavn, som Stad og Fæstning*, Kjbh. 1846. Major og stadsconducteur, C. Schlegel, svarede Sager i *Om Kjøbenhavns Demoleringsvæsen*, Kjbh. 1846. Schlegel udgav endnu en pjece om emnet i 1850 og kom siden til at sidde i den nedenfor omtalte af krigsministeriet nedsatte kommission. Til militærdebatten skal også regnes artillerimajor W. Dinesens pjece *Kjøbenhavns Betydning i den danske Stats Forsvarssystem* fra 1854. Oberstlieutenant Johannes Harbou ytrede sig i pjecen, *Nogle Ord om det Rigsraadet forelagte Lovudkast angaaende Kjøbenhavns Befæstning etc. Og Motiverne hertil*, Altona 1858, ligeledes om de militære aspekter af sløjfningen.

1856 blev portene revet ned og der blev givet fri passage gennem voldene.³⁴⁴ Krigsministeriet havde indset det udsigtsløse i at bevare voldene under militærets kontrol og førte derefter en politik, der gik ud på at lade midlerne fra salget af fæstningsværkerne indgå i en finansiering af en moderne, fremskudt befæstning af København. Hermed blev grunden lagt til en debat, der stod i centrum af dansk politik det følgende halve århundrede.

Efter flytningen af demarkationslinjen i 1852 var alle klar over, at voldterrænet skulle bringes i anden end militær anvendelse, men dagsordenen, der hidtil havde været præget af liberale politiske kræfter og militære interesser, blev for alvor sat af koleraudbruddet året efter. Fra og med kolerasommeren 1853 var det klart, at man ikke kunne tale byplanlægning uden også at inddrage den moderne hygiejne. Det betyder ikke, at økonomiske, politiske eller militære synspunkter ikke stadig var levende, men for at gøre sig gældende måtte de tage hensyn til den hygiejniske dagsorden og forsøge at mobilisere den hygiejniske videnskab til fordel for egne synspunkter.

Debatten efter koleraen

Startskuddet blev givet af stadsingeniør August Colding og kemikeren Julius Thomsen, som i 1853 med *Om de sandsynlige Aarsager til Choleraens ulige Styrke i de forskellige Dele af Kjøbenhavn*, viste den nye videnskabelige alliance mellem kemien, statistikken og medicinen i stærkeste opstilling. Colding og Thomsens undersøgelse blev et væsentlig grundlag for den fremtidige debat.³⁴⁵

Bogen indledes med en historisk redegørelse for Københavns udbygning, hvorunder de lægger vægt på karakteren af de udstrakte opfyldninger, der er fundet sted. Særlig er de opmærksom på de områder, hvor der er deponeret gødning og andre "Uhumskheder" (s. 14). Den historiske undersøgelse er suppleret af kemiske undersøgelser for at spore kulsyre, kvælstof og især kulbrinte (sumpgas), der er et tegn på organisk materiale i forrådnelse under iltfattige forhold. På baggrund af den officielle statistik over koleraens ujævne udbredelse i byens kvarterer sammenholdes nu disse oplysninger med jordbundsforholdene, og under korrektion for bl.a. befolkningstætheden drages den konklusion, at antallet af koleratilfælde varierer med jordbundens kvalitet i det givne kvarter.

³⁴⁴ Over det derved opståede "Nørregab" blev der dog rejst en jembro, således at kongen fortsat uhindret kunne ride sine ture på volden. Villads Christensen, *København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid*, Kbh. 1912, s. 98ff, og s. 526. Det er denne jembro, som nu ligger over graven i Ørstedsparken.

³⁴⁵ Under Borgerrepræsentationens forhandlinger (1871-72, s. 326) om bebyggelsesplaner for voldterrænet henvistes der til Colding og Thomsens arbejde. Se endv. Stadsingeniørens Direktorat, *København under borgerstyre og*

Der åbnes mulighed for at sygdommen kan smitte fra patient til patient. Karantænen diskuteres som mulig modforanstaltning, og den anses at kunne blive bragt i anvendelse, hvis et sted på forhånd i kraft af dårlig beliggenhed er disponeret for udbrud af sygdommen, men ”den rene By, der har en sund og god Beliggenhed, har [...] ingen Nytte at vente sig af Quarantainen.” (s. 54) Det er klart, at Colding og Thomsen anbefaler en mindre tæt bebyggelse i de nye kvarterer, og for at give mulighed for at den gamle by kan få frisk luft anbefaler de, ”at der imellem den nuværende By og de nye Rækker af Gader bør ligge en stor aaben Plads paa mindst 500 Alens Bredde, beplantet med Træer og udlagt til Spadseregange; thi saaledes kunne de nye Gader hiinsides denne Plads forene Fordelen af en sund Beliggenhed, imellem Søerne paa den ene Side og den store, aabne, beplantede Plads paa den anden, med den vigtige Omstændighed overalt at ligge i Byens umiddelbare Nærhed.” (s. 60) De anbefaler endvidere oprettelsen af et godt Gas-, Vand- og Cloakvæsen. Vandforsyning og kloakker skal hjælpe til at rense byen og skylle urenhederne bort for at undgå fremtidig forsumpning af jordbunden. Gasbelysningen ”bidrager til at forhindre mange Forureninger, som foregaae i vore nuværende slet belyste Gader.” (s. 60) Man skal endvidere undgå at bygge på dårlig jord og i givet fald sørge for at få den gravet bort, ventilere bygningerne, dræne, anlægge brede gader og sløjfe de snævraste af dem (Peder Madsens Gang, Pistolstræde osv.)

Det første gennemarbejdede forslag til voldterrænets bebyggelse blev udgivet allerede i 1854 af professor ved den polytekniske læreanstalt, Julius Wilkens, der som rigsdagsmedlem også havde rejst spørgsmålet politisk ved en forespørgsel i 1852. Wilkens er indstillet på at lade et bælte af små haver omkranse byen, men da der er mindre jord i voldene end der faktisk er behov for til opfyldning af voldgravene, vil disse haver komme til at ligge under terræn. Det ser han imidlertid ikke som et problem, tværtimod: ”Og jeg seer ikke, hvad der skulde være ivejen for at holde disse Haver endnu lavere; desto mindre ville Træer og Buske der kunne skade Lufttrækket.”

Wilkens er heller ikke alt for begejstret for tanken om at lade et bredere bælte stå åbent, for det ville opfordre til en alt for tæt bebyggelse af de øvrige terræn, for det ville betyde at man skulle opgive ”2 Millioner Quadratalen fortrinligt beliggende Byggeplads”, hvilket ville være vanskeligt på et tidspunkt, da man kunne forudse en stadig vækst i befolkningstallet. Wilkens mener, at et for bredt bælte ville foranledige folk til at stuve sig endnu mere sammen i indre by med endnu dårligere hygiejniske forhold til følge. I stedet foreslår han ”et Bælte af 150 Alens Brede midt over Stadsgraven holdt ubebygget, ialtfald til

de indlemmede distrikter, (manuskript fra 1950), Kbh. 1975 og Lindegaard 2001, s. 116ff

vore Efterkommeres Tid.” Bæltet skulle bestå af 19 småhaver dækkende et areal på i alt ”456,000 Quadratalen eller 32½ Tønde Land, og de turde i Forbindelse med de nye Fæstningsværker afgive saa god en Erstatning for de gamle Volde, som Spadseregange betragtet, som man med nogenlunde Billighed kunde forlange.”³⁴⁶

Hygiejnens førstemand, Emil Hornemann, gik i 1858 direkte ind i debatten i sit tidsskrift, hvor han i en artikel om Københavns kommende udvidelse pegede på, at den friske luft var det væsentligste spørgsmål, men spørgsmålet er for Hornemann, hvordan man bedst skaffer byen frie luftveje. Er det parkerne eller er det gaderne, der er byens lunger? Hornemann argumenterer for, at det er byens gader og huse, der som et organisk hele skal skaffe dens beboere frisk luft. Han skriver om luften:

“Dette Spørgsmaal, der paa en Maade er Byernes Livsspørgsmaal, Aandedrætsspørgsmaal, Ventilationsspørgsmaal, maa naturligvis besvares noget forskjelligt efter Stedets forskjellige Beliggenhed, Forhold og Omgivelser, men det lader sig dog føre tilbage til visse almindelige Regler, grundede paa de for enhver større Bye gjældende physiske Forhold. I London findes der en Mængde regelmæssige Torve eller frie Pladse, spredte over hele Byen og udelukkende bestemte til at give Plads for større indhegnede Beplantninger. Disse saakaldte Squærer har man kaldet Londons Lunger, men med Urette; thi de ere ialfald kun Luftbeholdninger, og snarere Udgangsaabninger for den forbrugte, end Indgangsaabninger for den nye og friske Luft. Skal man bruge Sammenligningen med Lunger, da er det vigtigere at ligne en Stad i sin Helhed med disse de høiere Dyrs Aandedrætsorganer, kun at Luften i Staden føres bort ad andre Veie end de ad hvilke den tilføres, medes Dyrenes Lunger kun have eet Luftrør for Ind- og Udgang. Hovedgadernes Udgange eller de ydre aabne Pladse, som udmunde mod de frie Omgivelser, ere Indgangstruberne, Gaderne selv ere Luftrørene, af 1ste, 2den o.s.v. Orden, Boligerne, med de mange afdelede Rum, ere Lungecellerne, hvorfra den forbrugte Luft atter føres ud, for i en stadig Strøm, der bliver mere og mere samlet jo nærmere man kommer Byens Midtpunkt, at stige opad i Forening med hele den øvrige centrale Luftmasse. De enkelte frie Pladse i Midten af Byen, hvor de paa alle Sider ere omsluttede af bebyggede Quarterer, blive nemlig en Slags Appelskorstene, der føre en Deel af den fra Byens frie Omgivelser indtrængende, og ved sin Gang gennem Gader, Gaarde og Huse forbrugte og

³⁴⁶ J. Wilkens, *Motiveret Forslag til en Udvidelse af Kjøbenhavn indtil Ferskvandsøerne*, Kbh. 1854

fordærvede Luft, opad, hvor den danner sin Deel af det urene og mindre gjennemsigtige Luftlag, som i Reglen sees svævende over enhver større Stad."³⁴⁷

Samme år - 1858 - udgav arkitekten Conrad Seidelin en pjece om spørgsmålet. Han tilslutter sig det hornemannske synspunkt, nemlig at det ikke er parkerne, der er byens lunger, men derimod de velanlagte gader:

“Mange have ønsket at see Voldene ombyttede med Boulevarder (Alleer med Gader paa begge Sider) for den friere Luftstrømnings Skyld. Vi troe at slige Boulevarder, der maatte følge den gamle krumme Voldlinie, i langt mindre Grad ville befordre Luftens frie Bevægelse end de mange lige og brede Gader, der skjære hinanden under rette Vinkler og de store Pladser, der netop tænkes liggende paa de gamle Voldes og Bastioners Plads.”³⁴⁸

I 1857 havde Krigsministeriet givet tilladelse til opførelse af Kommunehospitalet på Sortedamsagrene, og i 1858 nedsatte ministeriet en kommission, som havde til opgave at afgive betænkning om ekspropriationen af fæstningsværkerne og de private ejendomme, den såkaldte sløjfningskommission.³⁴⁹ Sløjfningskommissionen gjorde sig - foruden tanker om ekspropriation - også overvejelser over terrænets anvendelse, og da kommer det frem, at det økonomiske og militære interesser ikke kan få lov til at være enerådende:

“Som allerede fremhævet, er det et Hovedøiemed at tilveiebringe en sund By. Derhen maa man stræbe ved Anlæg af luftige Gader, Pladser og beplantede Promenader, ved Anvendelse af godt Fyldemateriale, ved Grundenes Udtørring og ved hensigtsmæssig Vandafledning. Men herved vil endnu kun forholdsviis Lidet være naaet, naar man ikke tillige sikkrer sig en hensigtsmæssig Fordeling af Bygningerne i de enkelte Qvarterer. Det er noksom anerkjendt, at en af de største sanitaire Ulemper i den gamle By maa søges i de indeklemte Gaardsrum, hvor Lys og Luft ikke kunne trænge ind, og hvor derfor de usunde Dunster, som fremavles ved Gaardsrummenes Benyttelse, blive stillestaaende. Af sanitaire Foranstaltninger maa derfor

³⁴⁷ Emil Hornemann, “Om folkerige Byers Udvidelse nærmest med Hensyn til Kjøbenhavn” *Hygieiniske Meddelelser*, 2. bd., 2. hft., 1858-59, s. 95-6. En appelskorsten er en skorsten, der samler røgen fra flere skorstene, somme tider med eget ildsted for at befordre trækket. Se også sammes ”Nogle Bemærkninger i Anledning af Planen til en Udvidelse af Kjøbenhavn” *Hyg. Medd.*, 2. bd., 1. hft. 1858-9. Wilkens svarer Hornemann i *Fædrelandet* den 5. nov. 1858.

³⁴⁸ C. Seidelin, *Kjøbenhavns Udvidelse indtil Ferskvandsøerne*, Kjbh. 1858

³⁴⁹ *Betænkning fra den angaaende Sløjfning af Kjøbenhavns Fæstningsværker paa Sjælland m.v. den 8de September 1858 nedsatte Commission om Expropriation af de paa bemeldte Fæstningsværker og mellem disse og Demarcationslinien liggende Eiendomme afgiven den 30de October 1858.*

Tilveiebringelsen af lyse og luftige Gaardsrum ansees som en af de allervigtigste. [...] Enkelte Partier - sandsynligvis dog beliggende paa Fæstningsterrainet - ville med Fordeel kunne bestemmes til offentlige eller private Haver og Lystanlæg, navnlig hvor paa Grund af det opfyldte Terrains Mangel paa Bæreevne eller mindre sunde beskaffenhed Bebyggelse i den nærmeste Fremtid er mislig. Overhovedet vil der være Garanti tilstede for, at Terrainet ved Regjeringens Dispositioner overalt gives den Anvendelse, hvortil det i det almene Vels Interesse egner sig, ligesom ogsaa Skjønhedshensynet kan iagttages; medens man vel, med de sidste Aars Erfaringer for Øie, tør paastaae, at den private Speculation kun har den pecuniære Fortjeneste for Øie, med Udelukkelse af alle andre, den ikke ligefrem paatvungne Hensyn.”³⁵⁰

Rigsdagen kunne ikke tilslutte sig de omfattende ekspropriationsplaner og afviste dem i 1860. Sløjfningskommissionen arbejdede dog videre med en lidt anden sammensætning og under medvirken af W. Bissen og arkitekten Chr. Hansen fra Kunstakademiet. Udvalget argumenterede i den nye betænkning fra april 1865 fortsat med hensynet til de sanitaire forhold: ”Jo mere Kjøbenhavn udvides, desmere kræver sanitaire Hensyn, og overhovedet Hensyn til Befolkningens Tarv, at et større Parkanlæg findes i Nærhedes af Byens Centrum.” Det forudsættes i deres planer, at voldene bevares ved Tivoli, Helmers Bastion [ud for Skt. Pederstræde, jfm] og Botanisk Have, men til gengæld måtte grundene ikke bebygges med mere end 2/3 (mod 3/4 i indre by) og gaderne skulle være brede og beplantede. Kommissionen foreslog dog, at sløjfningen af Østervold udsættes.

”Man lader indtil videre den Deel af Kjøbenhavns Vold usløffet, som ligger Øst for Quitzows Bastion [ud for Sølvgadens Kaserne, jfm]. Tillige lader man Citadellets Værker og indre Rum urørt, kun at man foretager de Sløjfninger, som ville udkræves for at Østerbrogade med dens dobbelte Alleer kan fortsættes indtil hvor den møder Forlængelsen af Bredgade. Tillige lader man de to Kirkegaarde henligge.”³⁵¹

De omtalte kirkegårde er hhv. Holmens og Garnisons. Forbeholdene mht. Østervold og Kastellet indebærer faktisk, at dette kommissionsforslag svarer til det endelige resultat, som det fremstod før Aborreparkens sløjfning under 1. Verdenskrig, med undtagelse af Ørstedsparken. Udvalget af 1858 må altså have en større del af æren end det hidtil har fået.

³⁵⁰ *Betænkning etc.*, 1858, s. 9 og 11

³⁵¹ *Plan til Bebyggelse af Terrainet mellem Kjøbenhavns Demarcationslinie og den indre By, efter Fæstningsvoldenes Sløjfning med Forklaring og Skitser af Gadeprofiler. Udarbejdet ved den af Krigsministeriet den 8de September 1858 nedsatte Commission.*

Magistratens embedsmænd svarede på Krigsministeriets udvalgsbetænkning med et andet forslag, ifølge hvilket “de nuværende Voldes og Graves Terrain ikke bebygges, men omdannes til Have- eller Parkanlæg”, som “ville frembyde et behageligt og tiltrækkende, omtrent midt i Byen beliggende Opholdsted og være af uberegnelig Nytte for Byens Befolkning, dels som Spadseregang, dels derved, at dette ubebyggede Belte, der kan gives en saadan Brede, at en frodig Plantevæxt kan tilveiebringes, saavidt muligt vil raade Bod paa de fra den gamle Byes altfor tætte Bebyggelse hidrørende ugunstige sanitaire Forhold.” Anlægget skulle kun gennembrydes en halv snes steder af hensyn til trafikken.³⁵²

En komité nedsat af Kunstakademiet gav også sit besyv med i et svar, som blev offentliggjort i *Berlingske Tidende*. Akademiet har givet ikke følt, at dets to repræsentanter i sløjfningskommissionen er blevet hørt tilstrækkeligt. Komitéen kritiserer sløjfningskommissionens forslag for ikke at tage tilstrækkelig hensyn til Københavns behov for et parkanlæg, som det var blevet gjort i flere europæiske byer. Komitéen udtaler sig på det bestemteste mod boulevardløsningen, men det anfægtes ikke, at byen har brug for luft. Det er komitéen magtpåliggende at få løst pladsproblemerne for københavnerne men også at tage hensyn til “at overgive vore Efterkommere det Hverv og det Ansvar, at tage Bestemmelse om Anvendelsen af det frie grønne Belte, som nu haves i Voldlinierne.”³⁵³

Ferdinand Meldahl, der også havde været medlem af akademiets komité, offentliggjorde en plan, der på mange punkter ligner de forslag, som komitéen havde givet til voldterrænets udnyttelse i *Illustreret Tidende*, den 14. januar 1866, hvori han foreslår voldene og voldgravene i det store hele uberørt og beplantet. Meldahl mener, “den senest af Militaeretaten udarbejdede Plan” må “opgives som ubrugelig.”³⁵⁴ Samme år blev Meldahl

³⁵² *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1866-7, s. 125-141 + kortbilag. Man måtte selvfølgelig beundre Magistratens generøsitet, hvis det ikke lige var for den omstændighed, at hele det areal, der var udlagt til park, tilhørte staten. Ifølge Steen Eiler Rasmussen, *København*, 2. udg. 1994, s. 75, var der en retssag om ejerskabet til terrænet, som faldt ud til statens fordel. Se denne afh. note 336. Axel Holm og Kjeld Johansen, *København 1840-1940*, Kbh. 1841, s. 6-7 omtaler ingen retssag men dog de stridigheder, der opstod, da det blev foreslået at ekspropriere hele arealet.

³⁵³ *Berlingske Tidende* 11. nov. 1865. (Ikke som anført hos enkelte den 16. nov.) Adjektivet “grøn” forekommer ikke meget i debatten. Det havde åbenbart ingen særlig positiv værdi. Til gengæld er “fri” meget brugt, men ordet har ellers i det store hele kun været knyttet til voldenes sløjfning og ikke deres bevarelse. Det ser ud til, at københavnerne modvilje mod byens indespærring bag voldene allerede efter 12 år var begyndt at omdanne sig til nostalgisk konserveringstrang. Hos H.V. Kaalund i digtene ”Paa Grænsen mellem Stad og Land” og ”Da de rev Voldene ned” begge udgivet 1877 er nostalgien fuldt udfoldet: ”De har nu besluttet, de vise Mænd/ Du maa ej beholde/ det grønne Bælte, som kranser din Lænd:/dine gamle Volde./Nu skal Du befries, min kjære Stad,/ fra dit snevre Panser; dine Stadsgrave, spætted med Andemad,/har stødt vore Sanser.” *Samlede Digte*, Kbh. 1898, s. 321

³⁵⁴ Forslaget er dateret den 8. nov. 1865.

medlem af Borgerrepræsentationen, hvor sagen jævnligt blev taget op de følgende år med Meldahl som aktiv deltager.³⁵⁵

Man kan diskutere, hvorvidt Meldahls forslag var mere “fremsynet” end sløjfningskommissionens. En åbenlys svaghed ved Meldahls forslag i forhold til kommissionens er de manglende indfaldsveje. De har begge foreslået en forlængelse af Østerbrogade langs Kastellet, men Meldahl mangler Gothersgades forlængelse og ordentlige adgangsveje fra Frederiksberg. Meldahl havde som de fleste andre forslagsstillere også regnet med at nedrive Nyboder, sløjfe halvdelen af gaderne dér og opføre etagebyggeri, jvf. hans detailplan i Ill. Tid. 8. jan. 1865. I 1884 udgav Meldahl pjecen *Den nye Plan for Fæstningsterrainets Bebyggelse imellem Gyldenløvesgade og Kalveboderne*, som førte til en revideret plan fra kommunens side, da Meldahl kunne påvise en opmålingsfejl i de oprindelige planer.

Beslutningerne tages

I januar 1867 blev spørgsmålet taget op igen i Rigsdagen især på foranledning af den nytiltrådte krigsminister Raasløff, og der blev vedtaget en lov om afløsning af de indskrænkninger, der påhvilede grundejerne, og om ekspropriation. Det oprindelige lovudkast rummede en passus, hvorefter staten kunne overdrage arealer vederlagsfrit til kommunen til brug for torve, vej- og haveanlæg. Det blev i motivationen for loven begrundet i hygiejniske forhold.³⁵⁶ Den endelig lov fastsatte, at universitetet fik et areal udstukket til brug for botanisk have og observatorium svarende til den nuværende til afløsning for den gamle botaniske have på Gammelholm bag Charlottenborg, men ellers blev udnyttelsen af terrænet i lovens §5 lagt op til regeringens beslutning: “Den fremtidige Bebyggelse og øvrige Anvendelse af det mellem Fæstningsværkerne og Demarcationslinien paa Sjællands Side beliggende Terrain skal finde Sted efter en af Kongen fastsat Plan, ved hvis Udarbeidelse der er givet Kjøbenhavns Communalbestyrelse Adgang til at medvirke.” Der er ingen tale om haveanlæg i loven, men til gengæld var der i forhold til udkastet tilføjet en passus om begrænsning af luftforureningen, i øvrigt et af de få steder, hvor der tages direkte stilling til den industrielle forurening:

³⁵⁵ *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1869-70, s. 37 og 166ff

³⁵⁶ Tillæg A til *Rigsdagstidende* for den ordentlige Samling 1866-67, sp. 1390 og 1400

“Ingen ny Bygning, i hvilken der med eller uden Anvendelse af Dampkraft til Næringsdrift eller i andre Øiemed forbruges en større Mængde Brændsel, maa opføres, eller nogen nu bestaaende ombygges, uden at forsynes med røgfortærende Ildsteder.”³⁵⁷

I 1869 underskrev kommune og stat en kontrakt, ifølge hvilken kommunen overtog statens jord på voldterrænet. En klausul i kontrakten fastlagde, at mindst 300.000 kvadratalen skulle udlægges til park³⁵⁸, men borgerrepræsentation og magistrat kunne rose sig af at have udlagt det dobbelte areal til formålet, da de i 1872 indsendte et forslag til kongelig godkendelse og fik den.³⁵⁹ Det udvalg, som havde udfærdiget planen, havde Meldahl som medlem, og meget taler for, at han har været en drivende kraft i projekteringen af den nuværende Ørstedspark. Hans oprindelige plan for nedrivningen af Nyboder til fordel for en højere og tættere bebyggelse blev ikke til noget.³⁶⁰

Spørgsmålet om ekspropriation og den udgift, der påhvilede grundejerne for at få ophævet demarkationsbestemmelserne, var til fortsat debat, som det havde været under lovens behandlinger i Rigsdagen. En del grundejere indgav et andragende til Rigsdagen i marts 1865 (Kongelige Bibliotek, C 1629 4°) og Krigsministeriet udgav i 1870 en *Samlet Fremstilling af Enkelthederne i Gjennemførelsen af Loven af 6te Juli 1867 om Afløsning af de ved Demarcationslinien om Kjøbenhavn paalagte Indskrænkninger m.m., forsaavidt Demarcationsterrainet vedrører*, Kbh. 1870. A. Otterstrøm udgav i 1871 pjecen, *Om Gadebygningskonsten særlig med Hensyn paa Bebyggelsen af Fæstningsterrainet ved Kjøbenhavn*, som dog ikke fik nogen betydning. Otterstrøm mener interessant nok, at gaderne bør anlægges med forbillede i den “besjælede og fri Natur” og at man skal undgå åndløse rette vinkler og symmetri i gadeplanen; uden tvivl en kritik rettet mod Meldahls plan for Gammelholm

Resultatet af beslutningerne blev en række af grønne områder omkring Københavns gamle bykerne med Tivoli, der fik lov til at blive liggende, hvor det hele tiden havde ligget siden 1843 med enkelte justeringer, da den nye Rådhusplads og Vestre Boulevard kom til. Ørstedsparken (ved landskabsgartner Henrik Flint) blev indviet i 1879 og opkaldt efter begge brødrene Ørsted. Botanisk Have blev anlagt i 1871-74 på en del af Østervold, der blev jævnet med jorden til formålet. Det eneste, der står tilbage af volden på Sjælland, når man ser bort fra Kastellet, er Rosenborg Bastion, på hvis top Universitetets observatorium var blevet opført allerede i 1859-61. Østre Anlæg blev påbegyndt i 1871, men er blevet

³⁵⁷ Tillæg A til *Rigsdagstidende* for den ordentlige Samling 1866-67, sp. 3052ff

³⁵⁸ *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1869-70, s. 188.

³⁵⁹ *Borgerrepræsentationens Forhandlinger* 1872-73, s. 67 og 74-75.

løbende ændret efterhånden som beboelsesejendomme, museer, jernbane og Nyboder Skole har taget bidder af området. Da jernbanen blev ført igennem til Østerport 1912-17 og banegraven blev anlagt, sløjfede man den lille Aborrepareren, anlagt i 1886, som lå omtrent hvor H.C. Andersens Boulevard nu passerer Ørstedsparken.

Den bakteriologiske hygiejne

Til og med udbygningen af voldterrænet er det aldrig et spørgsmål i den offentlige debat, om det er en førsteprioritet at skaffe byen frisk luft, men derimod *hvorledes*: boulevarder eller parker? I Paris og Wien havde man valgt at anlægge boulevarder, i England og Amerika var parkløsningen mest fremtrædende, men i København blev resultatet en blanding af begge. Boulevardernes bredde skyldtes ikke pres fra trafikken, hvilket er tydeligst med Vestre Boulevard, den nuværende H.C. Andersens Boulevard. Den var o. 1890 anlagt som et luftbælte vest for den indre by. Hovedtrafikåren ad Vesterbrogade gik på tværs af boulevarden, der var en promenade uden gennemgående trafik. Voldenes funktion som promenade blev erstattet af både parker og boulevarder.³⁶¹ Vestre Boulevard var uden direkte forbindelse til Langebro, der først fik sin nuværende placering i 1903, og den var i den anden ende afsluttet af Aborrepareren indtil ca. 1912. Derefter var der i den ende, hvor nu Jarmers Plads findes, et mindre grønt anlæg og Kreditforeningen Danmarks hovedkvarter som point de vue. Først i slutningen af 1950'erne blev boulevarden ført igennem til Gyldenløvesgade i sin fulde bredde og fik dermed sin nuværende funktion som hovedfærdselsåre. Det er altså ikke byens vise fædre, der har været forudseende nok til at berede vejen for efterkrigstidens boom i privatbilismen.³⁶²

Den særlige hygiejniske teori, som fastholdt den friske luft som væsentligste betingelse for sundheden, var baggrunden for de argumenter, der blev mobiliseret til fordel for udlægningen af voldterrænet som parker. Man kunne gå så vidt som til at konkludere, at de, der i dag nyder godt af parkerne, kan takke en "forkert" teori for at de er blevet til.

Endnu i 1879 udkom Benjamin Ward Richardsons, *Diseases of Modern Life* i en dansk oversættelse, hvori Richardson lægger vægt på parkernes betydning for luftens kvalitet i

³⁶⁰ Lithograferet Bebyggelsesplan for Københavns Fæstningsterræn, i det Kongelige Bibliotek, C 1631 4°.

³⁶¹ Se lederartikel i *Dagens Nyheder*, 11. feb. 1872, der ønsker sig en promenadeboulevard rundt om hele byen.

³⁶² Den trafikfunktionalistiske fortolkning af vejenes tilblivelse findes udtrykt i Steffen Elmer Jørgensens *Fra chaussé til motorvej - Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761*, Odense 2001. Her tolkes det københavnske hovedvejnets udvikling som en funktion af den teknologiske udvikling og infrastrukturelle behov (s. 184ff). Denne fortolkning er fuldt ud gyldig men ikke dækkende idet den overser vejenes funktion som andet end trafikåre.

byerne og dermed indbyggernes sundhedstilstand. Han hævdede også det synspunkt, at "lungetæring" opstod som et resultat af lange ophold i små indelukkede rum med dårlig luft og ikke som følge af smitte.³⁶³ Men den miasmatiske teori tabte terræn hurtigt efter Robert Kochs opdagelse af tuberkelbacillen i 1882 og senere af andre patogene organismer.³⁶⁴ Den definitive opgivelse af miasmeteori i 1890'erne til fordel for den bakteriologiske teori betød en de facto tilbagevenden til tidligere tiders contagionistiske teorier.

Robert Koch havde opdaget, at kolera ikke opstod som et resultat af dårlig luft men på grund af en bacille, der blev overført ved berøring og gennem vand, og den offentlige hygiejne koncentrerede sig derefter meget mere om vask af hænder og krop og om vandforsyning og kloakering. Den friske luft blev et sekundært mål for medicinen.

Fra frisk luft til friluft

Det betyder dog ikke, at parkerne ikke ville være blevet til noget, hvis voldterrænet først var blevet sløjfet senere, for selvom miasmeteori blev opgivet, fastholdt man i den brede offentlighed, at parkerne af hygiejniske hensyn skulle sørge for at skaffe byen luft, og den rene og friske luft forblev af afgørende betydning for byplanlæggere og for byens borgere. Ingeniør Rump mente i 1889, at brede gader var godt for borgernes nervehelse:

"Det almindelige Argument for stor Gadebredde er, naar man ser bort fra Færdselens Krav, at en bred Gade er i Stand til at forsyne de omboende med friskere Luft og bedre Lys, og herpaa ligger der selvfølgelig en afgørende Vægt, men jeg tror, at det kunde være rimeligt at trække et Par andre Argumenter lidt mere i Forgrunden; dels bliver i en bred Gade Støjen af Trafiken betydelig formindsket, dels er en bred Gade lettere at passere, uden at man skal have sin Opmærksomhed alle Vegne; den Iagttagelse, at de nervøse Sygdome mere og mere tage Overhaand i de store Byer, begrundet fuldstændig denne Opfattelse."³⁶⁵

³⁶³ B.W. Richardson, *Nutidsygdomme*, oversat af Distriktslæge C. Schousboe, Kjøbenhavn 1879, især side 282-299. Richardson (1828 -1896) var aktiv i den sanitære reformbevægelse og en af de tidligste fortalere for cyklismen. Han er dog skeptisk over for den påstand, at kolera kan smitte gennem kloaklugt, og mener, at den snarere smitter via fødevarer. Samme s. 294

³⁶⁴ Bl.a. gennem den københavnske politilæge Chr. Tryde, der holdt et foredrag i Medicinsk Selskab, nov. 1883, udgivet året efter, *Om Infektion fra Kloakudtømmelserne i Kjøbenhavns Havn og Kanaler*. Se Lindegaard 2001, s. 132ff. Tryde havde netop besøgt Koch i Berlin og var helt af den bakteriologiske skole. Han gør i tråd med den nye lære op med de populære kriterier, som han kalder dem, der vurderer vandets sygdomsfremkaldende kvaliteter ud fra dets udseende og lugt, og han mener endog, at kulbrinterne (sumpgasserne) kan virke til dels hæmmende på bakterievæksten. Alligevel frikender han ikke luften som smittevej, fordi han i en forsøgsopstilling, hvor steril luft er ført forbi kloakslam, kan vise, at patogene mikroorganismer føres med luften videre.

Lungemetaforen forblev et stærkt argument for anlæggelsen af parker som i et stort causerende værk om København fra 1907, hvor det hedder:

“Efterhaanden som Husenes Rækker rejser sig højere og højere, mere og mere stængende, og efterhaanden som Gaderne strækker deres Polyparme længere og længere ud i Landet, saa at det bliver en Rejse at komme udenfor deres Herredømme, des stærkere føles Nødvendigheden af ved kunstige Foranstaltninger at skaffe Borgerne Adgang til den friske Luft. Inde i selve Byen anlægges der Parker, der skal tjene dens voksende Legeme som Lunger, og Forbindelsen med Omegnen gøres stedse nemmere og nemmere. [...] Saa meget stærkere gaar denne Udvikling for sig, som Opdagelsen af den friske Lufts Betydning vel er Hovedkapitlet i den moderne Hygiejne. Det er ikke mere en Fornøjelse, som man kan tillade sig, naar man har Raad, at tage ud og trække Luft. Det er en Livsfornødenhed, som Enhver, i alle Kaar og i alle Aldre, kan faa tilfredsstillet.”³⁶⁶

Luften var også et centralt element i diskussionen om udnyttelsen af Kastellet efter en forventet rømning. Bortset fra Grønningen, der skar en bid af Kastelsvolden ind mod byen, forblev Kastellet under militærets forvaltning, men der blev til stadighed fremlagt planer om at omdanne området til park og/eller beboelse. I 1898 dannedes en “Komité til Bevarelse af Kastelsterrainet som Park”. Komitéen argumenterer fortsat med parkernes hygiejniske betydning med henblik på at “gøre Kjøbenhavn til en sund og luftig By”³⁶⁷. Sundhed og hygiejne er kommet for at blive, men der er sket en lille forskydning fra 1850 til 1900 i idealerne - en glidning fra luft til *friluft*. Motion blev afgørende for sundheden.³⁶⁸

Den ved idræt og sunde friluftaktiviteter disciplinerede krop var blevet et centralt element af skabelsen af det moderne samfund. Ferdinand Meldahl gav udtryk for kroppens betydning i et foredrag om arkitektur i 1877:

“At der burde lægges langt mere Vægt paa god Gymnastikundervisning hele Landet over, er vistnok anerkjendt af Alle, navnlig hvis man vil fastholde den korte Tjenestetid i Hæren. Naar

³⁶⁵ J. Rump, ”Københavns ny Byggeslov”, *Tilskueren* 1889, s. 545. Se denne afh. s. 142ff

³⁶⁶ A. Gnuetzmann og Helmer Lind, *Stor-København - Skildringer og Billeder af Byen og dens Liv i vore Dage*, Kbh. 1907, bd. 1, s. 74-75. I 1890'erne blev der udfærdiget statistikker i Storbritannien, der skulle vise sammenhængen mellem dødeligheden i byerne og antallet af parker og badeanstalter. Conway, *People's Parks*, s. 73

³⁶⁷ *Kastelsplanen* udgivet af Komiteen til Bevarelse af Kastelsterrainet som Park, Kbh. 1901, s. 5. Planen blev til under medvirken af den allestedsnærværende stadsingeniør Charles Ambt. Omtales ikke af Ulla Tofte, anf. arb.

³⁶⁸ En Malt-kuranstalt blev under navnet ”Ørstedsparkens Kuranstalt” indrettet i Ahlefeldtsgade 18 A, st., og anbefalede som ”bekvem og beliggende for den under Kuren nødvendige Motion, ligeoverfor Indgangen til Ørstedsparken” i en annonce i *Ugeskrift for Læger*, 28. august 1896. Se i øvrigt denne afh. s. 178ff

man ser Skoleungdommens daarlige Gang, Holdning og Manerer, samt tænker over, at denne Ungdom ogsaa bør voxe op til dygtige Soldater, saa maa man vistnok for Fremtiden gjøre det til en Pligt for Skolen at føre Gymnastikundervisningen saa langt, at Disciplene, foruden i Svømning, Hugning og Fægtning, Springen og Klattring, tillige ere fuldt indøvede i alle Marscher og Sektionsdannelser samt i Geværrebene, og ikke mindre i den ypperlige Disciplin: at lystre blindt.”³⁶⁹

Meldahls udgangspunkt er konservativt militærisk, men den veltrænede krops betydning for samfundets lykkelige udvikling var alle enige om, og det var alles pligt at skabe ordnet plads til træningen.

I omtalen af voldterrænet havde der været megen tale om at opretholde københavnernes mulighed for spadsereture på volden, men den tanke ligger et stykke fra den friluftsideologi, der lå bag komitéens plan for Kastellet, hvori det indgår som den vigtigste del af intentionen, at der skal skaffes udendørs og indendørs faciliteter til tennis, cricket, fodbold og gymnastik, fordi “den fornuftig drevne Sport er til stor Gavn for Ungdommens saavel legemlige som sjælelige Udvikling.”³⁷⁰ Fælles for den ældre promenadetanke og den nyere idé om sport er, at begge dele fungerer som integrerende elementer i et ellers stærkt klassedelt samfund.³⁷¹ Forslagsstillerne bruger Stockholm som forbillede for planerne. Det er dog den engelske sport mere end den svenske gymnastik, der skal skaffes plads til, hvilket er karakteristisk for storbyens idrætsliv.³⁷²

De planer blev aldrig til noget, men de samme argumenter blev bragt frem, da kommunen fik rådighed over Blegdammen og Østerfælled. Overdragelsen skete i 1893, men allerede i 1890 havde det Pædagogiske Selskab ansøgt om tilladelse til at benytte arealet til idrætsaktiviteter, og tilsvarende ansøgninger var i 1900 kommet fra Dansk Idrætsforbund, Dansk Bold-Union og Legepladsforeningen.³⁷³ Kommunen var fra begyndelsen indstillet på ikke at lade området bebygge fuldstændigt, fordi cykler og sporvogne havde lettet transporten fra forstæderne - dvs. broerne - og overflødiggjort kravet om, at beboelseskvarterer skulle

³⁶⁹ Ferdinand Meldahl, “De hygiejniske Forhold i nogle offentlige og private Bygninger, samt Læger og Bygmesteres Stilling til Løsningen af de her foreliggende Opgaver”, *Hygiejniske Meddelelser*, Ny rk., 2. bd., 1. hft., Kjøbh. 1877-78, s. 9. Se endvidere Jørn Hansen og Niels Kayser Nielsen, ”Krop, idræt, sundhed 1870-1930”, *Den jyske Historiker*, nr. 72, 1995.

³⁷⁰ *Kastelsplanen* etc., s. 6

³⁷¹ Om parkerne som omdiskuteret mødested for byens forskellige klasser, se Orvar Löfgren “Parkvandringer” i Kirsten Hastrup (red.) *Den nordiske verden*, bd. 1, Kbh. 1992, s. 137ff og Michael Waters, *The Garden in Victorian Literature*, Cambridge 1988, s. 207. I samtidige beskrivelser af Tivoli går det igen, at det er et sted, hvor høj og lav mødes. Se fx Edmund Gosse, *To Besøge i Danmark*, Kbh. 1912, s. 82

³⁷² Cf. Søren Ehlers, *Ungdomsliv*, Kbh. 2000, s. 131ff.

ligge så tæt på den indre by som muligt, og fordi byen i sammenligning med andre storbyer - og her henviste H.C.V. Møller under forhandlingerne i Borgerrepræsentationen den 3. okt. 1904 eksplicit til Amerika - havde relativt få grønne områder. Socialdemokraten, borgmester Jens Jensen spurgte retorisk ved samme lejlighed:

“Er København tilstrækkelig forsynet med Friluftspladser, er der en saadan Adgang til at leve et Friluftsliv, som det i stigende Grad er nødvendigt at skaffe til Veje i store Byer? Den indre By, den gamle Kerne har ikke meget af den Slags. Man er saa heldig der at have Rosenborg Have, som dog ligger Byens Hjerter nogenlunde nær, og man har ligeledes i Kongens Nytorv en aaben Plads, der virker som en Art Lunge, men ud over dette er der ikke meget.”³⁷⁴

Resultatet blev da også anlæggelsen af Københavns Idrætspark, der i vid udstrækning tilgodeså de ændrede behov for et friluftsliv.

Afslutning

Metaforen “byens lunger” om byens parker havde sin klare forankring i den miasmatiske teori og den eksperimentelle hygiejne, der udnævnte den skidne lugt til at være den største risiko for bymennesket. Metaforen var blevet brugt om Londons parker og herfra blev den inddraget i den danske debat. Ganske vist blev det diskuteret, om det var parkerne eller det velplanlagte gadenet, der skulle tjene som byens lunger, men det stod ikke til diskussion, hvorvidt byen overhovedet havde brug for åndedrætsorganer. Metaforen gav klart udtryk for den hygiejniske og livgivende funktion, som parkerne havde i kraft af deres evne til at forny luften. Da den miasmatiske teori måtte opgives til fordel for den bakteriologiske, blev metaforen “tom” i den forstand, at den sammen med teorien om det ildelugtende som sundhedsfarligt mistede sin videnskabelige begrundelse. Imidlertid har den levet uforstyrret videre lige siden som et retorisk argument for at anlægge parker.³⁷⁵

³⁷³ *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1904-5, s. 863

³⁷⁴ *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1904-5, s. 850. Se også s. 852. Cf. Tim Knudsen, *Storbyen støbes*, 1988, s. 156f. Samme borgmester Jensen lagde siden navn til den slyngede promenadevej, der løber gennem Fælledparken.

³⁷⁵ Københavns parker er ifølge Københavns Kommune “grønne oaser, der giver borgerne mulighed for fred, lys og luft. Der er ingen tvivl om, at adgangen til rekreative grønne områder har en positiv indflydelse på både krop og sjæl. Foruden det rekreative element udgør de grønne områder nogle væsentlige ånehuller, der er friholdt for trafik og andre forurenende aktiviteter. [...] parkerne vurderes ikke at have en rensende effekt på luften i væsentlig grad.” Tak til Bo Larsen og Pia Nielsen, Københavns Kommunes Miljøforvaltning for deres venlige brev af 10. april 2000, j.nr. 1360-342101.

Den miasmatiske teoris succés i midten af det 19. århundrede og den deraf følgende optagethed af luftens kvalitet i midten af det 19. århundrede afspejler en samtidig optagethed af lugte. Lugten og lugtesansen har lige som døden, barndommen, seksualiteten eller andre tilsyneladende naturlige ting sin kulturhistorie. Ildelugt er ikke noget nyt, men grænsen mellem vellugt og ildelugt har flyttet sig. Det antages som en hovedregel, at tolerancen er faldet med tiden i Europa fra middelalderen til i dag.³⁷⁶ Troels-Lund skriver i sit værk om dagliglivet i det 16. århundrede bl.a. om reglerne for at slippe en vind i andres nærvær. Erasmus af Rotterdam, der opfattede det som skadeligt for helbredet at tilbageholde en vind, tillod en vis frihed men anbefalede dog, at man kamuflerede lyden med en påtaget hoste. “Det var derfor en Velsignelse,” skriver Troels-Lund, “da man i det 17de Aarhundrede indførte at mætte Luften med Tobaksrøg og i det 18de at stoppe Næsen med Snustobak. Først i det 19de Aarhundrede opdagede man, at den “rene Luft er uden Lugt”.³⁷⁷

I 1800-tallets København synes mængden af klager i pressen over lugtgener at øges.³⁷⁸ Det kan have flere årsager. Foruden den ændrede tolerance skal forklaringen nok også søges deri, at luften var et relativt harmløst emne at tage op på et tidspunkt, da ikke alle politiske emner lod sig behandle offentligt med lige stor selvfølge. Samtidig var lysten til at politisere meget stærk, en lyst, der var understøttet af den omstændighed, at København havde fået ny magistratsordning i 1840, der indebar en borgerrepræsentation, mens magistraten frem til 1857 stadig var kongeligt udnævnt.

³⁷⁶ Om lugtesansens historie se først og fremmest: Alain Corbin, *The Foul and the Fragrant - odor and the French social imagination*, Cambridge Mass., 1986

³⁷⁷ Troels Troels-Lund *Dagligt Liv i Norden*, Kbh. 1929-31. 5. Udg. v. Knud Fabricius, bd. I, 4. bog, s. 121f. Se også Karin Lützen “Kroppen og dens naturlige afsondringer. Om lugten i København i 1800-tallet”, T.M. Kristensen og S.E. Larsen (red.) *Mennesket og naturen*, Odense 1995

³⁷⁸ Der er så vidt vides ikke lavet en samlet oversigt over dem, og det kunne være interessant at efterspore dem nøjere for at finde ud af, hvornår de opstår. J. Garff citerer i *SAK*, Kbh. 2002, s. 462f flere fra o. 1850. Jeg har fundet klager indirekte i *Dagen* 29. sep. 1838, direkte i *Fædrelandet* 17. juli 1852, 23. & 28. sep. 1853, 20. juni 1854. I en indigneret artikel, i *Dansk Folkeblad* 10. feb. 1843 behandles folks offentlige urinering, som støder den anonyme klagers “Følelse for Velanstændighed og Reenlighed” men ikke hans næse. I *Politivennen* nr. 1272 16. maj 1840 og igen i nr. 1465, 26. jan. 1844 om ildelugtende spildevand fra almindeligt hospital, om lugtgener i nr. 1343, 25. sep. 1841, om lugten fra byens urinaler i nr. 1381, 18. juni 1842, i nr. 1414, 4. feb. 1843 klages over gadernes ”Skidenhed”, og om ”Stank” i nr. 1437, 1. dec. 1843, om stinkende rendestene i nr. 1489, 12. juli 1844, om udluftning i nr. , 4. okt. 1844. Bladet synes også at have ført et regulært korstog mod ”Cigarsmøgeri” uden dog at bruge lugtgenerne som argument.

Københavns lugt var sandsynligvis ikke betydeligt værre i 1850 end i fx. 1750.³⁷⁹ Uddunstningerne optræder kun i kilderne, for så vidt der klages over dem, og netop fordi der er tale om sekundære og ikke kvantificerbare sansekvaliteter, er det ikke til at afgøre, om klagerne i virkeligheden er et resultat af en ændret tolerance i kombination med politisk kamplyst eller en forandring af luftens beskaffenhed. Alligevel er det almindeligst i litteraturen at tage klagerne for pålydende. Når det i et festskrift udgivet af Renholdningsselskabet af 1898 hedder om København i midten af det 19. århundrede, at “det værste var stanken”³⁸⁰, er det en afspejling af tidens ubehag snarere end en troværdig efterretning om, at det faktisk stod værre til end tidligere.

Da den hygiejniske bevægelse brød igennem, blev ildelugt knyttet til det urenlige, og den dårlige lugt blev efterhånden nærmest et samlende karakteristikum for det uhygiejniske og det umoralske. Per Stounbjerg har med baggrund i Mary Douglas’ nu klassiske værk, *Purity and Danger* fra 1966 arbejdet med lugtens betydning for den litterære oplevelse af den moderne by omkring 1900.³⁸¹ Det uhygiejniske var også det umoralske, og den dårlige lugt var også et tegn på dårlig hygiejne, og dermed blev lugtesansen foruden at være en hygiejnisk også en moralsk eller endog en social sans.

Georg Simmel siger i en sociologisk analyse af sanserne: “Die soziale Frage ist nicht nur eine ethische, sondern auch eine Nasenfrage.”³⁸² Benjamin Ward Richardson havde i sin studie af nutidssygdomme konstateret en sygdomsfremkaldende “Fattiglugt”.³⁸³ I 1880 skrev en række kvinder om prostitutionen i København: “Det Samfund, hvori vi opfostreredes, hvori vi leve og virke, er ogsaa vort Hjem, og lade vi Samfundets underste Lag henligge som en moralsk stinkende Kloak, da have vi ikke den rette Kjærlighed til Renhed.”³⁸⁴

I subscriptionsindbydelsen til et stort tobindsværk om “Storkøbenhavn” fra 1907 loves det, at læseren vil blive ført gennem det ukendte København, herunder “det Forbrydelsens og Lastens København, der som en sort, stinkende Kloak flyder under Byens Asfalt.”³⁸⁵

³⁷⁹ Om end luftforureningen sandsynligvis pga. det større indbyggertal var værre. En modelberegning foretaget af DMU på baggrund af indbyggertal, topografiske forhold og en ret sikker viden om den anvendte mængde brændsel viser, at forureningen i 1850 for nogle stoffers vedkommende, svovldioxid og kulbrinter, har været ca. 10 gange så stor som 150 år senere. Jes Fenger, *En atmosfære med voksende problemer.. Historien om luftforurening*, Kbh. (DMU) 1997, s. 18-19

³⁸⁰ Hans Peter Hilden, *Skerald, Storby og Miljø*, Kbh. 1973, s. 11

³⁸¹ Per Stounbjerg *Storbyen - orden og kloaklugt*, Kbh. 1987. Se også Lindegaard 2001, s. 112ff.

³⁸² G. Simmel, *Sociologie*, Leipzig 1908, s. 657, som er en ekskurs om sansernes sociologi

³⁸³ “poor smell”. Richardson, *Nutidssygdomme*, s. 290

³⁸⁴ citeret efter Karin Lützen, *Byen Tammes*, Kbh. 1998, s. 259

³⁸⁵ Subscriptionsindbydelse til Gnudtzmann, *Stor-København*, Kbh. 1907. Se også bd. 1, s. 338

Lugtens betydning som *social markør* bevarede sin betydning på trods af, at nyere hygiejniske teorier ikke kunne se noget direkte sygdomsfremkaldende ved den dårlige luft. George Orwell (født 1903) fortæller i sine erindringer udgivet posthumt i 1953 om, hvordan det i hans barndom indgik som led i overklassens forsøg på at definere sig selv som en ophøjet klasse ganske åbenlyst at hævde, at “underklassen lugter”.³⁸⁶

Afstanden mellem det lugtende og det lugtfri bliver altså forskellen på det disciplinerede, kultiverede og dannede bymenneske på den ene side og det kriminelle, umoralske og sygdomsbefængte på den anden uden at der er altid er blevet skelnet særlig skarpt mellem de tre sidstnævnte kategorier. “Samfundsproblemer” som syfilis og alkohol tilhørte både moralens, medicinens og/eller det kriminelles jurisdiktion afhængigt af om det var en præst, en læge eller en politimand, der udtalte sig om emnet.

Som Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensen har vist i deres bog, *Lys, luft og renlighed* fra 1986, bliver husmoderen civilisationens væsentligste forkæmper, fordi hun er den, der holder børnene lugtfri, dvs. fri for kriminalitet, sygdomme og umoral, og denne rolle forbliver intakt langt op i det 20. århundrede.³⁸⁷

Overholdelsen af grænserne mellem det urene og rene steg dog ikke lige frem proportionalt med dannelsen. Det var netop det særligt fine ved de meget dannede, at de også beherskede fortolkningen af, hvornår grænserne kunne overskrides.³⁸⁸ Nogle af de litterære flanører eller dandyer eksperimenterer med overskridelsen. Johannes Jørgensen griber af både længsel og lede ved mødet med den emmende by i digtet “Sankt Hans Nat” fra 1894:

“Jeg vandrer ind ad smaa og smalle Gader.

De lave Huse ramt og brunstigt svede

og stinker skiddent gennem aabne Munde

- og Længsel griber mig og sorgtung Lede.”³⁸⁹

Sært nok prutter byen ikke, selvom det ville være den mest nærliggende metafor - måske for nærliggende til overhovedet at fungere som metafor.

³⁸⁶ Om renlighed som moralsk problem, se Löfgren og Frykmans, *Det kultiverade människan*, s. 148f og s. 218. Schmidt og Kristensen har i *Lys, luft og renlighed* argumenteret for, at et oprindeligt bredere defineret renlighedsideal i den europæiske kultur efter århundredeskiftet bliver til en smallere medicinsk baseret hygiejnisk forskrift. Se også Corbin, s. 142ff

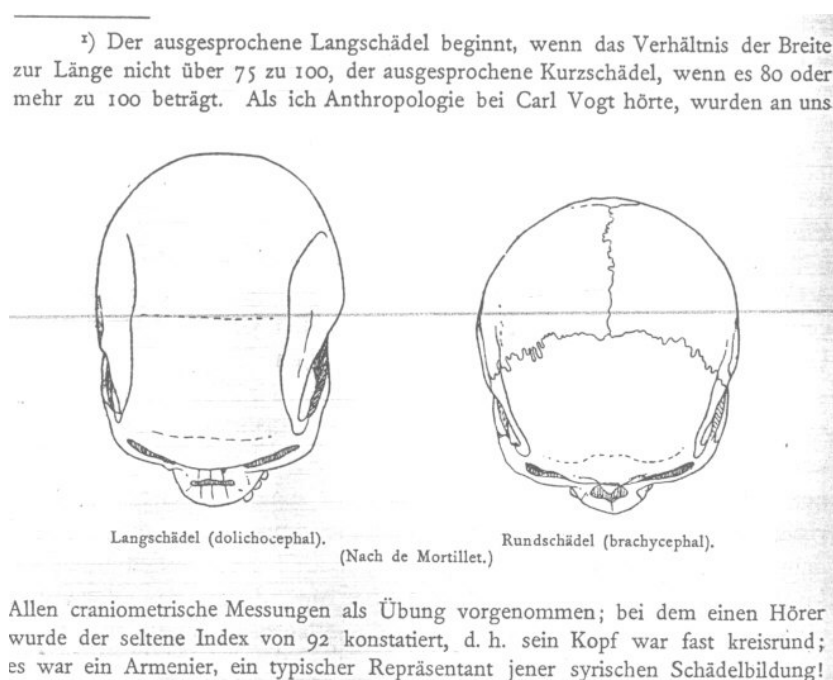
³⁸⁷ Schmidt og Kristensen, *Lys, luft og renlighed*, s. 41-42.

³⁸⁸ Frykman og Löfgren, s. 144

³⁸⁹ Per Stounbjerg, “kloaklugten og ordenen - om nogle litterære byoplevelser” *LÆS - litteratur æstetik sprog*, 3. årg. nr. 3, s. 132.

Dette var luften, som den moderne digter åndede. I et brev til en veninde i Sorø skrev den 21-årige Herman Bang om storbyens luft. Han brød sig sådan set hellere om den friske luft på Midtsjælland, men han følte sig mere hjemme i byen. Det blev til et stærkt billede:

”Hvis jeg skal blive til noget, maa det være i denne Luft. Man dør maaske af denne Atmosfære af Gas, Sved, Parfümer, Aande og Vindunst, men man lever i den.”³⁹⁰

Ill. fra H.S. Chamberlain, *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts*, Bd. I, (3. udg.), 1901, s. 360, der viser forskellen på en langskalle og en kortskalle. Nordmanden Andreas M. Hansen mente, at langskaller var politisk mere venstreorienterede. Se denne afh. note 283.

³⁹⁰ Brev til Julie Damkjær, 25. juli 1878, trykt i Josef Kleinheinrich, *Køpenbagers Panoramen um 1900*, Münster 1986, s. 47-48. Kleinheinrich har sat dette meget rammende citat som motto for sin bog, der i hovedtræk er et referat af Bangs petit-journalistik og feuilletoner. Kleinheinrich fremdrager som en hovedpointe, hvad citatet sådan set tydeligt viser, at Bang udviklede en "urbanistische Lebensphilosophie", hvor storbyen ikke kun er en trussel mod helbredet men også et nødvendigt livsvilkår. Endskønt han tager udgangspunkt i Simmels storbysociologi (se denne afh. s. 184) hæfter Kleinheinrich sig ikke ved Bangs stadige optagethed af nervøsiteten. Hans analyse af Bang er ikke så meget begrebslig som syntaktisk, hvor han viser, at Bangs brudte form afspejler hans syn på storbyen.

Nerver

Sundheden var Hemmeligheden hos tidligere Perioders Kunstnere, Nervositeten er Hemmeligheden hos vore Dages. Herman Bang³⁹¹

I 1869 offentliggjorde den amerikanske elektroterapeut, G.M. Beard, en artikel i *Boston Medical and Surgical Journal* om neurastheni, nervesvækkelse.³⁹² Senere blev artiklen skrevet om til et kapitel i hans og A.D. Rockwells³⁹³ monografi *The Medical and Surgical Uses of Electricity*.³⁹⁴ Andre havde forsøgt sig med at definere nervøsitet som en sygdom, men Beards diagnose vandt en bred og meget hurtig tilslutning, ikke mindst fordi han beskrev en lang række symptomer, som hidtil havde været kendt men vanskelige at klassificere.³⁹⁵

”Neurasthenien er fremherskende blandt de højt civiliserede Landes intelligente Individer og er det 19de Aarhundredes Sygdom.”³⁹⁶ skrev lægen Carl Lange i 1879. Den var en del af det moderne liv, som man måtte indrette sig efter på godt og ondt. Mellem 1870 og 1920 oplevede den vestlige verden en nervøs epidemi, der hurtigt antog karakter af en endemi. Sygdommen var i så høj grad knyttet til sin epoke, at den har fået betegnelsen ”Nervositetens Tidsalder”. Johannes Jørgensen har i sine erindringer gengivet en liste som han nedfældede sin ungdom i 1880erne over tidens 15 væsentligste spørgsmål, hvoriblandt

³⁹¹ Vekslede Themaer, *Nationaltidende* 10. Okt. 1880

³⁹² I mit arbejde med nervositeten har jeg fået stor hjælp af Christian Graugaard, Laila Skjøthaug og Martin Zerlang, hvem jeg skylder tak. En særlig betydningsfuld hjælp har jeg fået af Jette Møllerhøj, der jævnligt har ladet mig tilflyde centrale henvisninger til tidens psykiatriske litteratur i stort omfang. Dette kapitel er i andre versioner trykt som kapitler i Klaus P. Mortensen (red.) *Uden fore murene*, Kbh. 2002 og i C. Due-Nielsen (red.) *Festskrift til Inga Floto*, Kbh. 2002.

³⁹³ Rockwell kom siden til at arbejde med udviklingen af den elektriske stol, hvis anvendelse blev omfattet med lige så stor begejstring som Beards teorier. En anden af Beards samarbejdspartnere var Thomas Edison.

³⁹⁴ Karin Johannisson daterer i *Den mørke kontinenten*, Stckh. 1994, s. 141, fejlagtigt Beards opdagelse til 1880. Beard udgav på dette tidspunkt en monografi om American Nervousness.

³⁹⁵ En generel introduktion til Beard og neurasthenien findes i Barbara Sicherman, ”The Uses of a Diagnosis: Doctors, Patients and Neurasthenia”, *Journal of the History of Medicine*, 32, Jan. 1977, s. 33-54. Se også Peter Elsass, ”Træthedens historie”, *Psyke og logos*, 1999, 20, s. 95-111, der diskuterer ”modediagnosernes” historie. Endelig behandler Karin Lützen emnet kort i *Byen Tammes*, Kbh. 1998, s. 68-70, med det byhistoriske perspektiv, som jeg også anvender.

³⁹⁶ C. Lange i *Hospitalstidende*, 2. Rk. VI, nr. 14, april 1879, s. 273. Se tilsvarende udtalelse af Paul Dubois (1848-1918), der i tilbageblik sagde, at sygdommen i kraft af Beard havde bredt sig fra Amerika til Europa som en epidemi. Roelcke 1999, s. 122. Carl Lange (1834-1900), bror til Fr. L. (se note 427), cand.med. 1859, studerede histologi og nervefysiologi i i Zürich og Florens. Ud gav 1871-76 ”Rygmarvens almindelige Patologi”. 1885 ”Om Sindsbevægelser”, der blev oversat til både tysk og fransk. Professor i patologisk anatomi, Redaktør af *Hospitalstidende* 1866ff, medlem af Borgerrepræsentationen 1882ff. Lange var sammen med William James ophavsmand til ”den James-Langeske Emotionsteori”, ifølge hvilken fysiske reaktioner ikke var resultater af men årsager til sindsstemninger. Se C.H. Koch i *Nordisk Psykologi* 38, 1986, s. 41-54.

man finder kvindeemancipation, vegetarianisme, prostitution, progressiv skat, og ikke mindst: ”Overkultur. Nervøsitet. Middelklassens Overanstrengelse”³⁹⁷.

Iagttagelsen af lidelsens udbredelse og bekymringen over den var allerede gjort i samtiden. Lægerne sloges for at afgrænse og afklare definitionen på neurastheni til klinisk brug og klagede samtidig over den lemfældighed, hvormed betegnelsen ’nervøsitet’ blev brugt i offentligheden. Også lægerne mente, at lidelsen var mere udbredt end tidligere; flere af dem, herunder den unge Sigmund Freud³⁹⁸, hævdede sågar, at det var den hyppigst forekommende sygdom i samtidens civiliserede verden, uden at det dog synes at have afspejlet sig i et tilsvarende antal indlæggelser på psykiatriske afdelinger.

Det er formålet med dette kapitel at vise, hvorledes neurasthenien fik betydning som samfundstydning snarere end som klinisk diagnose, og at medicinen dermed indirekte og delvist modvilligt tjente som forløsning for de mennesker, der følte sig utilpas ved livet i den moderne verden. Det er derfor også historien om, hvordan naturvidenskaben kunne agere som understøtning for en livsfilosofi.

Fra følsomhed til overfølsomhed

Beard havde en kolossal betydning for definitionen af nervøsitet, men han havde ikke selv opfundet begrebet. Nervøsitet var i det 19. århundrede at sidestille med følsomhed, der blev betragtet som en positiv kvalitet, især hos kunstnere og kvinder. Bl.a. G. J. Barker-Benfield³⁹⁹ har redegjort for opkomsten af en følsomhedskultur i det 18. århundrede. Det første værk om nervøsitet var George Cheyne’s *The English Malady* fra 1733, hvori han fremførte den påstand, at den engelske adel pga. sit vellevned var hjemfalden til nervøse lidelser. Følsomhedskulturen blomstrede i slutningen af det 18. århundrede men nu som et meget mere udbredt og borgerligt fænomen. Tine Damsholt har for Danmarks vedkommende vist, hvordan denne kultur slog igennem i de patriotiske ritualer, der netop understreger kærligheden – til forskel fra fx pligten – til fædrelandet og udviklede ”et institutionaliseret kropssprog for følelser” såsom gråd, besvimelse og omfavnelser, der blev bragt i rig anvendelse i forbindelse med

³⁹⁷ J. Jørgensen, *Mit Livs Legende*, Kbh. 1949 s. 65

³⁹⁸ Radkau, 1998, s. 57. P. Panum hævdede i sin *Illustreret Lægebog* fra 1904 (2.udg.) ligeledes, at ”Nervøsitet ... hører til Nutidens mest udbredte Lidelser”, s. 490

³⁹⁹ i *The culture of sensibility : sex and society in eighteenth-century Britain*, Chicago 1992. Se også P.M. Logan, *Nerves and Narratives – A Cultural History of Hysteria in 19th Century British Prose*, Berkeley 1997, der handler om fortællerens nervøse krop og hans fortælling om den, der fungerer som en implicit social kritik. ”Like a canary in a mine shaft, this body, with its mysterious symptoms, was singing its warning song.” (s. 2) Logan lægger i højere grad en Barker-Benfield vægt på, at den romantiske nervøsitet i høj grad var fysiologisk orienteret. Den udvikling bliver for Danmarks vedkommende først tydelig i slutningen af det 19. århundrede, såvidt jeg kan vurdere.

patriotiske manifestationer og ritualer. Følsomhed blev desuden anset som en hovedforudsætning for dyden, fordi følsomheden var en forudsætning for medlidenheden. Nerverne spillede i denne sammenhæng en hovedrolle som følsomhedens sanseorgan.⁴⁰⁰

Beards bidrag til revision af den romantiske følsomhed bestod i at påpege, at der i den moderne verden var en risiko for, at følsomheden kunne forvandles til en overfølsomhed, og derfor antog nerverne en helt anden betydning.⁴⁰¹ De blev nu årsag til sygdom og lidelse.

Den svenske historiker Karin Johannisson lægger vægt på, at især kvinder blev ofre for denne skævvridning. Kvinden blev en fange i sin egen biologi, hendes køn blev patologiseret og medikaliseret.⁴⁰² Kønsperspektivet er uhyre interessant og er et berettiget udgangspunkt for at gribe spørgsmålet om nervesygdommene an, som har optaget kvindehistorikere. Det interessante ved neurasthenien i denne sammenhæng er, at den ikke var en eksklusiv kvindesygdom men at den også ramte mænd.⁴⁰³

Hovedværket om nervøsiteten, Joachim Radkaus *Das Zeitalter der Nervosität – Deutschland zwischen Bismarck und Hitler* (München 1998) lægger vægt på, at romantikernes hyldest til følsomheden fortsætter også efter Beard, og at hele nervøsitetsdiskursen derfor tillægger nerverne både positive og negative egenskaber, dvs. både som epidemi og som kultur, som diagnose og som statusgivende selvforklaring. Han mener med andre ord ikke, at neurasthenien kun skaber ofre – den giver også mening, og Radkau taler ligefrem om en nervøsitetens kultur som en parallel til følsomhedens kultur.⁴⁰⁴

Som eksempel på denne dobbelte betydning af nerverne kan man tage H.C. Andersen, der på sine gamle dage nåede at opleve begyndelsen til det moderne verdensbillede, som blev anset som eftertidens vilkår. I et forsøg på at skue ind i de betingelser, som et nyt århundrede ville byde kunsten, prøvede han at forene en ny tids nerver med sin egen generations forestillinger om ånd:

⁴⁰⁰ Tine Damsholt, *Fædrelandskærlighed og borgerdyd*, Kbh. 2000, se især s. 126ff. Thomas Lyngby har også arbejdet med spørgsmålet i en detaljestudie af skuespilleren H.C. Knudsens rundrejse i Danmark efter slaget på Reden: *Den sentimentale patriotisme*, Kbh. 2001

⁴⁰¹ Nervesvækkelse eksisterede dog også før Beard. Hos Sebbelow, *Klampenborg Kurbadeanstalt*, Kbh. 1855 hedder det, at Douchebade er godt mod ”Nervesvækkelse” (s. 38) og at søbade fremmer ”Nervesystemets Oplivelse” (s. 42).

⁴⁰² Johannisson 1994, se fx s. 7, 25 og 39.

⁴⁰³ Det skal retfærdigvis nævnes, at Johannisson gør opmærksom på, at patologiseringen ikke kun tilbyder kvinder en diskvalificerende offerrolle men også kvalificerer hende socialt. Johannisson, s. 73 og 272. Se også Elaine Showalter, *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830-1980*. New York, 1985, s. 134-37 og Sichermann 1977.

⁴⁰⁴ Radkau sætter også nerverne ind i en udenrigspolitisk sammenhæng i forbindelse med de wilhelmske

”Tiden er for kort og kostbar til Phantasielege, og hvad er, skulle vi en Gang tale ret fornuftigt, hvad er Poesie? Disse klingende Udslyngninger af Følelser og Tanker, den er kun Nervernes Svingninger og Bevægelser. Al Begeistring, Glæde, Smerte, selv den materielle Stræben er, sig de Lærde os, Nervesvingninger. Vi ere enhver – et Strængespil. Men hvem griber i disse Strænge? Hvem faaer dem til at svinge og bæve? Aanden, den usynlig Guddoms Aand, som lader, gennem dem, klinge sin Bevægelse, sin Stemning, og den forstaaes af de andre Strængespil, saa at de klinge derved i sammensmeltende Toner og i Modsætningens stærke Dissonanser. Saaledes var det, saaledes bliver det i den store Menneskehed Fremadskriden i Friheds Bevidsthed.”⁴⁰⁵

Volker Roelcke har i sit værk om sygdom og kulturkritik⁴⁰⁶ som formål at undersøge psykiatrien i sin udvidede kontekst, dvs. den videnskabelige diskurs såvel som Tysklands inden- og udenrigspolitiske situation og de specifikke åndshistoriske forudsætninger, der gjorde sig gældende i perioden. Han lokaliserer neurasthenien som civilisationssygdommen, fordi den er rummelig nok til at favne en hel række af hidtil ukategoriserede symptomer af medicinsk og social karakter:

”Mit dieser diagnostischen Kategorie konnten die Ärzte bisher schwer einzuordnende diffuse Befindlichkeitsstörungen begrifflich fassen und in Beziehung zur aktuellen Lebenssituation der Patienten setzen. Für die Kranken ergab sich die Möglichkeit, die als belastend empfundenen Auswirkungen des modernen Lebens in den Kategorien der neuen Deutungsmacht Medizin plausibel ausdrücken zu können und durch diese medizinische Deutung vorübergehend von den Alltagsforderungen entlastet zu werden.”⁴⁰⁷

Det er Radkaus og til dels Roelckes synspunkter, der danner udgangspunktet for denne undersøgelse af nervediskursen i Danmark, og jeg vil forsøge at give eksempler på, hvordan

stormagtsdrømme, en pointe som er lidt vanskeligere at følge.

⁴⁰⁵ H.C. Andersen, ”Det nye Aarhundredes Musa”, *Samlede Skrifter*, 14. bd. Kbh. 1880, s. 360. Om harpen som billede på ørets funktion, ”et Slags Nerveklaviatur”, Johs. V. Jensen, *Introduktion til vor Tidsalder*, Kbh. 1915, s. 22

⁴⁰⁶ *Krankheit und Kulturkritik – Psychiatrische Gesellschaftsdeutungen im bürgerlichen Zeitalter 1790-1914*, Frankfurt/M 1999

⁴⁰⁷ Roelcke 1999, s. 139. Om medicinen som fortolkningskraft se Alfons Labisch og Reinhard Spree (ed.) *Medizinische Deutungsmacht im sozialen Wandel*, Bonn 1989: ”die Genese der Verflechtungen von Medizin und Gesellschaft zeigt sich dann in erster Linie in solchen Bereichen, in denen Menschen, Gruppen, Institutionen oder ganze Gesellschaften beginnen, ihr Leben nach gesundheitlichen Gesichtspunkten zu gestalten; die Beziehungen von Medizin und Gesellschaft offenbaren sich ebenso in den Bereichen, in denen die Medizin auf Gesellschaftliche Verhältnisse reagiert und auf diese einzuwirken trachtet - und zwar immer in Verbindung mit sozialen Akteuren, insbesondere aber in Verbindung mit Macht- und Herrschaftsträgern.” (indledning)

diagnosen kunne kanalisere en generel utilpassethed og dermed tilbyde moderne mennesker en overlevelsstrategi.

Nerver og elektricitet

Beard sammenlignede det menneskelige nervesystem med et elektrisk kredsløb.⁴⁰⁸

Sammenhængen mellem fysiologien og elektricitet var ikke ny; den var blevet berømt gennem mesmerismens forestillinger om dyrisk magnetisme⁴⁰⁹ og de mange forsøg med elektrisk stimulering af afskårne dyrelimber. Det var lykkedes Du Bois-Reymond i 1848 at påvise musklernes egne elektriske impulser og ud af bl.a. den opdagelse vandt elektroterapien frem.⁴¹⁰

Elektroteorien var ikke den eneste mulige. Forfatteren og civilingeniøren Ludvig Feilberg byggede en hel "Levelære" op på den antagelse, at mennesket var som en dampmaskine, og at en ny psykologi i princippet skulle formuleres med samme klarhed og præcision som termodynamikkens love. For Feilberg modsvarede nervebanerne de rør, der ledte dampen rundt i et lokomotiv, og det drejede sig derfor for mennesket om at bevare et bestemt tryk og at udnytte "Vitaldampen", som han kaldte den, så effektivt som muligt under regulerede forhold for at undgå overtryk og eksplosionsfare på den ene side og undertryk og svækket ydelse på den anden.⁴¹¹

En af hans mange læsere udlagde teorien i termodynamikkens ånd, dvs. udlagde nervernes funktion som et spørgsmål om en lukket energi-økonomi:

"Det er saaledes, ved Hjælp af fysiske Apparater, ved Maalninger, bl.a. af Alfred Lehmann, paavist, hvorledes aandeligt Arbejde tærer paa det hele Legeme og berøver det en Kraftværdi. ... Du dør daglig, siger Feilberg. Det vil sige, Du udsender hvert Øjeblik din levende Kraft til en anden Størrelsesverden. Er Du 50 Aar, kan din tidligst udsendte levende Kraft allerede være naaet til de nærmeste Stjerner."⁴¹²

⁴⁰⁸ Om Beard og elektriciteten, se Volker Roelcke, *Krankheit und Kulturkritik*, Frankfurt/M 1999, s. 112ff

⁴⁰⁹ Søren Bak-Jensen, "Mesmerismen" i M. Bencard (red.) *Krydsfelt – Ånd og natur i guldalderen*, Kbh. 2000. Artiklen bygger på hans meget interessante kandidatspeciale fra 1999, *Den dyriske magnetisme og de danske læger 1775-1830*, Kbh.s Univ.

⁴¹⁰ P.L. Panums *Nervephysiologien*, Kbh. 1867, taler s. 102 med henv. til Du Bois-Reymond om "Nervernes elektromotoriske Egenskaber".

⁴¹¹ Ludvig Feilberg, *Om størst Udbytte af Sjælsevner*, Kjbh. 1881, især s. 110-1; Ludvig Feilberg (1849-1912) cand.polyt. 1874, 1878 assistent, senere docent i jord- og vandbygningslære på Landbohøjskolen. Udgav fra 1881 en række værker der på naturvidenskabelig grund forsøgte at skabe en komplet levelære.

⁴¹² Axel Garde, *Dansk Aand*, Kbh. 1908, s. 103; Axel Garde (1876-1958) cand.phil. 1895, medarbejder på bla.

Det er dog ikke ganske klart, om den strøm, der løber gennem nerverne, skal forstås som en kraft eller et signal. Metaforerne valgtes vilkårligt fra både elforsyningens og telegrafiens område:

”Man maa tænke sig Centralnervesystemet som en Centraltelegrafstation, hvorfra man staar i Forbindelse med mange tusinde forskellige Steder, som kan give Befalinger og Spørgsmaal, og hvorfra man kan faa Svar og Forlangender af forskellig Natur. Bliver vi staaende ved denne i det væsentlige ikke daarlige Sammenligning, saa véd vi jo alle, at Elektriciteten ledes gennem Traade, der er lagt til de Steder, man vil staa i Forbindelse med, og at den ved kunstige og snilde Apparater omsættes til Bevægelse, der udtrykker visse forud aftalte Tegn.

Saadanne Ledningstraade og kunstige mekaniske Apparater er det menneskelige Legeme ogsaa i Besiddelse af, og Ledningstraaden bestaar af en Masse, der ligner en vis Del af Hjernemassen. I Midten af disse Ledningstraade ligger en fin Stræng, *Aksecyllinderen*, som er omgivet af den saakladede *Nervemavn*, uden om dem begge ligger *Nerveskedden*, der altsaa kommer til at svare til Telegraftraadenes isolerede Guttaperkaovertræk.”⁴¹³

Den tyske læge C. Pelman fastholdt, at nerverne er en kraft, men for at anskueliggøre sin pointe måtte han et vend ind om økonomien:

”Thi at nervekraften, som enhver anden kraft, ikke er udtømmelig, og at den behøver en fornyelse, det bliver ved den moderne maade at leve paa ganske ladet ud af betragtning. Denne fornyelse kan den kun faa ved ro, og fremfor alt i den ro, som en tilstrækkelig og uforstyrret søvn giver. Hvor der bestaar et vedvarende misforhold mellem indtægt og udgift, der maa det nødvendigvis før eller senere komme til en bankerot og denne lov gjælder i lige mon og paa samme vis for naturens husholdning som for den huslige livsførelse.”⁴¹⁴

Berlingske Tidende, Adresseavisen og fra 1906 på Politiken. Energitesen var blevet fremført af bl.a. Herbert Spencer, Johannisson 1994, s. 31. En lignende teori om mennesket som et lukket energiregnskab var blevet fremsat af Hermann Helmholtz. Bente Rosenbeck, *Kroppens Politik*, Kbh. 1992, s. 15

⁴¹³ Adolf Baginsky *Blegsot, Migræne, Nervøsitet og Hysteri. Medicinske Husbibliotek nr. 2*, Kjbh. 1887, s. 30. Smlgn. Paolo Mantegazza *Nervøsitetens Aarhundrede*, ovs. af P.D. Koch, Kjbh. 1888, s. 5. I samme værk, s. 49, skriver M.: ”Ligesom man i Nærheden af en Elektriseringsmaskine fornemmer en Lugt af Electricitet [...] findes der ogsaa i det højspændte og hysteriske Samfund, der omgiver os, en Luft, som er svanger med Nervøsitet, og hvorfra der springer Gnister og meget ofte ogsaa knitrende Lynstraaler frem.” Mantegazza (1831-1910) var læge, antropolog og darwinist. Cf. C. Lange, *Nydelsernes fysiologi*, 1899, s. 42

⁴¹⁴ Pelman 1889, s. 13. At holde god nerveøkonomi anbefaler også Frode Sadolin i *Nervebelse*, Kbh. 1908, s. 60. Fr. Sadolin (1866-1951) var læge og fortaler for gymnastik som terapi. *Nervebelse* udkom i sit 7. oplag i 1918 og blev oversat til flere sprog. K.A. Wieth-Knudsen, *Formerelse og Fremskridt*, Kbh. 1908, s. 24 taler om, at

Wimmer gjorde ligeledes brug af denne dobbelte metafor:

”Ved Neurastheni, Nervesvækkelse, forstaar vi en funktionel Lidelse af Nervesystemet, hvis to Hovedsymptomer er den abnorme, aandelige og legemlige Trætbarhed og den dermed nøje sammenhængende, abnorme Overpirrelighed. Det drejer sig om en Defekt i Nervesystemets ”Budget” (...), om en nervøs Energiformindskelse.”⁴¹⁵

Beard udtrykte i grunden det samme, for det drejede sig om en rationel fordeling af energien uden for megen spild, og det blev da også Beards elektricitetsteori, der vandt størst udbredelse.⁴¹⁶

Sammenligningen med elektriciteten muliggjorde ikke blot en anskueliggørelse af nervesystemets funktion men også dets eventuelle fejl. Joachim Radkau har gjort den iagttagelse, at sammenligningens succès også kunne skyldes, at samtidens elforsyning og telegrafforbindelser sjældent var fejlfri og ofte satte ud.⁴¹⁷ Hvis nervesystemet på samme måde blev overbelastet, led det skade, og de tilsluttede apparater holdt op med at virke. Alternativt kunne en kortslutning af et enkelt organ føre til skade på hele systemet.⁴¹⁸ Væsketeorien er dog aldrig ladet helt ude af billedet. Man ser oftere neurasthenien knyttet til blodmangel – både kvalitativt og kvantitativt – og af samme årsag foreslås der ordineret jern.⁴¹⁹

Dampkraften og elektriciteten som metaforer eller reelle analogier for nervesystemet skal tages som et udtryk for den materialistiske opfattelse af det menneskelige bevidsthedsliv, der dominerede både i filosofien (og det vil sige inklusiv psykologien) og psykiatrien, for så vidt det er muligt at skelne. Med Herman Bangs ord: "Videnskab har lært

”Forbruget af Nerveenergi” er forholdsvis større i byerne end på landet, hvilket forklarer byboernes højere forbrug af kostbare og nærende fødevarer, især kød. Cf. samme s. 51

⁴¹⁵ A. Wimmer, *Degenererede Børn*, Kbh. 1909, s. 231. August Wimmer (1872-1937) var elev af Knud Pontoppidan, tog embedseksamen i 1897, dr.med. 1902, reservelæge på 6. afd., fra 1912 chef på Skt. Hans og fra 1920 overlæge på 6. afd. K. Pontoppidan (1853-1916), bror til forfatteren Henrik P. og præsten Morten P., cand.med. 1876, guldmedalje 1879, “Om den ufuldstændige Tilregnelighed og dens Behandling i nyere Straffelove”, uddannet på Skt. Hans og Kommunehospitalets 6. afd., dr.med. 1883, 1888 overlæge sammesteds og docent i psykiatri, måtte rejse fra København ovenpå psykiatridebatten og blev 1897 overlæge i Århus Sindssygeanstalt, 1901 professor i retsmedicin.

⁴¹⁶ ”Ogsaa Digteren lever af og paa de samme Følelser som vi, men Tingen er, at han er mere modtagelig, hans Nerver er finere, hans Natur er mere sensibel, hans Væsen er stærkere elektrisk end vort.” Herman Bang i *Nationaltidende*, 18. jan. 1880

⁴¹⁷ Joachim Radkau, *Das Zeitalter der Nervosität*, München 1998, s. 239

⁴¹⁸ Se note 511.

⁴¹⁹ som i *Hospitalstidende*, 2. Rk. VI, nr. 14, april 1879, s. 272

vor Tid, at Psykologi og Fysiologi er nærliggende Videnskaber, og den har paa en ædruelig Maade knyttet det saakaldte Aandelige sammen med det Legemlige."⁴²⁰

Bevidstheden blev ifølge grundlæggeren af den moderne psykiatri, Griesinger, opfattet som en funktion af centralnervesystemet.⁴²¹ Ernst Hæckel, der ganske vist må regnes til den mere radikale fløj af materialisternes rækker, formulerede det således:

”Sindssygdomme have ... en særegen Interesse for os; det gaar med dem ligesom med visse Karaktertræk f. Ex. Stolthed, Ærgjerrighed, Letsindighed, der tydelig gaa i Arv; thi ogsaa fixe Ideer, Tungvindighed, Idioti og andre abnorme Yttringer af den sjælelige Virksomhed optræde med sørgelig Regelmæssighed i flere Led af samme Familie, og det fremgaar deraf bestemt og uimodsigelig, at Menneskets Sjæl saavel som Dyrets er en mekanisk Virksomhed, en Sum af molekylære Hjernebevægelser, der kan overføres materielt gennem sit Substrat (Hjernen) lige saa vel som enhver anden legemlig Egenskab.”⁴²²

Ideelt set betød det, at enhver psykisk afvigelse – hvilket i samtiden vil sige alt fra homoseksualitet og almindelig kriminel disposition over hysteri og løsgængereri til alkoholisme eller morfinisme – ville kunne diagnosticeres som en fysiologisk forandring i nervesystemet. Selvom håbefulde videnskabsfolk havde svoret ”en hellig ed på at demonstrere denne sandhed: Ingen andre kræfter end de almene fysisk-kemiske er aktive i organismen”⁴²³, mislykkedes det dog i det store hele at finde fysiologiske forklaringer på de sygdomme, der karakteriseredes som nervelidelser:

”Uagtet Nervalægernes omhyggeligste Undersøgelse i Retning af dette Punkt, er det endnu ikke lykkedes at paavise nogen som helst væsentlig og konstant Afvigelse fra det normale, hverken i Nervesystemets Hovedcentre – Hjernen og Rygmarven – eller i de saakaldte perifere Nerver.”⁴²⁴

⁴²⁰ *Realisme og Realister* 1879. Cit efter Michelsen, *Synålejomfruen*, s. 74

⁴²¹ Se Michelsen 1989, s. 86 og Christian Graugaard og Preben Hertoft, ”Hjerne & Sexuel Afvigelse – historiske og moderne nedslag”, *Psyke og Logos*, 1997, 18, s. 435-456. Se også denne afh. s. 33ff

⁴²² E. Hæckel: *Skabelseshistorien fra et naturvidenskabeligt Standpunkt*, Kbh. 1877, s. 88

⁴²³ Emil du Bois-Reymond i et brev til Ernst Brücke i 1842. Cit. efter Olsen og Kjøppe, *Freuds psykoanalyse*, Kbh. 1986, s. 33

⁴²⁴ Berger 1890, s. 3. Se Knud Michelsen, *Synålejomfruen og lægevidenskabens menneskeopfattelse*, Kbh. 1989, s. 85; endvidere *Hospitalstidende*, 4. Rk. Bd. IV, Nr. 37, s. 902. Et foredrag af Poul la Cour fra 1886 er et godt eksempel på en kristent funderet diskussion af dette billede af mennesket. Trykt i L. Schrøder (udg.) *Nutids-spørgsmål belyste i tre foredrag ved efterårs mødet i Askov 1886*, Kbh. 1887, især s. 67

Et forsøg på at gøre psykiatrien landfast med den øvrige patologi blev gjort gennem frenologien, ifølge hvilken forskellige psykiske egenskaber var lokaliseret forskellige steder i hjerne.⁴²⁵ Fra frenologi er der en glidende overgang til fysisk antropologi.⁴²⁶ Det kunne derfor også lade sig gøre enten ved dissektion eller ved en nøje opmåling af hjerneskalen at finde de fysiske paralleller til psyken, mente man. Forsøget skulle i bogstaveligste forstand godtgøre eksistensen af fladpandede undermålere. Især Lombrosos kriminalistik havde vundet betydeligt terræn, selvom også den var genstand for kritik og diskussion.⁴²⁷

En anden tilflugtsmulighed for den materialistisk indstillede læge var behaviourismen, dvs. at enhver psykisk reaktion kan reduceres til sit fysiske udtryk:

”Tag hos den Rædselsslagne de legemlige Symptomer bort, lad hans Puls slaa roligt, hans Blik være livligt, hans Farve sund, hans Bevægelser raske og sikre, hans Tale kraftig, hans Tanker klare - hvad bliver der saa tilovers af hans Skræk?”⁴²⁸

Psykiatriens verdensbillede var endvidere udsat for voldsom kritik i offentligheden i halvfemsernes store psykiatridebat, hvor Knud Pontoppidan især stod for skud i forbindelse med nogle celebre indlæggelser på Københavns Kommunehospitals 6. afdeling.⁴²⁹

I praksis søgte lægerne bort fra fysiologiske forklaringer af de lettere nervøse lidelser, om end den elektriske opfattelse af nerverne blev fastholdt, idet man så elektrisering af patienten som anbefalet behandlingsmulighed (se nedenfor). Det diskuteredes nemlig meget, om neurasthenien var en funktionel lidelse eller en organisk. I populærlitteraturen

⁴²⁵ Det er ikke mit skøn, at frenologien slog særlig stærkt an i Danmark. De kendteste repræsentanter var Carl Otto (se s. 38. C.H. Bernard, der betegnede sig som elev af L.N. Fowler i London, udgav i 1889 *Phrenologisk Ledetraad*, hvor han bekender sig til darwinismen som livsanskuelse foruden bl.a. mesmerisme og clairvoyance. Sophus Schack udgav i 1859 *Portraitparalleller til Bevis for Ligheden mellem Mennesket og Dyret*, som vha. illustrationer ønsker at fremstille sin pointe, og hvori han også gør sig generelle betragtninger om fysiognomien. Værket var tilegnet F.C. Sibbern, der i 1849 havde udgivet *Om Forholdet imellem Sjæl og Legeme, saavel i Almindelighed som i phrenologisk, pathognomonisk, physiognomonisk og ethisk Henseende i Særdeleshed*

⁴²⁶ P.A. Erickson, ”Phrenology and Physical Anthropology: The George Combe Connection” *Current Anthropology* Vol. 18, 1, Mar. 1977, 92-93

⁴²⁷ Også Pontoppidan var på udkig efter abnorme personligheders ”Ydre Særpræg og Degenerationstegn” i en forelæsning i december 1894. Pontoppidan 1895, s. 63ff. I sin personlige redegørelse for halvfemsernes psykiatridebat forsvarede Pontoppidan Lombroso: Pontoppidan, *6te Afdelings Jammersminde*, Kbh. 1897, s. 36. Fr. Lange forholdt sig derimod mere skeptisk i sin disputats, *Om Arvelighedens Indflydelse i Sindsygdømmene*, Kbh. 1883, s. 11. Frederik (Fritz) Lange (1842-1907) bror til Carl L., Cand.med. 1870, kandidat på Oringe Sindsygehospital 1874, reservelæge sammesteds 1876, 1887 overlæge på det nyoprettede sindsygehospital i Middelfart. For en gennemgang af Lombroso se: Poul Duedahl ”Den fødte forbryder”, *Rubicon* (udg. Af Center for Historie, Odense Univ.), nr. 3, okt. 1998

⁴²⁸ C. Lange 1885, s. 62

⁴²⁹ Sagerne er udførligt refereret i Mogens Gradenwitz *Knud Pontoppidan og patienterne*, Kbh. 1985.

skelnedes der ikke, mens de fleste læger i tilslutning til Beard kaldte lidelsen funktionel.⁴³⁰ Begrebet ”funktionel lidelse” er i sig selv en restkategori, idet det dækker over lidelser, for hvilke der ikke kan findes organiske årsager. Som sådan har begrebet nærmest karakter af hjælpemhypotese, der skal opveje hovedhypotesens mangler.

Neurastheni som diagnose

Karin Johannisson skelner forholdsvis skarpt mellem neurastheni, nervøsitet, nervesvaghed, neuroser og dårlige nerver⁴³¹, men det er efter min mening ikke muligt at gøre, selv hvis man følger de medicinske autoriteter. En del af nervesvækkelsens store anvendelighed og popularitet beroede netop på dens relative og uafgjorte karakter. Diagnoseerne var utroligt brede, ofte sammenfaldende, og de relevante symptomer er i det hele meget diffuse vekslende over temaer som overfølsomhed, irritabilitet og svækkelse. Baginsky skrev:

”Ved Nervøsitet forstaar man en sygelig forøget Modtagelighed for Indtryk i Nervernes Endeapparater eller i et enkelt Endeapparat, altsaa f.Eks. Øret eller Øjet.”⁴³²

Carl Lange: ”Neurasthenien beror sandsynligvis paa Nutritionsforandringer i de nervøse Centralorganer; disse ere af lidet indgribende Natur, under et passende Regimen kommer Sygdommen sig i Almindelighed, om end Patienterne altid blive noget sensible og skrøbelige.”⁴³³

Paul Berger: ”Ved Nervesvækkelse (Neurastheni eller Nervøsitet) forstaar man en almindelig Svaghed, der udstrækker sig til hele Nervesystemet, og som kan være ledsaget af karakteristiske Symptomer, der dels direkte og dels indirekte staa i Forbindelse med dette.”⁴³⁴

Neurasthenien blev som klinisk spørgsmål i Danmark først og fremmest behandlet af Pontoppidan, der var blevet overlæge på sin afdeling i 1887. Sjette afdeling var blevet oprettet

⁴³⁰ *Hospitalstidende*, 2. Rk. VI, nr. 14, april 1879 og Pontoppidan passim

⁴³¹ Johannisson 1994, s. 146ff

⁴³² Baginsky s. 33

⁴³³ C. Lange i *Hospitalstidende*, 2. Rk. VI, nr. 14, april 1879, s. 274. Panum anfører i sin lægebog (2. udg. 1904), at nerverne hos overanstrengte lider under den deraf følgende slette ernæring. (s. 490); Peter Panum (1854-1935) cand.med. 1878, kandidat og reservemedikus ved Frederiks Hospital, tillige 1889-1921 læge ved Klampenborg Vandkuranstalt.

⁴³⁴ Paul Berger, *Om Nervesvækkelse*, Kjbh. 1890, s. 3

som psykiatrisk klinik i 1875. Som overlæge skulle Pontoppidan også forelæse for de medicinstuderende over emnet.⁴³⁵ Som de fleste andre nervelæger opremsede Pontoppidan en meget lang liste af symptomer i sin redegørelse for sygdommen.

Han brugte Beards definition – i modsætning til en fransk ”nervosisme” – og skelnede mellem den neurastheni, der stammer fra rygmærken, og den, der stammer fra hjernen. Som symptomer for cerebral neurastheni opremsede Pontoppidan slaphed, ømfindtlighed, koncentrationsbesvær, ”irritabel Forstemning”, ”sygelig Frygt”, søvnløshed, hovedpine, klaustrofobi, agorafobi etc. Særligt for den spinale neurastheni er rygmerter og muskelsitringer etc.⁴³⁶

Panum anførte i sin *Illustreret Lægebog* fra 1904 følgende symptomer:

”Symptomerne for Neurasthenien viser sig som en sygelig Paavirkelighed for Indtryk, der tidligere gled upaaagtede forbi, Ubetydeligheder forekomme som meget alvorlige, smaa Vanskeligheder vokse i Patienternes Tanker til uovervindelige Hindringer, der varsle Ulykke og Ruin. Han bliver heftig, opfarende og ser kun Verden som en Jammerdal. Eller han bliver vrøvlet, snakker frem og tilbage i det Uendelige uden at kunne tage en Bestemmelse og lever i en stadig Angst for kommende Ulykker. Stærke Sandseindtryk gjøre overdrevent Indtryk, Lyn og Torden indgyde ligefrem Rædsel. I øvrigt kan der optræde de mest forskjelligartede Symptomer. Nogle lide af Uoplagthed til alt aandeligt Arbejde, af Svimmelhed, Hovedsmerter, Følelse af Tryk oven i Hovedet, Ømhed af Hovedhuden, saa at f.Eks. Kammen volder en heftig Smerte ved at føres gennem Haaret, Søvnlen er urolig, styrker ikke og meget ofte er der en yderst pinlig Søvnløshed til Stede.”⁴³⁷

Den berlinske læge Paul Berger, hvis bog om Neurastheni blev oversat til dansk i 1890 mente, at sygdommen kunne ytre sig som agorafobi, klaustrofobi eller antropobi, svigtende ortografiske evner, koncentrationsbesvær, hukommelsessvigt, træthed, ufrivillig sædafgang, impotens, utidig rødmen, uregelmæssig puls, søvnløshed (og sovesyge), fordøjelsesbesvær, ømtålelighed såvel som følelsesløshed, ømfindtlighed for omslag i vejret, periodiske smerter i

⁴³⁵ Knud Pontoppidan, *Den kroniske Morfinisme*, Kbh. 1883 (Disputats); *Neurasthenien, Bidrag til Skildringen af vor Tids Nervøsitet*, Kbh. 1886 (3. oplag); *Den almindelige Diagnostik af Centralnervesystemets Sygdomme*, Kbh. 1887; *Fire Psykiatriske Foredrag*, Kbh. 1891; *Psykiatriske Forelæsninger og Studier*, Kbh. 1892; *Psykiatriske Forelæsninger og Studier*, Kbh. 1895.

⁴³⁶ Pontoppidan 1886, s. 16-26

⁴³⁷ P. Panum, *Illustreret Lægebog*, 2. udg. Kbh. 1904, s. 491

forskellige legemsdele, stemmesvigt og menstruationssmerter blandt andet.⁴³⁸ Hos Lange finder man følgende symptomkatalog:

”Ømhed af Ryggen, jagende, rykkende og borende Neuralgier, Palpitationer, Søvnløshed eller Døsighed, Hukommelsessvækkelse, mentel [!] Depression, Smerte i Nakke og Ryg, Forstyrrelser i Sansenervernes Omraade, Hyperæstesier og Anæstesier, lokale eller generelle, Ryk i Musklerne, Kulde af Extremiteterne, slet Ernæring af Haar og Huden, sexuel Svækkelse og Emissio spermæ samt Forstyrrelser i Digestionen. ... universel Kløe uden nogen Hudsygdum, Ømhed af Tænderne og Tandkødet, blussende Rødme, Uro, udtalt tremulerende Puls uden Hjertesygdom. Endvidere hidtil ukendte Idiosynkrasier mod Mad og Medicin, stærk Kildenhed, sygelig Trang til Stimulantia og Narkotika, Former af Angst saaledes Agorafobi, Astrofobi og Antrofobi (Frygt for Selskab).”⁴³⁹

Paolo Mantegazza opremsede, idet han fuldstændig tilsluttede sig Beard, over tre sider de mulige symptomer men indrømmede dog også, vanskelighederne ved at bruge så bred en definition og tyede i stedet til to tænkte eksempler på let og alvorlig nervøsitet. Han mente, at nervøsiteten var meget lettere at genkende i praksis end i teorien.⁴⁴⁰

Årsagerne til sygdommen var først og fremmest bylivet (se nedenfor) men også arvelighed nævnes ofte. Paul Berger anførte arvelighed, opdragelsen og undervisningen, ”Dilletantismen paa forskjellige Kunstromraader” herunder især klaverspil, hyppig kønsophidselse, herunder selvfølgelig ungdommens onani, bekymringer for aktiekursernes stigning og fald, kønssygdomme, barsel, misbrug af alkohol, morfin, kokain, fluesvamp eller hash.⁴⁴¹

Homoseksualitet som årsag og virkning

For mænd var især masturbation og/eller homoseksualitet betydningsfulde faktorer. Der var dog stor usikkerhed mht. årsag og virkning, dvs. om seksuelle udskejelser førte til dårlige

⁴³⁸ Berger 1890, s. 8-24.

⁴³⁹ *Hospitalstidende*, nr. 14, 1879, s. 271. Se også en tilsvarende liste i *Hospitalstidende*, 4. Rk., Bd. 4, nr. 37, s. 903ff og endvidere også *Hospitalstidende* 5. Rk, Bd. II, Nr. 43 (1909), s. 1377f. Wimmer 1909, s. 233ff har søvnforstyrrelser, hovedpine, svimmelhed, besvimelser, overømfindtlighed, paræstesier, diarréer, opkastninger, appetitmangel, afmagring, hjertebanken, stakåndethed, depression, pirrelighed, labilitet, energisvækkelse, selvmord, sen kønsmodning, hjernetræthed.

⁴⁴⁰ Paolo Mantegazza *Nervositetens Aarhundrede*, 1888, s. 7-21

⁴⁴¹ Berger 1890, s. 31-48

nerver eller vice versa. Homoseksualisme – hyppigt betegnet som omgængelse mod naturen – var en forbrydelse i sig selv men blev i denne periode også inkluderet i den såkaldte seksuelle patologi.⁴⁴² Fængselslægen Chr. Tryde mente, at onani var et resultat af de indsatte slette moral og at den førte til sindssygdom.⁴⁴³ Samtidig var der en klar tendens til at kategorisere homoseksualitet som en sygdom i nervesystemet. En person tiltalt for homoseksualitet forsvarede sig i 1907 med, at han ”var født ind i en meget nervøs Familie” og en anden anklaget i samme sag mente, at hans homoseksualitet skyldtes ”en Sygdom i mit Nervesystem, der trænger til fuldstændig Ro og Hvile.”⁴⁴⁴ I tilslutning til sin tids autoritative seksualpatologi, Krafft-Ebings *Psychopathie Sexualis*, 1886, kunne den lundensiske professor Seved Ribbing (1845-1921) ikke værgе sig for den tanke, ”at dette Fænomen i det moderne sociale Kulturliv staa i Sammenhæng med de sidste Generationers overhaandtagende Nervøsitet paa en saadan Maade, at Forholdene opamme nervøst disponerede Individider, forcere Kjønslivet, paaskynde sexuel Misbrug og føre til perverse, seksuelle Skridt ved fortsat Lystenhed eller formindsket Potens.”⁴⁴⁵

Fængselslægen og psykiateren Christian Geill mente, at seksuelle afvigelser, hvortil masturbation såvel som homoseksualitet hørte, byggede på en degenerativ neuropathisk basis (neurastheni, hysteri og epilepsi). Geill anførte, at seksualdriften kunne være medfødt, men også at denne kunne erhverves, og udpegede opdragelsesanstalter og pigepensionater som arnestedet for smittens udbredelse.

Geill skrev, at overgangen fra ”Masturbation til mutuel Masturbation” ikke syntes at være svær, ”og ved det iforvejen neurastheniske og ved Masturbation endnu mere neurasthenisk blevne Individ skal der da ret let kunne indtræde en Svækkelse af de heterosexuale Tilbøjeligheder” med risiko for at patienten fuldstændig bukker under for homoseksualitet.⁴⁴⁶ Følgende er Geills beskrivelse af et typisk tilfælde af en neurasthenisk forbryder:

⁴⁴² En omfattende diskussion af homoseksualiteten som forbrydelse, sygdom og som kultur findes i Wilhelm von Rosens disputats, *Månens Kulør*, Kbh. 1993. Perioden 1866-1912 er behandlet s. 655ff

⁴⁴³ Se Peter Scharff Smith, ”Moralske Hospitaller” – *Det moderne fængselsvæsens gennembrud internationalt og i Danmark ca. 1770-1870*, ph.d.afhandling, Inst. for Historie, Kbh. 2002, hvor Chr. Trydes bog om *Cellestraffens Indvirkning paa Forbrydernes mentelle Sundbedstilstand*, 1871, omtales uddybende s. 212ff

⁴⁴⁴ Von Rosen, *Månens Kulør*, s. 753 og 756

⁴⁴⁵ Seved Ribbing: *Om den seksuelle Hygiejne og nogle af dens ethiske Konsekvenser*, Kbh. 1889, s. 133. Cit efter W. von Rosen, *Månens Kulør*, Kbh. 1993, s. 668

⁴⁴⁶ Geill i *Ugeskrift for Læger*, nr. 31 1893, s. 471, 474, 494 og 500. Geill gennemgår i sin fortsatte artikel (nr. 27-33, 1893) ”Læren om Psychopathia sexualis og dens retsmedicinske Betydning”. Cf. von Rosen, *Månens Kulør*, 1993, s. 670

”En 33aarig Arbejdsmand, som tidligere havde været straffet for Forsøg paa Omgængelse mod Naturen og nu idømtes 8 [dage på vand og brød] for Bedrageri, var ... i 16 Aars Alderen af en anden bleven forført til Masturbation, og hans Kønndrift var i 17-18 Aars Alderen meget voldsom. Dette i Forbindelse med Overanstrengelse, for lidt Nattesøvn og daarlig Romanlæsning var efter hans egen Mening Aarsag i, at han da gennemgik Melankoli.”⁴⁴⁷

Omgængelse eller utugt mod naturen var den oprindeligt juridiske betegnelse for alt andet end vaginalt samleje, dvs. ikke blot homoseksualitet men også sodomi, pædofili, oralsex osv.

Betegnelsen ændrede betydning omkring århundredeskiftet. Geill foreslog med henvisning til Krafft-Ebing, at betegnelsen ikke længere blev brugt om homoseksuel omgang efter gensidig samtykke mellem individer over 16-18 år. På grund af homoseksualitetens sygdomskarakter – hvad enten den var medfødt eller påført ved smitte – skulle homoseksuelle snarere ynkes end mødes med foragt, og Geill foreslog sågar at legalisere homoseksuelle forbindelser mellem voksne.⁴⁴⁸

Alexander Friedenreich anførte, at ”navnlig tidlig, hyppig og langvarig Onani har en skadelig Virkning på Nervesystemet og kan frembringe Neurastheniske Tilstande.” Han mente dog også, at onani ikke var så farligt som almindelig antaget og at frygten for rygmarvstæring som følge af onani i sig selv kunne føre til hypokondrisk forårsaget melankoli.⁴⁴⁹

Risikogrupper

Der herskede omtrent lige så stor variation i definitionen af risikogrupper som om symptomer. En finsk læge, professor Holsti, mente på den første nordiske Kongres for indvortes medicin i 1896, at de ”dannede Klasser” næppe var mere angrebne end andre, men at kvinder var mere udsatte på samme måde som ugifte var i større risiko end de gifte.⁴⁵⁰ Det er tydeligt, at det blev betragtet som sundhedsmæssigt uansvarlig for ugifte kvinder at ville tage en uddannelse. Pelman gjorde sig umage med at gengive arbejdsløshedstallene for

⁴⁴⁷ Christian Geill, *Kriminalantropologiske Studier over Danske Forbrydere*, Kbh. 1906. C. Geill (1860-1938) var bl.a. fængselslæge i Kbh. og overlæge på sindssygehospitalet i Viborg, foruden medlem af retslægerådet 1909-29. Se Lene Koch, *Tvangsterilisation*, Kbh. 2000, s. 41ff.

⁴⁴⁸ *Ugeskrift for Læger*, nr. 33 1893, s. 501

⁴⁴⁹ A. Friedenreich, *Kortfattet, speciel Psykiatri*, Kbh. 1901, s. 20. Alexander Friedenreich (1849-1932) var psykiater, dr.med. på en neurologisk afhandling i 1879. Han efterfulgte Pontoppidan som overlæge på 6. afdeling ved dennes afgang i 1898.

⁴⁵⁰ *Hospitalstidende*, 4. Rk., Bd. 4, nr. 37, s. 903

lærerinder i Tyskland og Frankrig med den underforståede pointe, at intellektuel overanstrengelse af kvinder dels var sundhedsskadeligt og dels unyttigt.⁴⁵¹ Bergers ovenfor nævnte udfald mod klaverspil kan kun være rettet mod tidens spillelærerinder med samme pointe som Pelmans i tankerne.⁴⁵² Kvinder blev anset som mere følsomme – dvs. sårbare – end mænd, hvilket gav sig udtryk i hysteri. Hysteri – afledt af det græske ord for livmoder – var oprindeligt en kvindesygdom, men henimod slutningen af det 19. århundrede blev diagnosen dog udbredt til også at omfatte mænd, der udgjorde op med en trediedel af patienterne.⁴⁵³ Neurastheni derimod var ikke i udgangspunktet en kønsspecifik sygdom og var på sin vis en mere ”moderne” diagnose, der ligeberettigede kønnene.

I diskussionen af Holstis indlæg hævdede en distriktslæge Hansen, at han fandt mange neurastenikere blandt den lokale fiskerbefolkning, der levede af hårdt sæsonarbejde, og en svensk læge, Henschen, anførte, at sygdommen var meget udbredt i Dalarna, hvilket blev bekræftet af den norske læge, Bagger, der havde praktiseret i den tilstødende norske landsdel.⁴⁵⁴ Selvfølgelig mente mange i tilslutning til Beard, at især amerikanerne var hårdt ramt:

”denne sygdom [Neurasthenien], der skyldes den nyere Tids rastløse og overdrevne Hjernearbejde og andre Konsekvenser af Civilisationens Udbredelse, [optræder intetsteds] saa hyppigt i sine udtalte Former som i Amerika.”⁴⁵⁵

Generelt blev sygdommen knyttet til de professioner, der havde nærmest tilknytning til moderne teknologi, såsom typografer, telegrafistinder, telefonistinder osv.⁴⁵⁶ Jernbanearbejdere var også meget udsat, og den særlige forklaring, der blev givet i den sammenhæng var, at de rystelser, som de i sandhed meget dårligt affjedrede togvogne

⁴⁵¹ Pelman 1889, s. 40ff. Johannisson 1994 behandler kvindespørgsmålet in extenso.

⁴⁵² Samme holdning til kvinders ønsker om at blive kunstnerinder har Paolo Mantegazza *Nervositetens Aarhundrede*, 1888, s. 67

⁴⁵³ Møllerhøj 2000, s. 21ff. Bl.a. Pontoppidan mente, at mandlige hysterikere ikke nødvendigvis havde et kvindagtigt præg. Samme s. 72-3. Se også Møllerhøj 2002, s. 87. Herman Bang var indlagt på Kommunehospitalets 6. afdeling i oktober 1891 med diagnosen *hysteria*. Bang gav et billede af Pontoppidan i *Ludvigsbakke*. Omtales uddybende i Gradenwitz 1985

⁴⁵⁴ *Hospitalstidende*, 4. Rk., Bd. 4, nr. 37, s. 905

⁴⁵⁵ C. Lange, omtale af Beards artikel ”nervous exhaustion” i *Hospitalstidende*, 2. Rk., VI, Nr. 14, april 1879, s. 271. Se også Pelman s. 12

⁴⁵⁶ Se Radkau s. 222 og Wimmer 1906, s. 87. K.K. Steincke mente om det ”produktive Arbejde” at ”den stigende tekniske Udvikling, Arbejdsdelingen og Frembringelsens Intensitet stiller større og større Krav til sine Udøveres Nerver” *Socialisten*, nr. 9, marts 1921, s. 155. Arbejderklassen var altså udsat.

medførte, satte sig som en ”spinalirritation” og at den deraf følgende ”jernbanerygmarv” var den direkte fysiologiske forudsætning for nervelidelserne.⁴⁵⁷

Behandlingen

Sygdommens behandling måtte iflg. Pontoppidan nøje afpasses den enkelte patient, der skulle have ro og ikke plages med ”Adspredelser”. ”Et regelmæssigt Liv hos rolige Folk paa Landet” eller på en kuranstalt anbefaledes: ”Bade, Gymnastik, Elektricitet, Massage” eller ligefrem absolut ”Fritagelse for al Muskulanstrængelse”, isolation fra al sindsbevægelse, massage, ”elektrisk Excitation af Musklerne” og en overernæring af patienten i henhold til Weir Mitchells metode.⁴⁵⁸ De elektriske behandlinger kunne bestå i lokale elektriske påvirkninger af fx kønsdelene.⁴⁵⁹

Forebyggelse og behandling bestod ifølge Berger i at undgå ægteskab med arveligt disponerede, at udføre legemsøvelser, (dog ikke sådanne, der medfører stadig gnidning af genitalierne), og ”hvad der navnlig har Betydning for de lavere Klassers Vedkommende” at undgå læsning af Biblen, ”der ved uforsigtigt Valg paa sine Steder kunne frembyde utugtige Antydninger.” Berger havde mange anbefalinger til diæt, men mente dog i modsætning til Beard, at fedt var skadeligt. Øl, navnlig porter, kunne være et fortrinligt søvndyssende middel, og badekure anbefaledes. Den store mængde symptomer ledte også Berger til den generelle anbefaling at tage udgangspunkt i den enkelte patients situation. Man kunne anvende elektrisering ved påvirkning med konstante galvaniske eller periodiske faradiske strømme af centralnervesystemet eller i elektriske bade, massage, fedekur (den Weir-Mitchell’ske kur), hypnotisme osv.⁴⁶⁰ En anden af de oversatte læge, Dr. Adolf Baginsky, anbefalede som behandling:

⁴⁵⁷ Se Pontoppidan 1886, s. 17 eller årsberetningen for Silkeborg Vandkuranstalt 1916, hvor en patient er indlagt med ”railway-spine”. Se også Radkau 1998, s. 49. På Klampenborg Bad har der også været enkelte patienter med den diagnose. Se Berthelsen, 1895, s. 23. Endvidere citatet af Max Nordau nedenfor s. 175.

⁴⁵⁸ Pontoppidan 1886, s. 30-32. Silas Weir Mitchell fra Philadelphia havde udviklet sin metode ved at behandle veteraner fra den amerikanske borgerkrig. Den bestod i en fedekur, fuldkommen ro og isolation fra den vanlige omgangskreds. Se Sicherman 1977, s. 49f og Showalter 1985, s. 138-39

⁴⁵⁹ ”Af Neurastheniens Symptomer er det særlig Søvnløsheden og Impotensen, som kræver vor Hjælp. Saafremt Impotensen ikke skyldes organiske Affektioner, Spermatorrhe o.s.v., skal man her særligt stole paa den lokale elektriske Behandling. Den bringes særlig i Anvendelse paa Rygmarvens nederste Del, idet Anoden, den store Eletrode, anbringes direkte paa den øverste Del af Lændepartiet, medens Kathoden appliceres enten stabilt eller labilt langs Sædstrengen fra Annul. ingvin. nedad. Hermed kan forbindes faradisk Pensling af hele Genitalregionen. Endvidere kan man applicere den ene Elektrode, Kathoden, i Rectum, den anden derimod paa Os sacrum eller i Perinæum.” *Ugeskrift for Læger* nr. 24, 19. okt. 1889, s. 443. Seancen beskrives som virkningsfuld om end meget ubehagelig og smertefuld.

⁴⁶⁰ Berger 1890, s. 57-84

”Vi vil kun indskrænke os til at antyde, at en god, let fordøjelig Kost, afpasset efter den enkeltes Appetit og Fordøjelsesevne, Ophold i frisk Luft, Nydelse af smaa Kvanta god Portvin og Rødvin, godt Øl, kort sagt en styrkende Diæt er de bedste Midler til Helbredelse. Hvor vidt denne kan lettes og skride raskere frem ved Behandling ved Medikamenter, saasom Jærn og Chinin, maa altid overlades til Lægens Skøn.”⁴⁶¹

Panum, der i mange år var tilknyttet vandkuranstalten i Klampenborg, anbefalede ikke overraskende også et kurophold som behandling:

”Det kan ikke nytte at fylde nervøse Patienter med Medikamenter (Jern, Chinin, Vin, Mineralvande ell. Lign.) at pine dem med kolde Doucher, Bade o.lign., naar de i øvrigt vedblive at leve som hidtil. Hovedsagen er en fornuftig Ordning af hele Levemaaden. Bedst er det, at Patienten i længere Tid helt rives bort fra de Forhold, der have været Anledning til Nervesvækkelsen. ... Foruden nævnte Fjernelse fra Forretninger ere Hovedmidlerne god, nærende letfordøjelig Kost, Varme og ren Luft. Derfor er et længere Ophold paa en luntbeliggende, solbeskinnet Kuranstalt, hvor Kosten er god, kraftig og letfordøjelig, hvor der er Adgang til smukke Spadseretoure, og helst hvor der er Mulighed for en passende Vandkurbehandling (med varme Badeformer, thi kolde taale Nervøse ikke) af Betydning. Det er et Fejlgreb at sende Nervøse til Steder, der er rige paa Forlystelser, da disse anstrænge, medens Ro for nervøse Patienter er Hovedsagen, - at de kjede sig er ikke skadelig, snarere gavnligt.”⁴⁶²

Der har altså hersket almindelig enighed om, at den rigtige behandling har været adfærdsterapi snarere end medicinsk behandling.⁴⁶³ At kurere neurasthenipatienter med indsprøjtninger af hjernemasse fra sunde dyr blev ganske vist foreslået af en dr. Babes i Bukarest men synes ikke at have vundet yderligere udbredelse.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Baginsky 1887, s. 42

⁴⁶² Panum 1904, s. 491-2. I overensstemmelse med denne anbefaling kunne stiftslæge ved Vallø Stift, O.M. Giersing i sin bog om *Italiens og Sydens Vinterklima*, Kbh. 1872, s. 87, anbefale enhver med svækket nervevirksomhed at rejse til Italien om vinteren, dog bør de undgå Pisa og Rom. Hysterikere bør derimod holde sig fra Syden. (s. 107-8) Wimmer anbefaler indførelsen af sanatorier, hvor regelmæssigt og let legemligt arbejde skulle være en væsentlig del af kuren sammen med en ”Disciplinering” og ”Avelse til Selvtugt”. ”Paa Sanatoriet skal de lære at gaa i Række og Geled” Wimmer 1906, s. 123. Se også Wimmer 1909 s. 260, hvor han taler om disciplineringsens nødvendighed.

⁴⁶³ ”Et længere Ophold i god Bjærgluft paa et Sted, hvor dog Barometerstanden ikke maa være altfor lav, plejer i Reglen at være gavnlig for Neurasthenikerne. ... Det er en Kjendsgerning, at man med indvortes Midler ikke udretter noget mod Neurasthenien.” *Ugeskrift for Læger* nr. 24, 19. okt. 1889, s. 443

⁴⁶⁴ ”Weitere Mittheilungen über die Behandlung der Neurasthenie, Melancholie und genuinen Epilepsie mittelst

Pontoppidans og hans samtidige kollegers optagethed af neurasthenien og dens udbredelse⁴⁶⁵ skyldtes ikke, at et stort antal patienter med den diagnose blev indlagt på hans afdeling.⁴⁶⁶ En gennemgang af årsberetningerne for 6. afdeling 1875-1918 viser, at det var en meget lille patientgruppe sammenlignet med epileptikere, alkoholikere eller hysterikere for den sags skyld. Det skal selvfølgelig bemærkes, at patientjournaler og den statistik, man måtte udlede af dem, er et kildemateriale, som man kun kan fortolke med stor usikkerhed. Jette Møllerhøj har ganske overbevisende i sit speciale fra Århus Universitet, 2000, *Hysteriens historie i Danmark 1875-1918*, som bl.a. er en gennemgang af journalerne fra 6. afdeling, vist hvor uklar den psykiatriske diagnostik var, og at de givne diagnoser var samlebetegnelser for et vidt og varierende spektrum af symptomer.⁴⁶⁷ Den diagnose, der tilfældigvis blev nedfældet til statistikken siger altså mindre om den enkelte patient og noget mere om lægen.

Indtil 1892 var der på intet tidspunkt mere end 15 patienter med 'Nervosismus', 'Neurastheni' eller 'Nervositas' ud af et årligt antal patienter på mere end 1000. I halvfemserne steg det samlede antal patienter og i 1898 var 36 ud af 1785 patienter indlagt med en af de nævnte diagnoser. I forhold hertil var der fx mindst dobbelt og hyppigst fire gange så mange hysterikere. Op mod halvdelen af alle patienter var indlagt med delirium tremens og/eller andre alkoholrelaterede lidelser.⁴⁶⁸ Indtil 1918, da min gennemgang af årsberetningerne slutter, er det højeste antal nervøse patienter i et enkelt år 39 ud af i alt 2573 patienter (1915).⁴⁶⁹

Fra 6. afdeling blev der visiteret til øvrige sindssygeanstalter, herunder navnlig Skt. Hans hospital i Roskilde, der tilhørte – og tilhører – Københavns Kommune. En stikprøveundersøgelse af årsberetningerne herfra viser, at kun meget få af de nervøse

Injectionen normaler Nervensubstanz", *Deutsche med. Wochenschrift* 1893, s. 279. Ref. Efter Fr. Hallager, *Epilepsiens og Epileptikernes Behandling*, Kbh. 1897, s. 14

⁴⁶⁵ Som fx af H.S. Kaarsberg i *Ugeskrift for Læger*, 4. Rk., XIX, nr. 10 16. Feb. 1889, s 186. Hans S. Kaarsberg (1854-1929) cand.med. 1880, kandidat på Kommunehospitalet, dr.med. 1889, 1899 distriktslæge i Sorø og læge ved Amtssygehuset og Sindssygeanstalten. Omfattende skøn- og faglitterært forfatterskab inkl. mange rejsebøger.

⁴⁶⁶ Der fandtes i perioden 1882-1890 en Poliklinik for 'Nervesygdomme og deres elektriske Behandling' ved Kommunehospitalet, men der vides umiddelbart ikke meget om den. Nielsen og Tscherning (udg.) *Københavns Kommunehospital 1863-1913*, Kbh. 1913, s. 120. Roen og luftforandring var afgørende: "Derfor passe Pensionater for Nervesvage, fra hvilke egentlige Sindssyge ere udelukkede, meget godt for Neurasthenikere." *Ugeskrift for Læger* nr. 24, 19. okt. 1889, s. 442

⁴⁶⁷ Se også Jette Møllerhøj, "Hysteri for Freud", *Den jyske Historiker*, nr. 96, 2002, s. 78-107

⁴⁶⁸ Alkohol har naturligvis en vigtig betydning også for nervøsiteten. Paolo Mantegazza *Nervøsitetens Aarhundrede*, 1888, s. 34f tegner sig for det ikke ganske modsigelsesfrie synspunkt, at det stigende alkoholforbrug var årsag til nervøsitet, samtidig med at nervøsiteten i sig selv medførte ringere tolerance over for alkohol og at det stigende antal afholdsforeninger derfor også var et tegn på nervøsitet. Samtidig forsøger de nervøse at dæmpe deres nervøsitet netop med alkohol. Det samme gør sig iflg. Mantegazza også gældende for andre rusmidler.

⁴⁶⁹ Beretningerne fra Københavns Kommunehospital (inkl. forskellige andre hospitaler) 1875-1918 blev offentliggjort som særskilte småtryk. (Det Kongelige Bibliotek)

patienter er havnet her. August Wimmer, reservelæge ved 6. afdeling, gjorde sig omkring århundredeskiftet ganske vist til talsmand for oprettelsen af folkesanatorier for nervesvage med tyske anstalter som forbillede men uden held.⁴⁷⁰

Denne konklusion – altså at neurasthenien spillede en meget lille rolle i den kliniske psykiatri – modsiger Karin Johannisson, der for Sveriges vedkommende ser en konstant stigning i antallet af neurastheniske tilfælde fra 1890 til 1920 baseret på Sveriges officielle statistik (Hälso- og sjukvården) fra ca. 200 i 1891, da diagnosen indføres, til ca. 1700 i 1920.⁴⁷¹ Forskellen mellem Sverige og Danmark kan hænge sammen med, at diagnosen forblev diffus og at den kan være anvendt anderledes i Sverige.

Johannisson anfører dog også, at sygdommen især spillede en stor rolle for kurstederne og de private nerveklinikker og meget taler for, at det forholder sig på samme måde med danske kursteder, ikke mindst fordi lægerne næsten entydigt anbefaler ro og fred som den bedste behandling.⁴⁷²

I årsberetningerne for Silkeborg Vandkuranstalt⁴⁷³ (grundl. 1883) fremgår det, at nervelidelser – her forstået i bredest mulige forstand, dvs. inkl. bl.a. neuralgier – udgjorde en væsentlig del af anstaltens kundegrundlag.

Nervesygdommenes andel af samlede antal patienter under de forskellige overlæger (nævnt i parentes):⁴⁷⁴

	Mænd	Kvinder
1883-1906 (Klee)	47,7	49,0
1906-15 (E. Faber)	33,5	37,7
1916-32 (A. Faber)	29,4	26,7
1933-42 (Portman)	16,9	16,9

⁴⁷⁰ A. Wimmer, ”Om Folkesanatorier for Nervesvage” *Nordisk Tidsskrift for Terapi*, 1906 Vol. IV, Hft. 3-4, 79-89 og 117-126, og igen i samme tidsskrift fra 1908, s. 129-144

⁴⁷¹ Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten*, s. 144

⁴⁷² Se fx Erik E. Faber, ”Silkeborg Vandkuranstalt som Kursted”, *Ugeskrift for Læger*, 1907, s. 390-403, hvor stedets ro og fred fremhæves som positivt for neurasthenipatienter. S. 401

⁴⁷³ Fr. E. Klee, ”Beskrivelse af og Beretning om Silkeborg Vandkuranstalt i 1883”, *Hospitalstidende* 1884, 3. Rk. Bd. 2, s. 249-257. Øvrige årsberetninger fra 1883 af Klee, fra 1907 af E. Faber, fra 1916 A. Faber og fra 1934 A. Portman i Det kongelige Biblioteks småtryksafdeling med enkelte manglende årgange. Se også beretning af Klee i *Ugeskrift for Læger*, 4. R. XXV, nr. 36, juni 1892. s. 549-554 og 571-581. Generel beskrivelse af anstaltens historie, se Tove Hansen, *Silkeborg Vandkuranstalt 1883-1942* Upubl. Speciale, Århus Universitet 1993

⁴⁷⁴ efter Tove Hansen, *Silkeborg Vandkuranstalt 1883-1942* Upubl. Speciale, Århus Universitet 1993, s. 76

Af nervelidelserne var neurasthenien den hyppigst forekommende, mens hysterikernes antal var meget ringe. I perioden 1883-1941 behandlede hvert år betydeligt flere neurasthenikere end hysterikere. En tabel med fem års interval giver et indtryk af udviklingen i Silkeborg:

År	antal nervøse og neurasthenikere	kurgæster i alt
1886	30	111
1891	36	162
1896	47	233
1901	41	198
1907 ⁴⁷⁵	43	234
1911	58	247
1916	53 (53) ⁴⁷⁶	308
1921	48 (10)	335
1926	30 (10)	363
1930 ⁴⁷⁷	14 (6)	365
1936	8 (11)	486
1941	7 (10)	411

Som man kan se stiger det samlede antal gæster støt gennem årene. De første 20 år af anstaltens virksomhed udgjorde neurasthenikerne lige knap en femtedel af det samlede antal kurgæster (19,3%). 1904-13 ser billedet ligedan ud med 18,7 %. Tager man perioden 1910-19 er andelen fortløbende knap en femtedel (19,0%), hvorimod den i perioden 1921-30 falder til 7%, og det sker vel at mærke under samme overlæge (A. Faber 1916-30). 1934- 1941 er andelen faldet til 3%. Tallene gælder for kurgæster med hoveddiagnose neurastheni/nervosismus/nervøsitet.

Den moderne storby

Et afgørende punkt i nervøsitetsdiskursen var dens evne til at sætte ord på livet i en moderne storby, hvor livet leves ”i denne uophørlige Travlhed, i dette Bulder og Virvar af

⁴⁷⁵ Årsberetning fra 1906 foreligger ikke

⁴⁷⁶ Tallet i parentes angiver antallet af øvrige kurgæster med symptomer på nervøsitet/neurastheni men med en anden hoveddiagnose.

Dampmaskiner og Telefontraade, i dette blændende elektriske Lys, som udfordrer Solen og gjør Natten til Dag med ny Travlhed, uden Rast og uden Skumring.”⁴⁷⁸

Københavns historie beskrives oftest i et økonomisk eller æstetisk perspektiv, sjældnere i et kulturhistorisk. Kulturhistorie skal ikke forstås som historien om den københavnske (fin)kultur, der er beskrevet til overflod men snarere som en beskrivelse af den kultur, der lå til grund for samfundets måde at være samfund på – hvordan (almindelige) mennesker gør sig verden begribelig.⁴⁷⁹

Karin Lützens værk om sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København er et af de få eksempler på en kulturhistorisk københavnerhistorie.⁴⁸⁰ Lützens udgangspunkt er kampen for kvinders og homoseksuelles rettigheder. Hun betragter kønnet som en social konstruktion. Særligt frugtbar er hendes perspektiv i diskussionen af den legale prostitutions historie, der befinder sig et sted mellem kvinders behov for at blive anerkendt som selverhvervende, selve institutionens kønsundertrykkende karakter og myndighedernes trang til at kontrollere og skjule denne moralske slamkiste.

Lützen viser bl.a. hvordan der foregår en ivrig byttehandel af metaforer mellem det (kirkeligt) moralske område og velgørhedsarbejdet. Hun genopfrisker klasseperspektivet, og beskriver, hvordan især middelklassens borgerlige familieideal – hjemmegående husmor, rene negle og hænderne over dynen – var model for privat og offentlig forsorg under Københavns vækst. Der indrettedes ikke institutioner for sociale tilfælde men ”hjem”, der bestyredes af ledere, hvis rolle blev defineret som om de var husmødre eller –fædre. Disciplineringen fandt sted ikke blot som opdragelse men som gennemførelse af en moralsk hygiejne, og resultatet var en undertrykkelse af de aparte former for liv.

Mens Lützen behandler disciplinerings- og undertrykkelsesperspektivet, lægger hun ikke så megen vægt på storbylivets frisættende sider. I 1993 forsvarede Wilhelm von Rosen sin disputats om dansk bøssehistorie, der demonstrerer Foucaults essentialiserings- eller medikaliseringstese på det danske materiale.⁴⁸¹ Før sidste halvdel af det 19. årh. eksisterede der ingen homoseksuelle med en egen ”bøsse-identitet” og ”-kultur”, men kun

⁴⁷⁷ Årsberetning fra 1931 foreligger ikke.

⁴⁷⁸ Paolo Mantegazza *Nervositetens Aarhundrede*, 1888, s. 59-60. Frode Sadolin, *Nervehelse*, Kbh. 1908, understreger tidspressets uheldige indvirkning, opfordrer til rigelig søvn og kalder derfor vækkeuret en ”hjernehygiejnisk uting”, s. 58.

⁴⁷⁹ En diskussion af begrebet kulturhistorie findes hos Palle O. Christiansen, *Kulturhistorie som opposition*, Kbh. 2000, her specielt s. 190ff

⁴⁸⁰ Karin Lützen, *Byen tammes – Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, Kbh. 1998

⁴⁸¹ Wilhelm von Rosen, *Månens keulor – Studier i dansk bøssehistorie 1628 – 1912*, Kbh. 1993

homoseksuel adfærd, omtalt som ”omgængelse mod naturen”. Med introduktionen af seksualiteten som en del af patologien (Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis*, 1886) blev homoseksualitet ikke længere så meget et spørgsmål om moral eller jura som om medicin. Samtidig med denne afkriminalisering skete der en essentialisering, dvs. at det homoseksuelle ved et menneske blev betragtet som en – oftest medfødt – del af hans karakter, og den moderne bøsse som type var blevet til med Herman Bang som det mest fremragende eksempel. Pointen i denne sammenhæng er, at bøssen som type kun kan trives i en storby, fordi kun i en storby er den anonyme eksistens mulig. Derfor er von Rosens disputats først og fremmest en københavnerhistorie. København viste sin ordens eksklusivitet ved at bøsserne blev udelukket af det gode selskab, men byen gjorde det også muligt at skabe en parallel bøssekultur baseret på byens mulighed for at leve skjult. Der er altså i den kategorisering, som homoseksuelle blev genstand for, også en frihed til at være netop homoseksuelle. Det er denne medikaliseringens dobbelthed, der også gælder for de nervesyge.

Diagnosen neurastheni var simpelthen for god til at lægerne fik lov til at beholde den for sig selv, og de mistede kontrollen over diskursen. De forsøgte at fastholde sygdommen som et klinisk begreb, men stødte på to problemer. Dels havde de som ovenfor beskrevet selv store vanskeligheder med at fastholde en bare nogenlunde klar definition af sygdommens årsager, symptomer og behandling, dels stod mange andre end lægerne klar til at bruge begrebet. Lægerne klagede over, at nervøsitet blev brugt i flæng af lægmænd uden den fornødne indsigt i medicin.⁴⁸² Et tredje forhold er det, at lægerne i deres definition af sygdommen og især dens årsager bevægede sig langt ind på kulturkritikkens område. Her spillede kritikken af storbyeksistensen en afgørende rolle:

”Med de store byers stadig øgende vekst tiltager livets hastverk; og storbyens levesæt, saa tiltalende og opmuntrende det i mange retninger er, forbruger nervekraften i en forfærdelig grad.”⁴⁸³

Selvom der faktisk forelå undersøgelser, der viste, at landboudommen var lige så degenererede som de formodede hårdest ramte byboere, anfægtede det ikke lysten til at gøre storbylivet til den fremmeste årsag.⁴⁸⁴

⁴⁸² Se fx Pelman 1889, s. 1 eller Baginsky 1887, s. 29, eller Hans S. Kaarsberg ”Slægtens Degeneration” *Ugeskrift for Læger*, 4de Ræk, XIX, nr. 10, 16. februar 1889, s. 186 og samme i *Tilskueren* 1891, s. 844

⁴⁸³ Pelman 1889, s. 12. P.L. Panums forelæsninger over *Nervephysiologien*, Kbh. 1867, er helt uden henvisninger til samfundspåvirkningen. Han udtaler sig positivt om frenologien som princip men afviser dens påståede praktiske resultater, s. 212

Det var tydeligvis meget svært for medicinerne at løsrive sig fra deres egen tids opfattelse af køn, social korrekt adfærd og moralitet. Bl.a. Knud Michelsen har i sin oversigt over sindssygdommens historie i det 19. århundrede gjort den iagttagelse, at der er et indbygget paradoks i psykiatrien: den forsøger som videnskab at være værdi- og moralfri, men netop fordi den kun behandler dem, der af samfundet betragtes som unormale (umoralske), sniger moralen sig ind ad bagdøren.⁴⁸⁵

Panums indledning til artiklen om nervøsitet i *Illustreret Lægebog* fra 1904 har nærmest karakter af en kulturkritik. Man lægger i øvrigt mærke til, at mens cyklismen for adskillige andre læger som englænderen Benjamin Ward Richardson eller tyskeren Eduard Bertz⁴⁸⁶ var en del af løsningen snarere end problemet, blev den hos Panum placeret i samme skadelige modernitetskategori som jernbanen og telegrafene:

”Medens ’i gamle Dage’ Folk ’tog den med Ro’, og Livet gled stille og fredeligt hen for flittige og paapasselige Mennesker, er Livet i Nutiden med dens Jernbaner, Cykler, Telegraf og Telefon en uafbrudt Kamp for Tilværelsen, den Ene ’spænder Ben’ for den Anden, Ingen har Tid til at Vente, der maa stadigt arbejdes med fuld Kraft. Kvinderne, som ere særligt disponerede for Nervøsitet, søge at fortrænge Mændene, hvilket kaldes at blive ’ligestillet med Manden’, de have ikke Tid til at gaa samme Skole igjennem som han, f.Eks. som Lærlinge o.lign., det gjælder om hurtigt at naa frem til Maalet: at tjene Penge. Deres Legeme, som mindre kan udholde Overanstrengelse end Mændenes, bukker da ofte under, ...”⁴⁸⁷

Også Pontoppidan gjorde storbyen ansvarlig for sygdommens stigende udbredelse. I en forelæsning for medicinstuderende anskueliggjorde han det nervøse menneskes situation med et billede af København i det, som en senere slægt lærte at kende som myldretid:

⁴⁸⁴ Som omtalt af Kaarsberg i *Tilskueren*, 1891, s. 841ff. Rollin H. Burr kunne i ”A Statistical Study of Patients Admitted at the Connecticut Hospital for Insane from the Years 1868 to 1901”, *Publications of the American Statistical Association*, Vol. 8, Issue 62, 1903, s. 320, rent ud konstatere at neurastheni var markant mere fremherskende på landet. Frode Sadolin, *Nervehelse*, Kbh. 1908 betragter de halvårligt skiftende lejemaal i storbyerne som en helbredsrisiko: ”Bofastheden er en af årsagerne til, at landboerne er folkets marv.” s. 66, og videre: ”Den rigtig grundmurede og urokkelige nervehelse finder man kun hos dem, der lever på landet og har legemligt arbejde som deres fædre før dem.” s. 81. (FS skrev substantiver med småt i en bevidst afstandstagen til den tyske sprogpåvirkning.)

⁴⁸⁵ Knud Michelsen, *Synalejomfruen og lægevidenskabens menneskeopfattelse*, Kbh. 1989, s. 90-1

⁴⁸⁶ *Philosophie des Fabrrads*, 1900, hvori han betragter cyklen som løsningen på tidens nervesvækkelse. Se Zerlang 2002.

⁴⁸⁷ Panum 1904, s. 490. F. Sadolin, *Nervehelse*, Kbh. 1908, mener, at cyklen ikke kan påskønnes nok som nervehjælp, fordi det er en automatisk bevægelse til forskel fra de idrætter, der kræver stor indlæring, s. 75-76.

”For at forstaa de naturstridige Betingelser, under hvilke en Hovedstadbefolkning lever, behøver man kun at sammenligne Totalbilledet af Livet i en stor By, saaledes som det viser sig paa Gader og Stræder, med Livet paa Landet. For den, der er vant til det sidste, gjør Forvirringen og Uroen, Synet af de ilsomt passerende Mennesker og Larmen af de forbifarende Vogne et ligefrem fortumlende Indtryk.”

Den omfattende kloakering havde ganske vist gjort det lettere at færdes, men byens voksende udstrækning betød, at transporten af mennesker og varer med sporvogne, jernbane og buldrende hestevogne steg. At krydse gaden var ganske enkelt ikke det samme som tidligere:

”Man skal ikke blot see en Mængde Mennesker fare forbi sig, men man skal ogsaa være opmærksom paa, om der er nogen af Ens Bekjendte imellem; man skal ikke blot have Spektaklen af Vognene, men man maa ogsaa undvige dem; og paa denne Maade kan det at passere en Gade komme til at repræsentere et heelt Stykke Nervearbejde.”⁴⁸⁸

Forbindelsen mellem sygdom og byliv var bestemt ikke ny, hverken metaforisk eller statistisk, men ”nerve-diskursen” tilbød tidens litterære iagttagere et helt nyt katalog af sammenlignende billeder, der i øvrigt gik begge veje. Hvis kroppen var som en by gennemtrukket af telegraftråde, blev byen også til en krop med et net af nerver.⁴⁸⁹ Der foregik en omfattende metaforudveksling mellem krop og by, nærmest som et resultat af det intense samliv med byen. Hvis man ville være i pagt med fremtiden, måtte man forlove sig med byen på godt og ondt. Litteraten Axel Garde skrev i sin bog om Dansk Aand i 1908:

”Det moderne Menneske lever i Omgivelser, hvor stadig mangfoldigere og mere sammensatte Indtryk, ofte fremmede og uventede, trænger ind paa ham og paavirker hans Nerverliv. Tiden har ogsaa for Sindets Modtagelighed brudt Skranker og Volde ned, vort Indre er som en aaben By, hvor ingen fremmed kan formenes Adgang.”⁴⁹⁰

Johannes V. Jensen benyttede flittigt metaforen i sin begejstrede beskrivelse af en oplevelse af at bo på hotel i Berlin i 1913. Hos ham er der ikke mange spor af kulturkritik men billedet er det samme:

⁴⁸⁸ Knud Pontoppidan, *Neurasthenien - Bidrag til Skildringen af vor Tids Nervøsitet*, Kbh. 1886, s. 5

⁴⁸⁹ Om dette spørgsmål se Martin Zerlang, *Bylivets Kunst*, Kbh. 2002, kapitlet om byens nerver.

⁴⁹⁰ Cit. efter Per Stounbjerg, *Kloaklugten og ordenen - om nogle litterære byoplevelser*, LÆS - litteratur æstetik sprog, 3.

”Det er med en Følelse af dyb Tilfredshed jeg lukker mig inde i denne Celle som jeg ved har sit Nummer og fungerer som en Celle skal i en stor velordnet Organisme. Ingen falder paa at forstyrre mig, jeg er fuldkomment glemt, en ukendt og fremmed Gæst, og dog er jeg ingensteds i saa nær Kontakt med Selskabet, Civilisationen, som her. ... Paa mit Bord staar en Glødelampe, en ganske almindelig elektrisk Kolbe til at tænde ved en Kontakt og med en grøn snoet Ledning, som forsvinder et eller andet Sted mellem Tæpperne. Det er en *Nerve*, og jeg kan følge den i Tanken hvor den løber ned i Kabelbrøndene under Brolægningen paa Gaden og samler sig i et Nervebundet med andre Traade, der allesammen ender i Berlins elektriske Centralstation, Storbyens Knudepunkt for Belysning.”⁴⁹¹

Den nervøse by smittede det elektriske menneske. Hos Axel Garde genfinder man Pontoppidans iagttagelse af gadelivet og de sammenklemte boliger som nervøst anstrengende:

”Man gaar ikke ned gennem Gaden uden at udsættes for et Virvar af Nervestrømme og tilfældige Paavirkninger fra uvedkommende Mennesker og ens egen Natur ganske fremmede Organismer. Og det store moderne Hus, hvor man bor under og imellem og over hinanden, gør ikke Irritationerne ringere. Det er som en Stabel Rovdyrbure, stillede ovenpaa hinanden. Det er som et elektrisk Uvejr af Tale og Hvisken, Skrig, Fjendskab, Ømhed, alle Livets Urdrifter i et Glashus. Man ved, at det er Mennesker. Og man væbner sig med Ironi som sit Forsvar. Naar Menneskene hobes sammen i Kuber, udvikler de Ironi som en Brod. Det er dens Gift, der undertiden stikker i det Københavnske Sprog.”⁴⁹²

Byens hast bidrog til nervernes nedslidning men også dens arbejdsdeling var af væsentlig betydning. I den moderne storby befinder to af familiens væsentligste funktioner sig uden for hjemmet: arbejde og forlystelse – herunder ikke mindst sexlivet i form af prostitution, som Johannes V. Jensen kaldte ”Surrogatet for et lykkeligt Familjeliv”.⁴⁹³ Dette surrogat var som bekendt legaliseret i perioden 1874-1906. Det vakte en meget omfattende modstand fra mange sider, og en meget stor del af det sociale arbejde, der på privat eller offentlig

årg. nr. 3, Århus 1985, s. 130

⁴⁹¹ Johannes V. Jensen, *Introduktion til vor Tidsalder*, Kbh. 1915, s. 39-40. Berlin blev på dette tidspunkt også kaldt ”Elektropolis”. I *Den gotiske Renaissance* havde Jensen sammelignet Paris’ gamle huse, hvori banker, kontorer og lagre findes, med ”Celler, der ikke længere lever direkte med men ophober Næringsstoffer, magasinerer Kraft.” (s. 115)

⁴⁹² Axel Garde, 1908, s. 130

⁴⁹³ Johs. V. Jensen, *Den gotiske Renaissance*, Kbh. 2000 (1901), s. 115

foranledning og finansiering blev iværksat i slutningen af det 19. århundrede, sigtede mod at geninstallere de fortabte storbyeksistenser i familiens sikre miljø eller i det mindste at skabe familielignende rammer gennem oprettelsen af ”hjem” for faldne kvinder, omstrejfende børn og alkoholiserede mænd.⁴⁹⁴

Det var muligt ud fra et kristeligt – dvs. liberalteologisk eller missionsk – synspunkt at fordømme storbylivet som moralsk forkasteligt, og det skete også i rigt mål. Med den medicinsk definerede nervøsitet som baggrund kunne storbylivet imidlertid også fordømmes som mentalhygiejnisk usundt. Det er kendetegnende for anden halvdel af det 19. århundrede, at hygiejnen kom til at spille så stor en rolle i offentligheden, at det uhygiejniske som begreb bredte sig ud til at gælde meget andet end den fysiske sundhed.⁴⁹⁵

I sin ugentlige feuilleton i *Nationaltidende* beskæftigede Herman Bang sig løbende med storbyen og dens mange facetter. At byen havde skjulte sider og at der derfor var grund til at skrive om dem er i sig selv et væsentligt kendetegn ved den moderne storby. Et tema som opdragelse blev naturligvis også væsentligt, netop fordi den ikke længere foregik i hjemmet:

”Hvordan skal man vel faa Tid til at opdrage? Sandt nok, at Fristelserne er rykket Børnene nærmere, at Smitten er stærkere, at Nerverne er mere irritable, at Aviser, Blade, Diskussioner og Samtaler, man fører i Børnenes Paahør, gør tusinde Ting til fælles Ejendom, som Børn aldrig burde kende; sandt nok, at København er en stor By, at Skolerne og Hjemmene ofte ligger Side om Side med den store Bys moralske Kloaker ...”⁴⁹⁶

Byens overudbud af adspredelser og underholdning blev betragtet som en væsentlig årsag til nedslidningen af nerverne. Det var som et narkotikum; der skulle stadig større doser til for at have virkning. Herman Bang beskrev i en af sine beretninger til *Nationaltidende* den mennesketype, der lever på at blive adspredt uden sand lidenskab, den blaserte københavner i en nøddeskal:

”Og naar de ere ødelagte, ere de ikke blevne det, fordi de have stærke Lidenskaber, de vide ikke en Gang, hvad Lidenskaber er, ikke fordi de have elsket, de have aldrig vidst, hvad det vil

⁴⁹⁴ Se note 480.

⁴⁹⁵ Se s. 114ff

⁴⁹⁶ H. Bang, *Københavnske Skildringer*, Kbh. 1954, s. 129, (*Nationaltidende* 18. juli 1880) ”At læse Herman Bang var for de smaa Kjøbenhavnere som at faa en ren Ble paa.” *Punch*, 27. okt. 1887, cit. efter Olav Harsløf, *Omkring Stuk*, Kbh. 1977, s. 71. Se endv. denne afh. note 390.

sige at elske nei, det er fordi deres Liv er uden andet Indhold end det, deres Legemer kan skjænke det, deres Existens er en Jagt efter Sansefølelser, en Kjæde af Sensualisme. Indtil de blive tredive Aar dyrke de mange Guder, naar de naa de tredive, gabe de over et Bord, hvis Nydelser maaske kunne give deres slappede Nerver lidt af deres Livlighed tilbage.”⁴⁹⁷

Denne mennesketype, der er ”mæt uden at have nydt, blaseret uden at have levet”⁴⁹⁸ var typisk for hans egen generation. Det var tidens tegn, der i kraft af arv og miljø havde givet sig udslag i afstumpede sanser og trætte følelser.

Nerverne og æstetikken

Bang hørte selv til sin tids nervøse kunstnertype.⁴⁹⁹ Gennem allehånde antydninger om hans kvindagtighed – fx i vittighedsbladet *Punch* – blev der gjort grin med hans homoseksualitet. Ifølge den romantiske tradition, som bestemt ikke var uddød, var netop kunstneren i kraft af sin følsomhed en særlig opmærksom iagttager, og dette gjaldt selvfølgelig endnu mere for den homoseksuelle, der netop blev anset for at være feminin og derfor også mere følsom. Nerveteorien bidrog til denne opfattelse med det tillæg, at kunstneren derfor også var særlig udsat for at blive sindssyg, og derfra stammer den meget udbredte opfattelse, at der ikke er langt fra geni til vanvid.⁵⁰⁰

Den ny tids digtere så sig selv i pagt med videnskaben. De kunne som repræsentanter for naturalisme og realisme betragte deres eget blik for virkeligheden som en parallel til det naturvidenskabelige laboratoriums ordnede iagttagelse. Følgende anekdote fortalt af Sophus Claussen illustrerer dette forhold:

”Lad mit give et eksempel: Engang i en anmeldelse af *Rosmersholms* opførelse i Paris skrev jeg om Ulrik Bredels fremstiller, at han havde dette Hamletske skrå blik, der syntes at komme helt oppe bag fra hjernen. En dansk videnskabsmand og øjenlæge spurgte mig, så snart han så

⁴⁹⁷ H. Bang *Nationaltidende*, 28. Juni 1880

⁴⁹⁸ *Nationaltidende* 2. okt. 1881

⁴⁹⁹ Således karakteriseredes han af flere samtidige anmeldere. Axel Krook, skrev om Bangs ”allt framskymtande, spasmartade nervositeten”, genoptrykt i Olav Harsløf (red.) *Omkring Stuk*, Kbh. 1977. s. 88, se endvidere samme s. 72, 92, & 107. Hans S. Kaarsberg mente dog ikke, at man kunne stemple tidens kunst som ”nervøs” blot fordi den skildrede tidens nervøsitet: ”Slægtens Degeneration” *Ugeskrift for Læger*, 4de Ræk, XIX, nr. 10, 16. februar 1889, s. 186

⁵⁰⁰ ”I Nervernes Tid er Geniet blevet en Sygdom.” Herman Bang i *Nationaltidende* 29. okt. 1882. Se note 514.

mig, hvorfra jeg vidste dette. ”Vidste hvilket?” Jo- man havde netop ved at dissekere – ikke Hamlet, men nogle abekatte, opdaget, at synsnerverne var befæstede til det bageste af hjernen, og nu ville den lærde læge på ingen måde tro, at jeg ikke havde læst en tøddel derom. Men sandt at sige, dette spørgsmål interesserede mig aldeles ikke. Jeg havde kun søgt efter et udtryk for en sansefølelse og var således – forstod jeg – kommet på spor af en splinterny sandhed.”⁵⁰¹

Kunst og litteratur spillede også en mere aktiv rolle end iagttagers. Kulturudbuddet bidrog til overstimuleringen af sanserne og derigennem direkte af nerverne. Deri så mange iagttagere både årsagen til og virkningen af den moderne musiks støjende karakter. Dermed mentes hverken tolvtonemusikken eller den atonale men derimod den senromantiske musik, især Wagner, der med sine voldsomme virkemidler og massive orkestreringer – gerne med dobbeltbesætning af messingblæsere – satte wienerklassikerne noget i skyggen:

”Den moderne Musiks larmende Instrumentation og dens voldsomme Modsætninger kunne ligefrem betragtes som en Indrømmelse til en nervesvækket Slægt, der vilde falde i Søvn, dersom man ovenpaa Dagens Anstrængelser bød den et Program af lutter gammel Musik med dens adstadige Pasgang.”⁵⁰²

Det var klart for mange, at tiden ikke var til bly, romantisk digtning. Nye tider krævede nye virkemidler. Samtidig havde man så også en forklaring på, hvorfor den romantiske litteratur ikke længere fængede, en slags nerve-fysiologisk opbakning til Georg Brandes’ opgør med romantikken i litteraturen:

”... jo mere nerverne rystes i litteratur og kunst, jo mere grufuldt og spændende romanforfatteren og avisreporteren serverer sit emne, jo mere brusende musiken, jo dybere føler vi os berørte. At tage en roman af Walter Scott ihaanden nutildags, det var da ligesaa kjedsommelig, som det var latterlig. Det er alt sammen saa hjemmegjort, saa sundt, og naar enden paa visen alligevel er at ”de faar hinanden,” hvad skal saa alle de mange sider og omstændigheder til? Nej, da opfatter de moderne romanforfattere livet ganske anderledes! Der kan man da faa se, hvorledes det virkelig er, og et pistolskud er dog en anderledes interessant løsning af spørgsmaalet end et gammeldags, dumt giftermaal! ... At theatret ikke

⁵⁰¹ Sophus Claussen, *Jord og Sjæl*, 1917, cit. efter Peter Olivarius (red.) *Ideologihistorie II*, Kbh. 1975, s. 13

turde staa tilbage i denne ædle kappestrid, forstaar sig af sig selv. Fra en kameliedames blygsomme begyndelse er vi skredet frem til en Ibsens vidunderlige produkter, og Haydn's skjønne melodier maa vige for en sanseberusende fremtidsmusik.”⁵⁰³

Det alarmerende var naturligvis ifølge nerveteorien, at nerverne i kraft af den nye musiks forstærkede virkemidler blev endnu mere stumpe og derfor krævede endnu stærkere virkemidler. Herman Bang behandlede også dette emne. Han var ikke moralist men nærmest æstetisk forarget. Han beklagede, at fortidens forfinelse var gået tabt som fx i cirkus, hvor de graciøse numre blev afløst af dristighed og ekvilibrisme:

””De dristige" henvender sig til Tidens Nerver, og saa man rigtig til, og frygtede man ikke for at profanere store Ideer ved at anvende dem om altfor profane Ting, vilde man muligvis finde, at selv i Cirkus fører Tidens Nervøsitet en Kamp mod den regelmæssige Herre paa denne Grund, mod Skønheden.”⁵⁰⁴

Tilsvarende var der simpelthen en risiko for, at musikken ville degenerere til ren neger-tamtam og litteraturen til noget, der var lige så slemt for nu ikke at tale om den moderne billedkunst. For en af Europas bedst sælgende forfattere, Max Nordau, var tiden falsk. Den prydede sig med historiske dragter uden at føle sig bundet af traditionen. Husherrens arbejdsværelse var en gotisk riddersal, andre stuer kopieret fra et rokokkopalads eller et orientalsk marked. Gobelinerne var falmet af århundreders sollys – eller var det et snedigt udtænkt kemisk bad, der har haft denne virkning?⁵⁰⁵ Der var for Nordau en forstemmende uoverensstemmelse mellem tingenes form og formål, moderne musik var det rene effektjageri og kendte ikke til ældre musiks gennemsigtige forfinelse. Det var ikke bedre med moderne maleri, impressionismen. Nordau mente, at de vage omrids og prikker, som er impressionismens teknik, ikke var udtryk for andet end en degenereret og svækket synssans, som man fandt hos hysterikere, der som bekendt har ufølsomme nethinder. På samme måde

⁵⁰² Pontoppidan 1886, s. 10

⁵⁰³ C. Pelman, *Om Nervøsitet og Opdragelse*, Kria. 1889, s. 18, smlgn Paolo Mantegazza *Nervøsitetens Aarhundrede*, 1888, s. 68ff

⁵⁰⁴ H. Bang, *Københavnske Skildringer*, Kbh. 1954, s. 102. (opr. *Nationaltidende* 19. Feb. 1882)

⁵⁰⁵ ”Disse brogede Prover paa hver en Manér/ disse nypittoreske,/ forfløjne, forlorne Murstensideer - /italienske og græske - / normanniske Taarne – Rokokkopalæer - / affekterte – groteske! Af oprindelig Stil har jeg fundet mér/ i en Legetøjsæske!” H.V. Kaalund 1877, i *Samlede Digte*, 1898, s. 325. Herman Bangs roman *Stuk* er bygget op over samme tema.

foretrak hysterisk anlagte malere de røde farver, mens neurasthenikerne – som fx Manet – malede mere i retning af det violette.⁵⁰⁶

Ifølge Carl Jul. Salomonsens foredrag om ”Smitsomme Sindslidelser før og nu med særligt Henblik paa de nyeste Kunstretninger” udgivet i København 1919, var det meste af den nyere malerkunsts forvrængede gengivelse af virkeligheden er udtryk for psykopatiske træk hos kunstneren.

Det var dog også muligt – i forlængelse af den romantiske følsomhedstradition – at fortolke kunstnerens nervøsitet som en kvalitet. Kritikeren Emil Hannover kaldte Hammerhøj ”farveneurastheniker” pga. malerens tendens til at sky klare farver: ”Sein Sehorgan leidet unzweifelhaft an einer sehr entwickelten Farbeneurasthenie, die sich als Abneigung gegen reine Farben äussert.”⁵⁰⁷ Umiddelbart skulle man jo tro, at en svækket farvesans ville have den modsatte effekt, idet et svækket syn skulle foranledige brugen af stærkere farver for at kompensere, men Hannover syntes at mene, at Hammershøj havde skærpede sanser.⁵⁰⁸ Pointen var da også at give en karakteristik af Hammershøj som følsom – og stor - kunstner snarere end at stille en diagnose på hans personlighed.

Det samme prædikat gav kritikeren den amerikanske impressionist Whistler, hvis sensible nerver satte ham i stand til at se, hvad andre ikke så:

”Udpræget Maler, som han var, saa han i Farven Stemningens egentlig Bærer, men Farveneurastheniker, som han tillige var, saaret paa sine syge og sensible Nerver af mange og modsatte Farver, skabte han sig den maleriske Stil, der ved sin Fattigdom paa rene Farver og Rigdom paa fine Toner indenfor de faa Farver betegnede Kulminationen af alt koloristisk Raffinement i hans Tid.”⁵⁰⁹

Herman Bang mente også, at den moderne kunst måtte tage samtidens forpligtelse på sig og virke på nervøsitetens grundlag. For det første kunne man ikke bebrejde den digtende ungdom, at den ville leve på samme vilkår, som resten af verden, ”thi i en Tid, hvis hidsede Nerverliv i al Almindelighed søger Luksus og Nydelse, tør man ej forbauses, om Kunstnerne, Tidens sensibleste Børn, saa fuldt som nogen føler Luksushangen og ligger under for

⁵⁰⁶ Nordau 1893, bd. 1, s. 53f; C.Lange skabte med sit *Bidrag til Nydelsernes Fysiologi*, Kjbh. 1899, en hel æstetisk teori grundet alene på fysiologien.

⁵⁰⁷ E. Hannover: *Dänische Kunst des Neunzehnten Jahrhunderts*, Leipzig 1907, s. 106.

⁵⁰⁸ Maleren og kritikeren Karl Madsen tilskrev Hammershøjs portrætkunst en ”Vampyrnatur, der suger Farven af de unge Pigers Kinder og stivner Livet” i *Tilskueren* 1891, s. 332

⁵⁰⁹ E. Hannover: *Det nittende Aarhundredes Kunst*, Kbh. 1918, s. 323.

Forfinelse og Raffinement.”⁵¹⁰ Johannes V. Jensen skrev nærmest som en kommentar hertil: ”Det slog mig en Gang, at næsten alle de Digtere og Digternaturer, jeg kendte, havde et svagt Hjærte.”⁵¹¹

For det andet var det kunstnerens pligt at gå ind på sin tids vilkår. I et længere portræt af sin tids kendteste skuespiller, Emil Poulsen, skrev han, at Poulsen manglede forudsætninger for at fremstille en figur som Helmer i ”Et Dukkehjem”. ”Emil Poulsen har slet ingen nerver,” mente Bang, og det er en diskvalifikation for den kunstner, som vil tale til en nervøs samtid. Den forrige generation af kunstnere havde sundheden som hemmelighed, som Bang formulerede det, mens hans egen samtid kun havde nervøsiteten. Poulsens personlighed var ifølge Bang ganske enkelt for robust.⁵¹²

”I vore Dage, hvor Hjærnerne ere overbebyrdede selv paa almindelige Mennesker, hvor Skriget og Straalerne af en Myretue, der kæmper, stødes og puffes, selv virker inciterende paa de almindeligste Nerver, vilde Kunstnerne, hvis Studier, hvis Feber og hvis fortvivlede Kamp for at trænge frem allerede tidlig svække Legemet, være fortabt, hvis ikke selv Nervernes forfærdelige Ophidselse blev ham et skæbnesvangert Fortrin, en Produktions Betingelse, uden hvilken han slet ikke kunde leve, og under hvilken han nu lever og aander i et Nervedelirium, der holder ham oppe ligesom Opium en Røger og lader ham leve stærkt med alle Fibre spændte, indtil pludselig alle Baand briste.”⁵¹³

Der var stadig risikoen for at kunstnerens genialitet skulle kamme over i sindssyge, men det var netop den risiko, som kunstneren løb, den pris, han måtte betale for sin kunst.⁵¹⁴

Nerver og degeneration

”Vi vide, at den opvoxende Slægt er paafaldende ukarsk.” skrev lægen Hans S. Kaarsberg i 1889 uden dermed at have fortalt nogen noget nyt.⁵¹⁵ Degeneration var simpelthen et af

⁵¹⁰ H. Bang, ”Det unge Sverig”, *Politiken* 9. sep. 1885

⁵¹¹ Johs. V. Jensen *Den gotiske Renaissance*, Kbh. 2000 (opr. 1901): (s. 146) Passagen følger efter denne konstatering: ”Jeg indskrænker mig til at gøre opmærksom paa, at Hjærtet, ligesom Nervesystemet, reagerer stærkere, naar det er svækket.” (s. 144) Senere står der: ”Fortvivlelsen stikker fysiologisk i Hjærtet. Hamlet, altsaa Shakespeare, har haft en Hjærtefejl! ... [en] Nervøsitet, ”Uldenhed”, ved Hjærtet. – Det er en *Kortslutning* af den vitale Kraft.” (s. 150)

⁵¹² *Nationaltidende* den 2. okt. 1881. Hele portrættet begyndte den 25. sep. og afsluttedes den 9. okt. Se note 391.

⁵¹³ *Nationaltidende*, 10. okt. 1880

⁵¹⁴ Således også Bangs feuilleton om den samtidige franske litteratur, *Nationaltidende*, 29. okt. 1882 eller om ”Digteren” som sådan i *Nationaltidende* den 18. jan. 1880. Se note 416 & 500.

tidens væsentligste emner. Herman Bang var en hovedeksponent for den opfattelse, at tidens sygelige karakter var knyttet til en fordærvet arv. Bangs alter ego, den dådløse hovedperson i ”Haabløse Slægter”, William Høg, kan ingenting og lever et dekadent liv, og med ham dør slægten ud.⁵¹⁶

I Gustav Bangs disputats om den gamle danske adels forfald finder man som en af grundene til adelsslægternes uddøen deres skørlevned og dermed deres moralske og fysiske forfald.⁵¹⁷ Nervalægen Fr. Lange disputerede i 1883 på en afhandling om degeneration,⁵¹⁸ på samme måde som Pontoppidan inddrog degenerationsfaren i sine overvejelser.⁵¹⁹ Paolo Mantegazza beskrev det 19. århundrede som ”nervøst fra Top til Taa” og at tilstanden forværredes, hvis man ikke fandt råd imod udviklingen.⁵²⁰

En af den degenereredes væsentligste kendetegn var som antydet neurasthenien:

”Det er i det Hele vanskeligt at udskille Neurasthenikerne fra de simpelt psykisk degenererede, saa meget mere som Neurasthenien meget hyppigt udvikler sig paa medfødt degenerativ Basis. Overhovedet ere Neurastheniens Symptomer jo ofte vage, dens Grænser usikre; jævnlig ser man som Neurastheniens inderste Væsen angivet det samme Kriterium, som man har paa Degeneration: Nervesystemets ’reizbare Schwäche’.”⁵²¹

Degenerationen var som videnskabeligt tema udsprunget af den sundhedsstatistik, der var begyndt med sessionsopmålingerne af generationer af unge mænd, hvoraf det fremgik, at de blev stadigt mindre. Degenerationsteorien var blevet populær for alvor gennem franskmanden B.-A. Morel, der i 1857 havde udfærdiget en teori over årsagerne til slægternes forfald, som han betragtede som betinget af både arvelige og ydre forhold.⁵²²

⁵¹⁵ Hans S. Kaarsberg ”Slægtens Degeneration” *Ugeskrift for Læger*, 4de Ræk, XIX, nr. 10, 16. februar 1889, s. 185

⁵¹⁶ Temaet er udførligt diskuteret hos von Rosen, 1993, s. 628ff

⁵¹⁷ ”en stærkt medvirkende Aarsag til Adelens indre Forfald i det 16. og 17. Aarhundrede, er hele den voksende Trang til Nydelser, som fulgte med den stigende Sædernes Forfinelse.” Gustav Bang, *Den gamle Adels Forfald*, Kbh. 1897, s. 106. Degeneration er ikke en hovedpointe hos socialdemokraten Bang men fungerer som en blandt flere faktorer. Adelens degeneration spiller derimod en afgørende rolle i Gustav Wiedes to romaner *Slægten* fra 1898 og *Fadrene ad Druer* fra 1908 om en rædden slægt uden rygrad.

⁵¹⁸ ”Gjennem hele den nyere Sindssygelitteratur viser det sig, hvilken fremtrædende Betydning saa godt som alle Forskere have tillagt Spørgsmaalet om Arvelighedens Indflydelse.” Fr. Lange, *Om Arveligbedens Indflydelse i Sindssygdommene*, Kbh. 1883, s. 11. Se gennemgang hos Birgit Kirkebæk, *Da de åndssvage blev farlige*, Kbh. 1993, s. 78ff

⁵¹⁹ Pontoppidan 1886, s. 12

⁵²⁰ Paolo Mantegazza *Nervositetens Aarhundrede*, 1888, s. 7

⁵²¹ Geill 1906, s. 120. August Wimmer, *Degenererede Børn*, Kbh. 1909, s. 24f

⁵²² Se Lene Koch, *Racehygiejne i Danmark 1920-56*, Kbh. 1996, s. 30f, og Roelcke 1999, s. 83ff

Degenerationstemaet skal forstås i sammenhæng med tidens forestillinger om arvelighed. Alle – ikke blot i sin tid Lamarck men også Darwin – regnede indtil slutningen af det 19. århundrede med, at erhvervede egenskaber var arvelige – herunder både de fysiske og de psykiske/moralske⁵²³ – og at der derfor ikke fandtes nogen skarp opdeling mellem arv og miljø, eller med tidens udtryk: arv og kår eller arv og præg. Det var en ganske udbredt opfattelse i tiden, at slægten var hjemsøgt af en forbandelse: fædrene æde druer og børnenes tænder bliver sure (Jer. 31.29 & Ez.18.1):

”Vi arver nemlig fra vore forældre ikke alene penge og gods, som de har erhvervet sig eller paa sin side har arvet; men ogsaa det, som de og deres forfædre har samlet af aandelige skatte, gaar tilligemed kropslige anlæg og eiendommeligheder over paa efterkommerne. ... Og saaledes finder vi her, som desværre kun altfor ofte ved de sociale spørgsmaal, hin fordærvelige kredsløb, som det synes saagodtsom umulig at faa brud igjennem. Nervøsiteten fører til drikkesyge, forældrenes drikkesyge til børnenes nervøsitet, og det allerede i sig selv yderst vanskelige spørgsmaal rykkes herved endnu længere bort fra sin løsning.”⁵²⁴

Max Nordaus hovedværk, *Entartung*, udkom i to bind i 1893, og blev ikke oversat til dansk, men fik i den engelske udgave titlen *Degeneration*. Nordau gav et billede af den udvikling, som Europa havde gennemgået i løbet af 50 år, og forsøgte at karakterisere en tidsånd, der bestod af „fiebrhafter Rastlosigkeit und stumpfer Entmuthigung“ og „ahnender Furcht und verzichtendem Galgenhumor.“⁵²⁵

Tiden selv var syg, og et gennemgående tema var modsætningen mellem kultur og civilisation. Civilisation – dvs. den urbaniserede borgerlighed – var det stivnede og krakelerende forfaldsprodukt af fordums kultur. Temaet genfindes hos Herman Bang:

”Civilisationens Politur ligger som en Sminke over de udtærede Træk, der sitre af en Nervegigt, som er en Følge af Hjernernes Overanstængelse og Legemernes Udsvævelser.”⁵²⁶

⁵²³ Se kapitel om racehygiejnens forudsætninger s. 213ff

⁵²⁴ C. Pelman 1889, s. 20 - 22

⁵²⁵ Nordau, 1893, bd. 1, S. 5

⁵²⁶ Herman Bang, *Nationaltidende* den 18. jan. 1880. Se note 416.

Et andet af Nordaus værker bærer titlen ”Krankheit des Jahrhunderts”, men det kunne lige så vel have været titlen på bogen om Entartung. Nordau knyttede sin diagnose til den tekniske udvikling:

”1840 gab es in Europa 3000 Kilometer Eisenbahnen, 1891 beträgt deren Gesamtlänge 218.000 Kilometer. Die Anzahl der Reisenden betrug 1840 in Deutschland, Frankreich und England 2½ Millionen, 1891 614 Millionen. In Deutschland kamen 1841 auf den Kopf der Bevölkerung 85, 1888 200 Briefe. ... In Deutschland erschienen 1840 305, 1891 6800 Zeitungen, In Frankreich 776 und 5182, in England (1846) 551 und 2255. Der deutsche Buchhandel brachte 1840 1100 neue Nummern, 1891 18.700. [...] Der letzte Dorfbewohner hat heute einen weiteren geographischen Gesichtskreis, zahlreichere und verwickeltere geistige Interessen als vor einem Jahrhundert der erste Minister eines kleinen und selbst mittlern Staates; ... Eine Köchin empfängt und versendet mehr Briefe als einst ein Hochschulprofessor und ein kleiner Krämer reist mehr, sieht mehr Land und Volk als sonst ein regierender Fürst. Alle diese Thätigkeiten, selbst die einfachsten, sind aber mit einer Anstrengung des Nervensystems, mit einem Verbrauch von Stoff verbunden. Jede Zeile, die wir lesen oder schreiben, jedes Menschengesicht, das wir sehen, jedes Gespräch, das wir führen, jedes Bild, das wir bei einem Blick aus dem Wagenfenster des dahinfliegenden Schnellzuges aufnehmen, versetzt unsere Sinnesnerven und unsere Hirnzentren in Thätigkeit. Ja selbst die gar nicht bewusst wahrgenommenen kleinen Erschütterungen auf der Eisenbahnfahrt⁵²⁷, die beständigen Geräusche und wechselnden Anblicke der Grossstadt-Strassen, unsere Spannung auf die Fortsetzung der Mittheilungen über begonnene Ereignisse, die beständige Erwartung der Zeitung, des Briefträgers, der Besucher bereitet unserm Gehirn Arbeit.”⁵²⁸

Nordau skildrede en medierevolution, en internationalisering, en teknisk baseret rodløshed, og man genkender de danske nervelægers beskrivelse af det overanstrengte storbyenneske. Bogen var af forfatteren tilegnet ”Herrn Cesare Lombroso, Professor der Irrenheilkunde und gerichtlichen Medizin an der Universität zu Turin” og markerede dermed sin faste tilknytning til psykiatrien i almindelighed og Lombrosos egen kriminalantropologi i særdeleshed, den fysiologiske fortolkning af psykologien, den frenologiske udlægning af menneskets moralske habitus.

⁵²⁷ Se note 457.

Hele værkets første del, ”Fin de Siècle”, er delt i 4 afsnit. Det første med overskriften ”Völkerdämmerung”, et spil med begrebet ”Götterdämmerung”, dvs. gudernes undergang, Ragnarok, hvori han bringer en række eksempler på degeneration: „Ein Amerikaner lässt sich in einer Gasanstalt mit seiner Braut trauen, besteigt dann mit ihr einen bereitgehaltenen Luftballon und tritt die Hochzeitsreise in die Wolken an. Fin-de-Siècle-Hochzeit.“⁵²⁹ De følgende 3 afsnit er betitlet hhv. ”Symptome”, ”Diagnose” og ”Aetiologie” og udgør dermed den vestlige civilisations sygejournal.⁵³⁰ I sin diagnose knytter Nordau netop degenerationen sammen med to konkrete lidelser: hysteri og neurasteni, hvoraf han betragter sidstnævnte som en svagere udgave af førstnævnte.

Nerverne og kulturoptimisme

Nervøsitetsens diskurs rummede også en mulighed for at være optimist på tidens, sædernes og kulturens vegne:

”Det nittende Aarhundrede er nervøst, men dets Nervøsitet vil ikke nedarves til dets Søn, det tyvende Hundredeaar. Dets Nervøsitet er en forbigaaende, nødvendig Sygdom, er Frugten af de store Anstrængelser, det har maattet udstaa for at kunne efterlade sine Arvinger en mere gennemført Refærdighed, en mindre ufuldkommen Lighed, en mere uforfalsket Sædelære. Vor Nervøsitet er en Sygdom, der staar i Forbindelse med Fødsesveer, er en Art Barselsfeber.”⁵³¹

Hele det pessimistiske billede, der blev malet af folkeslagenes mentalhygiejniske fremtid, skal nemlig ses på den baggrund, at især lægerne mente sig i besiddelse af de redskaber, der kunne afbøde denne udvikling. Pelman var antagelig under indflydelse af en eller anden form for darwinistisk tro på, at de bedst egnede overlever, da han skrev følgende:

”Om nervøsiteten er et efterladenskab fra den franske revolution, og alle begivenheder siden hin voldsomme bevægelse har udviklet sig raskere end vi i uddannelse af nervestof og nervekraft har været istand til at følge med, det tiltror jeg mig ikke at kunne dømme om. Men at et sligt misforhold er tilstede, det har vi her søgt at godtgjøre, og der bliver da kun tilovers

⁵²⁸ Max Nordau, *Entartung*, Berlin 1893, s.71-2, Smlgn. Paolo Mantegazza *Nervøsitetsens Aarhundrede*, 1888, s. 49f

⁵²⁹ Nordau *Entartung*, 1893, bd. 1, s. 9

⁵³⁰ Se s. 87.

for os et haab om, at dette misforhold i tidernes løb maatte udjevnes og at en nervestærkere slegt under lykkeligere forhold maatte overtage arven efter vor nervøse tid. Da vil nervøsiteten gaa, som den er kommen, og den vil da kun gjøre fordring paa en vis historisk interesse. Vi skal forvist ikke sørge efter den.”⁵³²

Carl Lange mente, at udviklingen ligefrem kunne befri menneskeslægten for den irrationalisme, der udsprang af et for livligt følelsesliv – et følelsesliv der vel at mærke blev opfattet som et direkte produkt af nerverne:

”De saakaldte vilde Folkeslag ere, naar ikke Raceejendommeligheder virke i modsat Retning, hæftigere og ustyrligere, mere voldsomme i deres Glæde og mere overvældede af deres Sorg end de dannede Nationer. Den samme Forskel viser sig imellem et og samme Folkeslags forskellige Generationer - vi ere rolige og tamme i Sammenligning med vore barbariske Forfædre, hvis største Nydelse det var at sætte sig selv i et berusende Kampraseri, men som ogsaa nedsloges saa let af enhver Modgang, at de for en Bagatel toge Livet af sig selv. Endeligt se vi en lignende Forskel mellem de forskellige Samfundslag i en og samme Generation, saaledes at "Dannelsens" ubdrageligste Kendemærke er den beherskede Ro, hvormed Tilskikkelser bæres, der vilde henrive den Udannede til ustyrlige emotionelle Udbrud. Denne Tilbagestrængning af Følelseslivet under Individernes og Slægternes stigende Dannelse gaar ikke alene Side om Side med en stigende Udvikling af Forstandslivet, men er, for en væsentlig Del, et Resultat af denne Udvikling. ... Slægterne komme til Verden med stedse trægere og trægere emotionel Karinnervation, stedse lettere og lettere Innervation af Forstandsorganernes Karnerver. Bliver vor Udvikling ved at fortsætte sig i den begyndte Retning, saa havner den dog sluttelig i Kants Ideal, det rene Fornuftsmenneske, der vil føle enhver Affekt, enhver Glæde eller Sorg, Angst eller Skræk - hvis han endnu skulde faa Anfægtelser af Sligt - som en Sygdom, en Afsindighed, der ikke sømmer sig for ham.”⁵³³

Havde naturvidenskaben dannet grundlaget for degenerationsfrygten, var den også samtidig den mest indlysende løsning på problemet. Sammen med Nordaus og andres bekymring for

⁵³¹ Paolo Mantegazza *Nervositetens Aarhundrede*, 1888, s. 28

⁵³² C. Pelman 1889, s. 63

⁵³³ C. Lange, *Om Sindsbevægelser - et psyko-fysiologisk studie*, Kbh. 1885, s. 89-91, cf.

den tekniske tidsalders onder, herskede der også en stor optimisme, der deponerede alle sine håb hos selvsamme naturvidenskab.⁵³⁴

Volker Roelcke mener, at der skete en ændring med anvendelsen af den medicinske diagnose ”Neurastheni” fra og med 1890erne, da den i stadig stigende grad blev anvendt som element i en generel kulturkritik. Jeg har for Danmarks vedkommende ikke kunnet spore en sådan udvikling. Det ser ud til at det kultur- og civilisationskritiske (eller socialmedicinske om man vil) perspektiv var tydeligt fra begyndelsen. Udviklingen tyder dog på, at den biologiske determinisme blev langt stærkere og at degenerationsbegrebet derfor fik en ændret betydning i løbet af halvfemserne.

Så længe man mente, at erhvervede egenskaber var arvelige, satte man sin lid til hygiejnen – både den medicinske, den sanitære i form af infrastruktur og den moralske – men i 1885 offentliggjorde August Weismann sine teorier om kimplasmaets kontinuitet, dvs. arvematerialets konstans, og tilslutningen til hans ideer steg støt gennem halvfemserne. Det betød, at generel hygiejne ikke havde nogen indflydelse på kommende generationers helse, og at degeneration kun kunne bekæmpes ved udvælgelse af de bedste arveegenskaber; en disciplin, der fik betegnelsen racehygiejne, og som fik i sit udtryk i de eugeniske bevægelser og den eugeniske politik i begyndelsen af det 20. århundrede.⁵³⁵

Denne biologiske determinisme var antagelig også til syvende og sidst årsagen til neurastheniens forsvinden som diagnose, for med den radikale opvurdering af den biologiske arv – enten i form af konkret disposition for sygdommen eller som generel svagelig konstitution – gled også de samfundsbetingede årsager ud af billedet og dermed forsvandt også diagnosens forklaringskraft for et moderne menneske.⁵³⁶

Nervøsitet som kultur

Nordaus store salgstal er ikke så meget et udtryk for, at han havde løsningen på sin tids problemer, nok snarere for, at han satte ord på de tanker, der i almindelighed rørte sig i tiden, de samme tanker, der kunne få en dansk forlægger til at mene, at der var salg i en oversættelse

⁵³⁴ Cf. Paolo Mantegazza *Nervositetens Aarhundrede*, 1888, s. 92ff

⁵³⁵ Se Paul Weindling, *Health, Race and German Politics*, Oxford 1993, især s. 91, Radkau s. 180 og især Peter Weingart, ””Struggle for existence” selection and retention of a metaphor” in Sabine Maasen et.al. (red.), *Biology as Society, Society as Biology, Metaphors*, Kluwer 1995, s. 142

⁵³⁶ Til diagnosens hastige forsvinden fra psykiaternes arbejdsfelt efter 1920 bidrog også omlægningen af de diagnostiske kategorier som følge af behandlingen af traumatiserede soldater fra verdenskrigen. Se Anthony Whitmars, ”The Disappearance of Neurasthenia”, *Emerge*, sommer 1998 og Elsass ”Træthedens historie”, *Psyke og logos*, 1999, 20, s. 95-111. Neurastheni optræder dog stadig som opslag i Sechers *Klinisk Ordbog*, Kbh. 1937

af Mantegazzas værk om nervøsitetens århundrede.⁵³⁷ Det er som ovenfor nævnt en hovedpointe i Joachim Radkaus værk om nervøsitetens tidsalder, at neurasthenien ikke blot var en medikalisering af et samfundsproblem, en stigmatisering af en social svaghed. Neurasthenien gjorde det muligt for en nervøs tid at sætte sin sindsstemning ind i en forståelsesramme. Det er hvad Pelman skrev om hysterien:

”Hysterien, hvorved der før altid ligesom heftede sig noget foragteligt, idet man ikke kunde tænke sig den uden en tilsætning af forstillelse, løgnagtighed og karaktersvagheder, har svunget sig op til rang af en virkelig sygdom. Franskmændenes banebrydende undersøgelser har fornemmelig bidraget til at anvise den en fast stilling paa nervesygdommenes store omraade, hvorved den altsaa vandt en sikret og for uretfærdig mistanke beskyttet fremtid.”⁵³⁸

Diagnosen neurastheni gjorde det muligt at sætte ord på ubehaget ved at leve i den moderne verden. Set fra den bestemte synsvinkel kan man godt kalde lidelsen et socialt konstrukt, fordi diagnosen ikke længere eksisterer, men på den anden side var symptomerne ægte nok, så der forelå et faktisk videnskabeligt forsøg på at rubricere en konkret lidelse. For så vidt patienterne faktisk følte sig syge og lægerne tog sygdommen alvorligt er der tale om en faktisk sygdom i sociologisk forstand.⁵³⁹ Man kan godt kalde neurasthenien en brokkasse til brug for diffuse symptomer af vidt forskellig karakter: impotens og utidig sædafgang, sløvsind og hektisk adfærd, overfølsomhed og ufølsomhed, søvnløshed og sovesyge osv. Man kan også vælge at kalde sygdommen for rummelig. I kraft af den blev især storbyeksistensen sat ind i en meningsgivende sammenhæng, der var sanktioneret af den medicinske videnskab. Det var ikke fint at være nervesvækket, men det var forståeligt, for der var jo så mange, der led af den, og alle kendte til de årsager, der blev opremset. Der dannede sig en nervøsitetens kultur, hvadenten den blev fortolket som en del af enkeltindividernes psykologi eller som et træk ved samfundet som sådan.⁵⁴⁰

⁵³⁷ Paolo Mantegazza *Nervøsitetens Aarhundrede*, 1888

⁵³⁸ Pelman 1889, s. 6

⁵³⁹ Se Douglas P. Mackamans diskussion af sygdommen som en mulig social konstruktion, ”Holiday Hysteria: Gender and the Nervous Will to Travel in Fin-de-Siècle France” *Folk*, 41, 1999, s. 109

⁵⁴⁰ ”For en række af 1800-tallets intellektuelle blev træthed identificeret med modernitetens symptom.” Elsass, anforb. s. 103 Elsass lægger vægt på, at neurasthenien i Frankrig blev fortolket som en civilisationens lidelse, som et slags medicinsk udtryk for det nationale nederlag i 1870, mens den i England blev opfattet som en individuel lidelse knyttet til de moderne arbejdspladser i industrien. Mantegazza daterer ganske enkelt nervøsitetens ophav til 1789, og hvad deraf følger af demokratisering og ligemageri. Paolo Mantegazza *Nervøsitetens Aarhundrede*, 1888, s. 52 og s. 74ff

Denne kulturs højborg blev kuranstalterne⁵⁴¹ med mulig konkurrence fra teatrene, hvis man spurgte Herman Bang. Kuranstalterne var som idé ældre end neurasthenien⁵⁴², idet de første kom til i første halvdel af det 19. århundrede, hvor de byggede på bl.a. Oluf Bangs teorier om vandets nytte indvortes såvel som udvortes, men de dannede den perfekte ramme om kuren mod nervøsitet, der blev grundstammen i deres virksomhed op imod århundredeskiftet. Det bidrog naturligvis til kurstedernes succés, at indenlandske og udenlandske rejser med jernbaner og rutefærger var blevet meget lettere og hurtigere, samtidig med at stadig flere middelklassedanskere havde overskuddet af tid og penge til at tage afsted.⁵⁴³ I Danmark som i Tyskland blev et kurophold tilskudsberettiget af sygekasserne.

På kuranstalten kunne den nervøse blive plejet af medicinsk uddannet personale under opsyn af en overlæge uden samtidig at lægge sig ind under et strengt medicinsk regimente som på de rigtige hospitaler.⁵⁴⁴ Uden for badene bar kurgæsterne (de omtales sjældent som patienter) deres borgerlige tøj og bevarede deres borgerlige status. Det vil sige, at lidelsen var anerkendt uden at den person, der havde lidelsen, blev umyndiggjort. Kurbadene udviklede sig i overensstemmelse hermed til en sær blanding af borgerlig salon og hospital, forstået på den måde, at der kom flere og flere af de adspredelser til, som blev betragtet som en hovedårsag til sygdommen til at begynde med: musik, spil, underholdning osv.⁵⁴⁵, på samme måde som salget af kurvand blev forløberen for den industrielle produktion og distribution af søde sodavande.⁵⁴⁶

Lægerne kunne finde på at klage over, at der er for meget adspredelse og for lidt samling over kuranstalterne⁵⁴⁷, men samtidig levede de af, at det faktisk var en fornøjelse at tage på kur. Tove Hansens gennemgang af regnskaberne for Silkeborg Bad viser, at

⁵⁴¹ Radkau, 1998, s. 37

⁵⁴² Danmarks første, Klampenborg Vandkuranstalt, åbnede 1844 med tysk forbillede. Se også *Politievennen* nr. 1270, 2. maj 1840, hvor Henry de Borch stiller forslag om oprettelsen.

⁵⁴³ Mit syn på vandkuranstalterne støtter sig ikke mindst til Mackamans gennemgang af franske kursteder, anf. arb. *Folk*, 41, 1999. Hans syn på de franske kursteder som hospitaler for den sårede franske stolthed efter Sedan, som steder hvor hysteriske kvinder og neurastheniske mænd kunne helbredes for den for nationen så sørgeligt svigtende fertilitet og dermed som centrale nationale institutioner er dog ikke umiddelbart et tema, jeg genfinder i det danske materiale, selvom det lå lige for at behandle sårfeberen fra Dybbøl på et hospital.

⁵⁴⁴ Den med den medicinske vandkur konkurrerende Kneipp-kur fik også en anstalt i Silkeborg, der dog ikke havde samme varige succés. Anderledes i Tyskland, hvor forskellige Heilkur-metoder opfundet af lægfolk efterhånden vandt indpas i sygesikringssystemet. R.A. Olsen, "Vandkur og kurgæster i Silkeborg omkring århundredeskiftet", *Arv og Eje* 1975, s. 73-94

⁵⁴⁵ Bodil Haarmark, "Vandterapi", *Bibliotek for Læger*, dec. 2000.

⁵⁴⁶ Henrik Fode "Fra kurvand til sodavand", *Arv og Eje*, 1975. Vandet fra den ud til Øresund beliggende brøndkuranstalt, Ramlösa, markedsføres stadig tæt på sin originale form.

⁵⁴⁷ Se Panum 1904, s. 491-2

udgifterne til underholdning (musik, aviser og blomster) var lige så store som eller endog større end udgifterne til medicin i store dele af anstaltens levetid.⁵⁴⁸

Anstalten i Klampenborg var allerede i 1850'erne blevet ”det Centrum, i og om hvilken den fashionable Verden, men især den københavnske ’beaumonde’ grupperede sig.”⁵⁴⁹ Den altid uelskværdige Gustav Esmann gav om badestederne nord for hovedstaden en for pointens skyld overdrevet men sikkert ikke forkert beskrivelse af en badeanstalt:

”De københavnske Badesteder danner en smilende Række langs Strandvejen ved Øresund mellem Kjøbenhavn og Helsingør. De pragtfuldeste, nærmest Hovedstaden, kalder sig Anstalter og beboes – saavidt nogen boer der – af Udlændinge, Diplomater og enkelte enormt rige Indfødte, der her fører et Verdensliv med Rideæsler, Vandrutchebane, Gedebukke køretøjer, Jockeyroulet, svenske Koncerter, fransk Køkken og Kellnere, der kan Tysk.”⁵⁵⁰

I Silkeborg fandtes ingen vandrutchebane og klientellet var af middelklassen med enkelte repræsentanter for det højere borgerskab; gårdmænd, embedsmænd, sagførere – enkelte med møderet for overretten – men også jævnligt tjenestepiger eller arbejdere, der kunne ansøge om friplads. I årsberetningerne for Vandkuranstalten nævnes det fast, hvor mange af kurgæsterne, der tidligere havde ladet sig behandle på stedet. Overlægen brugte det som argument for kurens nytte, selvom det logisk set måtte være det modsatte, hvis man betragter det som en høj tilbagefaldsprocent.⁵⁵¹ Det er antagelig blot ikke det, der er tale om.

Silkeborgsøerne er et dejligt sted at tilbringe sin sommerferie. I hvert fald steg antallet af gengangere støt gennem årene (se diagram s. 300) fra ca. 30% i de første 30 år – med et ret betydeligt opsving omkring århundredeskiftet – til næsten 40% i 1920'erne og

⁵⁴⁸ Tove Hansen 1993, s. 87

⁵⁴⁹ Sebbelow, *Klampenborg Badeanstalt*, Kbh. 1855, s. 50. H.P. Holst skrev en vaudeville ”William og Emma eller Vandkuren”, som blev opført på Det Kgl. den 18. jan. 1846, hvori det hedder: ”Ja, manges Gang med Frygt og Sorg/ Jeg tænkte før det Samme:/ Hvad skal vi paa det Klampenborg/ Blandt Krumme, Skjæve, Lamme?/ Men snart min Frygt jeg Afsked gav,/ Den kommer aldrig mere./ Kurgjæster ser man ingen af,/ Kurmagere des flere.” (William og Emma var navnene på de to dampbåde, der befordrede passagerer fra hovedstaden til bl.a. Klampenborg.) Cit. efter I.S. Berthelsen, *Blade af Klampenborg Badeanstalts Historie*, Kbh. 1895, s. 24. Der er ingen tvivl om, at badeanstalterne sammen med de offentlige parker var steder, hvor samværet mellem klasserne og kønnene var friere (se Sebbelow s. 51), hvilket gør dem til centrale arnesteder for det 20. århundredes omgangsformer.

⁵⁵⁰ Gustav Esmann *I Kjøbenhavn*, opr. 1891, her citeret efter en reprografisk udgave fra 1999, s. 38. Benjamin Jacobsens erindringer, *Midt i en klunketid*, rummer også en kostelig beskrivelse af et kurophold i Tyskland.

⁵⁵¹ ”I Grefsens mange kolde bade dukkede jeg mine syge nerver uden noget som helst resultat” som Edvard Brandes skrev til sin ven Alexander Kielland efter en kur på det fashionable Grefsen Vandcuranstalt i nærheden af Kristiania i 1886. Kristian Hvidt, *Edvard Brandes*, Kbh. 1992, s. 244. Broderen Georg havde været i St. Moritz i samme ærinde året før.

1930erne med opsving til over 50%. Kurbadet havde simpelthen et stampublikum, der ganske givet kom for at undergå en brøndkur eller et af de andre behandlingstilbud men sikkert også nød det borgerlige landliggerliv i de vante omgivelser og med de vante adspredelser.⁵⁵² Under alle omstændigheder fik de lejlighed til at tilbringe den måned, som en gennemsnitskur varede, væk fra det byliv, som alle opfattede som et problem.⁵⁵³

Med årene bredte den københavnske landliggertrang sig til Sjællands nordkyst, hvor der også blev bygget sanatorier og kuranstalter. Montebello i Helsingør blev kuranstalt for bl.a. nervepatienter i 1915 og nogle år før kom Hornbæk, hvorom det i en samtidig beskrivelse hedder:

”I Hornbæk er der alt, hvad syge Nerver trænger til. Paa Sanatoriet er der Rum til alle Sider, frisk Luft og en vidunderlig Udsigt med Solop- og nedgang, saa skønt og frit, at man føler sig ganske betaget. Her er Strandluft og Skovduft – de herlige Plantager af Fyrre- og Grantræer ligger jo i umiddelbar Nærhed og indbyder til Spasere- og Køreture.”⁵⁵⁴

Man lagde vægt på herlighederne, og det medicinske træder tydeligt i baggrunden. Lægernes rolle i neurasthenien som kulturfænomen er lige så tvetydig som kurgæsternes. Diagnosen kom fra lægestanden, og den forsøgte fortløbende at opretholde et monopol på at stille den. Samtidig slog diagnosen imidlertid så godt an i omverdenen, at den blev et centralt element i samtidsfortolkningen. Derfor er det ikke nok at sige, at lægerne mistede kontrollen med diagnosen. Den diffunderede ud i samfundet og vandt kolossalt i betydning, hvorpå lægerne så at sige vandt den tilbage med renter, dvs. at de selv fik prestige af at have opskriften på helbredelsen af det, der blev betragtet både som en alvorlig samfundslidelse og en konkret

⁵⁵² En vandkur kunne foregå efter følgende forskrift: ”Hvad koldtvandsbehandlingen angaar, mener Forf., [L. Hirt, Wien] at man her mere end ved nogen anden Sygdom bør advare mod Overdrivelser og opfordre til Forsigtighed i Anvendelsen. De svækkede, modtagelige og let incitable Patienter taale kun daarligt de lavere Temperaturgrader, de blive inciterede og søvnløse, og Resultatet er negativt. Naar man imidlertid begynder forsigtigt med lunkent Vand paa 20-24° R. og indskrænker Manipulationerne til lette Afgnidninger, kortvarige Overhældninger og kortvarige kuldslaede Sæde- og Halvbade, medens man saavidt muligt helt undgaar at bruge Doucher, og samtidig sørger for passende Ernæring og tilstrækkelig Bevægelse i frisk Luft, helst i Skovluft, saa vil der, saafremt baade Lægen og Patienten har den fornødne Taalmodighed, kunne opnaaes baade gode og varige Resultater. Men saadanne ”Koldtvandskure” maa ikke sædvansmæssigt begrænses til en Sommerferies traditionelle 4 Uger men strækkes over 6-8-10 Uger for at kunne gjøre virkelig Nytte. *Ugeskrift for Læger* nr. 24, 19. okt. 1889, s. 442

⁵⁵³ Der var dog også kuranstalter i København, kendtest er Rosenborg Brøndkuranstalt. Se endv. denne afh. note 368.

⁵⁵⁴ *Husmoderens Blad*, Kjbh. 1898, s. 282. Om Skodsborg Sanatorium som anstalt for dårlige nerver, se *Husmoderens Blad*, 1898, s. 226-27. Der er med stor sandsynlighed tale om reportager, der er blevet til på baggrund af venlige invitationer fra sanatorierne, dvs. en slags tekstreklame. Det fremgår dog stadig at *idealet* er nervehelse, uanset om det var realiteten. Montebello var i perioden 1951-82 Københavns Kommunes neurosehospital.

diagnose, og flere generationer af læger kunne rose sig af at føre videnskabeligt opsyn med en kuranstalt.

Overlæge Erik Faber spiller tennis med kurgæsterne i Silkeborg, 1907. (foto, Silkeborg Bibliotek)

Ekskurs om Georg Simmel

Simmels essay fra 1909, *Storbyerne og det åndelige liv*, regnes blandt de første sociologiske analyser af det moderne storbyliv. Simmel beskriver det moderne storbymenneske som fremmedgjort, dvs. at de umiddelbare og følelsesbaserede relationer mellem mennesker i en lilleby er afløst af en kommercialisering, altså at alle relationer kommer i stand ved hjælp af pengeøkonomi, af en omfattende arbejdsdeling, der fjerner den enkelte fra den virksomhed, som danner grundlaget for hans eksistens, af en anonymisering og af en blaserthed, som skyldes, at byboen psykologisk set umuligt kan lade sig gå på af alt, hvad han ser.

Simmels refleksioner er uoriginale på et væsentligt punkt, nemlig i beskrivelsen af storbymenneskets psykologiske konstitution, som han har lånt fra nervediskursen og behaviourismen. Vi genkender bl.a. Pontoppidans betragtninger over det moderne storbyliv i følgende formuleringer:

”Det psykologiske grundlag, hvorpå storbyens individualitetstyper opstår, er den *intensivering af nerverlivet*, som udgår fra den raske og uafbrudte skiften af ydre og indre indtryk. Mennesket er et forskelsvæsen, dvs. dets bevidsthed stimuleres gennem forskellen på den øjeblikkelige stimulus i forhold til den forudgående; vedvarende stimuli, ringe forskel imellem dem, tilvænet regelmæssighed i deres forløb og ders indbyrdes kontraster forbruger så at sige mindre bevidsthed end den raske ophobning af skiftende billeder, den bratte afstand inden for det, som man omfatter med ét blik, uventetheden i de indtryk, der trænger sig på. Idet storbyen netop skaber disse psykologiske betingelser – med hver passage af gade, med tempoet og mangfoldigheden i det økonomiske, professionelle, sociale liv – grundlægger den helt ned i sjælelivets sansemæssige fundament, i det bevidsthedskvantum, som den afkræver os i kraft af vores opbygning som forskelsvæsen, en dyb modsætning i forhold til lillebyen og landlivet, med den langsommere, mere tilvant, regelmæssigt flydende rytme i dens sansemæssigt-åndelige livsform.”

”Ligesom et umådeholdent nydelseliv gør blasert, fordi det i så lang tid ophidser nerverne til de stærkeste reaktioner, indtil de til sidst overhovedet ikke mere udviser nogen reaktion – således aftvinger også mere harmløse stimuli nerverne i den grad kraftige reaktioner på grund af tempoet og kontrasterne i stimuliernes skiften, de trækker nerverne så brutalt frem og tilbage, at disse må indsætte deres sidste kraftreserve, og – ved at blive i det samme milieu –

får de ikke tid til at samle en ny. Den manglende evne til at reagere på nye stimuli med en dertil svarende energi er netop den blaserthed, som egentlig allerede ethvert storbybarn udviser i sammenligning med børn fra roligere og mindre afvekslende miljøer. Med denne fysiologiske kilde til den storbymæssige blaserthed forener sig den anden, som udgår fra pengeøkonomien. Blaserthedens væsen er ufølsomheden over for forskellene på tingen, ikke i den betydning, at de ikke bliver opfattet, sådan som det gælder for den stupide, men således, at betydningen og værdien i forskellene på tingene og dermed tingene selv bliver følt som ligegyldige.”

(Der er citeret efter Jørgen Holmgaards oversættelse i Georg Simmel *Hvordan er samfundet muligt? Udvalgte sociologiske skrifter*, udg. af Nils Gunder Hansen, Kbh. 1998, s. 192 og 196)

Vittighedsbladet *Punch* behandlede også temaet hovedstadsliv og overanstrengelse af nervelivet. (*Punch*, 21. okt. 1874)

*Teologiske reaktioner på darwinismen i Danmark 1860-1900*⁵⁵⁵

Man maa vogte sig for med Endelighedens Aen at ville maale Gud.
Poul la Cour⁵⁵⁶

“Darwinismen slog huller i kristendommens grundmønster og bekræftede troen på, at den frie, videnskabelige tanke snart ville sejre over alle den gamle generations kristelige, nationale og moralske dogmer.”⁵⁵⁷ Således beskrives darwinismen i Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, og læser man om mødet imellem den og kristendommen i Dansk Litteraturhistorie, får man omtrent det samme billede: “Med Darwins teorier måtte den bibelske skabelsesberetning forkastes som en myte.”⁵⁵⁸

Dette velkendte billede er imidlertid vanskeligt at bekræfte for Danmarks vedkommende. Det ser ikke ud til, at darwinismen har været til så stor forargelse for danske teologer, at de i større udstrækning har følt sig foranlediget til at imødegå den offentligt. Som eksempel på den teologiske modvilje mod darwinismen fremhæves oftest D.G. Monrads artikler, men det forbigås gerne i tavshed, at Monrad stort set også er den eneste danske teolog, der ytrer sig kritisk i en bredere offentlighed. Det betyder dog ikke, at debatten ikke også fandt sted i teologiske tidsskrifter, men størsteparten af bidragene i darwinismedebatten var referater af eller oversættelser fra udenlandske tidsskrifter.⁵⁵⁹ Den danske debat om

⁵⁵⁵ Ole Vind skal takkes for vigtig inspiration til denne artikel og Sune Auken og Jon Gissel for frugtbare samtaler og gode råd undervejs. En tidligere version er offentliggjort i *Historisk Tidsskrift*, bd. 100, hft. 1, s. 69-92. Mike Robson svarede mig meget venligt og indsigtfuldt på denne artikel, hvilket har givet anledning til en del tilføjelser og justeringer, se denne afh. note 617.

⁵⁵⁶ Sagt ved et foredrag på et møde for københavnske studenter på Askov Højskole sommeren 1900, refereret i *Højskolebladet*, s.å., sp. 1146

⁵⁵⁷ Kristian Hvidt, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 11, Kbh. 1990, s. 238

⁵⁵⁸ Per Dahl i Lise Busk-Jensen m.fl.(red.) *Dansk litteraturhistorie*, Bd. 6, Kbh. 1985, s. 194. En af de få, der har et mere nuanceret syn på sagen er Vilh. Grønbech, der i *Religiøse Strømninger*, Kbh. 1922, ganske vist fremhæver konflikten, men også understreger, at modsætningsforholdet i virkeligheden ikke var så stort: ”I evolutionen møder kirken sig selv, og den vidste det ikke.” s. 136. Se også denne afh. note 638.

⁵⁵⁹ Langt de fleste bidrag om teologiens forhold til naturvidenskaben findes i *Nyt Tidsskrift for udenlandsk teologisk Litteratur* udg. af H.N. Clausen. Se 14. årg. 1866, s. 178-264 og s. 393-426, 1868 s. 201-265, 1871 s. 367-419 og s. 552-578 samt 1872 s. 360-410 og s. 689-725. Se endvidere Frederic de Rougemont: “Mennesket og Aben eller Den nymodens Materialisme” *Dansk Kirketidende*, 1867, sp. 2-16, 19-24, 38-46, 68-77 og en gengivelse af bidrag til *The Guardian* i samme tidsskrift 1871, sp. 457-460 og 522-528. I *Ugeblad for den danske Folkekirke* 1865, 2. bd. s. 333-35 gengives Pasteurs argumenter mod den spontane skabelse af liv, og 1868, 2. bd., s. 199-208 og s. 229-240 findes et referat af et foredrag af en engelsk kemiprofessor om Bibelen og naturvidenskaben. Se også oversættelserne P.A. Chadbourne *Natur-Videnskabernes Forhold til Religionen*, Madison, Wisc. 1869, G. Hartwig, *Harmonien i Naturen eller Skabelsens Eenbed*, Kbh. 1870, Hugh Macmillan: *Naadens Aabenbaring i Naturen*, Kbh. 1871 (2. opl. 1879), Th. Zollmann: *Bibel og Natur i Harmonien af deres Aabenbaringer*, 1873 og *Darwinisme og Christendom : tre Prædikener, holdte under det videnskabelige Congres-Møde i Manchesters Domkirke af Biskoppen af Carlisle, Biskoppen af Bedford og Biskoppen af Manchester*, Kbh. 1888. 6. udg. af et af stridens væsentligste skrifter, Ernst Häckels *Natürlüche Schöpfungsgeschichte* 1.udg. 1868, blev oversat til dansk i 1877.

videnskab og teologi, som faktisk findes, har sjældent darwinismen som eksplicit omdrejningspunkt.

Man kan ikke bortforklare det modsætningsforhold, som eksisterer mellem videnskab og teologi; modernitet og religion, som især kom til udtryk, hvor hygiejniske hensyn stødte sammen med teologiske.⁵⁶⁰ Men britisk og amerikansk forskning om emnet er i det store hele gået bort fra at beskrive dette modsætningsforhold med krigsmetaforer og taler i stedet om dissonanser eller bruger andre mindre voldelige billeder.⁵⁶¹ Billedet af teologien og darwinismen som absolutte modsætninger er blevet forstærket under indtryk af den modstand, som Darwin mødte hos sit hjemlands præster – eller rettere som man antog at han mødte. Som eksempel på den engelske kirkes reaktion fremhæves som regel den berømte debat mellem biskop Samuel Wilberforce og den ihærdige darwinist, biologen T.H. Huxley, ved et møde i British Association i Oxford. 1860, hvorunder biskoppen ikke ustraffet forsøgte sig med en billig vittighed om Huxleys nære slægtskab med aberne.⁵⁶²

⁵⁶⁰ En mønstergyldig studie af denne konflikt er Helle Blomquists artikel ”Tro, viden og politik” om sammenstødet mellem sundheds- og kirkepolitik i 1909-bekendtgørelsen, der muliggjorde uddeling af nadvervinen i særkalk i stedet for fælleskalk. *Historie* Ny rk., bd. 19, hft. 4 (1993), s. 672-707. En tidligere konflikt er den, som *Punch* (9. dec. 1874) kaldte det ”brændende spørgsmål”, nemlig om kremering, der blev betragtet som hygiejnisk fordelagtigt foruden at være pladsbesparende, men fandt stor modstand både i den katolske og protestantiske kirke. Foreningen for Ligbrænding blev oprettet i 1881, og efter at sagen havde været inde at vende om domstolene, blev kremering mulig ved lov i 1892. Johan Fjord Jensen, *Vest for Paradis – begravelsespladsernes natur*, Kbh. 2002, s. 153-185. Af et ikke-hygiejnisk tilsnit er arbejderbevægelsens fremstød for borgerlig navngivning, konfirmation, vielse og begravelse.

⁵⁶¹ Hovedværket om darwinisme og anglo-amerikansk protestantisme, James R. Moores, *The Post-Darwinian Controversies. A study of the Protestant struggle to come to terms with Darwin in Great Britain and America 1870-1900*, Cambridge 1979, kortlægger for det første krigsmetaforens oprindelse til John W. Draper og Andrew D. White, for det andet viser han, at de fleste teologiske reaktioner på darwinismen ganske vist var imod darwinismen men ikke imod videnskaben som sådan. Den krise, som prægede forholdet ml. videnskab og teologi, eksisterede i forvejen. Robert M. Young: *Darwin's Metaphor: Nature's Place in Victorian Culture* Cambridge 1985, mener, at forholdet mellem darwinister og teologer bygger på en allerede eksisterende omfattende debat, som ikke blot er at forstå som en gold modsætning, og at historikere har koncentreret sig for meget om skarptskårne debattører som Huxley og dermed “have failed to see just how easily the theory of evolution was accommodated by some of the most sophisticated and subtle thinkers of the period.” (s. 12) Darwin selv lagde stor vægt på, at hans tanker ikke var revolutionerende. Om amerikansk protestantisme hævder Jon H. Roberts, *Darwinism and the Divine in America: Protestant Intellectuals and Organic Evolution, 1859-1900*, Madison 1988, i tråd med Moore, at dens stillingtagen til Darwin var præget af en alliance med den del af naturvidenskaben, der var kritisk over for Darwin. Først da darwinismen vandt almen accept, tyede teologerne til teologiske og altså også fundamentalistiske argumenter mod Darwin. Det er endvidere en forlængelse af et synspunkt, man også finder hos Robert C. Bannister, *Social Darwinism; Science and Myth in Anglo-American Social Thought*, Philad. 1979, der mener at darwinisme var en ny etikette, der ofte blev hæftet på klassiske synspunkter hentet fra klassisk politisk teori eller protestantisk sækulariseret etik. Paul Crook peger i sin artikel “Historical Monkey Business: The Myth of a Darwinized British Imperial Discourse” i *History*, vol. 84, okt. 1999, på at overvurderingen af darwinismens historiske rolle stammer helt tilbage fra det 20. århundredes første årtier.

⁵⁶² For en omfattende diskussion af den betydning, som netop dette møde fik for opbygningen af myten om den absolutte modsætning mellem naturvidenskab og religion, se Peter C. Kjærgaard, ”Conflict between Science and Religion?” i N.H: Gregersen m.fl. (red.): *Science and Theology: Twin Sisters?* Forum Teologi Naturvidenskab, Århus 2002 (isbn 87 987741 6 6). Den præcise ordveksling på mødet varierer afhængig af kilden. Biskoppen spurgte Huxley, om han var i familie med aberne på fædrene eller mødrene side, og Huxley skal have svaret, at han nødigere ville være i familie med adskillige mennesker. Flere øjenvidner er gengivet i F. Darwin (ed.) *The Life and Letters of Charles Darwin*, New York 1896, vol. 2, s. 114-116. Se endvidere Huxleys egen beretning om

Darwin sammenlignes ofte med Kopernikus - i England hyppigere med Newton, ved hvis side han ligger begravet i Westminster Abbey - og dermed bliver han også gerne set som ophavsmand til en kopernikansk vending i den europæiske bevidsthed i årene efter 1859, da *The Origin of Species* udkom på engelsk første gang. Der er dog ingen tvivl om, at Darwins værk ikke skal forstås som et lynnedslag i en formørket verden men som et bidrag til en langt mere omfattende debat om skabelsen, naturen og menneskets plads i den, som havde stået på siden det 19. århundredes begyndelse, og hvori teologer deltog aktivt uden nødvendigvis at afvise al moderne videnskab som ukristeligt. Darwin var selv - som mange af sin samtids videnskabsmænd – teologisk student⁵⁶³, blev siden agnostiker, men holdt en meget lav profil i de offentlige debatter om de filosofiske og teologiske konsekvenser af darwinismen.

Der er ingen tvivl om, at en erklæret tilslutning til darwinismen ofte er gået hånd i hånd med en afsværgelse af kristendommen. Darwinismen er en af fundamentalismens erklærede fjender, men det må fx. ikke forlede til at tro, at det fjendskab har eksisteret fra 1859. Fundamentalismen er en reaktion på moderniteten - ikke omvendt. Fundamentalismen som erklæret bevægelse blev først dannet i Amerika i de første årtier af det 20. århundrede, hvorpå den døde hen for at få en renæssance blandt religiøst og politisk konservative bevægelser i århundredets sidste årtier, hvor creationister arbejder for, at Genesis skal lægges til grund for den naturhistoriske undervisning i skolerne. Nogen egentlig stærk creationisme har aldrig vundet fodfæste hertillands. Det nærmeste man kommer en fundamentalistisk bevægelse er Indre Mission og Luthersk Mission, der imidlertid lægger meget større vægt på læsningen af Ny Testamente, og som derfor har ganske andre kosmologiske konsekvenser end den amerikanske gammeltestamentlige fundamentalisme. Man kan sågar sige, at missionsbevægelserne har haft et mere fredeligt forhold til det moderne gennembrud end de traditionelt "blødere" grundtvigianere.⁵⁶⁴

modtagelsen af Darwin, samme værk, bd. 1, s. 533-58, hvor han stærkt understreger modsætningsforholdet til præsterne. Vittigheden om visse menneskers lighed med aber var gefundenes Fressen for vittighedstegnere. Se *Punch* 7. juli og 4. aug. 1875 eller *Illustreret Tidende* 12. maj 1872 (denne afhandlings forside) .

⁵⁶³ Ifølge selvbiografien havde han opgivet at blive læge til fordel for et præstekald, men planen døde en naturlig død, da han rejste med "Beagle". Han forholder sig tydeligvis ironisk til sit daværende kald: "If the phrenologists are to be trusted, I was well fitted in one respect to be a clergyman. A few years ago the secretaries of a German psychological society asked me earnestly by letter for a photograph of myself; and some time afterwards I recieved the proceedings of one of the meetings, in which it seemed that the shape of my head had been the subject of a public discussion, and one of the speakers declared that I had the bump of reverence developed enough for ten priests." F. Darwin (ed.) *Life and Letters of Charles Darwin*, New York 1896, vol. 1, s. 38-39, cf. samme s. 50. Se også denne afh. note 638

⁵⁶⁴ Opbyggelige tidsskrifter som *Almindelig Kirketidende*, *Ny kristelig Samler* og *Indre Missions Tidende* rummer slet

Forestillingen om dette absolutte modsætningsforhold mellem kristendom og darwinisme i Danmark stammer fra en part i sagen, nemlig kredsen omkring brødrene Brandes, der gerne fremstillede kirken og dens præster som bagstræberiske dogmatikere. Georg Brandes havde selv i sine berømte forelæsninger over emigrantlitteraturen i Darwins navn – det eneste sted i forelæsningerne, hvor Darwin overhovedet nævnes – taget afstand fra ortodoks kristendom:

”.. vi, som lever i Charles Darwins tidsalder, antager ikke mere muligheden af en oprindelig paradisisk tilstand og et fald. Der er ingen tvivl om at Darwins lære vil slå rettroenhedens moral til jorden ganske som Kopernikus’ lære slog den rettroende dogmatik til jorden. Som Kopernikus’ system berøvede kirkens himmerig dets udvortes sted, således vil engang Darwins lære berøve kirkens paradisis dets.”⁵⁶⁵

Denne opfattelse har vundet indpas i den tidligste litteratur om darwinismens virkningshistorie⁵⁶⁶, og traditionen lever videre i megen videnskabshistorie. Forståelsen af darwinismen som en bevægelse med store religiøse konsekvenser kan også skyldes den omstændighed, at darwinismen af dens tilhængere blev omfattet med noget, der ligner religiøs entusiasme. Forfatteren Johannes Jørgensen studerede i sin ungdom i 1880'erne zoologi og beskriver i sine erindringer klimaet blandt de unge studenter, hvor 1880'ernes moderne biologi udstilles som det, den selv tog afstand fra: en religiøs besættelse:

“Det var i Danmark den orthodoxe Udviklingslæres Tid, Flertallet af vore Lærere var rettroende Darwinister. Warming var det, Boas var det, Bergh var det; leende fortalte han gerne om den Skræk, unge franske Kolleger havde lagt for Dagen, da han i en Diskussion erklærede sig for transformiste. Vi vidste, at i det paa mange Omraader saa konservative Frankrig stod de fleste Naturforskere endnu paa samme Standpunkt som Quatrefages og som vor egen Lütken. Det var derfor heller ikke didhen, vi vendte os for at finde Bekræftelse i

ingen bidrag om videnskab og teologi.

⁵⁶⁵ G. Brandes, *Hovedstrømninger i det nittende Århundredes Litteratur*, Bind I (*Emigrantlitteraturen*), Kbh. 1966, optrykt efter 6. gennemsete udgave 1923, s. 205. I førsteudgaven lyder sidste del af passagen: ”Copernicus’s System berøvede det orthodoxe Himmerig sit physiske Sted, og saaledes vil engang Darwin’s Lære berøve det orthodoxe Paradis sit.” (Genoptryk, Gyldendal 1971, s. 173) Man bemærker, at kirken ikke nævnes.

⁵⁶⁶ Dr.med. P.D. Koch gav i et foredrag om Darwinisme og Kristendom i Studenterhjemmet i 1898 (trykt i *Danske Tidsskrift*, 1899, s. 65-77) udtryk for, at modstanden mod darwinismen først og fremmest kom fra teologiens side, på hvis side han stod vel at mærke.

Udviklingstroen - det var næppe nok til England, hvor Darwinisterne, efter Mesterens Forbilled, gerne udtrykte sig varsomt og hypothetisk. Kun Huxley huede os - der var i hans Polemik mod den overleverede Religion og dens "Skabelsesmythe" en Overbevisningens Kraft og et Spottens Smæld, som tiltalte unge, absolute Sjæle."⁵⁶⁷

Den eksisterende litteratur om Darwins modtagelse i Danmark går tilbage til Johannes Steenstrups stadig læseværdige artikel fra 1883 om Darwinismen i Danmark. Steenstrup kendte til sagen gennem sin far, Japetus Steenstrup, der havde korresponderet med Darwin i 1850'erne i forbindelse med, at han havde hjulpet Darwin bl.a. med udlån af Zoologisk Museums samling af rankefødder. Johs. Steenstrups hensigt er at gøre op med Brandes' fortolkning af perioden omkring 1870, hvori J.P. Jacobsen spiller helterollen som den der bragte den moderne videnskabs lys til Danmark. Steenstrup stiller sig dog heller ikke i striden på kirkens parti: "Militsen paa Christendommens Side. Præsterne og Theologerne, hvem Darwins Lære netop med Hensyn til Livsopfattelse - hvad den ny Tids Mænd jo især ville betone - i fortrinlig Grad maatte forurolige." Steenstrup understreger, at samtidens præster var imod darwinismen men kan som eksempel på denne militante modstand dog næsten udelukkende opremse de fra udenlandske tidsskrifter oversatte bidrag.⁵⁶⁸

P. Helveg Jespersen er repræsentant for den klassiske videnskabshistorie, for hvilken ethvert videnskabeligt fremskridt har videnskabshistorikerens samtid som målestok. Teologiens rolle i den historie er stort set stopklodsens.⁵⁶⁹ Mike Robson fortsætter i det store hele Helveg Jespersens linie og lægger vægt på darwinismen som en progressiv positivistisk videnskab og dens modsætningsforhold til det romantiske verdensbillede. Robson har også en tendens til at rubricere al modstand mod darwinismen som udtryk for dette romantiske verdensbillede, der beskrives som et lukket system præget af futil filosofisk idealisme og bibeltro teologisk spekulation. Han antyder dog også, at der også kan være tale om en vis kontinuitet mellem romantik og positivisme hvad angår forestillingen om en udviklingstanke,

⁵⁶⁷ Johannes Jørgensen: *Mit Livs Legende* Kbh. 1949, s. 75-76. Jørgensens erindringer er bl.a. bygget på genlæsning af egne dagbøger, og er derfor ikke helt upålidelige. Men de kan også læses som en sen eftertids overeksponering af Darwin.

⁵⁶⁸ Johannes Steenstrup: "Darwinismen i Danmark eller Det mærkværdige Aar" i sammes *Fra Fortid og Nutid*, Kbh. 1892. Citat s. 132. Artiklen rummer et væld af henvisninger til samtidig litteratur om Darwin også i Norge og Sverige. Samme: "Darwins Brevveksling med Professor Japetus Steenstrup" *Tilskueren* 1. halvbd. 1909, s. 217-223. Heri en facsimile af en høflig skrivelse fra 1881, hvori Darwin bl.a. igen takker Steenstrup for assistancen tidligere og tilføjer: "How I wish, that you believed in evolution, for I have always honoured your many great services in the cause of natural history."

⁵⁶⁹ P. Helveg Jespersen: "Darwinisme og Kristendom" i *Gads danske Magasin* 42. Årg., 1948, s. 470-481 og 651-656 er trods titlen ikke særligt oplysende om spørgsmålet. Samme (posthumt): "Nedstamningstankens gennembrud i Danmark", *Naturens Verden*, 1982, s. 161-175. Se denne afh. s. 41f

og i den pointe er der en hel del at hente.⁵⁷⁰ Lone Østergaards speciale om darwinismen i Danmark er meget tekstnært og viser bl.a., hvordan Darwin er blevet misforstået af de danske læsere - herunder interessant nok også af J.P. Jacobsen. Redegørelsen for forholdet mellem kristendom og udviklingslære er nuanceret. Hun understreger bl.a., at det mere var Darwins selektionsteori end evolutionsteorien, der vakte modstand. Østergaard opstiller tre mulige reaktioner på modsætningen mellem kristendom og darwinisme: 1. Udelukkelse af kristendommen til fordel for materialisme og ateisme. 2. At lade kristendommen være autoritet på alle felter. 3. At lade religion og videnskab være to adskilte tankesæt, der ikke berører hinanden.⁵⁷¹ Det er en af dette kapitels pointer, at de danske reaktioner i langt overvejende grad falder ind under mulighed nummer tre og ikke nummer to.

Darwinismen var ikke almindeligt diskuteret i 1860'ernes danske læseverden. Kun få danskere læste engelsk og endnu færre talte det.⁵⁷² Carsten Hauch kunne endnu i 1869 behandle forholdet mellem videnskaben og den religiøse opfattelse af menneskets fortid uden at nævne Darwin.⁵⁷³ Men der var god mulighed for at stifte bekendtskab med de nye tanker – fx gennem den tyske litteratur – for dem, der ville. Georg Brandes har ganske vist i *Det moderne Gennembruds Mænd* hævdet, at kendskabet til Darwin først kom med J.P. Jacobsens artikler og oversættelsesarbejde, men det tilbageviste allerede Johannes Steenstrup i 1883.⁵⁷⁴

Darwinismen blev taget op på den internationale arkæologikonference i København i 1869, hvor den tyske materialist, darwinist og antropolog, Karl Vogt og den franske antropolog J.L.A. de Quatrefages indlod sig i en debat, der blev refereret i den danske presse, om fortolkningen af nogle fossile kranier fra Spanien⁵⁷⁵

I denne sammenhæng bør omtales et speciale af Heidi Juul-Hansen, der gennemgår Darwins modtagelse blandt danske naturvidenskabsmænd i de første 20 år efter udgivelsen af *Origin*.⁵⁷⁶ Det sker i en diskussion af det traditionelle synspunkt, at der var en ret

⁵⁷⁰ Mike Robson: "Darwinismen i Danmark: debatten i offentlig sammenhæng", *Naturens Verden* 1982, s. 224-236. samme: "Darwinismens modtagelse i Norden" i Niels Bonde m.fl. (red.) *Naturens Historiefortællere*, Kbh.1985.

⁵⁷¹ Lone Østergaard: *Darwins modtagelse i den danske kulturelle offentlighed 1871-85* Kandidatspeciale i dansk, Kbh. 1982, s. 18ff, s. 37ff og s. 71f. Rummer desuden en meget nyttig oversigt over Darwin i samtidens litteratur bortset fra netop de teologiske tidsskrifter.

⁵⁷² Jens Rahbek Rasmussen og Nils Arne Sørensen: *Briterne og Europa*, Kbh. 1997, s. 119ff. Kierkegaard var pga. manglende kundskaber henvist til at læse Shakespeare på tysk, mens hans storebror, grundtvigianeren P.C. Kierkegaard kunne skrive engelsk. J. Garff, *SAK*, Kbh. 2002, s. 20 & 39. Først i 1903 med indførelsen af den nysproglige gren i gymnasiet fik engelsk højere prioritet. Se også denne afh. note 88.

⁵⁷³ Hauch, "Om Modsætningen mellem den fremskridende Videnskab og den poetisk-religiøse Betragtning af Menneskets Fortid" *For Romantik og Historie*, 2. bd. 1869, s. 199-215. Hauch ser arkæologien og geologien som hovedårsag til bruddet med den religiøst-mytologiske historieskrivning. Darwin forbliver også uomtalt i Henrik Scharlings artikel om naturalisme og materialisme i *Ugeblad for den danske Folkekirke*, 1867, bd. 1, s. 177-89

⁵⁷⁴ Steenstrup, anf.arb. (1892). Se også *Gads danske Magasin*, 1948, s. 91ff og Østergaard, anf. arb. s. 23

⁵⁷⁵ Robson, "Darwinismens modtagelse i Norden"

⁵⁷⁶ Heidi Juul-Hansen (nu Funder), *Darwins evolutionsteori blandt danske naturvidenskabsmænd 1860-1880*,

hårdnakket modstand mod darwinismen i Danmark. Naturhistorien var som universitetsfag indtil 1870'erne stadig præget af den romantiske skole. C.C.A. Gosch skrev så sent som i 1870-78 "Udsigt over Danmarks Zoologiske Litteratur", hvor en udviklingstanke rummes i en idealistisk teleologisk filosofi. Konstateringen af arternes udvikling forklaredes som en "gradevis Udviklingsgang, hvorigennem Dyreideen virkeliggjøres mere og mere fuldkomment."⁵⁷⁷ Æren for at have indført darwinismen i dansk naturvidenskab tilskrives J.E.V. Boas (1855-1935), der lagde descendens-teorien til grund for sin afhandling om decapodernes slægtskabsforhold fra 1880.⁵⁷⁸

Juul-Hansen viser, at danske videnskabsfolk ret tidligt var opmærksomme på Darwin og at hans synspunkter blev optaget i de faglige diskussioner og i den offentlighed, hvortil videnskaben meddelte sine resultater. Der var ganske vist ingen entydigt overbeviste darwinister på universitetet før Boas, hvis darwinisme måske heller ikke er så entydig endda, men det betød altså ikke, at synspunktet ikke var repræsenteret. Dermed bliver det klart, at forholdene i Danmark lignede de britiske og amerikanske.

Menneske og natur

For den romantiske idealisme var menneskets forhold til naturen et centralt tema. Mennesket blev betragtet som natur eller som nært beslægtet med naturen, og dog nøje adskilt fra denne i kraft af ånden. Når Grundtvig – som i denne sammenhæng for nemheds skyld er kategoriseret som romantisk idealist, selvom det kan diskuteres – i 1832 skrev, at mennesket ikke er en abekat⁵⁷⁹, mente han, at menneskets særstilling i skaberværket består i, at det kan akkumulere erkendelse gennem generationer; mennesket er i kraft af ånden og sproget et historisk væsen. Det viser imidlertid også, at spørgsmålet om menneskets slægtskab med aberne bestemt ikke var tiden fremmed. Denne opfattelse bygger på en dualisme, der deler verden op i materie og ånd. Materien er styret af de naturlove, som videnskaben kan

kandidatspeciale, Københavns Universitet, 2000

⁵⁷⁷ F.W. Bræstrup: "Biologernes tanker for Darwin. Et overset vidnesbyrd" *Naturens Verden* 1980, s. 77-80

⁵⁷⁸ P. Helveg Jespersen: "Nedstamningstankens gennembrud i Danmark", *Naturens Verden*, 1982, s. 161-175

⁵⁷⁹ "Mennesket er ingen Abekat, bestemt til først at efterabe de andre Dyr, og siden sig selv til Verdens Ende, men han er en mageløs, underfuld Skabning, [...] som et Guddommeligt Experiment, der viser, hvordan Aand og Støv kan gennemtrænge hinanden, og forklares i en fælles guddommelig Bevidsthed." N.F.S. Grundtvig: Indledning til *Nordens Mythologi* 1832. *Udvalgte Skrifter* ved Holger Begtrup, bd. V, Kbh. 1907, s. 408. Se Kim Arne Pedersen "Grundtvigs natursyn" *Grundtvig Studier* 1989-90. Grundtvig var ikke tilhænger af den udbredte forestilling, at der kun var (åndelige) gradforskelle mellem naturen og menneskelivet. Mennesket var i kraft af gudbilledligheden noget afgørende forskelligt fra resten af skaberværket og samtidig i sammenligning med Gud afmægtigt: "skulde Menneske-Barnet enten skabt sig selv, eller hvad der løber ud paa det Samme, udviklet sig af en Østers, en Græs-Hoppe eller Orang-Utang, da maatte det sagtens taget Tid, men var formodentlig ikke

konstatere, mens ånden tillægges en eller anden form for guddommelig kvalitet, der overskrider naturbundetheden i historien.

Forestillingen om en forbundethed mellem natur og ånd (kultur) gjorde det imidlertid også muligt inden for denne tankegang at forestille sig, at ikke alene ånden men også naturen havde undergået en forandring, en udvikling henimod den nuværende tilstand. Den aldrende digter og naturhistoriker Carsten Hauchs refleksioner over historie og videnskab er et godt eksempel på idealismens og kristendommens forenelighed med en form for udviklingstanke. Her er der dog tale om en teleologisk udvikling og ikke en forandring styret af en kausal mekanik.

“Det gaaer med den hele Menneskeheed, ligesom det gaaer med det enkelte Menneske, der gives en Tid i Barndommen, hvori vi først ret komme til Besindelse og berøres af en Haand fra oven, saa vort Blik oplades i et høiere aandeligt Syn, hvori vi idetmindste i en stor Anelse og glimtvis kan skue det Maal, som vi først ved Veiens Ende for Alvor skal naae. At der før denne Periode kan være hengaaet en Tid hvori ogsaa den hele Slægt kan have levet et vegetativt Liv, uden endnu at have fundet sit eget Jeg, det skal dermed ikke negtes. Det Samme skeer jo med den Enkelte, der ogsaa i sin Foetaltilstand gennemløber en Udviklingsperiode gennem lavere Former, før han ret bliver til Menneske. Som det synes, er det en almindelig Naturlov, at det Heles Gang skal afspeile sig i den Enkeltes Udving, og omvendt. [...] Det Dybeste og Høieste baade i Naturen og Menneskelivet havde aldrig kunnet udvikle sig, hvis ikke fra Begyndelsen en guddommelig Tanke havde været skjult deri, der lidt efter lidt bliver synlig og bestandig aabenbarer sig stærkere og betydningsfuldere, indtil den atter vorder forenet med den Kilde, hvorfra den er udsprungen.”⁵⁸⁰

Der var altså ikke nødvendigvis tale om en provokation for tidsånden, når Lamarck eller Erasmus Darwin (farfar til Charles) forestillede sig, at naturen havde gennemgået en udviklingshistorie. Herbert Spencer fremlagde før Charles Darwin en udviklingslære, der indbefattede ikke alene kulturhistorien men også naturens udviklingshistorie. På samme måde

lykkedes endnu”. Inkl. til *Haandbog i Verdens-Historien*, 1833, Cit. efter Ole Vind, *Grundtvigs Historiefilosofi*, s. 264f.

⁵⁸⁰ C. Hauch “Om Modsætningen...” *Før Romantik og Historie*, 2. bd. 1869, s. 212 og 214-15. Tanken om ontogenesens gentagelse af fylogenesen, den såkaldte rekapitulationsteori, som Hauch henviser til, var blevet lanceret af Ernst Hæckel i 1866 (Se samme *Skabelseshistorien*, Kbh. 1877, s. 5), men kendes i historiefilosofisk form også fra bl.a. Grundtvig. Hauch, der havde taget magisterkonferens i naturhistorie 1820, forfattede i 1826 afhandlingen “Kort Oversigt over en Deel rudimentariske Organer, over deres Bestemmelse i Naturen, samt over en systematisk Udviklingsfølge, der tildeels paa kunde bygges”. Darwin bruger selv megen plads i *Origin* på at opremse sine forløbere, hvortil Hauch nu ikke hører.

som naturen udviklede sig fra det enklere til det mere sammensatte gjorde kulturerne det også med den vesteuropæiske civilisation som denne udviklings naturlige kulmination.⁵⁸¹ Spencer kan lige så vel fortolkes som en romantisk historiefilosof, der inddrager naturen i historien, som en materialist, der inddrager kulturen i naturen, skønt den sidste er den almindeligste udlægning.⁵⁸²

Efter 1850 blev den idealistiske naturfilosofi for alvor udfordret af en monistisk materialisme med rødder hos eksempelvis Locke, Malthus og Comte, der forsøgte at forklare alle fænomener som udsprunget af materielle omstændigheder og dermed nedskrive ånden til en betinget biomstændighed ved verden. Udfordringen ved denne tankegang var, at menneskets privilegerede position ikke forklarede som et resultat af guddommelig indgriben men blot som det øverste trin af materialitetens hierarki.⁵⁸³

Der var ganske vist tale om et opgør med et idealistisk verdensbillede, men tankegangen havde ikke været fremmed for oplysningsfilosofferne. I denne sammenhæng fortjener Johannes Boye at blive citeret:

“Hellere tilstaae at Naturen ynder overalt den Stærkeres Ret, end piinefuldt at digte der er et *Skal* i Menneskehiernen forskielligt fra *Er* i Naturen.”⁵⁸⁴

Man kan altså kort karakterisere darwinismen som en fortsættelse af en bestående tradition for udviklingsteorier men som en tydelig eksponent for et brud med den idealistiske fortolkning af naturhistorien til fordel for en materialistisk. Hvordan blev dette synspunkt så modtaget i Danmark?

Der var i 1860'erne en levende debat om videnskab og teologi stærkt præget af især teologen og filosofiprofessoren Rasmus Nielsen (1809-84). Han havde hævdet, at tro og viden var uforenelige men dog begge kunne huses i samme psyke uden at den gik til af denne splittelse. Nielsen vandt sig mange modstandere både blandt teologer og andre - herunder Georg Brandes. Ikke desto mindre ser det ud til, at selvom man kunne være uenig med Nielsen i detaljen, var der i praksis en udbredt enighed om at definere en form for

⁵⁸¹ H.C. Ørsted talte ved det skandinaviske naturforsker møde i Christiania i 1844 om muligheden for liv på andre kloder og relativerede livet på jorden i forhold dertil. Han talte ikke blot om jordens forskellige udviklingstrin – mere inspireret af Cuvier end af Lyell – men mente endog, at man ikke kunne være sikker på, at menneskets nuværende udviklingstrin var det højest tænkelige. *Aanden i Naturen*, Kbh. 1978, s. 73

⁵⁸² Herbert Spencer: “Progress: its Law and Cause” (1857) i Herbert Spencer *On Social Evolution* Chicago 1972.

⁵⁸³ At mennesket i almindelighed og den europæiske, oplyste og dannede mand i særdeleshed stadig stod på dette hierarkis øverste trin, fandt de fleste dog for givet også efter 1850.

⁵⁸⁴ Johannes Boye, *Statens Ven*, 2. Bind, Kbh. 1797, s. 113. Cf. Harald Høffding, *Danske Filosofer*, Kbh. 1909, s. 85

arbejdsdeling mellem troen og videnskaberne. Denne opdeling var et af hovedelementerne i det, som P.G. Lindhardt har kaldt “sprængningen af kultursyntesen, romantikkens selvfølgelige bånd mellem religion, kunst, litteratur og videnskab”⁵⁸⁵.

Rasmus Nielsen tog selv et stykke inde i darwinismedebatten til orde og udmøntede sin filosofis konsekvenser for debatten ganske prægnant: “Det religiøse Begreb om Skabelse er ikke et Vidensbegreb, men et Troesbegreb. Darwinismen gjør ikke Religionen Afbræk, bevæger sig ikke paa Troens Enemærker, løser ikke Skabelsens Problem, afkræfter ikke det aabenbarede Ord: at Mennesket er skabt i Guds Billede.”⁵⁸⁶ Spørgsmålet om tro og viden blev den matrice, hvorefter darwinismedebatten fandt sin form i Danmark.

Dansk Kirketidende gengav over to numre i 1871 nogle af de indvendinger mod darwinismen, der var offentliggjort i The Guardian. Den anonyme referent ender sin artikel med at angive forskellen mellem den engelske og den danske indstilling:

“Spørgsmaalets Drøftelse i the Guardian er vel endnu ikke tilende, men det meddelte vil kunne tjene til Prøve paa, hvordan Engelske Theologer stiller sig overfor en Naturbetragtning, der ender i Materialisme. Hos os stiller Sagen sig anderledes, efterat den nyeste Filosofi har paavist, at Tro og Viden er absolut uensartede Principer, saa at en Naturbetragtning, der ender med at nægte Skabelsen, er gaaet udenfor sit Omraade og har gjort Overgreb paa Troens Enemærker saavel som en Theologi, der i Kraft af et Bibelsprog vil afgjøre et rent videnskabeligt Spørgsmaal, har gjort det paa Videnskabens.”⁵⁸⁷

Selvom offentligheden som nævnt ikke var ukendt med Darwin voksede interessen for darwinismen betydeligt med J.P. Jacobsens introduktion til Darwin i *Nyt danske Maanedsskrift* i 1871 og hans oversættelse af *Origin*, som begyndte at udkomme samme år. En statistik over udlånet af *Origin of Species* på Det Kongelige Bibliotek viser, at antallet af udlån nærmest tidobledes efter dette tidspunkt.⁵⁸⁸

⁵⁸⁵ P.G. Lindhardt *Tiden 1849-1901 - Den danske Kirkes Historie* bd. VII, Kbh. 1958, s. 169ff

⁵⁸⁶ Rasmus Nielsen: “Et Synspunkt for Darwinismen”, *For Ide og Virkelighed* 1873, s. 459. Niensens linie blev fortsat af Harald Høffding, der dog skiftede den teologiske ud med den etiske synsvinkel: “Darwin har netop vist Etiken en stor Tjeneste ved sin hele Naturopfattelse, idet han har ladet Forskellen mellem Naturlivet og det etiske Liv fremtræde i saa stærkt et Lys. Det etiske Problem kunde nu fremsættes i skarpere Form end før.” “Charles Darwin og hans Betydning for filosofien” *Tilskueren* 1909, 1. halvbd., s. 538-562, her s. 555. Høffding fremhæver også, at Darwin ikke ønskede at tage offentlig stilling i teologiske spørgsmål. Se også samme “Filosofien og Darwinismen” *Nær og Fjern* 12. april 1874

⁵⁸⁷ I.L.: “Darwinismen” *Danske Kirketidende*, 1871, sp. 457-460 og 522-528. Her sp. 528

⁵⁸⁸ Fra under 5 om året til mellem 35 og 50. Bent Sigurd Hansen og Knud Ryg Olsen: *Darwinisme*, Kbh. 1980 s. 65. Debattens pludselige opblomstring i 1871 var man også opmærksom på i samtiden. Se *Lolland-Falsters Stiftstidende* 6. dec. 1871

Spørgsmålet om darwinismens forhold til religionen dukker op i en passage, hvor Jacobsen citerer Darwins stillingtagen til evolutionsteoriens betydning for religionen: “Jeg ser ingen fornuftig Grund til, at det Syn paa den organiske Verden, som denne Theori giver, skulde kunne saare Nogens religiøse Følelser.” Darwin henviser til den gennem 200 år standende debat mellem naturvidenskab og kristendom og mener ikke at udviklingsteorien skulle betyde en væsentlig omvæltning i den sag.⁵⁸⁹

Modtagelsen af Darwin

Avisernes omtale af J.P. Jacobsens oversættelser af *Origin of Species* og *Descent of Man* i hhv. 1871 og 1874 var altovervejende positiv. Selvom nogle anmeldere mente, at der var grund til at være uenig med Darwin, var der udbredt enighed om, at Darwin ikke var til at komme uden om, hvis man ville følge med i den moderne naturvidenskab, hvilket ingen betvivlede at man burde. H.S. Vodskov hævdede i sin store anmeldelse af Arternes Oprindelse, at Bibelen aldrig har villet optræde som “Professor i Naturhistorie”, og “om Solen bevæger sig omkring Jorden eller Jorden om Solen, eller om Arterne ere skabte alle paa een Gang eller gennem nogle faa første, det vedkommer ikke direkte Religionen.” Spørgsmålet for Vodskov er ikke, om mennesket er skabt af Gud eller en abe, men hvordan Gud har skabt mennesket.⁵⁹⁰ Flere af de øvrige anmeldere erklærer ligeledes religionen og naturvidenskaben for separate sfærer, der ikke havde noget at sige hinanden.⁵⁹¹ En væsentlig undtagelse fra denne kompromislinie var naturligvis nogle af brandesianerne og siden nogle af socialdemokraterne, som mente, at religionen måtte vige for darwinismen.

Jacobsens indlæg fremkaldte det væsentligste modsvar i debatten⁵⁹², nemlig biskop D.G. Monrads “Et par Bemærkninger om Darwinismen” udformet som et brev til en

⁵⁸⁹ J.P. Jacobsen: *Samlede Værker* udg. af Morten Borup, Bd. V, Kbh. 1929, s. 69. Han polemiserer mere mod den idealistiske naturvidenskab, s. 71. Se også Lone Østergaard, anf.arb. s. 35. Om Jacobsen og Darwin se: P. Helveg Jespersen: “Om J.P. Jacobsens Darwin-studier” i *Gads danske Magazin* 41. årg., 1947, s. 561-573. samme: “Om J.P. Jacobsens Darwin-Oversættelser” i *Gads dsk. Mag.* 42. Årg., 1948, s. 79-90 og 92-93 samme: “Om J.P. Jacobsen og hans hidtil formodede “Udkast til en Evolutionslære”, *Gads dsk. Mag.* 42. årg., 1948, s. 230-237. Brita Tigerschiöld “Om J.P. Jacobsens Darwinstudier”, *Gads dsk. Mag.*, 42. årg. 1948, s. 91-92. Eivind Tjønneland: “Darwin, J.P. Jacobsen og Ibsen”, *Spring*, nr. 13, 1998, s.178-199 Til listen over digtere med naturhistorisk baggrund føjer sig foruden Hauch, Jørgensen og Jacobsen også Vilhelm Bergsøe.

⁵⁹⁰ *Dagbladet* 11. og 12. juni 1873. Monrad svarer Vodskov i *Dagbladet* 15. og 19. aug. s.å. med nogle af de samme argumenter, som kom frem i *Nyt dansk Maanedsskrift*, dog med en større vægt på skabelsesspørgsmålet.

⁵⁹¹ Se anmeldelser i *Lolland-Falsters Stifstidende* 6. dec. 1871, *Jyllands-Posten*, 8. dec. 1871 og samme 1. jan. 1875 eller *Slagelseposten*, 21. dec. 1874, hvori forskellen på tro og viden fremhæves på forskellig vis. Anmeldelsen i *Illustreret Tidende* 12. maj 1872 følger omtrent samme linie men har også et direkte angreb på Monrads udfald mod J.P. Jacobsen og Darwin.

⁵⁹² Entomologen Fr. Meinert svarede også Jacobsen i *Fædrelandet*, 3. og 20. april 1872, og med en anmeldelse 5. og 7. april 1873. Jacobsens svar optrykt i Jacobsen, *Samlede Værker*, bd. V. Meinert var oprindelig cand.theol.

ven, der “er gaaet over til Darwinismen” i samme tidsskrift. Monrad indleder med at beklage, at darwinismen betyder et stort tilbageskridt for videnskaben, fordi den er en alt for luftig hypotese, men han afviser netop ikke, at videnskaben måske en dag kan nå så langt, at den kan bekræfte Darwins hypotese. Monrad griber fat i spørgsmålet om livets tilblivelse. Det ligger, ifølge Monrad, “uden Tvivl for høit, i alt Fald for Tiden, for Naturvidenskaben.” Inden det kan besvares, må videnskaben først svare på, hvad liv overhovedet er. En kemiker, skriver han, ved, “af hvilke Bestanddele et Hvedekorn bestaaer. Lad ham da samle disse Bestanddele og fabrikere ved sin Kunst et Hvedekorn paa samme Maade, som han fabrikerer Vand.” Det drejer sig for Monrad om, at ånden ikke kan have materiel karakter: “det var dog en Misforstaaelse, om man vilde undersøge Martensens Ethik ved at udgranske, af hvor meget Papir og hvor megen Bogtrykkersværte et Exemplar bestod.” Her trækker Monrad på det argument, som stammer fra Kant, nemlig at videnskaben ikke kan forklare liv. Han går videre frem og kræver, at darwinisterne ved eksperimenter skal eftervise, at forvandlingen fra en art til en anden kan finde sted. Han påpeger mangelen på mellemformer mellem arterne, som kan bevidne, at udviklingen har fundet sted.

Monrad beskæftiger sig også med darwinismens politiske indebyrd: “Har Du vel overveiet, kjære Ven, hvilken Indflydelse paa Opfattelsen af Menneskelivet og Samfundet den Anskuelse maa faae, at Mennesket er skabt ikke i Guds, men i en Abekats Billede? Har Du betænkt, hvor skjønt denne Anskuelse samvirker med vilde Bevægelser, der gaae ud paa at omstyrte de Piller, hvorpaa Stat og Familie hvile?” ‘Brevet’ slutter med den ironiske kommentar: “Kan Du tænke Dig nogen stoltere Gravskrift end den: “Han var den Første, der forvandlede en Abekat til et Menneske?”⁵⁹³

Det påfaldende ved Monrads korte artikel er, at langt størstedelen af hans indvendinger er rettet mod videnskaben ved hjælp af videnskabelige argumenter. Han taler ud fra et synspunkt, ifølge hvilket enhver påstand skal kunne lade sig eftervise med eksperimenter.⁵⁹⁴ Denne kritik er ikke grebet ud af den blå luft, for Darwin havde faktisk

⁵⁹³ D.G. Monrad: “Et Par Bemærkninger om Darwinismen”, *Nyt Dansk Maanedsskrift*, 3. bd., 1872, s. 228-236. Monrad siger selv, at han havde stiftet bekendtskab med Darwin på originalsproget i sin tid i New Zealand. D.G. Monrad må ikke forveksles med M.J. Monrad, der i en serie forelæsninger ved universitetet i Christiania 1872-1873 kritiserede bl.a. darwinismen, udg. som *Tankeretninger i den nyere Tid*, Chria. 1874.

⁵⁹⁴ Mike Robson (anf. arb. 1982, s. 229) karakteriserer Monrads indstilling som en “mistro til naturvidenskabelig forskning og eksperimenteren”, hvilket må siges at være misvisende. Ganske vist forholder Monrad sig meget polemisk til videnskaben men anerkender dog dens spilleregler, og hans argumenter ligner meget dem, der blev anvendt af darwinismemodstanderne på universitetet. Juul-Hansen, anf. arb., s. 102. Østergaard (anf. arb. s. 36) giver en klar redegørelse for, at Monrad faktisk er tilhænger af naturvidenskabelige metoder. Samtidig karakteriseres Monrads argument dog som en “typisk teologeholdning til Darwins lære”. På s. 71 skriver hun i modsætning til sit eget synspunkt, at Monrad lader kristendommen være autoritet i alle spørgsmål, herunder naturhistoriske.

udkastet en meget dristig hypotese. Man må erindre sig, at væsentlige forudsætninger som Mendels lov om arvelighed, forskellen på fæno- og genotyper, teorien om mutationer samt fundet af de efterlyste mellemformer endnu manglede at komme til videnskabens kendskab.⁵⁹⁵

Monrad ytrede sig igen i anledning af en tale af professor i matematik Adolph Steen ved universitetets reformationsfest, 17. nov. 1875, om videnskabernes broderskab med hinanden. Steen mente, at reformationen havde været til gunst for universitetet, fordi fakulteterne blev uafhængige af hinanden, men nu var det tid til, at den samme videnskabelige standard blev indført på alle fakulteter. "Universitetet kan heller ikke være tjent med, at den historiske og sproglige Kritik ikke overalt gennemføres med samme Skarphed," mente Steen og sigtede udtrykkeligt til det teologiske fakultet, der ikke kunne dække sig ind under "Troens Kappe", som han sagde. Monrad mente ikke at naturvidenskaben havde autoritet på sjælelærens felt lige så lidt som teologerne på fysiologiens og at kun fanatikere ikke ville tillade forskellige eller modstridende anskuelser at eksistere sammen. Han ønskede ikke at erstatte troen på Faderen, Sønnen og Helligånden med troen på fremskridtet, videnskaben og friheden. Steens tale fik også teologiprofessor J. A. Bornemann til at skrive et længere modindlæg, hvori han i stil med Monrad fastholder sandhedens relative karakter: "De forskellige Videnskaber fremstille forskellige Sandheder. Sandhed er al Viden. Sandhed er Guds Aabenbaring." Debatten drejede sig ikke direkte om darwinismen, men det er klart, at Monrad hentyder til den flere gange. Under hele debatten nægtede Steen i øvrigt at lade sig kalde ateist.⁵⁹⁶ Af Steens frontalangreb blev der ikke meget. I sin rektortale ved årsfesten 1882, bekræftede geologen J.F. Johnstrup den borgfred, der var sluttet mellem teologi og naturvidenskab, da han sagde, at naturvidenskaben ikke skulle gå ind på spørgsmål om tro og tingenes første årsag.⁵⁹⁷

Professor dr.theol. Henrik Scharling holdt i 1887 to foredrag i Bethesda i København, hvor han især tog afstand fra Darwins lære om menneskets oprindelse med udgangspunkt i en romantisk naturfilosofi. Han efterlyser mere konkrete beviser for

⁵⁹⁵ Den videnskabsinterne debat var præget af nogle af de samme argumenter, som Monrad brugte. Den radikale tyske darwinist Ernst Häckels kendteste modstander var ikke en hr. Hvemsomhelst men cellepatologiens fader, antropologen og politikerens Rudolf Virchow, som i en tale til en forsamling af tyske naturforskere og læger efterlyste det empiriske grundlag for udviklingsteoriens påstande: *Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat*, Berlin 1877. Häckels endnu mere polemiske svar forelå året efter i *Freie Wissenschaft und freie Lehre*. Optrykt i *Gemeinverständliche Werke* Bd. 5, Leipzig/Berlin 1924, se især s. 210ff

⁵⁹⁶ Steens tale blev refereret i *Fædrelandet* den 22. nov. og trykt i Brandes' *Det 19. Aarhundrede*, bd. III, 1876. (her s. 251-2) Bornemanns indlæg i *Theologisk Tidsskrift* (Udg. Af Chr. H. Kalkar, ikke at forveksle med det svenske, der ligeledes staves med et s.) 1876, s. 129-62, Monrads indlæg findes i *Fædrelandet* 26. og 27. jan. og 8. feb. 1876. Teologiprofessor Fr. Hammerich skriver i samme avis 6. og 24. januar 1876, præsten Thomas Rørdam den 5. februar og Steen svarer den 17., 20. og 31. januar. Interessant referat af debatten af Ludv. Schröder i *Nord. Maanedsskrift for folkelig og kristelig Oplysning* 1876, 1. hlvbd. s. 133-47

udviklingslæren og mener, at udvortes lighed mellem aber og mennesker bestemt ikke er vidnesbyrd om en tilsvarende indre. Scharling ønskede at fastholde forestillingen fra 1. Mosebog, at mennesket qua åndsvæsen havde en særstatus i skaberværket, og at denne særstatus var begrundelsen for den kristelige sædelighed. Navnlig langer Scharling dog ud efter Vogt og Häckel for at have udviklet Darwins lære i eksplicit ateistisk retning, og han har såmænd mange høflige ord tilovers for Darwins evner som naturforsker. Til erstatning for Darwins udviklingslære foreslår Scharling en evolution foregået efter en visdomsplan, dvs. Forsynet, som ikke adskiller sig væsentligt fra Hauchs ovenfor omtalte.⁵⁹⁸

Grundtvigianerne

Den gruppe af teologer, der reagerede stærkest på darwinismen var nogle af grundtvigianerne. Grundtvig selv var en af de få tænkere efter 1850, som overhovedet stadig fastholdt om end ikke en bogstavelig læsning af 1. Mosebog, så dog en meget bibeltro historisk kronologi og var en også for sin egen tid usædvanlig hårdnakket modstander af moderne naturvidenskab, herunder også det kopernikanske verdensbillede. Han stredes hårdt med bl.a. H.N. Clausen, som i 1859 rettede et hårdt angreb mod Grundtvigs videnskabskritik, som Clausen mente kunne skade kirkens sag.⁵⁹⁹ Alligevel - eller måske netop fordi han betragtede Darwin som blot endnu en trælsom kopernikaner - reagerede Grundtvig ikke på fremkomsten af den moderne udviklingstanke.⁶⁰⁰

Mens Grundtvig selv forholdt sig tavs, var nogle af hans tilhængere en undtagelse fra den regel, at teologer ikke ytrede sig offentligt om Darwin. Ældre grundtvigianere - fx. Otto Møller - fastholdt en stærk modstand mod materialismen og "Tvivlesygen"⁶⁰¹. En del af bevægelsen delte dog ikke denne opfattelse. De yngre og efterhånden toneangivende "nygrundtvigianere" hældede til Rasmus Nielsen, hvis adskillelse

⁵⁹⁷ Ref. i *Dagbladet*, 21. April 1882

⁵⁹⁸ C. Henrik Scharling, *Darwins Lære om Menneskets Oprindelse*, Kjøbh. 1887. Se også denne afh. note 638.

⁵⁹⁹ Se Kim Arne Pedersen, "Grundtvigs natursyn", *Grundtvig-studier*, 1989-90, s. 95. Der hersker nogen uenighed i Grundtvigforskningen om, hvorvidt det er berettiget at kalde Grundtvigs bibelsyn "forældet" i forhold til hans samtid. I dag deles det af stort set ingen.

⁶⁰⁰ En lille passage i "Danske Ravne-Galder" (ca. 1860) kan tolkes som en stille afstandtagen til Darwin. *Udvalgte skrifter* ved H. Begtrup, 10. Bd., Kbh. 1909, s. 465. Tak til Sune Auken for henvisningen. Andre skrifter som *Havamaal* fra 1865-66 rummer en polemik mod at forklare mennesket biologisk. Pedersen, anf.arb. s. 95f. Se også note 579

⁶⁰¹ Otto Møller: *Til Forstaaelse og Bedømmelse af Nutidens Fritænkeri*, Kbh. 1881, s. 53ff, især s. 82ff. Erik Nørr: *Mellem Otto og Jakob*, Kbh. 1986, s. 554. Otto Møllers forhold til moderne videnskab var dog ikke entydigt negativt. Se Jørgen I. Jensens artikel om ham i *Danske biogr. Leks.* Bd. 10, 1982. Begrebet grundtvigianer har altid haft karakter af skældsord (se J.F. Møller, "Secta grundtvigianismi eller den moskelige anskuelse", *Danske Kirketidende*, nr. 6, 2002) og er ikke nødvendigvis blevet godtaget af dem, hvorom det bruges, herunder Otto

af tro og viden ikke var dem fremmed i kraft af Grundtvigs tilsvarende adskillelse af kirke og skole og hans respekt for "Naturalister af Aand".⁶⁰² Modsætningen blandt grundtvigianere afspejles i anmeldelserne af *Arternes Oprindelse* i grundtvigske blade. *Hejmdal* 2. feb. 1872 lægger sig op af R. Nielsens linie, mens *Dansk Folketidende* den 16. feb. s.å. mener, at Darwin må frastøde den, der sætter "Aandslivet højest og først."

Sognepræst i Hunstrup ved Thisted, Gustav Heiberg, tager i *Dansk Kirketidende* hårdt fat i darwinismen i anledning af et genoptryk i *Budstikken* af et indlæg af grundtvigianismens *enfant terrible* Bjørnstjerne Bjørnson fra *Oplandenes Avis* (Hamar, Norge). Heiberg mener ikke at en moderne videnskab kan forvente menighedens beundring, "da dens Udgangs- og Endepunkt er den skarpeste Fornægtelse af Gud Fader som Skaber."⁶⁰³ Han får følgeskab af Lavrids Nyegård (se nedenfor), der også finder Bjørnsons tale "aandløs og formastelig", mens bladets redaktør, C.J. Brandt med et fyndigt Grundtvig-citat forsøger at gyde lidt olie på vandene i samme nr.⁶⁰⁴ Senere hen blev Nyegård dog mere modereret.⁶⁰⁵ I *Dansk Folketidende* skriver Harald Holm et længere indlæg, som især er rettet imod den fare for indsnævring, som ifølge ham truer kristendommen, hvis den afskriver alt verdsligt som djævelens værk, og han takker Boisen for at have trykt Bjørnsons stykke i *Budstikken*.⁶⁰⁶

J.N.L. Dalsgaard (se nedenfor) tager også Bjørnson i forsvar⁶⁰⁷, og redaktør Brandt tager i *Dansk Kirketidende* ligeledes igen til genmæle mod Bjørnsons kritikere, men forholder sig dog stadig kritisk til Bjørnson.⁶⁰⁸ Redaktøren har givetvis taget denne debat som anledning til en hel serie artikler om darwinismen samme år i sit blad. Heri kritiserer han darwinismen dog uden at udelukke naturvidenskabens selvstændige værdi eller arternes mulige udvikling. Man genkender mange af Monrads argumenter, og de tyske darwinister Vogt og især Häckel, hvis bog om *Skabelseshistorien fra et naturvidenskabeligt Synspunkt* netop var blevet udgivet på dansk, får på puklen for deres videreudvikling af darwinismen i en bevidst antikristelig retning. Det typisk grundtvigske synspunkt, at sproget og ånden adskiller mennesket fra dyrene, er gennemgående. Men Brandt spørger også om arternes

Møller.

⁶⁰² Som det kom til udtryk i *Nordens Mythologi* 1832, Pedersen, anf.arb. s. 81f. Om Nielsen og grundtvigianismen se først 'Gb.' (Rudolf Schmidt) *R. Nielsens Filosofi og den Grundtvigske Anskuelse*, Kbh. 1867, der forsøger at forene Nielsen og Grundtvig.

⁶⁰³ *Dansk Kirketidende*, 17. dec. 1876, sp. 825-31

⁶⁰⁴ *Dansk Kirketidende*, 18. feb. 1877, sp. 129-34 og sp. 134-36

⁶⁰⁵ I *Danskeren*, I, s. 344-50 er der et kort referat af nogle af Huxley's betragtninger af Nyegård, som ikke kan se, at der skulle være basis for ateisme i darwinismen.

⁶⁰⁶ *Dansk Folketidende* nr. 9 og 10 marts 1877, s. 33-35 og 38-39, nr. 19, maj 1877 s. 73-75. Bjørnson replicerer i samme nr. s. 75

⁶⁰⁷ *Dansk Kirketidende*, 11. marts 1877, sp. 169-76.

⁶⁰⁸ *Dansk Kirketidende*, 15. april 1877, sp. 233-244 og 22. april 1877, sp. 265-272

foranderlighed: “Hvad har den Kristne at frygte deraf?” og svarer: “Enhver sand Erkjendelse maa glæde ham som Menneske, og der ligger jo intet for Troen foruroligende i denne Sandhed.” Erkendelsen kan endda iflg. Brandt bidrage til en nødvendig bevidsthed om “Menneskeslægtens Enhed. Naar Katten, Løven og Tigreren stamme fra samme Dyreform, kan man da ikke finde usandsynligt, at Negre og Evropæere have samme Stamfader.”⁶⁰⁹

Højskolerne havde på nogle områder taget det moderne verdensbillede til sig *samtidig* med, at nogle forsøgte at fastholde Grundtvigs historiefilosofi. Askov Højskole, som havde vundet sig et navn som alle højskolars moder, blev i 1880erne rystet af en meget omsiggribende strid om naturalismens og realismens plads i højskolens undervisning. Det førte bl.a. til, at forstanderen, Ludvig Schrøder, forlod den klassiske grundtvigianske mytologiske skole til fordel for en åbning mod nyere livsanskuelser og især en ret omfattende undervisning i moderne naturvidenskabelige fag.⁶¹⁰ Askovs lærere blev præget af en ny tids livsanskuelser og fik afgørende betydning for en debatten langt ud over højskolens rammer. Det var foruden Schrøder, Poul la Cour, Jakob Knudsen, Holger Begtrup og hans søster Eline Begtrup.

Eline Begtrup er en relativt ukendt skikkelse. Hun underviste de kvindelige elever i naturhistorie på Askov og giver i *Højskolebladet* 1909, nr. 7 og nr. 12 et positivt billede af Darwin.⁶¹¹ Jakob Knudsen beskæftigede sig med Grundtvig og Darwin i den delvist selvbiografiske dobbeltroman *Gjæring; Afklaring* fra 1902. Den grundtvigske realismes forhold til den moderne realisme og naturalisme hos Jakob Knudsen er emnet for Henrik Wigh Poulsen ph.d.-afhandling, *Hjemkomsten og det åbne land*, Kbh. 2001, hvori han beskriver grundtvigianernes vanskeligheder med den nye tids realisme men også konkluderer, at Knudsen forstod at indarbejde den i sit livssyn.

I et meget omdiskuteret foredrag talte Holger Begtrup i 1886 om arvelighed, dog uden at bringe Darwin på bane. Heri beskriver han forholdet mellem den grundtvigske livsanskuelse og moderne naturvidenskab, idet han med genanvendelse af Grundtvigs

⁶⁰⁹ C.J. Brandt: “Darwinismen” *Dansk Kirketidende* sp. 377-388, 409-415, 425-433, 511-516, 730-733, 1877, her sp. 386. Om grundtvigianismen og darwinisme se Anders Pontoppidan Thyssen: *Den nygrundtvigske Bevægelse* Kbh. 1957, s. 141f, 164-9 og 401ff. Ole Vind: *Grundtvigs Historiefilosofi*, Kbh. 1999 s. 266ff, s. 497 og 500ff.

⁶¹⁰ Se L. Schrøder, *Plan for Undervisningen paa Folkehøjskolen i Askov*, Kolding 1887. Gunhild Nissen: *Udfordringer til Højskolen - Danske folkehøjskoler 1844-1994*, Kbh. 1994, s. 97ff og Bjarne Nielsen Brovst *Jeppe Aakjær på Askov Højskole 1887-1888*, Poul Kristensens Forlag 1988, s. 74f. Med højskoleungdommen som publikum forsøgte det kortlivede tidsskrift *Naturen og Mennesket* at tage spørgsmålet op ud fra Rasmus Nielsens synsvinkel i 1881. Østergaard anf.arb. s. 59.

⁶¹¹ Eline Begtrup er portrætteret i Inger Hartbys ikke helt vellykkede bog om kvindeskæbner i højskolebevægelsen, *Højskolekvinden - mor, søster, datter : højskolekvindens kulturelle status og livsvilkår 1870-1920*, Odense 1999

billedsproget understreger forpligtelsen til at lade sig oplyse og samtidig til at fastholde den kristelige livsanskuelse:

”Og som menigheden i vor tid har sin styrke i oplysningen, så har den sin store opgave overfor menneskeheden i at lade sit lys skinne for den. Som lysets børn kan de kristne tåle enhver sand oplysning, og de kristne har derfor *ret* til at tilegne sig nutidens tanker; men de har mere end det; de har en uafviselig *pligt* til at kaste kristeligt lys over slægtens oplysning. Så bliver denne lys i lys, de mørke kroge svinde som dug for solen, og derved tages fristelsen fra de stærke tanker.”⁶¹²

Begtrup mener altså, at den kristne bør være meget åben over for videnskaben, og finder intet modsætningsforhold mellem Guds lov og naturens lov, da Gud netop ytrer sig i det naturlige, ikke det overnaturlige. Hvad videnskaben lærer er blot vidnesbyrd om Guds almægt.

Noget af det nærmeste man i perioden kommer fundamentalismen eller creationismen – bortset fra Gustav Heiberg – var sognepræst I.N.L. Dalsgårds *Stenene råbe - Et Indlæg imod Nutidens vantro Naturbetragtning* fra 1879, hvori forfatteren forsøger med henvisning til Lukasevangeliet (19, 40) at lade “stenene” - dvs. arkæologien og geologien - fungere som understøttelse af Bibelens sandhed - et udbredt tema i den tyske og engelske litteratur, hvoraf forfattere som G. Hartwig, Th. Zollmann og Macmillan var blevet oversat til dansk.⁶¹³ Det var ikke et forsøg på at gøre Bibelen til naturvidenskabelig autoritet og men snarere at finde harmonien mellem naturen og Bibelen. Det var altså en retning, der forsøgte at gå imod Rasmus Nielsens anerkendelse af kristendommen som paradoksal for i stedet at finde samklangen mellem doxa og erfaring. I *Nordisk Maanedsskrift for folkelig og kristelig Oplysning* udspillede sig en længere debat i anledning af endnu en Askovlærers, Poul la Cour, anmeldelse af Dalsgårds bog, hvori også valgmenighedspræsten Fr. Jungersen deltog. Poul la Cour var egentlig fysiker og noget af et teknisk geni, men også meget optaget af foreneligheden mellem teologi og videnskab, hvilket bragte ham i et vist modsætningsforhold til den officielle videnskab, bl.a. fordi han påstod, at de uforanderlige naturlove først var sat i verden efter syndfloden. Han opfandt bl.a. en multiplextelegraf, regnes i dagens vindmølleindustri som en væsentlig pioner, og grundlagde som højskolelærer i Askov valgmenigheden sammesteds.

⁶¹² Trykt i L. Schröder (udg.) *Nutidsspørgsmaal belyste i tre Foredrag*, Kbh. 1887, s. 41. Begtrup svarer sine kritikere i *Højskolebladet* 1887, sp. 562-69. Om debatten se Pontoppidan Thyssen s. 401ff. Begtrup arbejdede siden for indførelsen af udviklingslæren i Højskolen, se debat i *Højskolebladet* nr. 42, 1904.

⁶¹³ Boisen omtaler i *Budstikken*, 1871, s. 152, oversættelsen af Macmillans bog om *Naadens Aabenbaring i Naturen* positivt.

Jungersen tilhørte den grundtvigske fløj, der var inspireret af Rasmus Nielsen, og han advarede la Cour mod at bygge en så skrøbelig bro mellem tro og viden eller at bruge Jesu navn som rambuk mod videnskaben. Teologen Jungersen måtte forsvare videnskabens selvstændighed over for fysikeren la Cour. I en anmeldelse af Dalsgårds bog i det opbyggelige tidsskrift *Sædemanden* anklages forfatteren på samme vis for at ville sammenblende den åbenbarede sandhed med den naturvidenskabelige. Anmelderen mener lige som Jungersen ikke, at Bibelen trænger et håndgribeligt bevis.⁶¹⁴

Igen i 1889 beskæftiger la Cour sig med darwinismen, hvor han peger på svaghederne i udviklingsteorien mht. skabelsen og peger på de muligheder, der ligger i Laplaces kosmogoni. Han diskuterer endvidere det kontingentes problem: Hvor stor er sandsynligheden for at det tilfældige bliver virkelighed? Spørgsmålet er, om verden overhovedet ville have set ud som den gør, hvis ikke udviklingen havde været et resultat af en guddommelig plan fra begyndelsen. Han forsøger at illustrere sin pointe med nogle konkrete udregninger men slutter sin artikel med følgende credo:

“Man kan fremføre sine “Enkeltheder”, man kan, hvis man vil være nøjagtigere, belægge dem med Talstørrelser, som ovenfor; men dette er det videste, den menneskelige Tanke ved egen Kraft kan nå. Vil man ud over dette, ser jeg ikke andet, end at den gudsfornægtende resignerer i Erkendelsen af, at han magter ikke Tilværelsens Gåde, og at den gudsbekjendende søger Gud i Troen på, at han har åbenbaret sig for Menneskene.”⁶¹⁵

Resignation og borgfred

Med lidt god vilje kan man altså opregne et par håndfulde, væsentlige, danske, teologiske indlæg om darwinismen indtil århundredeskiftet.⁶¹⁶ Når darwinismen ikke mødte større offentlig modstand blandt teologer i Danmark kan der være flere årsager. Man må selvfølgelig ikke udelukke, at tavsheden kan være udtryk for resignation, og at diskussionen af Darwin er foregået i private korrespondancer.

⁶¹⁴ La Cours anmeldelse i *Nordisk Maanedsskrift for folkelig og kristelig Oplysning* 1880, bd. 1, s. 81-122. Dalsgård svarer i 1880, II, s. 44-60, Fr. Jungersen s. 61-80, la Cour s. 81-101. Jungersen 1881, I, s. 161-79. Anonym anmeldelse i *Sædemanden*, 1880, s. 122ff.

⁶¹⁵ Poul la Cour “Er Underlaget for Darwinismen sikkert?” *Danskeren*, I, 1889, s. 67-82.

⁶¹⁶ Det er i sagens natur meget vanskeligt at bevise, at noget ikke er sket. Min påstand bygger på en gennemsøgning af indholdsfortegnelserne for tidsskrifterne på Bibliotek for Kirkehistorie og bibliografierne i Steenstrup (anf. arb. 1892) og Svend Thomsen (red.) *Danske blandede Tidsskrifter 1855-1912*, Kbh. 1928, som er en indholdsoversigt over 27 danske tidsskrifter i perioden.

Et eksempel herpå er et brev fra præsten Theodor Løgstrup, der skriver (3. maj 1881) fra sit vestjyske landsogn til sin ven og kollega Henry Ussing, som er på besøg i England:

”Så er du nu i Darwins land; jeg tænkte just på ham, og sig mig nu en gang din mening om den tanke, jeg fik: hele hans system hviler på kampen for tilværelsen, en kjendsgjærning; men fordi denne kjendsgjærning er yngre end skabelsen, går han vild, ti kampen for tilværelsen "kom ind i verden efter at Gud så alt såre godt"; derfor kan Darwin som naturforsker give dybe "blik på" skabningen underlagt forfængelighed; men vil han miste Skaberen og skabelsen, da går han ud over hvad han véd om sine præmisser”.⁶¹⁷

Historikeren (og teologen) Caspar Paludan-Müller havde anfægtelser i anledning af darwinismen, hvorom han gjorde sig private optegnelser. Paludan-Müller forsøgte at fastholde en goethesk organismetanke over for Darwins udviklingslære. Darwinismen er skalpellens videnskab, mens det for organismetanken drejer sig om at se livet som levende liv. Darwin har ifølge Paludan-Müller jo aldrig ”undersøgt et levende Embryon i et levende Moderliv. Det er Lig han har havt for sig.” Et af hovedargumenterne for udviklingslæren var nemlig analogien mellem det enkelte fosters udvikling og arternes udvikling, men Paludan-Müller mener ikke at den ydre lighed skal forveksles med den indre:

“Analogien i Udviklingen er unægtelig slaende; men Slutningerne, der uddrages, synes mig, idet mindste endnu at skjule en logisk Misforstaaelse. At Embryo af et Menneske, en Hund, en Høne, en Skildpadde paa visse Stadier viser den største Lighed, godtgjør jo dog kun, at begyndelsen af Organismens Liv skeer i analoge Former, hvad der da ikke er saa forunderligt, siden Avlingsprocessen er een og den samme med Kjønnenes Formering. Men Embryonernes Lighed er dog kun en udvortes, for Synet, for Kniven og Mikroskopet. Det ubekjendte Noget, det usynlige, der driver de fire Embryoners Udvikling frem i ganske forskellige Retninger, er ikke medindbefattet i Analogien, og dette er dog det Væsentlige i et Embryon.”⁶¹⁸

Det er hermed mere end antydnet, at der er en del mere at sige om darwinisme og kristendom end i det foregående. En mere fuldstændig undersøgelse kræver selvfølgelig også en

⁶¹⁷ Statsbibliotekets Håndskriftsamling (Paul Holts Arkiv, nr.1314.16a), citeret efter Mike Robsons svar til mig af 15/1 2001, <http://www.hum.ou.dk/projects/histtid/Diskussion/15012001.html>

⁶¹⁸ Ny Kgl. S. 1690 fol. III, Protokol No. 3, s. 177ff. Se Ellen Jørgensen “Caspar Paludan-Müller” *Hist. Tids.* 9, Rk. 5. Bd., s. 428

kvalificeret diskussion af bl.a. begrebet skabelse, som jeg ikke kan give, og et mere konsekvent udblik til især de øvrige skandinaviske lande. Den norske sognepræst O. Asperheim fastholder fx. en mulig sameksistens mellem kristendom og udviklingslære, idet han skelner mellem den materialistiske, agnostiske og teistiske (herunder Darwins) udviklingslære.⁶¹⁹

Hvordan *lægsfolk* forstod darwinismen er selvsagt også et vigtigt spørgsmål. En mulighed var det at gå skolebøgerne igennem: H. Mortensens *Naturhistorie for Borger- og Almueskoler* fra 1860 fastslår fx., at den “hellige Skrift lærer os, at alle Mennesker nedstammer fra eet Par, Adam og Eva.”⁶²⁰ I Feddersens lærebog i *Dyreriget's Naturhistorie* for de lærde skoler, seminarier og realskoler fra 1868 tages det for givet, at der har fundet en udvikling sted.⁶²¹ Begrebet naturhistorie indebærer ikke i sig selv den antagelse, at naturen har en udviklingshistorie. Historie skal i denne sammenhæng oversættes med *undersøgelse* eller *granskning*.

Hvad jeg har udlagt som offentlig tavshed hænger dog efter min vurdering snarere sammen med, at den store kamp mellem religion og videnskab for længst var udkæmpet - i hvert fald på kontinentet. I England var bibelkritikken stadig i sin vorden, og derfor var billedet dér noget anderledes. En historisk-kritisk antologi, *Essays and Reviews*, som udkom i 1860, vakte større opsigt og modstand i kirken, end Darwins værk fra året før.⁶²² 11.000 præster i Storbritannien underskrev i forbindelse med debatten i begyndelsen af 1860'erne en deklARATION “reaffirming the inspiration and authority of the Bible”.⁶²³ Udgivelsen af *Essays and Reviews* og den efterfølgende retssag mod de såkaldte *essayister*, hvoraf en siden blev ærkebisp af Canterbury, blev fulgt i *Evangelisk Ugeskrift*.⁶²⁴

Teologiens monopol på metafysikken blev ikke brudt af 1860'ernes naturvidenskab men derimod af den historisk-filologiske oplysning i århundredets første halvdel⁶²⁵. Eftersom

⁶¹⁹ O. Asperheim: *Darwinismen*, Christiania 1887, s. 10f, og 96f. *Forsoning mellem Religion og Naturvidenskab* af “Otto”, Stavanger, 1881. E.F.B. Horn *Naturvidenskab og Kristendom*, Kria. 1889. Se endvidere Ulf Danielsson: “Darwinismens inträngande i Sverige” *Lychnos* 1963-64, s. 157-210 og 1965-66, s. 261-334.

⁶²⁰ cit. efter Mike Robson: “Darwinismens modtagelse i Norden” i Bonde m.fl. (red.) anf.vrk.

⁶²¹ Juul-Hansen (anf. arb.) konkluderer, at udviklingslæren ikke havde fundet plads i skolebøgerne i 1880'erne.

⁶²² Frederick Gregory, “The Impact of Darwinian Evolution on Protestant Theology in the Nineteenth Century” D. C. Lindberg and R. L. Numbers *God and Nature. Historical Essay on the encounter between Christianity and Science*, Berkeley 1986.

⁶²³ James R. Moore, “Geologist and Interpreters of Genesis in the Nineteenth Century” i Lindberg & Numbers, s. 341. Det er dog Moores opfattelse, at den stærke konflikt mellem religion og videnskab i 1860'erne var amatørernes kamp. De professionelle geologer og bibeleksegeter havde sluttet fred. Det indebærer imidlertid også den konklusion, at de fleste præster i Church of England var amatører.

⁶²⁴ *Evangelisk Ugeskrift* 2. række, bd. V, 1861, s 285f, bd. VIII, 1862, s. 401ff, bd. X, 1863, s. 165ff og bd. XI, 1864, s. 221ff.

⁶²⁵ Formuleringen er Ole Vinds fra forsvaret af hans disputats *Grundtvigs historiefilosofi* 28. maj 1999. Se også Mads Mordhorst, “Den store genfortælling” *Den jyske historiker* julenummer 1999, hvori der gøres rede for opløsningen af den bibelske kronologi til fordel for den historiske o. 1800.

de historisk-filologiske fag på universitetet hovedsageligt tjente som hjælpediscipliner for teologien, kunne teologien ikke undgå at tage stilling til konflikten. Teologen Rasmus Niensens filosofi er et eksempel på en sådan stillingtagen. Forbindelsen mellem 1. halvdel af det 19. århundrede og Rasmus Nielsen går over Søren Kierkegaard, hvis filosofi bl.a. udgik fra Lessings stykke *Über den Beweis des Geistes und der Kraft* fra 1777. Problemet var, at den historisk-filologiske kritik af Bibelen syntes at undergrave dens sandhed, men Kierkegaard løste den gordiske knude ved at hævde, at historisk viden aldrig kan fungere som bevis på evige sandheder, og derfor heller ikke tjene religionskritikken. Kun i troen kan man nærme sig Gud. Rasmus Nielsen var en af de få og første, der erklærede sig som Kierkegaardelev. Han var ikke i samme grad som Kierkegaard præget af religiøs inderlighed men fastholdt som idé den kvalitative forskel på religiøs tro og videnskabelig erkendelse.

Efter århundredets midte blev geologien, palæontologien og arkæologien mere afgørende i striden mellem teologi og videnskab og derfor var de også vigtigere for Rasmus Nielsen end de var for Kierkegaard. Darwin spiller i den sammenhæng ikke så stor en rolle, som nogle vil give ham. Herhjemme passede det fx. i Georg Brandes' polemiske program at beskyldte det danske kleresi for bevidst at ville fortie Darwin. Hvis fortielsen er en undladelsessynd, tildeler han dermed ad bagvejen Darwin en hovedrolle. Men Darwin var i den forstand ingen banebryder, blot endnu en, som bibelkritikere, naturalister og materialister kunne bruge i deres argumenter, og blot endnu en, som teologerne måtte tage stilling til. Også derfor er der så få teologiske indlæg, der er vendt udelukkende og direkte mod Darwin. Darwin inddrages nogle gange direkte og underforstås andre steder som et element i en debat, der omfattede meget mere end blot darwinismen.

En banal men ikke desto mindre væsentlig omstændighed er den, at kirken og kristendommen levede trygt videre også efter 1871 i Danmark på trods af alle erklæringer om kirkens og ikke mindst Guds død, og videnskaben og teologien fandt en *modus vivendi*, som med visse modifikationer fortsat består. Et enkelt aspekt af denne sameksistens - eller "samtænkning" om man vil - af teologi og darwinisme skal berøres her.

Darwin, politik og kristendom

Darwinismen rummer et politisk potentiale, som står i modsætning til Darwins eget bevidste forsøg på at styre fri af politik. Endskønt hyppigst associeret med liberalismen, synes darwinismen at have en så enestående plasticitet, at den er blevet taget til indtægt for næsten et hvilket som helst politisk synspunkt lige fra socialisme til elitær eller social konservatisme.

Som et eksempel på at samtænke kristen etik og darwinisme – vel at mærke set fra et darwinistisk synspunkt – kan nævnes F. Halbergs *Den christelige Ethik og Darwinismen*, Kbh. 1896. Den er skrevet ud fra et materialistisk, utilitaristisk og psykologisk synspunkt. Halberg repræsenterer den holdning, at den kristelige etik, forstået som det sædelige samfunds ordning, selv er et resultat af evolutionen. Det kan forklares med, at det simpelthen har været en hensigtsmæssig overlevelsesstrategi at holde sig til normen: “Derfor er det karakteristisk for den Stærke, at han tænker og føler, dømmer og handler som Majoriteten, hans Anskuelse er den offentlige Mening. Dette ligger i Sagens Natur, thi hans Naturel og sjælelige Constitution er Resultatet af Naturens Udvalgelse. Derfor er han ogsaa tilfreds med Samfundets Forhold.” (s. 41) Den kristne syndsbevidsthed regner han derimod for en sindssygdom: “Det er kun, fordi det er en sygelig Tilstand, at den christelige Stemning kan blive Kilden til en særegen, en af Tilværelseskampen uafhængig Ethik.”(s. 136) Halberg er inspireret foruden af bl.a. Stuart Mill, Renan, Kierkegaard og Karl Vogt også af den interessante danske (social)darwinist Cl. Wilkens.

Halbergs betragtninger kan forekomme kuriøse men var på ingen måde usædvanlige for de fortolkninger, der blev Darwins værker til del. Det var i en bevidst opposition til denne grasserende darwinisme og materialisme at en række teologer tog til genmæle. Monrad er egentlig ikke atypisk på dette område. Han taler om darwinismen som en fare for en teologisk begrundet borgerlig orden. Han frygter en omstyrtelse af “de Piller, hvorpaa Stat og Familie hvile”. Der er tale om et typisk udtryk for tidens almindelige opfattelse af identitet mellem kristendom og borgerlig moral.⁶²⁶ Den teologi fik sit monument med det værk, som Monrad i sit indlæg henviser til, biskop Martensens *Den christelige Ethik*, hvis første bind var udkommet året før i 1871. 3. bind af værket udkom i 1874, hvor Martensen beskæftiger sig indgående med “Arbejderspørgsmaalet”, altså hvad man skal stille op med den stigende forarmelse i byerne. Heri skyder han med skarpt mod den engelske liberalisme og materialisme og især malthusianernes rå kombinationsudgave heraf, som han opfatter som ukristelig, fordi den lader de sociale hensyn i stikken. I følgende polemik mod Adam Smith bliver det darwinistiske udvælgelsesprincip til et eksempel på en mekanisme i samfundet, som den kristelige etik bør modarbejde:

“Idet Enhver arbejder for sig selv, arbejder han for det Hele. Almenvellet fremkommer altsaa som Resultatet af Alles Egoisme. Men netop her viser sig atter den ethiske Mislighed ved

⁶²⁶ Lindhardt, anf.arb., s. 374

dette System. Den frie Concurrence, naar den ikke er begrændset ved høiere Hensyn, er nemlig kun et naturalistisk, et fysisk Princip. Thi det er den Stærkeres Ret, som her indføres, en indirecte Næveret, en Krig af Alle imod Alle; som vi see det i Dyreverdenen, hvor den frie Concurrence til alle Livsgoder findes i det meest udstrakte Maal, og den svagere Skabning undertrykkes af den stærkere. Det ethiske Moment, der af den frie Concurrence skal fremkaldes, er Opvækkelse og Styrkelse af den personlige moralske Kraft. Men da maa den være begrændset ved visse Betingelser. Den bør for Exempel kun finde Sted mellem lige Stillede. At lade en Lam concurrere med en Hurtigløber, en fattig Detailhandler med en stor Capitalist, en ringe Grundbesidder med en stor, tjener ikke til at styrke den moralske Kraft, men til i Frihedens Navn at lade det Physiske herske og gaae af med Seiren. Den Adam Smithske Paastand, at man ved at følge Grundsætningen laissez aller bedst fremmer Samfundets Vel, at Enhver, ved at fremme sin egen Interesse, fremmer det Heles, at Almenvellet fremkommer som Resultat af Alles Egoisme, holder heller ikke Stik. Det er en i sig selv uholdbar Forestilling, at man ved at følge den blotte Naturdrift kan frembringe en Retfærdighedens Tilstand, da Retfærdigheden tilhører en heel anden Verden, og maa komme fra en heel anden Side end Naturens og det blot naturlige Menneskes. Og Erfaringen har viist, at den frie Concurrence vistnok har ophævet alle Monopoler og dermed forbundne ulemper, men at den har skabt et nyt Monopol, Capitalens, under hvis Tryk Utallige ere bragte i en Tilstand, der i det Væsentlige ikke er forskjellig fra Slavernes i den gamle Verden.⁶²⁷

Martensen siger altså ikke, at darwinismen er ugyldig som videnskabeligt princip: dette princip bør blot ikke gælde for menneskets verden.

Martensen flirter med socialistiske vendinger og holdninger, men der er selvfølgelig ikke tale om en rendyrket marxisme. Derimod er der tale om en social-konservativ bekymring for, at den øgede proletarisering i byerne ville føre til arbejdernes mobilisering og indførelse af en ny Pariserkommune.⁶²⁸

For den religiøst vakte og i kirkelige kredse indflydelsesrige statistiker og nationaløkonom Harald Westergaard blev darwinismen ligefrem til en bekræftelse af kristne

⁶²⁷ Hans Martensen: *Den christelige Ethik. Den specielle Deel, Anden Afdeling: Den sociale Ethik. 2. opl.*, 1878 s. 168-69. Min kursivering.

⁶²⁸ Det er sandsynligvis et tilfælde, at *Illustreret Tidendes* store artikel af C. Rømer om Darwin, 18. og 25 juni 1871, blev bragt side om side med en gruppevækkende billedreportage fra Pariserkommunen. Forholdet mellem socialisme og kristendom udvikles af Henry Ussing i et foredrag *Socialisme og Kristendom* udgivet 1889. Ussing mener, at der er stor overensstemmelse mellem kristendommens og socialismens etiske principper, og han deler socialismens kritik af "Manchester-princippet", dvs. liberalismen.

dogmer. Han udgav i 1885 en pjece om sin egen omvendelse, hvori han bl.a. behandler darwinismen:

“For Mange staaer det saaledes, som om Darwinismen ødelægger den sidste Rest af en Mulighed for Christendommens Sandhed; men det maa ikke glemmes, at hvad den tager med den ene Haand, det giver den med den anden. Med vor stykkevise, usammenhængende Viden kan en Christen aldrig vente, at Videnskaben skal bevise hans Tro; skulde han alene være afhængig af den, saa var det ude med hans Christendom; Alt hvad man kan vente, er smaa Fingerpeg paa en Samstemning, og dem kan man visselig finde i Darwins Theori. Det er en simpel Følge af Hovedsætningerne i Darwinismen, at Fædrenes Synd gennem Arveligheden hjem søges paa Børnene, at hele Menneskeheden, som overhovedet al Skabning, er eet Legeme, at hvad en Enkelt udretter, faaer Indflydelse paa det Hele.”⁶²⁹

Westergaard engagerede sig i Indre Mission og i forkyndelse af evangeliet for københavnernes. De kirkelige kredses frygt for, at sækulariseringen i København som “åndelig smittekilde” skulle forrå almuen, førte til oprettelse af Københavns Indre Mission i 1860'erne og Kirkefondet i 1896, som i en anden skikkelse allerede i nogle år havde arbejdet for at bygge kirker til den overbefolkede by. For den kreds af præster, som virkede i den ene eller begge organisationer, hørte det sociale til den centrale del af kirkens arbejde i form af diakoni. Som socialkonservative betragtede de både liberalismen og den revolutionære socialisme som fjender.⁶³⁰

⁶²⁹ Harald Westergaard: *Fra Forargelse til Tro*, Kbh. 1885 s. 12ff. Et lignende synspunkt finder man hos Ed. Geismar i *Danske Tidsskrift* 1906, s. 446-461. Det var i fuld overensstemmelse med Darwins opfattelse i *Menneskets Oprindelse* at regne med sociale normers eller instinkters arvelighed. Den opfattelse repræsenteres også i den senere nobelprismodtager, Karl Gjellerups værk *Arvelighed og Moral* Kbh. 1881. Gjellerup var ivrig darwinist og skrev i 1882 *Aander og Tider - et Rekviem over Charles Darwin*. En anden lægmand i Kirkefondet, lægen P.D. Koch, (anf. arb.), er ikke ulig Westergaard, men er dog meget mere kritisk over for darwinismen med vægt på skabelsesspørgsmålet.

⁶³⁰ Se endvidere Claus Harms m.fl. (red.) *Omkring Kirkefondet*, Kbh. 1990. Ovennævnte Otto Møller betragtede socialismen som “den praktiske Side af hin Abevidenskab”, dvs. darwinismen. Nørr, *Mellem Otto og Jakob*, 1986, s. 58. Det kunne være et citat af Marx, der i et brev til Engels i 1860 skriver om *Origin of Species*: “Obgleich grob englisch entwickelt, ist dies das Buch, das die naturhistorische Grundlage für unsere Ansicht enthält.” cit. efter Ernst Benz, “Theologie der Evolution” i G. Mann (ed.) *Biologismus im 19. Jahrhundert* Stuttgart 1973. Marx skrev året efter noget tilsvarende til Lasalle, se Dieter Groh, “Marx, Engels und Darwin” i *Politische Vierteljahresschrift*, 8. Jahrg., Hft. 4, 1967, s. 550. Engels gentog synspunktet i forordet til den engelske udgave af det kommunistiske manifest. Se den danske udgave fra Tidens forlag 1946, s 7. Se også *Socialdemokraten* 2. feb. 1884, hvor Darwin omtales på lignende vis i en anmeldelse af den tyske arbejderleder August Bebel's seneste bog. Se Østergaard anf. arb. s. 61f. Marx blev dog senere mere forbeholden over for Darwin og kritiserede ham for blot at fortolke naturen som om den fungerede efter borgerlige økonomiske normer, dvs. at den darwinske naturlov ikke var eviggyldig. Groh s. 553.

Lic.theol. Henry Ussing, en hovedkraft i Kirkefondet sammen med Westergaard, argumenterede som Martensen imod liberalismen i en række foredrag i efteråret 1896. Først og fremmest drejer det sig for Ussing om at kirken skal holde mennesket fast i familiens ramme. Udearbejde for både mænd og kvinder og byens professionaliserede forlystelsesliv holdt ifølge Ussing arbejderne bort fra hjemmet, "hvorved Sansen sløves for Familielivets Værdi, denne alt sædeligt Samfundslivs og særlig al Christendoms Perle."⁶³¹ Hvis mennesket ikke blev fastholdt i sædeligheden, blev det bare en del af massen, hvor kampen - den stærkestes ret - bestemmer:

"Storstadudviklingen har frembragt den uorganiserede Masse, hvori Menneskene forsvinde som Enkeltvæsener og kun optræde som et Kollektivbegreb. (Det samme ligger i det sørgelige Navn: Proletariatet) Hvad enten man ser paa Befolkningen fra oven eller fra neden, møder der En kun en mindre Kreds enkelte, der ligesom tilfældig dukke op i ens Nærhed, men bagved og omkring dem den ukjendte bestemmelsesløse Masse. Og hvad ligger her? I Massen kan man altid forsvinde, hvis man har Grunde til at skjule sig. I Massen er der Plads for den frieste og samvittighedsløseste Konkurrence; der er altid nogle at faa fat paa, og hvad vedkommer de andre en?"⁶³²

Ussing opstiller den hypotese, at Darwins forestilling om, at ændrede omstændigheder også medfører ændrede instinkter - også for mennesket - faktisk er sand, og afviser ikke at det er muligt. Men derefter identificeres denne udvikling som de mørkets lænker, der binder mennesket til naturgrundlaget. Ussing tænker uden tvivl på arvesynden. Derfor er det menneskets pligt i kraft af sin moralitet netop at trodse denne lovmæssighed på samme måde som det er en kristen pligt ikke at henfalde i synd:

"Hvis den moderne Evolutionslære havde Ret, og Slægtens hele moralske Udvikling og etiske Begreber vare en saadan Udvikling undergivne, at der skete en fortsat Tilpasning af de indre, etiske Principer efter de ydre Livsvilkaar, vilde man sikkert have fuld Ret til at sige, at Storstadudviklingen allerede har frembragt saa forandrede Livsvilkaar, at der med Naturlovens Nødvendighed maa udvikle sig (og alt er i Færd med at fremkomme) en væsentlig ændret Moral for Menneskelivet. Men tro vi i Modsætning dertil paa den levende Guds hellige Villie som Menneskelivets uforanderlige Grundlov, - tro vi ikke paa den etiske

⁶³¹ Henry Ussing *Kirkens Arbejde i de store Byer med særligt Henblik paa den kirkelige Nød i Kjøbenhavn* Kbh. 1897, s. 13

“Evolutions” uundgaaelige Nødvendighed undtagen som de Mørkets Lænker, vi kun ved Guds Naade kunne frigjøres fra, - tro vi, at den “Tilpasning”, der er ved at foregaa i vore Dage, fører ned imod Fortabelsen, og at det netop derfor er Kirkens store Opgave at hjælpe Mennesker til at foretage “Tilpasningen” paa en anden Maade, - hvor kunne vi da undgaa at føle, at den moderne Storstadsudvikling stiller ganske nye, overordentlige Krav til Christi Kirke?”⁶³³

For teologiske samfundsagttagere som Ussing gjorde sammenhængen mellem kultur (især forstået som sædelighed) og kristendom det muligt at bruge naturen som modbillede og dermed have et temmeligt fredeligt forhold til naturvidenskaben, fordi man samtidig antog, at naturvidenskaben kun sagde noget om naturen og netop ikke om kulturen. Kristendommen - eller måske snarere kirken - sås som den afgørende kultiverende faktor i en civilisation, hvis fremskridt i teknisk og økonomisk forstand havde moralsk forfald til følge.⁶³⁴

De teologer, der er optaget af udviklingen i København, nægter altså ikke darwinismen forklaringskraft på naturens område - og heller ikke i nogle tilfælde på sociologiens - men vil altså ikke give darwinismen universel forklaringskraft. Sædeligheden er et specifikt kristeligt spørgsmål, hvor materialismens lære ikke bør gælde. Det er en pudsigt omstændighed, at denne liberalteologiske udlægning af Darwinismens forhold til sædeligheden faktisk kunne finde opbakning hos Ernst Hæckel, der i den ovenfor omtalte bog understreger, at man må skelne mellem naturvidenskabens materialisme og den moralske materialisme. Hæckel er fortaler for førstnævnte men mener ikke, at materialismen kan fungere som ledetråd for moralen.⁶³⁵ Der er altså ikke nødvendigvis tale om en konflikt mellem to “vidensområder”, som ligger ved siden af hinanden, men snarere om to lag. Den materialistiske videnskab beskriver menneskets vilkår, mens det (overliggende) teologiske lag har modal eller normativ karakter: det foreskriver mennesket dets leveregler. Modsætningen mellem de to er ikke at forstå som en kløft men som et grænsedragningsproblem. Det var

⁶³² Ussing, anf.arb. s. 17

⁶³³ Ussing, anf.arb. s. 19-20.

⁶³⁴ Et godt eksempel på kristendommen som moralens eller sædelighedens vigtigste drivkraft er fremlagt af Peter Scharff Smith i ph.d.-afhandlingen, *Moralske Hospitæler*, Kbh. 2002, hvor der redegøres for religionens og præsternes væsentlige rolle i det moderne fængselsvæsen, in casu Vridsløselille. Kristendommen – og det vil sige bl.a. kvækere, anglikanere og evangelisk-lutherske – spillede en central rolle i opbygningen af den ”selvets teknologi”, der lå til grund for fængselsvæsenets nye opgave i det 19. århundrede, den moralske opdragelse. Det var vel at mærke en moderne religiøsitet, der lagde vægt på det personlige gudsforhold og den individuelle dannelse snarere end tidligere århundreders straffesystemer, der var indrettet som en genafbalancering af et religiøst defineret kosmos, hvor individet tjente som instrument til denne ordens genoprettelse snarere end som et formål i sig selv.

⁶³⁵ Ernst Hæckel, *Skabelshistorien fra et naturvidenskabeligt Synspunkt*, Kbh. 1877, s. 20ff, cf. dog s. 112, hvor Hæckel

kirkens opgave at stå vagt, således at materialismen forblev hvor den var og ikke vandt indflydelse på det terræn, hvor den ikke hørte hjemme.

Dermed lykkedes det teologien at fastholde en slags praktisk kultursyntese, fordi den ikke lagde op til en offensiv konfrontation med naturvidenskaben, og samtidig accepterede sækulariseringen, dvs. en begrænsning af det område, hvor teologien havde forklaringskraft. Indflydelsen fra den forudgående debat i Danmark er klar, fordi det var en de facto accept af Rasmus Nielsens synspunkt, som dannede grundlaget for den målt med udenlandsk målestok relativt fredelige sameksistens mellem teologi og videnskab, som har hersket siden. Man kan også sige, at det var denne proces, der fuldbyrdede teologernes professionalisering, idet den indebar, at teologer ikke længere havde autoritet uden for deres eget fagområde. I forhold til denne afhandlings overordnede tese er det derfor i første omgang et eksempel på et område, hvor naturvidenskaben *ikke* vandt overherredømmet. På den anden side tvang naturvidenskaben teologien til en skarpere definatorisk afgrænsning af sit virkefelt, og til at gå ind på naturvidenskabens egne vilkår i sin afvisning af den.

Indvendig gavludsmykning i Ryslinge Højskoles hørsal af den lokale kunstner, Niels Lindberg, fra 1938. Det øverste er en illustration af et vers af Ingemann, ”Hvor Livskilden springer, didhen staar min Hu, hvor Livstræet blomstred, der blomstrer det endnu.” Kilden er den åndens kilde, hvoraf den tørstende ungdom drikker for at kunne vandre beriget videre i livet. Højskolebevægelsen fastholdt et begreb om åndelighed på trods af de stærke naturalistiske strømninger. Denne åndelighed var imidlertid kombineret med en udtalt kropssdyrkelse, som den især kom til udtryk i gymnastikken. Den konkrete fascination af velbyggede mænds overkroppe delte Lindberg med andre af sin tids europæere, og den lidt ubehagelige stalinistisk-hitleristiske klang i det æstetiske udtryk har da heller ikke huet eftertiden. (kilde: *Højskolebladet* nr. 17, 2002 og *Danske Ungdom* nr. 46, 1938)

diskuterer viljens frihed, som i hans verdensbillede ikke bør kunne eksistere.

Racehygiejne

- En diskussion af racehygiejnens forudsætninger

Ethvert nulevende Menneske skylder Darwin sin Sjæl. Johs. V. Jensen⁶³⁶

Darwin som ophav til racehygiejnen

I standardværket om racehygiejnen, *Rasse, Blut und Gene* af Peter Weingart, Jürgen Kroll og Kurt Bayertz bliver Darwin placeret som en central forudsætning for racehygiejnens tilblivelse. Der er imidlertid en almindelig tendens i nyere tids tysk- og siden engelsksproget litteratur til at nedtone Darwins betydning for sin samtid:

”It is a misleading commonplace of cultural history that the publication of Darwin's *Origin of Species* in 1859 set in motion a profound revolution in the Western world view and self-conception. It seems self-evident to many that Darwinism carried with it radical and terrifying implications that, once recognized, transformed virtually all areas of human thought and belief.”⁶³⁷

Darwinismen havde naturligvis betydning, ikke mindst fordi Darwins navn var på alles læber, men den skal ses i en større sammenhæng.

Det bliver ofte fremhævet, at Darwin ikke kan forstås uden for en moralsk-teologisk-politisk kontekst. Darwinisme som ”ren videnskab” eksisterede ikke, selv Darwin var ikke darwinist. Darwins teorier kan udlægges som en slags sækulariseret protestantisk naturalisme, hvilket igen gjorde det muligt for en række kristne tænkere at optage darwinismen i et kristent verdensbillede.⁶³⁸

Selvom denne erstatningsreligion er vanskeligere at finde hos Darwin selv, er den meget tydelig hos nogle af hans tilhængere. Om hvordan der blev en *Weltanschauung* af darwinismen skriver Helmut Scheuer:

⁶³⁶ Johs. V. Jensen, *Introduktion til vor Tidsalder*, 1915, s. 286

⁶³⁷ Howard L. Kaye, *The Social Meaning of Modern Biology*, New haven 1997 (opr. 1986), s. 12

⁶³⁸ Således James R. Moore, *The Post-Darwinian Controversies*, Cambridge, 1979. Diskussion hos David A. Hollinger ”What is Darwinism? It is Calvinism!”, *Reviews in American History*, Vol. 8, 1, 1980, s. 80-85. Se denne afh. s. 186ff. Vilh. Grønbech taler ligefrem i *Religiøse Strømninger*, Kbh. 1922, s. 111ff om evolutionen som tidens religiøse udtryk, der reddede dem, der efter tabet af gud ikke havde haft nogen mening i verden: ”Sagen var den, at forskeren og den kristne var enige om alt væsentligt. Den frommeste kirkemand kunde ikke klæde sin tro på universets planfulde orden i mere veltalende ord end den vantro evolutionist.” s. 133

“Für unseren Zusammenhang ist die von Haeckel vertretene monistische ‘Religion’ wichtig, weil für den Verlust an metaphysischer Bindung nun eine diesseitige Einbindung verheißen wurde, die von den Freidenkerbewegungen und Monistenbünden verbreitet wurde. Haeckels neue Ethik nahm auch bewußt ästhetische Elemente auf. Diese Mischung von herausgestellter Wissenschaftlichkeit mit Ästhetik und ‘religiöser’ Emphase ist das Verlockende an Haeckels Entwurf: Das Bekenntnis zur ‘Moderne’ ließ den Einzelnen nicht in eine Sinnkrise geraten, sondern paarte sich mit traditionellem Verhalten einer Sinn- und Wertbestimmung, die schließlich auch zu einem ‘Weltbild’ führen mochte. Denn bei den Naturalisten ist leicht der Wunsch nach verbindlichen Wert- und Sinnentwürfe auszumachen.”⁶³⁹

En af disse livsanskuelser var racehygiejnen. Racehygiejnikerne selv var hurtige til at pege på Darwin som inspirator eller ophavsmand til idéen om racehygiejne, og det er denne forestilling, der har fået lov til at forblive den fremherskende i litteraturen.

Det var ikke forestillingen om en evolution, der gjorde Darwin til noget særligt men derimod hans teori om denne evolutions motor: selektionsprincippet. Darwin selv talte meget nødtigt om evolutionen som et fremskridt, men hans tilhængere blandt eugenikerne mente at se et formål i den naturlige udvælgelsesproces; der skete en “heimliche teleologisierung der Evolutionstheorie”.⁶⁴⁰ Den moderne civilisation havde med sine fremskridt gjort alles overlevelse mulig, og derfor var fremskridtets motor - selektionen - ifølge eugenikerne sat i stå. Med baggrund i de stærkt forbedrede befolkningsstatistikker - herunder målinger fra sessioner - forsøgte man at godtgøre, at denne negative proces, denne degeneration, allerede var i fuldt sving. Samtidig bød Darwins teori imidlertid også på en løsning på dette problem, nemlig et bevidst menneskeavlingsprogram som afløsning for den naturlige selektion. Denne dobbelthed har Weingart, Kroll og Bayertz formuleret således, at racehygiejnen er et resultat af en dynamisk kombination af to slags fremtidsvisioner: “Dystopien der Degeneration” og “Utopien der Menschenzüchtung” (s. 27ff).

⁶³⁹ Helmut Scheuer “Naturalismus und Naturwissenschaften”, i Klaus Bohnen et.al. (Hrsg.) *Fin de Siècle*, Kbh. 1984, Sonderreihe, Band 20 af *Text og Kontext*, s. 10. I samme værk skriver Kurt Bayertz om “Darwinistische Ästhetik” og tilskriver med en indirekte henvisning til Webers sækulariseringstese Häckel “die Wiederverzauberung der Welt” som intention. (s. 99)

⁶⁴⁰ Weingart et.al., s. 76. Det er nu ikke så hemmeligt endda. Häckel skriver i *Skabelseshistorien*, Kbh. 1877, lige ud (meget lig Spencer) at evolutionen finder sted efter ”Loven om Fremskridt eller tiltagende Fuldkommenhed”, der ikke alene finder anvendelse på naturen men også samfundslivet. (s. 132f)

Selektionsteorien dannede altså grundlaget for både forståelsen af problemet (degeneration) og for forslaget til løsning på samme (racehygiejne), men andre forudsætninger lå allerede klar før Darwin: 1.) hygiejnen var et kollektivt problem (se nedenfor), 2.) hygiejniske problemer skulle løses af myndighederne (se nedenfor), 3.) Kollektivet var en historisk størrelse, der derfor indbefattede slægtens ufødte. Det er faktisk muligt at argumentere for, at de fleste af de socialdarwinistiske synspunkter, der herskede efter Darwin, ikke behøvede Darwin som forudsætning for at være til.⁶⁴¹

Der er også et næsten direkte modsætningsforhold mellem eugenikken og Darwins egne forestillinger. Hvis man ser på den racehygiejniske praksis, nemlig den negative racehygiejne, der ønsker at sterilisere de uegnede, bygger den på bevidstheden om, at erhvervede egenskaber ikke nedarves. Darwins egen forestilling om arvelighed lignede Lamarcks.⁶⁴² Endskønt selektionsprincippet forudsætter at forandring fra generation til generation i udgangspunktet er tilfældig og at der først med overlevelsesevnen, parringsvalget og frugtbarheden sætter en aktiv udvælgelse ind, så udelukkede den teori om arvelighed, som Darwin anvendte, den såkaldte pangeneseteori, ikke erhvervede egenskabers arvelighed.⁶⁴³ Det er først en senere eftertid, der har gjort dem til eksponenter for de forskellige arvelighedsteorier, der knyttes til deres navne. Det var først da Weismann i 1885 med held havde fremsat sin teori om kimplasmaets uforanderlighed og arvets deraf følgende upåvirkethed af erhvervede egenskaber, at den arvebiologiske determinisme blev mere udpræget.⁶⁴⁴ Arven kunne ifølge denne teori ikke påvirkes ved hjælp af almindelige hygiejniske tiltag. Den eneste måde at regulere kommende slægters egenskaber var at påvirke selve arvegangen. Det danner da også forudsætningen for, at 1890ernes racehygiejniske programmer så entydigt satser på indgreb i selve forplantningsprocessen.⁶⁴⁵

⁶⁴¹ Kurt Bayertz, "Darwinismus als Ideologie", Kurt Bayertz, B. Heidtmann, H.-J. Rheinberger, *Dialektik 5, Darwin und die Evolutionstheorie*, Köln 1982

⁶⁴² Det bedste eksempel på denne opfattelse er Karl Gjellerups prisafhandling fra 1880, udg. som *Arvelighed og Moral*, Kbh. 1881. Også Häckel delte opfattelsen i *Skabelseshistorien*, Kbh. 1877, s. 99. Se endvidere H. Scharling, *Darwins Lære*, Kbh. 1887, s. 41f

⁶⁴³ Galton afviste dog tidligt ideen om erhvervede egenskabers arvelighed. Se diskussion hos Edith Mandrup Rønn, *De Fattige i ånden*, Kbh. 1996, s. 179. Weismanns teori blev bekræftet af Wilhelm Johannsens opdagelse, at arvemassen var konstant, og kun fremtrædelsespræget kunne ændres. Det var kun i kombination med de Vries' opdagelse af arvemassens mulighed for at mutere (1903) at Johannsen gen-teori kunne forenes med darwinismen i den neo-darwinistiske syntese. Se Bent Sigurd Hansen "Eugenik i Danmark - den bløde mellemvej" *Niche*, 5, 1984, s. 88f

⁶⁴⁴ Peter Weingart, "Struggle for existence": selection and retention of a metaphor, i Maasen et.al. (eds.) *Biology as Society, Society as Biology: Metaphors*, Kluwer 1995

⁶⁴⁵ Se herom fx J. Berry Haycraft, *Darwinisme og Race Forbedring*, (ovs. af P.C. Larsen Utke) Kjøbh. 1894, hvor forfatteren s. 13f diskuterer og går i rette med Darwins pangenesis-teori. W. Johannsen fremhæver i *Falske Analogier*, Kbh. 1914, s. 39ff, at det var Galton, der første gang fremsatte en sådan teori.

Denne periodisering bekræftes af Birgit Kirkebæk, der har sammenfattet sin mangeårige forskning i åndssvageforsorgens historie således:

”I perioden 1855-ca.1890 skulle de *åndssvage* reddes gennem pædagogiske foranstaltninger og kundskaber og gives tilbage til samfundet. I perioden 1890-ca.1950 skulle *samfundet* reddes fra de åndssvage gennem medicinske og biologiske foranstaltninger og kundskaber. De åndssvage skulle interneres med henblik på sterilisation. Og i perioden 1959-1970 skulle *kvaliteten af de åndssvages liv* reddes gennem juridiske, pædagogiske og psykologiske foranstaltninger og kundskaber, som placerede den åndssvage som ligeværdig part i samfundet.”⁶⁴⁶

Perioden 1890-1950 bliver da kulminationen af lægernes samfundsmæssige indflydelse.

Introduktionen af racehygiejnen som samfundsteknologi falder sammen med introduktionen af kirurgisk sterilisering. Den konkrete gennemførelse af steriliseringer blev først mulig fra 1880'erne, da indgrebet kunne gennemføres under antiseptiske forhold. Den første sterilisation af en mand fandt sted i 1897 i Amerika. Den første sterilisation af en kvinde i Danmark fandt sted den 8. september 1904, kl. 17.15 på fødselsstiftelsen i Amaliegade. Det skete i tilslutning til kejsersnit, formentlig for at forebygge at patienten skulle blive gravid igen med risiko for ruptura uteri (sprængning af arret i livmoderen).⁶⁴⁷

Folket som genstand for en medicinsk politik

Begyndende i 1960'erne er den medicinsk-historiske forskning gået mere over til at betragte medicinen i sin sociale og samfundsmæssige kontekst og har dermed kunnet give meget mere interessante forklaringer på, hvorfor en videnskab som medicinen ikke udvikler sig, som man måtte forvente ifølge den klassisk moderne forestilling om fremskridt.⁶⁴⁸ Denne sammenkædning af politik og medicin, “Medicine as an Institution of Social Control” med et udtryk lånt fra Irving K. Zola⁶⁴⁹, skal ses i den sociologisk-etnologiske tradition for at skrive kulturhistorie, nærmere bestemt den vestlige modernitets historie.

⁶⁴⁶ Birgit Kirkebæk, *Normaliseringens periode*, Holte 2001, s.17

⁶⁴⁷ Patient nummer 975/ 1904- Fødselsstiftelsen. Ifølge venlig meddelelse af obstetrisk konsulent på Medicinsk-historisk Museum, Mogens Osler. Se desuden Koch 1996, s. 40 og K.K. Steincke, *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*, 1920, s. 246.

⁶⁴⁸ Helle Blomquist, “Forskning i sundhedsvæsenets historie” i Niels Petersen og H. Blomquist, *Sundhed Byrokrati Politik*, udg. ved H. Blomquist og Michael Hertz, Kbh. 1996, s. 228

⁶⁴⁹ Alfons Labisch og Reinhard Sprée (Hrsg.) *Medizinische Deutungsmacht im sozialen Wandel*, Bonn 1989, s. 7

Hvad fx Spencer havde ment med ”fit”, da han udmøntede det berømte begreb ”survival of the fittest” bliver hurtigt alt andet end klart. Vore dages darwinisme – og til en vis grad også Darwin selv – definerer den slags fitness som evnen til at producere levedygtigt og frugtbart afkom, men den definition trodsede alle tidens forestillinger om borgerlig anstændighed, da det netop var den slags mennesker, der formerede sig som rotter, som man ønskede at undgå. Derfor blev forplantningsmæssig succès i naturens forstand omtolket til at være lig med kulturel tilpasning, og begrebet fik en klar moralsk ladning. Kun hvis man overholdt den borgerlige morals spilleregler, kunne man erklæres egnet til at få afkom.

I modsætning til den klassisk moderne tradition inden for videnskabshistorien, der identificerede sig med denne modernitet - dvs. at fx historievidenskabens udvikling sås som en del af det fremskridt, som var videnskabens genstand - vil den nye kulturhistorie beskrive det rationale, der ligger til grund for modernitetens selvforståelse, og forsøge at stille sig udenfor. Denne traditions inspirationskilder er Max Weber og Norbert Elias, og selvfølgelig Michel Foucault. På dansk grund er det mest kommet til udtryk i Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensens bog om hygiejns historie,⁶⁵⁰ som med udgangspunkt i Michel Foucault beskriver den vestlige hygiejns historie som en udvikling henimod stadig større disciplinering af den enkeltes adfærd, en disciplineringsproces, der var iværksat *før* den fandt sin begrundelse i medicinsk-videnskabelige opdagelser. I denne fortolkning bliver racehygiejnen til en del af hygiejns historie i det hele taget, forstået som historien om den vestlige civilisations grundlæggende behov for udrenselse.

I en af de tekster, der dannede udgangspunkt for den tyske ”Historikerstreit”, giver Ernst Nolte netop udtryk for denne sammenhæng mellem oplysningstidens krav om renhed og Nazitysklands udrensning af uønskede elementer:

“Man könnte nun den folgenden Einwand machen: der Wille zur Vernichtung der Ungläubigen und Ketzer sei während des Mittelalters und noch in der frühen Neuzeit ganz selbstverständlich gewesen und man brauche sich da bloß der spanischen Inquisition oder der Aufhebung des Edikts von Nantes zu erinnern; von der Aufklärung an aber sei der liberale Fortschrittsoptimismus so sehr vorherrschend gewesen, daß die angeführten Tatbestände

⁶⁵⁰ Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensen, *Lys, luft og renlighed. Den moderne socialhygiejns fødsel*, Akademisk Forlag 1986. Lene Koch bruger denne bog som inspiration (Koch 1996 s. 17) men gør netop ikke brug af dens grundlæggende antagelse, nemlig at racehygiejnen er et udtryk for en kontrol- og magtambition grundlagt i slutningen af det 18. århundrede. Det er hos Foucault en pointe, at de afgørende forandringer i epistemologi, videnskab og politik er sket omkring 1800, og at vi stadig (dvs. i 1966, da *Ordene og Tingene* udkom) befinder os i den epoke, der begyndte på dette tidspunkt. Edit Mandrup Rønns *De fattige i ånden*, Kbh. 1996, tager også eksplicit udgangspunkt i Foucault, men gør heller ikke brug af hans periodisering. Sml. s. 37ff og s. 170ff

bloß als korollarien betrachtet werden könnten und daß die nationalsozialistischen Vernichtungsmaßnahmen lediglich als ein unbegreiflicher Rückfall in die Barbarei angesehen werden müßten. Aber mir scheint, daß eine völlig neue Situation gerade dadurch entstanden ist, daß sich mit der Aufklärung und ihrer siegreichen Polemik gegen die Religionskriege der Vergangenheit eine Gesellschaft herausbildet, für die "Toleranz" die Grundlage zu sein schien, und in der sich gerade deshalb der vorganglose Prozeß der Industriellen Revolution abspielen konnte. Damit war indessen zugleich eine Bühne errichtet, auf der Feststellungen getroffen, Fragen gestellt, Drohungen ausgesprochen und Beängstigungen erfahren werden konnten, wie es insgesamt in geschlossenen Gesellschaften nicht möglich gewesen war, so heftig und selbstverständlich der Haß gegen Abweichungen in ihnen sein mochte. Und die Rede vom Sieg des Lichtes über die Finsternis darf nicht auf naiv-optimistische Weise verstanden werden: erst im Licht ist das Helle hell und das Dunkle dunkel, nur im Licht kann gekämpft werden, bloß im Licht zeigt sich die Wunde als das, was sie ist."⁶⁵¹

Der er i denne udlægning af oplysningens historie en klar dobbelthed, idet udviklingen mod mere frihed og åbenhed ikke forstås blot positivt men også som en større grad af bundethed. Friheden købes for selvdisciplin og åbenheden for synlighed. Noltes teatermetafor er velvalgt, for den minder om, at de agerende ikke alene handler som autonome hovedpersoner i en oplyst kontekst, men at handlingen også følger et manuskript og at rampelyset blænder de optrædende.

Den samme tanke er taget op af Zygmunt Bauman i hovedværket om Modernitet og Holocaust. Bauman undsiger her den almindelige tolkning af nazismen som et udtryk for irrationalisme og fremfører i stedet det synspunkt, at Holocaust slet ikke ville have været mulig uden moderne rationalitet. Den industrielle udryddelse af de europæiske jøder ville ikke kunne gennemføres uden moderne logistik, rationelle produktionsmåder og social ingeniørkunst. Bauman illustrerer pointen med en gennemgang af de tyske jernbaners omhu med at planlægge jødetransporterne således at der opstod færrest muligt gnidninger og problemer, fuldstændig som om de havde ansvaret for forsyningen af råvarer til en fabrik. Det gør Holocaust til en både enestående begivenhed, fordi noget lignende aldrig er set før, men også til et stykke normal modernitet, netop fordi midlerne til at gennemføre folkedrabet ikke

⁶⁵¹ Ernst Nolte, "Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus?" foredrag fra 1980, optrykt i *Historikerstreit*, München 1987. s. 30. Cf. Weingart et.al., s. 139: "Kaum hatte das Bürgertum mit der Aufklärung die individuelle Freiheit der Liebe und der Wahl des Ehepartners errungen, wurde sie von der Wissenschaft schon wieder in Frage gestellt. Nun galt es, auch die Erbqualität zukünftiger Generationen im Auge zu behalten."

skulle opfindes først.⁶⁵² Det er muligt på samme måde at skrive eugenikken ind i modernitetens historie, forstået som en arv fra oplysningstiden.

Det 18. århundredes forestilling om, at man ved lovgivning, oplysning og administrative indgreb kunne forbedre befolkningens sundhedstilstand, samles under betegnelsen "Det medicinske politi". Politi skal forstås i en bredere forstand som et udøvende organ for myndighedernes politik. Det medicinske politi definerer Ute Frevert som en totalitær utopi, eller som en "Utopie der totalen Medikalisierung"⁶⁵³ og hentyder dermed indirekte til ligheden med lægevidenskabens rolle i det nazistiske racehygiejniske program.

Som en yderligere understregning af slægtskabet mellem det medicinske politi og de racehygiejniske bestræbelser i det 20. århundrede kan man også blandt oplysningsmedicinerne finde forslag, som skulle regulere den menneskelige forplantning. Den danske læge og oplysningsforfatter, H. Callisen, tilhænger af det medicinske politi, skrev i 1816:

"Saa velgiørende ogsaa Ægteskabernes forøgede Tal maatte være for Stats-samfundet, saa vilde det dog være at ønske *at ægteskabelige Forbindelser imellem, i fysisk og moralsk Henseende usunde og svage Mennesker*, ved lægevidenskabelige Undersøgelser kunde bestemmes, om de ikke aldeles kunde forhindres, dog maaske mueligen kunde indskrænkes."⁶⁵⁴

Det er vigtigt at understrege, at der med det medicinske politi netop er tale om utopier og programmer, som kun i ringe udstrækning blev virkeliggjort. I perioden indtil 1850 modsiger nogle medicinske teorier endda i nogen grad forestillingen om en øget statsliggørelse, fordi man for det meste hældede til den teori, at fattigdom og sygdom var selvforskyldt, en tilstand, der betegnedes som pauperisme. Det var ikke en teori, der opfordrede til statslige indgreb, omend dog teorien godt kunne bruges til at fremme opdragelsen af de fattige, syge og udisciplinerede og dermed fremme en disciplinering som et led af et oplysningsprojekt.

For så vidt sygdomme overhovedet blev opfattet som et kollektivt problem skyldtes det statsliggørelsen af medicinen i det 18. århundredes sidste årtier og den første

⁶⁵² Zygmunt Bauman, *Modernitet og holocaust*, Kbh. 1994 (opr. 1989)

⁶⁵³ Frevert 1984, s. 66 og s. 333

⁶⁵⁴ Henrich Callisen, *Om adskillige Gjenstande som bidrage til Folke-Formerelse og Folke-Formindskelse*, Kjbh. 1816, s. 26. Callisen kunne have flere tyske værker om det medicinske politi som forbillede, bl.a. J.P. Franks, som i *System einer vollständigen medicinischen Polizey*, Wien 1786, Bd. 1, s. 335, også gør sig overvejelser om usunde ægteskaber og arvelige belastninger. Frank er dog ikke præget af bekymring for degeneration. Han taler om "Abnahme des menschlichen Geschlechts", Frank, bd. 1, s. 12, men det er et udtryk for en bekymring for befolkningsmængden snarere end kvaliteten. Frevert 1984, s. 66. Cf. Schmidt og Kristensen, 1986. s. 32

halvdel af det 19.⁶⁵⁵ Samtidig undergik begrebet kollektiv en forandring. Den enevældige stats kollektiv var et samfund af arbejdende undersåtter. Det drejede sig for staten om at denne arbejdsstyrke var så talrig som mulig og at den var rask. Det 19. århundredes kollektiv var folkets. Nøglebegreber i den sammenhæng er "skæbne" og "slægt". Folket og staten tilsammen udgør nationen, der som en politisk enhed, en kollektiv aktør, også har en skæbne. Kollektivet bliver derfor et samfund af nationens døde, de nulevende og de ufødte, og dette folk udgør tilsammen et folkelegeme med et "udvidet hjerte", som det hedder i den ottende af Fichtes berømte taler til den tyske nation fra 1807-8.⁶⁵⁶ Dette folk har naturligvis også et helbred, som skal bevares, og en renhed, der skal opretholdes, samtidig med at folket gennem dannelse skal gennemgå en stadig "Fortentwicklung". Det var den samme besættelse af slægtens tætte sammenknytning med nationen - folket som et kollektiv af slægter, om man vil - der førte til en blandt det 19. århundredes borgerskab grasserende forfæderkult, der bl.a. finder sit udtryk i anevæggen:

"Borgerskapets tillbakablickande är av en annan art än bondens traditionsbundenhet. I båda fallen används visserligen historien för att legitimera handlingar i nuet, men när bonden försiktigt vandrade baklängs in i framtiden bottenade detta i en pragmatisk attityd till säker, beprövad kunskap. I den borgerliga kulturen hade tillbakaskådandet en närmast mystisk och romantisk karaktär. Hos bönderna finner vi till exempel inte den anfäderskult som grasserade bland 1800-talets borgerskap. I den mån bondebefolkningen höll reda på sina förfäder fanns det ofta handfasta ekonomiska anledningar till det: traditioner om gårdsinnehav, jordägö etc."⁶⁵⁷

Det 19. århundredes erfaringshorisont indbefattede altså de ufødte, og derfor måtte bekymringen for folkelegemets sundhed naturligvis også rumme en omsorg for den arv, som de skulle løfte, en arv, der i og med det sene 19. århundredes materialisme måtte blive biologisk forstået.

⁶⁵⁵ Forestillingen om samfundet som en konstruktion, der skal opbygges bevidst og varsomt, samles under det rammende begreb "den sociale ingeniørkunst". Det bruges især om mellemkrigstidens socialpolitiske reformer. C.A. Gemzell diskuterer i første bind af sin disputats, *Om politikens förvetenskapligande och vetenskapens politisering*, Institut for Samtidshistorie, Kbh. 1989 professionaliseringens sammenhæng med dette fænomen i forbindelse med skabelsen af den britiske velfærdsstat. Se diskussion hos Cecilie F. S. Banke, *Den sociale ingeniørkunst i Danmark*, ph.d.-afhandling, RUC, 1999. Banke knytter meget rigtigt denne ingeniørkunst sammen med modernitetsprojektet (Zygmunt Bauman), hvis datering er tilpas diffus. Jeg mener i tilknytning til Ernst Nolte, at begyndelsen skal findes i slutningen af det 18. årh.

⁶⁵⁶ Se J.F. Møller, "Blod og Arv", *Den jyske Historiker*, nr. 90, 2000, s. 236. Se denne afh. s. 77

⁶⁵⁷ Frykman og Löfgren, *Den kultiverade människan*, Lund 1979, s. 39. Se s. 74ff

Racehygiejne som hygiejne

Alfons Labisch har forsøgt mere konsekvent at skrive racehygiejnen ind i hygiejnens historie, og dermed har han opnået en interessant nuancering i forhold til meget af den eksisterende litteratur.⁶⁵⁸ Han beskriver ikke racehygiejnen som en fejludvikling men viser den i sin *normalitet*. Noget af det interessante ved racehygiejnen er netop, at den i store dele af Europa og Nordamerika opfattedes som en adækvat løsning på et samfundsproblem på samme måde som koppevaccination eller kloakering.

Teorieme optrådte stort set ikke i renkultur hos nogle af datidens hygiejnikere.⁶⁵⁹ Når Labisch definerer fem stadier i udviklingen af bevidstheden om og indgriben over for sygdomme, er det da også at forstå som idealtyper: den miasmatiske, eksperimentelle hygiejne, ved Pettenkofer fra 1855, den bakteriologiske ved Robert Koch fra 1880, den konstitutionshygiejniske ved Ferdinand Hueppe fra ca. 1895, den sociale hygiejne ved Adolph Gottstein og Alfred Grotjahn fra ca. 1900, og endelig samtidig med socialhygiejnen racehygiejnen (Schallmayer og Ploetz). For hver af typerne definerer han "Problemwahrnehmung" og "Interventionsformen", dvs. en opstilling, der parallelt med Kosellecks opdeling mellem erfarings- og forventningshorisont forsøger at beskrive de rammer inden for hvilke der blev handlet. Som eksempel kan nævnes den eksperimentelle hygiejne, hvis problem var de store koleraepidemier, og hvis interventionsform var sanering af byerne (Assanierung).⁶⁶⁰ Bakteriologiens udgangspunkt var tyfus, og dens svar var den antiseptiske strategi, altså isolation og tilintetgørelse af sygdomsårsager. Interessant i denne sammenhæng er forskellen mellem social- og racehygiejnen.

Racehygiejnen var "im engeren medizinischen Blickfeld bereits eine Reaktion auf die Hygiene selbst: Medizin, Hygiene und sozialer Fortschritt würden die natürliche Auslese hemmen - es käme zu einer "widernatürlichen" Zunahme lebensuntüchtiger Individuen."⁶⁶¹ Det vil sige, at racehygiejnen faktisk var kritisk indstillet over for det moderne samfund og civilisationens kontraselektoriske virkninger. Til racehygiejnens konkrete opgaver regnede Alfred Ploetz i et flyveblad fra 1910 bl.a.:

⁶⁵⁸ Se s. 47

⁶⁵⁹ Michael Dormann, "Das asiatische Ungeheuer. Die Cholera im 19. Jahrhundert." i Hans Wilderotter (Hrsg.) *Das große Sterben. Seuchen machen Geschichte*, udstillingskatalog, Deutsches Hygiene-Museum Dresden 1995, s. 214f

⁶⁶⁰ Se s. 44

⁶⁶¹ Labisch, "Experimentelle Hygiene ...", s. 41

“Herstellung eines Gegengewichts gegen den Schutz der Schwachen durch Schaffung von Hindernissen für die Fortpflanzung Minderwertiger durch Isolierung, Eheverbote und ähnliche Mittel, Begünstigung der Fortpflanzung Tüchtiger durch wirtschaftliche Ermöglichung ihrer Frühe (besonders in den höheren Klassen) und wirtschaftliche Begünstigung ihrer vielkindrigen Ehen.”⁶⁶²

Ploetz repræsenterer her både den positive og den negative eugenik, dvs. de bestræbelser, der henholdsvis vil fremme de bedst egnedes formering og hindre de uegnedes ditto. Praktisk betydning fik kun den negative eugenik.⁶⁶³

Socialhygiejnen derimod knyttede først og fremmest sine fremtidshåb til sociale og ikke biologisk-medicinske løsninger. Den så “die Häufung von Krankheiten in bestimmten Gruppen der Gesellschaft und deren spezifische, offenbare pathogene Lebensverhältnisse” som et væsentligt problem.

Især tuberkulosen var en udslagsgivende sygdom. Socialhygiejnen koncentrerede sig iflg. Labisch om de sociale årsager til sygdommes opståen hos bestemte befolkningsgrupper. Som midler mod disse sygdomme brugte socialhygiejnen “dauernd ärztliche Beobachtung gesundheitlich gefährdeter/gefährdender Bevölkerungsgruppen, Feststellung von Krankheitsanlagen und Krankheitsanfängen und schließlich hygienische Aufklärung, Beratung und Erziehung. [...] Zur Gesunderhaltung des lebenden Menschen trat (in der Folge der Konstitutionshygiene) als neues Problem die Erzeugung eines gesunden Nachwuchses. Die “Fortpflanzungshygiene” mit den Problemen der Abstammung, Vererbung, Entartung und Entsprechender Gegenmaßnahmen war von Anfang an ein genuiner Bestandteil der Sozialhygiene.”⁶⁶⁴

Mens hygiejne og socialt fremskridt altså var en del af problemet for racehygiejnen, blev de derimod set som en del af løsningen for socialhygiejnen.

Weingart m.fl. skelner ikke begrebsmæssigt konsekvent mellem social- og racehygiejne, men de anser på linie med Labisch klart Grotjahn som tilhørende den moderate

⁶⁶² efter Gunter Mann “Rassenhygiene - Sozialdarwinismus” i Mann (Hrsg.) *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1973

⁶⁶³ Jeg skelner i denne sammenhæng ikke mellem eugenik og racehygiejne. Eugenik bruges ofte som en overgribende betegnelse for fx både racehygiejne og socialhygiejne, men begrebsforvirringen har ikke vanskelig ved at blive temmelig omfattende.

⁶⁶⁴ Alfons Labisch “Experimentelle Hygiene, Bakteriologie, soziale Hygiene: Konzeptionen, Interventionen, soziale Träger - eine idealtypische Übersicht.” I: J. Reulecke og A. zu Castell Rüdtenhausen, *Stadt und Gesundheit*. Stuttgart 1991, s. 41. For yderligere diskussion se oppositionerne til Lene Koch i *Bibliotek for Lager*, september 2001

fløj af den tyske eugenik, “in dessen eugenischen Vorstellungen sich seine politische Nähe zur Sozialdemokratie widerspiegelt”.⁶⁶⁵ En væsentlig forskel var om degenerationen blev konstateret som en deduktion af selektionsteorien eller som en empirisk induktion: “Man muß sich [...] daran erinnern, daß die Diagnose der Entartung gar nicht exakt empirisch belegt werden konnte, sondern aus der Selektionstheorie deduziert wurde.”⁶⁶⁶ Grotjahn derimod “rückte den Entartungsbegriff sehr viel näher an den Begriff der Erbkrankheiten heran.”⁶⁶⁷ “Indem er die Entartung auf krankhafte Erbanlagen zurückführte, begann Grotjahn, die Eugenik von den umfassenden selektionstheoretischen Begründungen zu lösen. Damit wurde der spekulative Charakter dieser Begriffsbildung zurückgenommen zugunsten einer empirischen Orientierung.”⁶⁶⁸ Til forskel fra dem, der var tilhængere af en socialdarwinistisk selektions-teori, lagde Grotjahn snarere vægt på “die individuelle Fortpflanzungshygiene und damit auf die individuelle Entscheidung, nach Prüfung der erblichen Veranlagung gegebenenfalls auf die Fortpflanzung zu verzichten.”⁶⁶⁹

Og på den baggrund konkluderer Weingart: “Ideengeschichtlich gesehen war der faschistische Staat eine logische Konsequenz jenes Zweigs der Eugenik, der dem sozialdarwinistischen Auslesegedanken verhaftet blieb.”⁶⁷⁰ Det betyder altså, at Grotjahn i dette perspektiv *ikke* skal ses som en af forløberne for Det tredje Rige.

Socialhygiejnen og racehygiejnen har det tilfælles at bruge “forplantningshygiejnen” som løsningsmodel, men mens den for socialhygiejnen blot er en del af løsningen, er den for racehygiejnen den løsning, der lå i logisk forlængelse af den måde problemet var formuleret på, nemlig som en bekymring for racens - ikke dens individuelle repræsentanters - velbefindende. Racehygiejnen så ikke fattigforsorgen som en del af løsningen men som en del af problemet. Racehygiejnens formulering af problemet udsprang nemlig ikke af en bekymring for de dårligst stilledes liv og velfærd men snarere af en frygt for dem, en frygt for at “undermålerne” skulle forurene den “rene race”. Den klassifikation, som

⁶⁶⁵ Weingart et.al., s. 150

⁶⁶⁶ Weingart et.al., s. 153

⁶⁶⁷ Weingart et.al., s. 155

⁶⁶⁸ Weingart et.al., s. 156

⁶⁶⁹ Weingart et.al., s. 173. Den samtidige racehygiejniker Fritz Lenz citeres for følgende synspunkt: “Im Unterschied zur liberalen und zur sozialdemokratischen Staatsauffassung, die auf der individualistischen Weltanschauung beruhen, erkenne der Faschismus keinen Eigenwert des Individuums an.” Samme s. 171.

⁶⁷⁰ Weingart et.al., s. 171. Et synspunkt hos Weingart et.al. er, at eugeniske teorier fra mellemkrigstiden lever videre i den moderne genteknologi. Eksperternes rolle er uændret, men beslutningerne tages ikke længere af staten. “An dem Wechsel der Funktion und, ebenso wichtig, des sozialen Ortes der Kontrolle der Erbinformation läßt sich der konzeptionelle Wandel von der paternalistisch externen zur individualistisch internen Verhaltenssteuerung rekonstruieren, den die angewandte Vererbungs-forschung vollzieht. Die Rolle der professionellen Experten bleibt in diesem Prozeß praktisch unverändert.” samme s. 177 Lene Koch har ved flere lejligheder gjort sig til talsmand for det samme, se denne afh. s. 251ff

racehygiejnen anvender for at indkredse problemet, er ikke først og fremmest social men baseret i raceteorier, der skelner mellem “højere udviklede folkeslag” og “mindreværdige indvandrere”.

Man kan ud fra Labisch’ systematik og Weingarts karakteristik derfor diskutere, om Steincke var race- eller socialhygiejniker.⁶⁷¹ Lene Koch tøver ikke med at udnævne de 30 sider om “Raceforbedring”, som udgør det 22. kapitel af 1. bind af *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*, fra 1920, til en “systematisk argumentation for at gennemføre racehygiejnisk lovgivning i Danmark” og et “racehygiejnisk program”.⁶⁷²

Det er imidlertid slet ikke tydeligt i Lene Kochs gennemgang af *Fremtidens forsørgelsesvæsen*, at Steincke faktisk er meget skeptisk over for racehygiejnens berettigelse og praktiske nytte. Koch skriver, at “Steincke var begejstret for den amerikanske eugenik” og at han “uden kritiske kommentarer” nævnte “den amerikanske racelovgivning, der forbød ægteskab mellem sorte og hvide”.⁶⁷³ Steincke derimod siger ganske tydeligt om sin gennemgang af den amerikanske racehygiejniske politik, at det ikke er “Meningen, at dette Referat skal opfattes som et Defensorat for Raceforbedringen efter amerikansk Mønster.”⁶⁷⁴

Steincke tager eksplicit afstand fra det, han kalder “Hellere-død-Retningen” inden for eugenikken “paa Grund af dens ensidige Ønske om Udryddelse af alle “svage” Individer og Begunstigelse af de Stærke. Den hviler i saa Henseende paa en fejlagtig og forældet, altfor darwinistisk, Opfattelse af Arvelighedsproblemet og tilsidesætter netop de berettigede hensyn til Samfundslivet, som den sociale Lovgivning søger at fremme.”⁶⁷⁵ Han tager også afstand fra et forslag af Schallmayer, der ville indføre stambøger for slægterne.⁶⁷⁶ Forslaget kommer ifølge Steincke “betænkelig nær ved rene Stutterisynspunkter og vækker

⁶⁷¹ Lene Koch anvender begrebet racehygiejne, fordi det er Steinckes eget ordvalg, Koch 1996, s. 16-17. Molbech definerer Race i sin ordbog, 1859, således “om Mennesker: en vis Deel af en Art, udmærket ved afvigende Egeskaber, som vedligeholde sig under Forplantningen.”, en definition der ligner ODS, 1937. Race behøver dog ikke forstås som et folkeslag som kvalitativt forskelligt fra det andet. Det kan lige så vel forstås som befolkningen som biologisk entitet. *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg, Bd. 19, 1925, definerer Racehygiejnen som “den Del af den alm. Hygiejne, som særligt beskæftiger sig med, hvad der kan opretholde Slægtens legemlige og sjælelige Sundhed i Modsætning til Individets.”

⁶⁷² Koch 1996, s. 22 og 40

⁶⁷³ Koch 1996, s. 41. Kochs vurdering er nuanceret noget hos Jacob Christensen, *K.K.Steincke*, Kbh. 1998, s. 131 og hos Koch 2000.

⁶⁷⁴ Steincke 1920, s. 251

⁶⁷⁵ Steincke 1920, s. 241-2

⁶⁷⁶ Schallmayer havde foreslået indførelsen af “erbbiographische Personalbögen”, der skulle tjene som dokumentation for personens arvelige egenskaber. Weingart et.al., s. 177. Grotjahn tilsluttede sig dette forslag men ud fra den tanke, at statens kontrolmuligheder blev afløst af en individuel beslutning om det fornuftige i et ægteskabs indgåelse. Weingart, s. 175. I sine erindringer fortæller Steincke - som et kuriosum - om, hvordan han konsulterede psykiateren August Wimmer og spurgte, om han “under hensyn til [s]in slægts biologiske kvalitet” turde gifte sig. Wimmer svarede at risikoen for at få belastet afkom var 2%, “hvorefter vi løb risikoen”, som Steincke skriver. *Ægteskabet blev indgået i 1907*. Cit. efter Jacob Christensen, *K.K.Steincke*, Kbh. 1998, s. 129.

Modstand hos alle, der ikke ønsker Menneskesamfundet behandlet i Analogi med de ædlere Heste- eller Hunderacer.⁶⁷⁷

Efter en meget lang og grundig problematisering af darwinismen som teoretisk baggrund for racehygiejnen slutter Steincke som refereret af Koch ganske rigtigt med at anbefale nedsættelsen af en sagkyndig kommission til drøftelse af spørgsmålet, men dette forslag fremsætter Steincke umiddelbart efter at han har konstateret, at racehygiejnen på det nuværende grundlag *ikke* kan gennemføres: “Problemerne burde diskuteres mere her i Landet, end det sker. Men saalænge denne Diskussion ikke er taget op, og saalænge der ikke foreligger et langt større Undersøgelsesmateriale end nu, *saalænge* tør man heller ikke, selv ved Grundlæggelsen af Forsørgelseslovgivningen og trods den umaadelige Betydning Spørgsmaalet har netop for denne Lovgivning, stille praktiske Forslag til at begrænse den eller supplere den med racehygiejniske Foranstaltninger, end ikke i saadanne Ydertilfælde, hvor større Uenighed neppe kunde forventes.”⁶⁷⁸

Det er dog klart, at Steincke afviser gennemførelsen af eugeniske love, fordi han ikke finder det tilstrækkelig bevist, at de ville nytte, og ikke fordi han finder eugenik grundlæggende forkasteligt. Men Steinckes definition af problemet er ikke racistisk men økonomisk og social. For ham “*forudsætter* netop Raceforbedringen den sociale Lovgivning”.⁶⁷⁹

I næste kapitel vil jeg uddybe dette synspunkt med henblik på at placere Steinckes racehygiejne i en socialdemokratisk kontekst.

⁶⁷⁷ Steincke 1920, s. 243

⁶⁷⁸ Koch 1996, s. 42, Steincke 1920, s. 265. Den første sætning er et citat fra arvelighedsforskeren Wilhelm Johannsen, der var skeptisk indstillet mod eugenikken og darwinismen. Se Johannsen, *Falske Analogier*, Kbh. 1914, s. 61-62 eller hans artikel om eugenik i *Salmonsens Konversationsleksikon*

⁶⁷⁹ Steincke 1920, s. 240. Jeg læser denne sætning således at raceforbedringen er grundled og den sociale lovgivning genstandsled, hvorefter den sociale lovgivning er en forudsætning for raceforbedring.

”Trods alt – det er maaske en slags galskab – bevarer jeg mit lyse haab om, at socialismen og racehygiejnen ved intimt samarbejde vil være i stand til at redde den hvide race fra undergang!” J.H. Leunbach⁶⁸⁰

I sin disputats om kommunismens kultur i Danmark behandler Morten Thing bl.a. venstrefløjens engagement i abort- og seksualspørgsmål ganske omfattende og selvfølgelig også ”abortlægen” J.H. Leunbach. Thing formulerer Leunbachs rolle således:

”Leunbachs tilgang til præventionsspørgsmålet var racehygiejnen. Men samtidig var han aktiv socialdemokrat på partiets venstrefløj, således meget aktiv i Clarté.”⁶⁸¹

Det er det lille ”Men”, der indleder anden sætning i citatet, der danner udgangspunktet for det følgende, for Things anvendelse af dette bindeord forudsætter nemlig den antagelse, at der er et modsætningsforhold mellem det at tilhøre venstrefløjen og det at være racehygieniker.

Det spørgsmål, som her skal forsøges besvaret, er, om der i den brede strøm af eugeniske synspunkter, der prægede mellemkrigstiden, kan udskilles en særlig socialistisk, eller rettere socialdemokratisk, eugenik.⁶⁸² Spørgsmålet drejer sig altså ikke om, hvorvidt der eksisterede socialdemokratiske eugenikere, for det gjorde der, men om der i tråd med den socialistiske ideologi blev dannet en særlig socialistisk eugenik.⁶⁸³ Spørgsmålet er heller ikke, om Socialdemokratiet var ”skyld” i eller årsag til eugenikken, blot om der er en sammenhæng.

Spørgsmålet er interessant, fordi eugenikken almindeligvis kædes sammen med én bestemt ideologi, nemlig nazismen. Derfor har det også virket ligefrem chokerende, da de skandinaviske landes eugeniske politik fra 1930erne begyndte at blive kortlagt af journalister

⁶⁸⁰ J.H. Leunbach, *Racehygiejne*, 1925, s. 90. Retstavningen er Leunbachs egen, idet det var almindeligt blandt kulturradikale at signalere sin pagt med fremtiden ved skrive substantiver med småt. Preben Hertofts bog om seksualreformbevægelsen fra 1983 er betitlet *Det er måske en galskab*, der også er et citat af Leunbach men dog andetstedsfra.

⁶⁸¹ Morten Thing, *Kommunismens Kultur*, Århus 1993, bd. 1, s. 299

⁶⁸² I mit arbejde med dette emne har jeg fået god hjælp af Sniff Nexø, Lene Koch, Siri Haavie, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen, for hvilken jeg takker. Kapitlet er en omarbejdet version af en artikel i *Arbejderhistorie* 2002/1

⁶⁸³ Det er til gengæld vanskeligt at finde pro-eugeniske synspunkter blandt danske kommunister. Stud.mag. Niels Dalgaard, hvis noter jeg har fået lov at se, har foretaget en gennemlæsning af kommunistiske tidsskrifter og han har heller ikke fundet nogen væsentlig støtte til eugeniske synspunkter.

og historikere fra midten af 1990'erne. Som pressehistorie levede den af netop denne underforståede sammenkobling med nazismen, det var forargelsens væsentligste drivkraft.

Denne stigmatiserende sammenkobling er også den væsentligste årsag til den brisante karakter, som den fortløbende debat om eugenik har – historisk såvel som nutidig. Det er – med historikeren Lene Kochs ord – stadig ”indignationens historiografi”⁶⁸⁴ der præger beskæftigelsen med eugenik. Når jeg i det følgende vil koble eugenik og socialisme skal det altså ikke forstås som et forsøg på at gøre socialdemokraterne til skabsnazister men snarere som et ønske om at trække eugenikken ud af nazismens slagskygge.

Forskningen i den skandinaviske racehygiejnes historie er relativt ung.⁶⁸⁵ For Danmarks vedkommende har Bent Sigurd Hansen beskæftiget sig med den som et led i sine studier af darwinismens historie⁶⁸⁶ og Birgit Kirkebæk har behandlet sterilisationspolitikken som en del af sin store undersøgelse af åndssvageforsorgens historie.⁶⁸⁷ De danner begge forudsætningen for den danske forskningsindsats på området.

I midten af 1990'erne blev emnet for alvor genstand for offentlig diskussion især i Sverige (se nedenfor) og blev årsag til en selvransagelse i de skandinaviske lande over temaet ”so ein Ding haben wir auch gehabt”. Debatten gav stødet til en forskningsindsats i de tre skandinaviske lande, og det førte til udgivelsen af tre digre værker om den eugeniske politik i 2000, hvoraf man i første omgang kan slutte, at der er meget markante fællestræk mellem de skandinaviske lande. Året før var Markku Mattilas bog om den finske steriliseringslov udkommet.⁶⁸⁸ I Finland vedtages en sterilisationslov i 1935, en fuldstændig parallel til de øvrige nordiske lande (Danmark 1929, 1934 og 1935, Sverige 1934, 1941, Norge 1934, Island 1938, Letland 1937 og Estland 1936), og den finske udvikling er for så vidt parallel med det forbehold, at velfærdsstatens udvikling følger forskudt med en forsinkelse på et årti eller to. Det hænger hovedsageligt sammen med de voldsomme tilbageslag, som landet led i forbindelse med den russiske revolution og vinterkrigen.

⁶⁸⁴ Lene Koch, *Tvangsterilisation i Danmark 1929-67*, Kbh. 2000, s. 16ff

⁶⁸⁵ Det er den tyske sådan set også. I de første efterkrigsår forsøgte briterne at få det tyske eugeniske program optaget blandt anklagepunkterne ved Nürnbergprocesserne men det måtte opgives, antagelig fordi man fandt ud af, at forskellen mellem tysk og fx amerikansk steriliseringspolitik var så lille, at en anklage også kunne give bagslag. Først med Gisela Bocks værk *Zwangsterilisation im Nationalsozialismus* fra 1986 fik emnet en central placering i forskningen og racehygiejnen har siden haft sin selvfølgelig status som sideordnet blandt nazismens forbrydelser.

⁶⁸⁶ Bent Sigurd Hansen ”Eugenik i Danmark - den bløde mellemvej” *Niche*, 5, 1984

⁶⁸⁷ Birgit Kirkebæk, *Da de åndssvage blev farlige*, Kbh. 1993. Forarbejderne til denne bog går tilbage til en afhandling fra Danmarks Lærerhøjskole 1985 om abnormbegrebet i Danmark.

⁶⁸⁸ Markku Mattila, *Kansamme parhaaksi*, Helsinki 1999 (English Summary s. 401-29)

Mattias Tydén's værk om den svenske steriliseringspolitik ser spørgsmålet fra politikernes, forvaltningens og praktikernes synsvinkel.⁶⁸⁹ Anledningen til forskningsprojektet var store overskrifter i inden- og udenlandske aviser, der fremhævede Sverige som et land, hvor tvangssterilisation blev foretaget i titusindvis. ”Kun Nazityskland var værre”, som det hed i en karakteristisk avisoverskrift.⁶⁹⁰ Det er Tydén's fortjeneste blandt meget andet at have afdramatiseret denne historie. Han underkender dog slet ikke, at der faktisk har været ofre især blandt anstaltsanbragte, og sætter antallet af tvangssteriliseringer til ca. 6000 ud af de i alt ca. 63.000 steriliseringer foretaget.

Per Haaves undersøgelse af den norske steriliseringslov er et regeringsopdrag, der var tænkt som en kortlægning af et formodet norsk folkemord på sigøjnere, tatere etc.⁶⁹¹ Resultatet er påfaldende uddramatisk, selvom Haave er varsom med at frikende de norske myndigheder og organisationer. Han kan ganske vist konstatere en signifikant overrepræsentation af sigøjnere blandt de steriliserede, men gruppen af steriliserede sigøjnere er så lille – 77 i alt i perioden 1934-42 og 1945-77, heraf de 36 under lovens tvangsparagraf – at ganske få personer betyder ret store udsving i statistikken.

Det samlede antal steriliseringer i Norge i lovens gyldighedsperiode var ca. 44.000, dvs. ved første øjekast proportionalt lige så mange som i Sverige eller Finland (54.000). Blot omfatter de svenske tal – i modsætning til de norske og danske – ikke de steriliseringer, der er foretaget på medicinsk indikation. Ca. halvdelen af de norske steriliseringer fandt sted i 1970'erne og var frivillige og kan slet ikke regnes med til de eugenisk motiverede. Lovens tvangsparagraf fandt især anvendelse i de første årtier, hvor over halvdelen af steriliseringerne blev gennemført med en form for tvang, mens antallet af tvungne fra 1960 kun udgjorde få procent af det samlede antal. Det samlede antal tvangssteriliserede i Norge er vanskeligt at opgøre præcist, men indgreb foretaget efter den paragraf i loven, der hjemler tvang, overstiger ikke 2300.

Lene Kochs førte bog om racehygiejne udkom i 1996, og i 2000 fulgte så bindet om sterilisationspolitikken i Danmark. Tilsammen udgør de hendes disputats.⁶⁹² Koch sætter ingen tal på antallet af tvungne men kortlægger omhyggeligt de processer, der førte til

⁶⁸⁹ Mattias Tydén, *Från politik till praktik*, Stockholm 2000. Se min anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, bd. 101, hft. 1, s. 262-4

⁶⁹⁰ ”Sverige tvangssteriliserede 10 000-tals – endast Nazityskland var värre i Europa” Løbeseddel for Dagens Nyheter, 20/8 1997. Se Gunnar Broberg og Mattias Tydén ”När svensk historia blev en världsnyhet”, *Tvårsnitt*, nr. 3 1998, s. 2-15

⁶⁹¹ Per Haave, *Sterilisering av tatere 1934-1977*, Oslo 2000

⁶⁹² Lene Koch, *Racehygiejne i Danmark 1920-56*, Kbh. 1996 og samme *Tvangssterilisering i Danmark 1929-67*, Kbh. 2000. Se oppositioner i *Bibliotek for Læger*, 2001/3

steriliseringer, og diskuterer i hvor høj grad der var tale om mulighed for tvang, pres eller overtalelse. Danmark var – især til forskel fra Norge – præget af en meget høj grad af institutionalisering på forsorgsområdet, og derfor var der et ret stærkt pres fra anstaltlægerne for at få gennemført steriliseringer. Til trods herfor – eller måske netop i kraft af muligheden for internering som alternativt middel - var antallet af registrerede steriliseringer i Danmark lavt – ca. 11.000. Dertil må lægges de uregistrerede steriliseringer på medicinsk indikation, som med stor sandsynlighed bringer det samlede danske antal op på niveau med det norske eller svenske.

Steriliseringer er ganske vist kun eet element af en racehygiejnisk politik, der kan omfatte alt fra rådgivning over ægteskabsforbud, internering, abort, sterilisering og kastration til regulært drab på såkaldte mindreværdige, men så klart det væsentligste. Den såkaldte positive eugenik, der forsøgte at fremme ægteskab og børneavl mellem de ”bedst egnede” fik aldrig nogen praktisk betydning.

Fælles for de skandinaviske lande er forbindelsen til tidens generelle frygt for degeneration i kombination med en frygt for overbelastning af fremtidens forsorgsbudgetter (se nedenfor). Man frygtede især, at antallet af åndssvage skulle forøges, hvis deres utæmmede seksualdrift fik frit spillerum. Begrebet åndssvag omfattede en høj grad af moralisering, således at umoralsk adfærd – typisk seksuel løssluppenhed, vagabondering, alkoholisme, tyvagtighed o.l. – bidrog til diagnosen åndssvag og dermed til en begrundelse for sterilisering.

Der var en høj grad af eugenisk motivation for vedtagelsen af lovene, men også andre begrundelser spillede ind. Bl.a. var steriliseringer et relativt nyt indgreb i kirurgiens historie, og på grund af moralsk og juridisk usikkerhed var der brug for en kodificering af en praksis, der var ved at etablere sig.

Steriliseringerne blev endvidere et middel for meget andet end myndighedernes kontrol med de uønskede forplantning, især blev de efterhånden – dvs. i løbet af efterkrigstiden – i praksis også brugt som prævention for især de såkaldt udslidte kvinder, typisk kvinder med mange børn og ringe forsørgelsesmuligheder. Kvindesagskvinder så også steriliseringen som en mulighed for at befri sig fra børnefødselstyranniet uden at skulle betale med seksuel afholdenhed.

I løbet af 1960'erne faldt antallet af steriliseringer på eugenisk indikation til næsten ingenting. Det kan skyldes en ændret stilling til åndssvages retsstilling men hænger sandsynligvis også sammen med muligheden for medicinsk prævention (p-pillen) til afløsning for den kirurgiske. Senest i løbet af halvfjerdserne blev steriliseringslovene fra 1930'erne overalt afløst af en lovgivning om frivillig sterilisering, hvilket nok var en stor omvæltning i

politisk henseende men også ved udstrækning en tilpasning af lovgivningen til praksis. Et af de centrale spørgsmål, som alle tre værker rejser, er forholdet mellem velfærdsstaten og racehygiejnen, som jeg uddyber nedenfor.

Socialisme, velfærdsstat og eugenik

Det er muligt at indskrive eugenikkens historie i en større civilisationskritisk model af den moderne stats udvikling. Ifølge en sådan model kan man udlægge eugenikken som et led i disciplineringen af befolkningen, så den passer ind i det modernes snævre normalitetsideal. Det kan ske ud fra et mere specifikt kønspolitisk perspektiv (eugenisk indikeret abort og sterilisation som undertrykkelse af kvinders seksualitet og frihed og som udtryk for velfærdsstatens (små)borgerlig moraliseren) således som fx Maija Runcis eller Eva Palmblad har gjort det⁶⁹³, eller man kan med Zygmunt Baumann, Michel Foucault, Max Weber, Norbert Elias eller kombinationer af disse som teoretisk udgangspunkt fortolke eugenikken som en integreret del af en overordnet rationaliserings-, disciplinerings- og moderniseringsproces, der ikke udpeger bestemte grupper som "ofre" for andre gruppers ønske om magt eller hegemoni. Denne fortolkning er interessant og frugtbar⁶⁹⁴, netop fordi eugenikken vandt meget bred opbakning og var et "kulturfænomen", men den savner i udgangspunktet blik for nuancerne i historien, som fx forskellene mellem forskellige grupper og partiers konkrete ønske om og formål med at fremme eugenikken.

Især ét nuanceringsspørgsmål har rejst sig i forbindelse med den seneste forskning i eugenikkens historie i de skandinaviske lande: hvad er sammenhængen mellem eugenikken og udviklingen af velfærdsstaten? Det blev taget op af den svenske historiker Gunnar Broberg og den norske filosof Nils Roll-Hansen i en af dem redigeret bog fra 1996. I sin afsluttende artikel lægger Nils Roll-Hansen op til, at det ikke kan være tilfældigt, at steriliseringslove blev gennemført i en særlig type af lande, nemlig de nordiske lande og Estland, der alle er lutheranske⁶⁹⁵ lande med en stor arbejderbevægelse, homogen kultur og

⁶⁹³ Eva Palmblad, "Abort och sterilisering - lagstiftning, politik och praxis i Sverige på trettio- och fyrtioalet", Tidsskrift for Velferdsforskning, vol 4, nr. 1, Bergen 2001, Maija Runcis, *Steriliseringar i folhemmet*, Stockholm 1998

⁶⁹⁴ Som den fx kommer til udtryk i Cecilie F. S. Bankes ph.-d.-afhandling, *Den sociale ingeniørkunst i Danmark*, RUC 1999.

⁶⁹⁵ Det lutheranske - og det calvinske for især Amerikas vedkommende - er væsentligt, fordi den katolske kirke systematisk har været imod alle former for indgreb i den menneskelige forplantning inden for ægteskabets rammer. Seksualitet burde som bekendt slet ikke finde sted uden for samme.

præget af egalitære idealer. Bent Sigurd Hansen peger i samme værk på, at eugenikken er knyttet til reformkræfter snarere end konservative strømninger.⁶⁹⁶

Spørgsmålet blev taget op igen i *Scandinavian Journal of History*, der i 1999 viede et temanummer til emnet med bidrag af nogle af de store udenlandske kanoner, Dorothy Porter, Peter Weingart og Paul Weindling.⁶⁹⁷ De er først og fremmest handicappet af en begrænset indsigt i det skandinaviske materiale og væsentligste forskningsresultater, der endnu ikke var blevet publiceret, men til gengæld åbner de for interessante internationale perspektiver. Weingart understreger fx lighederne mellem især Sverige og Tyskland, mens Weindling lægger vægt på forskellene, på samme måde som der er forskel på den eugeniske politik i Weimarrepublikken og Nazityskland. I den efterfølgende debat vendt mod især Weingart har Nils Roll-Hansen markeret sig med det synspunkt, at man skal skelne mellem forskning og anvendt videnskab. Eugenik som anvendt videnskab var i høj grad afhængig af den politiske kontekst mens humangenetikken som forskningsvidenskab ikke blot var viljeløs genstand for det omgivende samfunds politiske vilje. Den kunne også i nogen grad i kraft af videnskabens fremskridt udstikke en selvkorrigerende kurs med betydning for udviklingen af praksis på længere sigt.⁶⁹⁸ Roll-Hansen vil gerne friholde en kerne af "sund" videnskab, der ikke kan gøres ansvarlig for den eugeniske praksis. I tilfældet eugenik er det en væsentlig pointe, fordi det faktisk viser sig, at selvom eugenikere over en kam forsøger at tage videnskaben til indtægt for deres synspunkt, er humangenetikkerne – især med baggrund i statistiske beregninger – ofte skeptiske over for den faktiske nytte af eugeniske programmer. Det betyder imidlertid ikke, at videnskaben i sig selv er kilde til principiel eller moralsk modstand mod eugenik eller at videnskaben i kraft af sin privilegerede adgang til viden har haft held eller politisk gennemslagskraft til at standse eugeniske tiltag. Denne modstand kommer fra livsanskuelsernes og ikke laboratoriernes felt.⁶⁹⁹

Spørgsmålet om sammenhængen mellem eugenikken og socialdemokratiet, hhv. socialismen kan siges at være afledt af denne velfærdsstatsdiskussion. Er der andet end en

⁶⁹⁶Nils Roll-Hansen og Gunnar Broberg (eds.) *Eugenics and the Welfare State*, Michigan 1996, s. 268, og s. 46. Lovene i Estland blev dog gennemført under en autokratisk konservativ regering. Se Ken Kalling, "Introduction to the history of estonian eugenics" in *Tartu University History Museum Annual Report 1998*, Tartu 1999, se især s. 41

⁶⁹⁷ *Scand. Journ.Hist.* 1999 s. 141-213

⁶⁹⁸ Nils Roll-Hansen "Some Comments on Peter Weingart's Comparison of Sweden and Germany", *Scand. Journ. of History*, 2001/1, s. 75-82

⁶⁹⁹ Dette spørgsmål behandler Lene Koch i *Racehygiejne*, 1996 og senest i "The Ethos of Science; Relations between Danish and German geneticists around Second World War", paper presented at "Sweden's relations to nazism, Nazi-Germany and the Holocaust", Stockholm March 14-16 2002, hvori hun beskriver den danske læge, Tage Kemps, tætte forbindelser til tyske genetikere før og efter krigen.

tilfældig sammenhæng mellem den socialistiske ideologi, der lå til grund for udviklingen af velfærdsstaten, og den racehygiejnske lovgivning, der blev vedtaget i 1930'erne?

Historikeren Niels Finn Christiansen mener ikke, at der er en sådan sammenhæng. I sin opposition til Lene Koch afviser han, at der er en logisk sammenhæng mellem velfærdsstatens udvikling og racehygiejnen. Han mener, at K.K. Steincke med sin opbakning til en sterilisationslovgivning på eugenisk grundlag stod relativt alene i sit parti som en slags elitær solist, og at de resterende partiers opbakning bag sterilisationsloven ikke fulgtes med en tilsvarende opbakning bag Steinckes socialreform. Samtidig mener han dog også, at steriliseringspolitikken havde mere karakter af socialpolitik end racehygiejne. Christiansen fremhæver Steinckes humanistiske grundstandpunkt og hans forbehold over for racehygiejnen i Fremtidens Forsørgelsesvæsen. Christiansen lufter den hypotese, at gennemførelsen af sterilisationslovene skete som et resultat af Steinckes store afhængighed af de lægelige rådgivere, især de jyske anstaltslæger, der gerne ville have sterilisation til rådighed som instrument i deres virke. Christiansen fremhæver også, at racehygiejnen blev afviklet samtidig med at "velfærdsstrategien når sin fulde udfoldelse i 1950'erne til 1970'erne."⁷⁰⁰

Mattias Tydén fremhæver i sin studie af den svenske steriliseringspolitik, at den var politisk neutral. Den var ikke årsag til store stridigheder partierne imellem og derfor heller ikke en del af partiernes profil. Emnet blev fx. ikke taget op på de socialdemokratiske partikongresser.⁷⁰¹ Den var mere praktik end politik, som Tydén skriver⁷⁰², dvs at sterilisationslovgivningen blev brugt som et instrument for lokale interesser snarere end som fuldbyrdelse af de ideologiske intentioner bag lovgivningen. Men netop som praktik blev den knyttet til velfærdsstatens udvikling. Dog mener Tydén, at steriliseringerne spillede den største rolle før 1950'ernes universalistiske velfærdsstat, da sterilisering ikke længere blev stillet som vilkår for fx modtagelsen af mødrehjælp. Denne tanke forlænges af Per Haave, der mener, at det kan "vanskelig hevdes at det norske socialdemokratiet etter 1945 var en politisk drivkraft bak en omfattende eugenisk tvangssterilisering". Arbeiderpartiet gjorde aldrig steriliseringer til en del af det officielle partiprogram.⁷⁰³

Der er altså en almindelig tendens i den skandinaviske forskning til ikke at ville knytte eugenikken alt for stærkt til velfærdsstaten, og dermed heller ikke til socialdemokratismen. Medens især Tydéns studier af den eugeniske praksis tydeligt viser, at

⁷⁰⁰Niels Finn Christiansen, "Racehygiejne og socialpolitik", *Bibliotek for Læger*, 193. årg., nr. 3, sept. 2001.

⁷⁰¹ Mattias Tydén, *Från politik till praktik*, Stockholm 2000, s. 185

⁷⁰² Tydén 2000, s. 523

⁷⁰³ Per Haave, "Tvangssterilisering i Norge", i H.R. Christensen et.al. (red.) *Frihed, lighed og trykthed*, Rapporter til det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 2001, s. 159

der kun er en stedvis forbindelse til velfærdsstatens praksis, er det dog ikke ensbetydende med, at eugenikken som ideologi ligger fjernt fra socialdemokratiet. For Danmarks vedkommende hævder Lene Koch, at der er en naturlig sammenhæng mellem velfærdsstaten og dens ideologiske bærer, socialdemokratiet, og steriliseringspolitikken.⁷⁰⁴ Dermed rykker hun eugenikken ind i centrum af udviklingen af det 20. århundredes danske samfund. I et paper om folk og fællesskab reflekterer Koch over sterilisationer som tvangsforanstaltning set i forhold til den moderne stats frisættelse af den menneskelige seksualitet. Hun kommer til den konklusion, at de ikke skal ses som modsætninger men som parallelle fænomener. Samtidig med at staten i kraft af den videnskabelige forplantningskontrol overtog styringen af de ”mindreværdiges” forplantning, vandt store dele af den øvrige befolkning i kraft af samme teknologi kontrollen over egen forplantning.

”De statslige initiativer til at legalisere både eugenisk abort og eugenisk sterilisation skal også ses som en lempelse af det 19. århundredes massive afvisning af enhver form for selektiv forplantningskontrol. Det forklarer støtten til eugenikkens projekt fra f.eks. socialister som Jonathan Leunbach og Tage Philipson og radikale feminister som Thit Jensen.”⁷⁰⁵

Forskellen på dengang og nu er ifølge Koch, at videnskaben i 1930erne havde status som autoritet mens den i dag fungerer som vejledende rådgiver. Selvom beslutningerne i dag tages af de enkelte forældre er praksis dog stadig den samme: frasorteringen af arveligt belastede børn. Det er min opfattelse, at Koch har ret, og at der kan argumenteres for, at steriliseringspolitikken i de skandinaviske lande er blevet til som et resultat af en socialistisk eugenisk tænkning.

Socialhygiejne og racehygiejne

Spørgsmålet om sammenhængen mellem socialisme og eugenik lader sig ikke besvare medmindre man definerer eugenikken nærmere. Det er i takt med den øgede forskning i eugenikkens historie blevet klart, at eugenik er mange forskellige ting. Daniel J. Kevles argumenterer for, at der i 1930erne dukkede en ny Reform Eugenics op som afløsning for

⁷⁰⁴ Lene Koch, *Racehygiejne i Danmark 1920-56*, Kbh. 1996, s. 22ff

⁷⁰⁵ Lene Koch ”Samfundets ansvar for forplantningen” i C.F.S. Banke (red.) *Folk og Fællesskab*, Arbejdsrapport fra DCHF 2, (isbn 87-988504-0-7), Kbh. 2001, s. 68

den ældre Mainline Eugenics.⁷⁰⁶ Den nye eugenik var baseret på videnskabelige resultater og erklæret antiracistisk, ifølge Kevles. Som Lene Koch i sin disputats har vist for Danmarks vedkommende er det vanskeligt at opretholde den opdeling, dels fordi der kan skelnes mellem flere forskellige eugeniske positioner, dels fordi de optræder samtidig. En foreløbig definition til arbejdsbrug må være, at eugenikken er forsøg på offentlig kontrol med den menneskelige forplantning af hensyn til fremtidige generationer.

Den tyske medicinhistoriker Alfons Labisch' pointering af forskellen mellem på den ene side socialhygiejnen, hvis fremmeste repræsentant var socialdemokraten A. Grotjahn, og på den anden side racehygiejnen har i høj grad gyldighed for Danmark, hvor selve begrebet socialhygiejne også har været brugt.⁷⁰⁷ Racehygiejne er til forskel fra socialhygiejnen defineret ved at betragte de socialhygiejniske tiltag som en del af problemet mens socialhygiejnen betragter socialpolitik som en del af løsningen. Da mennesket i kraft af sin biologiske arv har en tendens til at udvikle arvelige sygdomme, vil socialmedicinske tiltag ifølge racehygiejnikerne blot forstærke den negative arv, idet de annullerer den naturlige selektion. I stedet skal samfundet som en slags kompensation for det moderne samfunds kontraselektoriske effekt, identificere bærerne af sygeligt arvemateriale og udelukke dem fra at få børn, enten ved rådgivning, forbud, internering eller medicinske indgreb. Socialhygiejnen går også ind for sterilisering men understreger, at sociale årsager til samfundets nød skal udryddes, før dårlige arvebærere kan identificeres.

Man kan heraf udlede den interessante pointe, at et indgreb som sterilisation er dele af to meget forskelligartede hygiejniske strategier, og at man derfor ikke umiddelbart kan slutte fra en steriliseringspraksis tilbage til den bagvedliggende ideologi.

I sin bog om socialistisk eugenik⁷⁰⁸ gør den tyske historiker Michael Schwartz bl.a. op med "marginaliseringstesen". Dvs. den forestilling at de socialdemokrater, der var eugenikere, tilhørte partiets periferi.⁷⁰⁹ Schwartz redegør for, hvordan der var bred tilslutning blandt socialdemokraterne til en eugenisk politik i Weimarrepublikken. Når det kun lykkedes at gennemføre eugeniske love i få dele af Tyskland (i form af en steriliseringspolitik i

⁷⁰⁶ Daniel J. Kevles, *In the Name of Eugenics*, New York 1985, s. 164-175

⁷⁰⁷ Indholdsfortegnelsen i *Social Tidsskrift* er emneopdelte. Til og med 1933 findes en kategori kaldet Social Hygiejne, hvorunder findes artikler af Gaardboe, Fenger, Søren Hansen, Wildenskov m.fl. Efter 1933 findes de tilsvarende artikler under fx kategorien Særforsorg. I det 19. århundrede var socialhygiejne omtrent synonymt med offentlig hygiejne.

⁷⁰⁸ Michael Schwartz, *Sozialistische Eugenik - Eugenische Sozialtechnologien in Debatten und Politik der deutschen Sozialdemokratie 1890-1933*, Berlin 1995

⁷⁰⁹ Diskussion hos Paul Weindling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870-1945*, se især s. 399-430.

Thüringen og Sachsen og en ægteskabsrådgivning i Sachsen og Preussen), skyldes det at de mødte stor modstand især fra de katolske partier.⁷¹⁰

Sammenhængen og dennes særlige karakter har rødder hos Marx og Engels. Marxismen og den biologiserede samfundsforståelse har materialismen som fælles udgangspunkt, og det afspejler sig fx i et brev, som Marx skrev til Engels i 1860 efter at have læst Darwins *Origin of Species*: ”Dette er bogen, som danner det naturhistoriske grundlag for vor anskuelse.”⁷¹¹

Marx blev senere mere forbeholden over for Darwin og kritiserede ham for blot at fortolke naturen som om den fungerede efter borgerlige økonomiske normer.⁷¹² Den tidlige socialisme var nærmest at betegne som sociallamarckistisk⁷¹³ og meget kritisk over for arvelighedsdeterminismen.⁷¹⁴

Praktisk betydning fik den socialistiske eugeniske tænkning først efter 1. Verdenskrig, da diskussionen om nødvendigheden af flere drengebørn til fremtidens slagmarker blev aktuel. Til disse rent kvantitative overvejelser føjede sig overvejelser om folkets kvalitative udvikling, der indtil da kun havde været ført på akademisk niveau.

Schwartz lægger vægt på, at der er stor forskel på den eugeniske debat, der udspandt sig i Weimarrrepublikken og den senere nazistiske eugenik, der var et redskab for en race- og udryddelsespolitik. Weimartidens eugenik var i langt højere grad knyttet til den øvrige hygiejne. Samtidig er Schwartz tilhænger af den fortolkningslinie, der ser eugenikken som en central del af moderniteten. Her kommer også det første slægtskab med socialismen til syne:

”Eugenikkens forebyggende strategi overtrumfede ikke medicinens terapeutiske udgangspunkt men var derimod en del af en global tendens i retning af profylaktisk medicin, således som det kom til udtryk i den dengang højmoderne individual- og socialhygiejne.

Denne særlige *eugeniske deltagelse i den videnskabelige modernitet* i form af en *sundhedspolitisk Social*

⁷¹⁰ Pavebullen ”Casti Connubii” fra 1930 talte imod eugenik. Romerkirken var ikke imod kastration og sterilisation på medicinsk indikation eller som straf for sædelighedsforbrydelser, men gik ellers ind for mådehold og kyskhed (”Vi forlanger den strengeste eugeniske Samvittighedsransagelse for Ægteskabet”) som de væsentligste midler til at opretholde familien som et helligere gode end staten. Gustav Scherz i *Nordisk Ugeblad for Katholske Kristne*, 1934, s. 38-42. Se også B.S. Hansen, ”Something rotten in the State of Denmark” i Nils Roll-Hansen (ed.) *Eugenics and the Welfare State*, East Lansing 1996, s. 50.

⁷¹¹ Cit. efter Ernst Benz, ”Theologie der Evolution” i G. Mann (ed.) *Biologismus im 19. Jahrhundert* Stuttgart 1973. Marx skrev året efter noget tilsvarende til Lasalle, se Dieter Groh, ”Marx, Engels und Darwin” i *Politische Vierteljahresschrift*, 8. Jahrg., Hft. 4, 1967, s. 550. Engels gentog synspunktet i forordet til den engelske udgave af det kommunistiske manifest. Se den danske udgave fra Tidens forlag 1946, s 7. Se også *Socialdemokraten* 2. feb. 1884, hvor Darwin omtales på lignende vis i en anmeldelse af den tyske arbejderleder August Bebel's seneste bog.

⁷¹² Groh 1967 s. 553.

⁷¹³ Om dette begreb se Peter Bowler, *Evolution, The History of an Idea*, Berkeley, 1984, s. 278ff

Engineering grundlagde en tæt ideologisk tilknytning ikke mindst til socialismen, der længe havde betragtet den profylaktiske medicin som forudsætning for sundhedspolitikken.⁷¹⁵

Derudover mener Schwartz, at den ideologiske sammenhæng mellem eugenik og socialisme begrundes i betydelige fællestræk: 1.) scientismen, dvs. ønsket om naturvidenskabelig begrundelse for sine synspunkter. 2.) den høje værdi, som sundheden havde, og altså nødvendigheden af forebyggende foranstaltninger. 3.) synet på samfundets (sociale) bund som u- eller mindreværdige. 4.) kollektivismen og forestillingen om *social engineering*.⁷¹⁶

Disse hovedtræk af en idealtypisk socialistisk eugenik kan genfindes i danske socialdemokraters udtalelser om eugenik, hvoraf jeg nedenfor citerer nogle af de væsentligste, der fik indflydelse i Danmark.

Begrundelsen for at indføre eugenik

Steincke udgav i 1920 et tobinds værk om de visioner, han havde om ”Fremtidens Forsørgelsesvæsen”. Det var intet mindre end et realistisk bud på, hvordan det offentlige på længere sigt kunne overtage de forsørgelsespligter, der ellers påhvilede familien, individet selv eller velgørende institutioner. Værkets kapitel 22 bærer overskriften ”Raceforbedring (Racehygiejne, Eugenik)”.⁷¹⁷ Den overordnede begrundelse for, at racehygiejnen er en nødvendig del af en socialistisk forsørgelsespolitik er, at den skal kompensere for de utilsigtede skadevirkninger, der følger af en udvidet forsørgelsespolitik. Eftersom det er et hovedprincip for Steincke, at ”ethvert menneskeligt Væsen skal have Ret til den lykkeligst mulige Tilværelse” må samfundet derfor forbeholde sig retten til forhindre vedkommende i at forplante sig, hvis der er risiko for, at afkommet ville komme til at ligge forsørgelsesvæsenet til byrde.⁷¹⁸

Eugenikken er altså for Steincke en afledt teknik og ikke selve grundlaget for samfundets fremtidige indretning. Det er en meget væsentlig forskel til den racehygiejne, der

⁷¹⁴ Schwartz 1995, s. 39ff

⁷¹⁵ Schwartz 1995, s. 13. (Hans kurs., min overs.) Se også Schwartz’ indlæg i *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz der deutschen Arbeiterbewegung*, nr. 3, 1995, hvori han diskuterer nyere litteratur under overskriften ”Biopolitik in der Moderne”. I en selvstændig artikel i *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, Heft 4, 1994, har Schwartz redegjort nærmere for ”sozialistische Ursprünge eugenischen Denkens”. Artiklen fungerer også som opsummering af hans bog. Se endvidere hans bidrag ”Kriminalbiologie und Strafrechtsreform” i *Kriminalbiologie, Juristische Zeitgeschichte NRW* bd. 6. 1997

⁷¹⁶ Schwartz, *Sozialistische Eugenik*, s. 25ff

⁷¹⁷ Da tidsskriftet *Socialisten* valgte at trykke et redigeret uddrag af Steinckes værk blev netop kapitel 22 udvalgt sammen med det foregående. *Socialisten*, 18. Aarg., 1920-21, s. 152ff, 176ff, 195ff og 212ff

⁷¹⁸ Steincke 1920, s. 237

anså forbedringen af genpuljen som et formål i sig selv. Samtidig så racehygiejnen anderledes på socialpolitikken: den var en del af problemet, hvorimod Steincke anså den som løsningen.

Det er det samme synspunkt, der kommer til udtryk hos dr.med. Johs.

Frandsen, Formand for Sundhedsstyrelsen, der den 28. okt. 1929 holdt et foredrag, hvori han gjorde sig til talsmand for en ”rationel svangerskabshygiejne”. Han fremhæver mere kontant end Steincke det økonomiske aspekt:

“Der er god Økonomi i Forbindelse med vor Sociallovgivning i højere Grad end hidtil at gøre Plads for Hygiejniske Synspunkter, men det er mere end god Økonomi, det er at bane Vej for et Arbejde, der har langt højere og værdifuldere Maal end Penge kan udmaale: Folkets Sundhed og især Sundhed for vort Lands Ungdom.”⁷¹⁹

Talen handler ganske vist ikke om eugenik, men skal netop ses som en del af et større hygiejnisk program, hvortil også socialhygiejnen hører, der skal fremme sundheden bl.a. med den begrundelse, at de offentlige udgifter til socialforsorg ikke stiger for meget.⁷²⁰

Et senere eksempel på den samme grundindstilling til racehygiejnen er socialdemokraten⁷²¹ og sociologen - senere professor i Århus - Theodor Geiger, der var udvandret fra Tyskland i 1933 til Danmark. Han udgav i 1934 - samtidig med Myrdalernes berømte bog om krisen i befolkningsspørgsmålet⁷²² - en bog om arvehygiejne, *Samfund og Arvelighed*, hvori han gør rede for nødvendigheden af og forudsætningerne for en eugenisk politik. Geiger lægger i sin bog ud med at introducere til nogle demografiske grundbegreber og især problemet om befolkningens opretholdelse, for det er i et moderne samfund ikke nødvendigvis den bedst egnede, der får mest afkom:

”Den biologiske Darwinismes Kærne er Overensstemmelsen mellem Individernes Modstandsdygtighed eller Tilpasningsevne og deres Frugtbarhed. Derimod er det netop

⁷¹⁹ trykt i Socialt Tidsskrift, V. Aarg. nr. 10-11, 1929, s. 297

⁷²⁰ J.H. Leunbach mente, at et moderne samfund virker kontraselektivt, fordi de højeste klasser får færrest børn. Det er dog også for Leunbach et væsentligt argument, at udgifterne til offentlig forsørgelse og fængslerne vil kunne begrænses ved hjælp af en effektiv racehygiejne. Leunbach 1925, s. 28 og 67f

⁷²¹ Geiger var medlem af SPD ind til 1932. Schwartz 1994, s. 559. Det vides ikke om G. var organiseret socialdemokrat i det danske eksil.

⁷²² Bogen blev i 1935 udgivet af Dansk Forening for social Oplysning, oversat og delvis omskrevet med henblik på danske forhold af Jørgen S. Dich, der som statsvidenskabelig konsulent i Indenrigsministeriet var en af arkitekterne bag Befolkningskommissionen. Se C.F.S. Banke, *Den sociale ingeniørkunst*, s. 54 og s. 63ff. Temaet for det sociale sommermøde i 1935, arrangeret af Dansk forening for social Oplysning, Socialøkonomisk Samfund og Socialvirke, var befolkningsspørgsmålet. Blandt talerne var Steincke, ægteparret Myrdal og Theodor Geiger. *Socialt Tidsskrift* XI. årg., nr. 6, juni 1935, s. 178.

Socialbiologiens Hovedtema, at denne Sammenhæng er sønderrevet hos Mennesket. Sejrherrerne i Kampen for Tilværelsen benytter her ikke deres Overlegenhed til at forplante sig stærkere.”⁷²³

Han betragter den kvalitative og kvantitative befolkningspolitik som gensidigt afhængige størrelser. “Den mest udpræget kvantitative Befolkningspolitik vil ikke være tilfreds med kun at opnaa stærkere Formerelse af syge, skrøbelige og mindre dygtige, og omvendt vil kvalitativ Befolkningspolitik ikke kunne nøjes med utilstrækkelig Formerelse af selv de bedste Elementer.” Geiger forsøger i direkte tilslutning til den tyske socialhygiejniker Grotjahn derfor at fastslå, “hvor den rigtige Grænse ligger mellem Civilisationens Blidhed og Naturens Brutalitet.”⁷²⁴ Han mener lige som Steincke, at eugenikken skal tjene til at kompensere for et moderne forsørgersamfunds virkninger. Det er samfundshygiejnens opgave at balancere mellem det levende slægtleds interesse (socialhygiejne, livspleje) og kommende slægtleds (racehygiejnen, arvepleje).

Ingen skal dog ofre liv og førlighed i samfundets tjeneste, blot forplantningsevnen. Når det drejer sig om legemlige svagheder “beror Arvehygiejnen paa tre Betragtninger:

1. Socialhygiejnisk set er Samfundet interesseret i, at ethvert Individ bliver saa arbejdsdygtigt som muligt, enten det er arveligt sundt eller belastet.
2. Menneskekærlighed kræver, at den syge helbredes eller, at den uhelbredeliges Liv bevares for hans egen og hans Frænders Skyld: individualhygiejnisk og etisk Synspunkt.
3. Samfundet har Krav paa, at arvelige Fejl, som nedsætter Individernes sociale ydeevne, ikke bredes blandt Befolkningen, men at de trænges tilbage i Generationernes Løb: evgenisk Synspunkt.”⁷²⁵

Nævnes skal det også som en parentes, at der også kunne formuleres en klasseinteresse for kvantitativ fødselskontrol. I arbejderbevægelsen talte nogle – inspireret af neo-malthusianismen – for, at arbejderklassen burde begrænse børnetallet, fordi arbejdskraftmangel ifølge agitatoren Christian Christiansen (1882-1960) var den eneste måde at presse prisen på lønarbejde op i fremtiden:

⁷²³ Geiger, *Samfund og Arvelighed*, Kbh. 1934, s. 134

⁷²⁴ Geiger 1934, s. 25.se også s. 252

⁷²⁵ Geiger 1934, s. 70

”At standse Produktionen af Arbejdskraften er at standse den Kilde, hvorfra Kapitalen tager sin Profit og Overklassen sin Samfundsmagt. Det er den farligste Strejke, Arbejderne endnu har etableret mod Overklassen.”⁷²⁶

Det er i øvrigt karakteristisk for den socialistiske eugenik, at den i modsætning til Christiansen er inklusiv, dvs. at den tager sit udgangspunkt i hele samfundets vel og ikke blot arbejderklassens.

Eugenik på rationelt grundlag

Fælles for de socialistiske eugenikere er påberåbelsen af et videnskabeligt og rationelt grundlag. På netop dette punkt ligner den socialistiske eugenik de fleste andre former for eugenik, der også gerne vil låne legitimitet fra videnskaben. Socialisterne kendetegnes især ved en tilknytning til den unge socialvidenskab og ved en løbende dialog med både genetikere og læger. Det gælder især for Steincke, der gentagne gange henviser til, især med Wilhelm Johannsen som kilde, at videnskaben ikke er fremskreden nok til at man med sikkerhed kan sige, hvad der er arveligt og hvad der er socialt betinget, og det fremhæver han som en kritik af især den amerikanske lovgivning.⁷²⁷ Eugenikken befinder sig i darwinistisk sammenhæng i et vadedsted, fordi genopdagelsen af Mendels lære tilsyneladende dementerede Darwins forestilling om evolution. Det kommer til udtryk i Steinckes populære artikler om eugenik til *Socialisten* i 1921. Darwin identificeres her yderligere med liberalismen, hvilket kan forklare Steinckes relativt hårde afvisning af Darwins synspunkter.

Hos Geiger genkender man også bekendelsen til det rationelle:

“Eugeniken fuldbyrder Rationaliseringstanken, idet den overbygger og modificerer Individernes kortsynede med Samfundets vidtskuende Rationalisme.”⁷²⁸

Leunbach mener også, at racehygiejnen skal hvile på videnskabeligt grundlag, men var mere pragmatisk. De forbehold, der måtte være for arvelighedslærens ufuldstændigheder, må man se bort fra ifølge Leunbach, for hvis man skulle vente til man var sikker, kom man aldrig i

⁷²⁶ Chr. Christiansen, *Arbejderne og Børnelokken*, Kbh. 1911 og flere senere udgaver. Se Hertoft 1983, s. 21ff

⁷²⁷ Steincke 1920, s. 251

⁷²⁸ Geiger 1934, s. 28

gang.⁷²⁹ Leunbachs rationalisme er nærmest programmatisk og gennemsyrrer hele hans idéverden, der står i skarp opposition til individualismen, konservatismen og ikke mindst religionen. Rationalisme skal også forstås som en folkeopdragelse, der går hånd i hånd med en folkeregistrering⁷³⁰, en systematisering og gennemlysning af samfundet. Det hænger sammen med den grundidé, at al fremskridt består i en udvidelse af den menneskelige viljes arbejdsområde, en stadig bedre teknik og en forøget naturbeherskelse. Derfor hænger racehygiejnen for Leunbach sammen med socialismen og svangerskabsforebyggelse, for begge dele handler om at benytte sig af teknikker, der sætter sig til herre over samfundets natur og den individuelle natur.⁷³¹ Ideologisk set var Leunbach måske også den mest radikale af de socialdemokratiske eugenikere i Danmark. Han stod perifert i partiet men vel at mærke ikke til højre. Han flirtede beredvilligt med kredse til venstre for Socialdemokratiet og blev bl.a. medlem af det kommunistisk prægede Clarté.⁷³²

Socialisme som forudsætning for en effektiv eugenik.

”Naar engang det sociale spørgsmaal er løst, vil racehygiejnen sandsynligvis blive det altoverskyggende blandt de problemer, som vil beskæftige menneskenes sind.” skriver Leunbach som indledning til sin lille bog om racehygiejnen, og slutter den med et næsten tilsvarende diktum: ”En tankegang, som gør individets ret til det centrale, kan ikke forlige sig med racehygiejnen, som forlanger ofre af individerne til bedste for hele menneskeheden.”⁷³³

De vanskeligheder der findes med hensyn til eugenikkens videnskabelige grundlag gør det meget vanskeligt at skelne mellem arv og miljø. Det er derfor først i et socialistisk samfund, hvor alle negative miljøpåvirkninger, ”falsk Arv”, som Steincke kalder det, er afskaffet at sandt arvelige faktorer vil kunne udskilles. Den sociale lovgivning skal ikke ringeagte arvelighedsmomentet, som Steincke skriver, for man kan ikke afhjælpe alle svagheder ved sociale indgreb. Forsorg kan dog afhjælpe mange af de problemer, der skyldes arv, og derfor er sociallovgivningen en forudsætning for raceforbedringen:

”For saa vidt *forudsætter* netop Raceforbedringen den sociale Lovgivning, men den [raceforbedringen, jfm] anser ikke denne [den sociale lovgivning, jfm] for tilstrækkelig, hvad

⁷²⁹ Leunbach 1925, s. 84f

⁷³⁰ Leunbach 1925, s. 50ff

⁷³¹ Leunbach 1925, s. 63ff

⁷³² Hertoft 1983, s. 72

⁷³³ J.H. Leunbach, *Racehygiejne - arvelighed og udvikling*, Kbh. 1925, s. 3 og s. 85

den absolut heller ikke er, naar det gælder om, saa vidt muligt, at komme Nedarvningens uheldige Resultater til Livs.”⁷³⁴

Det er i Steinckes formulering ikke klokkeklart, hvad der er underordnet hvad, men han slutter sit kapitel af med at anføre det, der først skal gøres, og det er netop at få udskilt alle negative sociale faktorer:

”Eugenikens Hovedopgave i Øjeblikket, saa vidt den skal have den tilstrækkelige Støtte i videnskabelige Kendsgerninger, vil altsaa kun kunne blive at modvirke saadanne Degenerationer, som fra et rent socialt Vurderingsstandpunkt, ikke et egentlig arveligt, fortjener at bekæmpes.”⁷³⁵

Den norske læge og senere helsedirektør Karl Evang (1902-1981), der var meget inspireret af Grotjahn⁷³⁶, havde en meget stor indflydelse på den norske steriliseringspolitik men havde også mange læsere i Danmark⁷³⁷. Han udgav en bog i 1934, hvori han rettede en skarp kritik mod det tyske regime og samtidig gjorde sig til talsmand for en socialistisk samfundsorden. I essayet "Socialisme og rasehygiene" hylder han socialismen, fordi den bygger på rationalitet, naturvidenskab og samfundsvidenskab:

”Det socialistiske samfund skiller sig fra det nuværende først og fremst derigennem at det repræsenterer en højere grad av planmessighet, av rasjonalitet. ... Med glede ser derfor også socialismen ethvert fremstøt i retning av å gi *biologiens* resultater større betydning for menneskenes kollektive liv. Den tanke f.eks. å begrense antallet dårlige arvebærere, er en helt rasjonell tanke, som socialismen alltid har gått inn for. I det socialistiske plansamfund vil det naturlig inngå som ledd i det forebyggende sundhetsarbeide.”

Det er imidlertid under kapitalismen ikke muligt at skelne mellem dårlige og gode arveanlæg, førend samfundet er sådan indrettet, at nogle ikke har et forspring i kraft af bedre vilkår. Derfor er socialismen en nødvendig forudsætning for den rationelle eugenik.⁷³⁸

⁷³⁴ Steincke 1920, s. 240

⁷³⁵ Steincke 1920, s. 264

⁷³⁶ Om Norsk steriliseringspolitik og Evang se Per Haave, *Sterilisering av tater 1934-1977*, Oslo 2000, om Grotjahn nærmere s. 44

⁷³⁷ Thing 1993, s. 311

⁷³⁸ Karl Evang, *Rasepolitikk og Reaksjon*, Oslo 1934, s. 129f. Evang havde også publiceret om samme emne på tysk, Schwartz 1995, s. 121. Man kan finde et parallelt liberalt synspunkt hos J. Berry Haycraft, *Darwinisme og Race*

Det samme synspunkt findes hos Geiger. De evner, der giver succés er meget forskellige i forskellige samfund og især i forskellige epoker. Det har betydning i tider, hvor vilkårene ændres betydeligt over få generationer. Det betyder, at et samfund, der tilbyder gode vilkår for alle, har langt bedre forudsætninger for at sikre de bedst egnedes overlevelse.

“Naturlig Udvælgelse har til Forudsætning, at Betingelserne for Udryddelse [dvs. forplantningsmæssig fiasko, jfm] er ens for alle; der raader virkelig tildels Modudvælgelse eller i alt Fald ufuldkommen Udvælgelse i Samfundet - dog ikke, fordi man ved Socialpolitik beskytter de svage, men fordi det højtorganiserede Samfund medfører Ulighed i Betingelserne for Udryddelsen. Socialpolitik virker ligefrem evgenisk, fordi den, skønt kun delvis, genopretter den forstyrrede Ligevægt i de sociale Vilkaar.”⁷³⁹

Geiger, der i sammenligning med sine samtidige er påfaldende uideologisk i sin tone, skelner mellem en demokratisk – underforstået socialistisk – og en aristokratisk – altså liberal-konservativ – samfundsordning:

”Den demokratiske Samfundsforfatning handler konsekvent efter Arvelighedslæren, idet den bestræber sig for at udjævne Uligheder i Menneskenes Udviklingskaar. De medfødte Anlæg kan da bedre gøre sig gældende, samme eller lignende Anlæg modificeres ikke saa forskelligt ved Kaarene, som i en aristokratisk Forfatning. I samme Grad som det lykkes det demokratiske Samfund at udjævne de socialt forskellige Omgivelsers Gunst og Ugunst, i samme Grad vil Fremtoningstype og aabent Anlægspræg komme til at svare nøjagtigere til hinanden.”⁷⁴⁰

Forfatterinden Caja Rude skrev i Social-Demokraten et forsvar for racehygiejnen i anledning af 1934-loven, hvori hun også lægger vægt på de sociale forbedringer som en nødvendig forudsætning for afværgelsen af degenerationen.

"Hvorfor har Arbejderklassen kæmpet saa haardt for bedre Boliger? Selvfølgelig fordi man vidste, at elendige Boligforhold degenererede Børnene og dermed Slægten. Naar der er

Forbedring, Kbh. 1894, s. 72ff hvor han udtrykker sit håb om, at lige adgang til uddannelse også vil øge de bedst egnedes mulighed for at vinde fordel, blot selvfølgelig med det forbehold, at højere uddannede generelt får færre børn.

⁷³⁹ Geiger 1934, s. 269

⁷⁴⁰ Geiger 1934, s. 190

kæmpet for mere Oplysning, bedre Kommuneskoler, mere Hygejne i Hjemmene og Skolerne, naar der er foranstaltet, at der er Skolelæger, Tandlæger, Poliklinikker, Fritidshjem, Børnehaver, offentlige Børneværnsinstitutioner [...] saa er dette *Midler*, som arbejderklassen er gaaet ind for til Hjælp netop mod "Racens Forfald".⁷⁴¹

Endskønt hun anvender begrebet degeneration med let hånd er det tydeligt, at Rude også mener, at socialismen er en forudsætning for raceforbedring ikke en modsætning til den.⁷⁴²

Hvem er undermålerne?

Geiger flygtede fra Tyskland, fordi han var modstander af Hitlerregimet, og han tager da også fast udgangspunkt i demokratiet, samtidig med at han konstaterer den sociale lagdeling som et faktum men ikke nødvendigvis som et ønskværdigt faktum:

”Demokratiets Modstandere holder meget af at benytte den Paastand, at Demokratiet hviler paa den gale Tro, at alle Mennesker er lige værdifulde. Det modsatte er Tilfældet. Havde Menneskene ikke forskellig medfødt Værdi, trængte Samfundet hverken til personlig Udvælgelse eller til gennemtrængelige Laggrænser.”

Det drejer sig nemlig om at udligne forskelle, der beror på andet end personlig fortjeneste, ikke at uddybe dem, med henblik på at udskille de sande (dvs. arveligt betingede) undermålere:

”Det vilde være uretfærdigt mod de enkelte, men uden Betydning for hele Samfundets Velfærd, hvis de samme Familiers Afkom stadig havde de førende og begunstigede Stillinger. Netop *fordi* Menneskene fødes ulige, kræver Samfundets Trivsel, at de dygtige i hvert enkelt Slægtled faar Mulighed for Opstigning, og at Faldlemmen udløses for Undermaalere blandt de begunstigede Lags Afkom. Aristokratisk Samfundsforfatning hviler paa social udvælgelse af *Familier*, den demokratiske derimod paa social Udvælgelse af *Personer*. Det sidste svarer til den moderne Arvelighedslæres Resultater, og den samfundsmæssige Biologisme har ud fra sine

⁷⁴¹ Caja Rude, "Kampen mod Degeneration", kronik i *Social-Demokraten*, 28. feb. 1934. Caja Rude var socialt engageret forfatterinde og medarbejder ved Social-Demokraten. Nekrolog i samme avis, 11. nov. 1949.

⁷⁴² Henry Stjernqvists dobbeltkronik i *Social-Demokraten* den 18. og 19. januar 1935, som handler om Myrdalernes bog, *Kris i Befolkningsfrågan*, fremhæver ligeledes, at effekten af arvebiologiske indgreb let kan overvurderes og peger i stedet på nødvendigheden af sociale forbedringer.

egne Synspunkter ikke mindste Grund til at skælde ud over Demokratiet som Samfundsform (hvormed ikke skal være sagt noget om demokratisk Parlamentarisme som Regeringsform).⁷⁴³

Geiger mener, at den menneskelige værdi altid er relativ i forhold til det omgivende samfund. Det giver et særligt problem i en socialdemokratisk tankegang, fordi man risikerer at stigmatisere den underklasse, der burde være socialdemokratiets kerneved. Geiger løser problemet ved at hjælpe af et gammelt marxistisk begreb, ”pjalteproletariatet”.⁷⁴⁴ Det er ifølge Marx og Engels det farlige lag af indifferente fattige, som kan købes til at modarbejde egne klasseinteresser.

”Pjalteproletariatet er ikke et Lag, som staar nederst i Rangskalaen efter økonomisk Stilling, men dannes af bundfald, der staar udenfor det borgerlige Samfunds Ramme, afsporede og strandede Eksistenser fra alle Lag. De fleste af dem er aandeligt og moralsk mindre værdifulde fra Begyndelsen.”⁷⁴⁵

Undermålerne er altså ikke en del af classesamfundet men er faldet uden for dets rammer, og derfor har de heller ikke umiddelbart krav på proletariatets sympati. Parallelt hermed er da også den hæderlige arbejder, der er det ideelle menneske, her iflg. Leunbach:

”Den mennesketype, som retsindigt og arbejdsomt underordner sig samfundet og udfører det daglige arbejde, som holder samfundsmekanismen i gang, er egentlig den værdifuldeste af alle typer.”⁷⁴⁶

Steincke fortæller indirekte meget om sin holdning, når han advarer mod at lade folkestemningen bestemme, hvem der er undermåler, for det ville føre til en

”ligefrem Klappjagt paa alle legemlig eller aandelig svækkede eller svage, ofte rent menneskelig set de fineste, sarteste og mest værdifulde Elementer i Kultursamfundet, og Befolkningens

⁷⁴³ Geiger 1934, s. 189-90

⁷⁴⁴ Se især Schwartz 1994

⁷⁴⁵ Geiger 1934, s. 125

⁷⁴⁶ Leunbach 1925, s. 35

Ideal vilde i endnu langt højere Grad, end det allerede er Tilfældet, blive Fodboldspilleren og Bokseren, hvad Civilisationens og Kulturens Fremgang var meget lidet tjent med,⁷⁴⁷

Hermed har Steincke afsløret sin egen elitære tilgang til spørgsmålet, idet han direkte sætter sin egen finkultur som målestok for, hvad der kvalificerer til at træffe en afgørelse. Denne elitære tilgang kendetegner i øvrigt også den tilsvarende tyske, socialistiske eugenik.⁷⁴⁸

Caja Rude stiller i sin ovenfor citerede kronik det retoriske spørgsmål, hvordan arbejderne måtte se på Steinckes sterilisationslov, ganske givet i et forsøg på at foregribe mistanke om at loven ville blive brugt til at forstærke classeskellene, men det frygter Rude ikke, for loven er netop til for at beskytte den socialistiske arbejder mod de asociale. Rudes synspunkt er udtryk for sammenkædning af interessen i at kastrere seksualforbrydere og den eugeniske sag således ”at den folkelig drivkraft der knyttedes til kastrationssagen blev udnyttet til også at give den racehygiejniske sterilisation momentum.” Som Lene Koch skriver.⁷⁴⁹ Med Caja Rudes ord:

”Den oplyster Arbejder - saavel den kvindelig som mandlige - forstaar Lovens Berettigelse. Ikke blot som en Nødhjælp mod enkelte typiske Sædelighedforbrydere eller seksuelt abnorme, men som en Lov, der tager direkte Sigte paa Forbedring af Menneskematerialet ved at hindre Formering af bestemte Typer, som det videnskabeligt kan bevises aldrig kan blive sociale Væsner, men altid i deres Handlinger maa virke samfundsfjendske paa en eller anden Maade. Ikke mindst saaledes, at de blander sig i Flæng og dermed uddyber den arvelige Belastning, forøger Degenerationen indtil den afgjort haabløse Aandssvaghed. Foruden al anden frygtelig Belastning af Samfundet, som sker ved at lade den Slags Stakler vandre om uden Kontrol og med fri Ret til Formering, sker der ogsaa dette, at Samfundet økonomisk belastes ganske overordentligt.”⁷⁵⁰

Spørgsmålet, som Rude rejser uden dog at være klar over det, er om loven er blevet til af hensyn til undermålerne eller resten af befolkningen?

Netop blandt socialdemokrater finder man dog ikke overraskende allerede i 1930erne folk, der med udgangspunkt i en socialpolitisk tilgang faktisk bekymrer sig om

⁷⁴⁷ Steincke 1920, s. 252

⁷⁴⁸ Schwartz 1994, s. 555

⁷⁴⁹ Koch 1996, s. 56

⁷⁵⁰ *Social-Demokraten*, 28. feb. 1934. En næsten fuldstændig parallel findes hos Leunbach 1925, s. 36 med vægt på eliminering af de asociale.

undermålerne, især børnene. ”Man kan i Sandhed sige, at det begynder at gaa op for den offentlige Mening, hvad Ellen Key for mange Aar siden sagde, at Barnet mere og mere bliver et offentligt Anliggende.” Som Nina Andersen sagde i anledning af en debat om abortspørgsmålet.⁷⁵¹

En af Steinckes embedsmænd, O. Fenger (kontorchef i Socialministeriet) stillede spørgsmålet, hvilke børn et samfund ønsker sig ikke skal fødes, og svarer:

”Ja herom er der næppe Enighed, men mon der ikke er Enighed om, at i første Række kommer de deciderede underlødige, de aandssvage Børn? Børn, der tilmed ofte fødes under saa daarlige Forhold, at Forældrene ikke kan have dem hos sig, hvorfor de - ofte fra spæd Alder - maa anbringes paa Anstalter, hvis eneste Opgave er at pleje og passe dem, indtil en barmhjertig Død henter dem.”⁷⁵²

Harald Bergstedt mente om den første sterilisationslov i en rundspørge i Social-Demokraten også at det var hensynet til børnene, der måtte komme først:

“Hovedhensynet er Børnene og intet andet. Hensynet til dem er det sikreste Kompas at styre efter. Den voksne Slægt har det fulde Ansvar for hvert eneste Barn der sættes i Verden. Hvordan de voksne indbyrdes har det mellem hinanden, det interesserer mig mindre. Af de to Paragraffer er den betydningsfuldeste den, der skal hindre, at stakkels belastede Børn sættes i Verden.”⁷⁵³

Om man altså steriliserede af hensyn til samfundet som helhed eller specielt de ufødte, forblev resultatet altså det samme: de ufødte forblev ufødte.

Racehygiejne og racisme

Det er et gennemgående træk for socialdemokraterne, at de er antiracister. Netop fordi de i så høj grad anvendte sociale definitioner på de problemer, som de ønskede afskaffet, var det muligt for dem at tage afstand fra racismen. Samtidig medførte nazisternes magtovertagelse i

⁷⁵¹ *Rigsdagstidende*, Folketingets Forhandlinger, 1936-37, spalte 1299

⁷⁵² ”Sterilisationslovene og deres Betydning for Aandssvageforsorgen”, *Socialt Tidsskrift*, XI. årg. 1935, nr. 10, s. 271

⁷⁵³ Rundspørge i *Social-Demokraten*, 11. okt. 1928. Der er enighed om, at lovforslaget er ”et meget, meget forsigtigt Skridt henimod nye Veje” med borgmester og medlem af Sterilisationskommissionen Viggo

Tyskland i 1933 et meget skærpet modsætningsforhold mellem socialdemokrater og nazister også uden for Tyskland.⁷⁵⁴

Leunbach tager som en af de få socialister racebegrebet i sin klassiske forstand alvorligt, og mener fx om negrene:

”Alle de sorte folkeslag staar paa et et lavt kulturtrin og viser ikke nogen større evne til at tilegne sig den europæiske kultur, saaledes som Japanerne f.eks. kan det.”⁷⁵⁵

Han indrømmer, at de hvide ikke har opført sig som de burde, men mener dog sammenlagt på ”udviklingstankens grundlag” at verden ville være bedst tjent med at den hvide race udbredes på de andres bekostning og at de andre ikke blandes med de hvide.

Bortset fra Leunbach kritiserer socialdemokraterne racismen.⁷⁵⁶ Myrdalerne kan stå som et udpræget eksempel, fordi de offentligt kritiserede diskriminationen af sorte i Amerika.⁷⁵⁷ Også Steincke var skeptisk over for den amerikanske racepolitik.⁷⁵⁸

Geiger tager ligeledes eksplicit afstand fra racistiske definitioner af begrebet race i racismens betydning. For ham betyder race blot hele menneskeslægten.⁷⁵⁹ På samme måde tager han afstand fra begrebet degeneration, fordi kvalitet er relativ i forhold til miljøet. Man kan ikke opstille absolut mål for den kvalitet man ønsker bevaret.

Socialistisk eugenik som idealtipe

Man kan altså opstille følgende idealtypiske definition: socialdemokratisk eugenik - er socialhygiejne og ikke racehygiejne. Den må altid ses i en socialpolitisk sammenhæng, hvor det drejer sig om at udrydde de sociale årsager til elendigheden. Det handler med andre ord først og fremmest om samfundsforbedring og ikke raceforbedring, som Vilhelm Rasmussen, socialdemokratisk ordfører, sagde under debatten om sterilisationsloven i 1935.⁷⁶⁰ Først da vil de arvelige årsager til elendighed vise sig i ren form. Selvom socialpolitikken selv

Christensens ord.

⁷⁵⁴ En del af baggrunden for Befolkningskommissionen var fx en bevidst afstandtagen til nazismen, selvom Jørgen S. Dich i en indstilling til Steincke i 1935 ikke udelukker at et følelsesbestemt folkeligt ønske om opretholdelsen af ”den danske Folkestamme” kan indgå som strategisk argument og løftestang for en rationel og progressiv, socialdemokratisk befolkningspolitik. Banke 1999, s. 72f

⁷⁵⁵ Leunbach 1925, s. 72

⁷⁵⁶ Se eksempler hos Tydén 2000, s. 149

⁷⁵⁷ Alva og Gunnar Myrdal, *Krise i Befolknings-Spørgsmaalet*, Kbh. 1935, især s. 62f

⁷⁵⁸ Se note 673f

⁷⁵⁹ Geiger 1934, s. 30

er årsag til at forplantning blandt mindreværdige fremmes, er den dog også en forudsætning for at finde de sandt arveligt mindreværdige.

- bygger på en bevidst afstandtagen til racisme, som den fx kommer til udtryk i nazismen.
- bygger på individets underordning under samfundets hensyn, dog med et betydeligt mål af humanisme, forstået således at ingen nulevende må opgive andet end sin ret til at få børn. Der lægges vægt på oplysning og frivillighed.
- har den sunde og arbejdsduelige og -villige borger som menneskeideal. Proletariatet er idealet. De mindreværdige er de syge, de asociale og medlemmer af pjaltproletariatet.
- underbetoner klassekampen til fordel for hele samfundets vel.
- er utopisk af karakter og præget af optimisme, en forvisning om at mennesket kan beherske naturen og fungere som garant for kulturens fortsatte fremskridt i kraft af rationel samfundsplanlægning.
- betegner sig selv som en rationel befolkningspolitik bygget på videnskabens seneste resultater. Den bygger på neodarwinismen men er politisk imod arvelighedsdeterminismen og lægger vægt på, at oplysning og uddannelse kan sikre, at uønskede arvelige egenskaber udelukkes af slægten. Stort set alle eugenikere tog videnskaben til indtægt for deres synspunkt og de forskellige eugeniske positioner var et resultat af afvigende politisk overbevisning snarere end videnskabelig. Videnskabelighed var noget man påberåbte sig, når det passede i det politiske kram, så at sige.
- bygger i vidt omfang på økonomiske argumenter, idet eugenikken skal afbøde den truende vækst i velfærdsudgifterne.

"The smoking Gun"

Det er sådan set ikke svært at koble eugenik og socialisme sammen, hvis man spørger efter "the smoking Gun". Man kunne stille spørgsmålet hypotetisk: hvis et centralt placeret medlem af partiet udkaster en plan for racehygiejnen som en del af en større samfundsvision, tænkt som et fremtidigt arbejdsgrundlag for partiet, og hvis dette medlem senere bliver minister i en regering dannet af partiet, hvorpå han gennemfører en eugenisk lovgivning i overensstemmelse med den oprindelige plan og med samtlige partifællers opbakning i Folketinget, kan man så afvise, at der er en sammenhæng mellem partiets ideologi og eugenikken? Nej, på ingen måde. Steincke står med den ryggede revolver i hånden, så at sige.

⁷⁶⁰ *Folkethingets Forhandlinger*, 1934-35, sp. 5137

Argumentet er naturligvis sat på spidsen, for Steincke nød ingen omfattende eksplicit opbakning til sit projekt, der berettiger til at kalde sterilisationsloven ”socialdemokratisk kerneideologi”. Til gengæld mødte han heller ingen modstand. Jeg har valgt at tolke denne tavshed som udtryk for samtykke.⁷⁶¹

Forsøgene på at friholde socialdemokraterne fra en særlig ”skyld” i steriliseringspolitikken, er sådan set rimelige nok, sålænge eugenikken automatisk knyttes til den yderste højrefløj, som ingen ønsker at associeres med. Det er dog let at påvise, at den socialdemokratiske eugenik er blevet til som en bevidst modsætning til højrefløjen i almindelighed og racetænkningen i særdeleshed, og at den socialdemokratiske eugenik *ikke* skal ses som en del af mellemkrigstidens radikaliserede politiske miljø. Til gengæld er den socialdemokratiske eugenik et typisk udtryk for den formynderiske holdning, som næsten automatisk følger med en ideologi, der ikke alene har sat sig for at ændre samfundet fuldstændig men også borgerne i det.

Hovedargumentet for, at der ikke findes nogen specifik socialdemokratisk eugenik er, at eugenikken tilsyneladende ikke er noget partispecifikt spørgsmål. Det er også sandt for så vidt lovgivningen fandt tilslutning fra næsten alle medlemmer af Folketinget. Det dækker imidlertid over, at der findes en eugenik, der er tilpasset de øvrige partiideologier, den liberale (”survival of the fittest”) og den nationalkonservative (”bevarelse af det ubesmittede stammefællesskab”⁷⁶²). De forskellige varianter kunne enes om en steriliseringslov, men altså ud fra vidt forskellige motiver.⁷⁶³

Eugenikken optrådte ikke i de skandinaviske socialdemokratiske partiprogrammer, men det betød ikke, at de ikke ville arbejde for en eugenisk politik. Det var blot et udslag af, at eugenikken var temmelig ukontroversiel. Sålænge alle de andre også var eugenikere er der måske ingen grund til at pege fingre specielt ad socialdemokraterne, men det blev dog den socialdemokratiske version, der blev virkeliggjort af en socialdemokratisk regering.

⁷⁶¹ Cf. M. Tydén, ”Socialpolitik och sterilisering” i H.R. Christensen et.al. (red.) *Frihed, lighed og tryghed*, Rapporter til det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 2001, s. 129

⁷⁶² Et interessant synspunkt i den biologisk-sociologisk-konservative retning er repræsenteret af anti-malthusianeren K.A. Wieth-Knudsen, *Formerelse og Fremskridt*, Kbh. 1908.

⁷⁶³ Markku Mattila, *Kansamme parbaaksi*, Helsinki 1999, skriver om opbakningen bag den finske sterilisationslov af 1935: ”sterilization promised something for everybody, for every political party. For those worried about the rising costs of the social sector or criminality it promised a way to cut them down: fewer defective people, fewer institutions, staff and other costs. For those worried about the genetic quality of the population it promised a way to raise it. For those dreaming of a way to efficiently and rationally steer the development of population and thus society it seemed to grant a tool. And finally, the possibility to castrate child molesters increased the popularity of the law.” (Summary) s. 417-18

I praksis ser tingene naturligvis endnu mere komplicerede ud. Mattias Tydén argumenterer som nævnt overbevisende for, at steriliseringspolitikken i praksis var instrument for en lang række forskellige institutionelle og politiske interesser, og den langsomt blev løsrevet fra velfærdsydelse, således at den eugeniske praksis mistede forbindelsen til velfærdsstatens konkrete udtryk. Det betyder dog ikke, at steriliseringerne dermed også er gledet ud af den overordnede forståelsesramme, hvori den blev til. I Danmark – i modsætning til Norge – foregik de fleste af steriliseringerne i forbindelse med anbringelse på en af de anstalter, der kan betragtes som tidlige velfærdsstatsinstitutioner.⁷⁶⁴

Steriliseringer er ikke identisk med eugenik. Ikke alle steriliseringer var eugenisk motiverede og eugenik fandt ikke kun sit udtryk gennem steriliseringer. Eugenikken var snarere tænkt som en integreret del af det samfund, der understøtter og regulerer borgernes adfærd og internerer dem, der ikke lever op til samfundets krav. Når steriliseringerne af åndssvage langsomt tog af i 1960'erne, kan det meget vel hænge sammen med, at p-pillen gjorde medicinsk ufrugtbarhed mulig som erstatningsteknologi. Mattias Tydén har gjort den meget skarpsindige betragtning, at de åndssvage før blev betragtet som truende, mens de i dag anses for at være svage og udsatte.⁷⁶⁵ Selvom synet på ”undermålerne” har ændret sig, forbliver det et faktum, at åndssvage stadig er under intenst offentligt opsyn og at de i vidt omfang afholdes fra at få børn. Alle de argumenter, der angives for denne praksis – altså at åndssvage ikke bør få børn – er foregrebet af de socialdemokratiske eugenikere i mellemkrigstiden.

⁷⁶⁴ Et centralt værk i den diskussion er Birgit Kirkebæks *Da de åndssvage blev farlige* Kbh. 1993. Om teori og praksis se J.F. Møller, ”Biologi, medicin og socialpolitik”, *Bibliotek for Læger*, nr. 3, sep. 2001, s. 220ff

⁷⁶⁵ Tydén 2000, s. 455. Tydén fortsætter med at påpege, at resultatet for de åndssvage er fuldstændig det samme, nemlig indespærring.

Ekskurs om Karen Blixen

Fra Darwins Ørken kom jeg, endnu ung, ind i Lamarcks friske Haver
Karen Blixen⁷⁶⁶

Den ældre Karen Blixens selvscenesættelse som en nobel baronesse, der snarere hørte hjemme i det 18. århundredes stændersamfund end blandt sin egen samtids storbyeksistenser, hvem hun nådigt tilstod en lejlighedsvis audiens, har næsten fået lov til at skygge for den omstændighed, at hun var en helt igennem moderne kvinde. Det fremgår tydeligt af de breve, som hun sendte fra Afrika.

Baronessen sværmede ganske vist forbigående for den afrikanske kolonitilværelses lighed med livet som lensherre før landboreformerne men kunne ikke drømme om at give sig ind under de vilkår, som tidligere århundreder havde budt en kvinde af hendes format. Hun var fraskilt, drev en farm, gik på jagt med sin elsker og tog sig i øvrigt af de 'shauries', som dagligdagen bød. Ordet dukker jævnligt op i korrespondancen og kan betyde både forretninger og bekymringer, hvad der i Blixens tilfælde stort set kom ud på et.

I sin tid i Afrika var Blixen præget af det uviktorske syn på ægteskab og sex, der herskede blandt de hvide settlers i Britisk Østafrika. Hun skrev på en afhandling om de skiftende historiske vilkår for ægteskabet⁷⁶⁷ og brevvekslede ivrigt med sin mor, moster og bror om samlivet. Hun mente, at ægteskabet ikke kunne være kærlighedens sande hjemsted, for kærligheden var fri i sin natur, og ville miste sin kraft så snart den blev bundet i et formelt juridisk forhold. Som de fleste af sin tids progressive moderne kvinder mente hun også, at moderne kontraception havde frigjort børneavl fra sexlivet, så ægteskabet var heller ikke tjenligt som hjemsted for erotikken. Samtidig med at hun afviste den romantiske kærlighed som ægteskabets grundlag så hun også meget klart, at heller ikke det førromantiske syn på ægteskabet som et møde mellem to slægter, som en institution, der bærer og viderefører en feudal klanstruktur, havde nogen gyldighed i det 20. århundrede. Som ateist afviste hun også institutionens religiøse karakter. Renset for kærlighed, erotik, religion og politik var der kun én mulighed tilbage for ægteskabet:

⁷⁶⁶ *Blixeniana* 1977, s. 11. Dette er en udvidet og redigeret version af en kronik trykt i Kristeligt Dagblad den 27. dec. 2001

⁷⁶⁷ Offentliggjort posthumt i *Blixeniana*, 1977. Om eugenik se især det afsluttende afsnit s. 61-72

”Personligt tror jeg, at det vil ende med, at et nyt Slags Ægteskab vil blive bygget op paa Racens Idé: Eugenics, Birth-Control etc. Med en strengere Idealisme end det gamle, men at den "frie Kærlighed" vil faa Ret til at existere, saa meget den vil, som Menneskers private Shaurie. Det nuværende Ægteskab har dog tabt al sin Anseelse; i hvert Fald kan jeg sige, at dette er Tilfældet mellem Englænderne, og jeg synes ikke selv at et Ægteskab, som ikke bæres af nogen som helst religiøs, moralsk eller social Idé, og som kan opløses naarsomhelst, F.eks. paa Grund af et enkelt Tilfælde af Utroskab, - og indgaas med denne Bevidsthed hos begge Parter, - fortjener nogen Anseelse eller er værd at bevare.”⁷⁶⁸

Blixen tilslutter sig eugenikken, mest som en konstatering af det, som hun betragter som en nødvendig kulturhistorisk udvikling. I 1926 i et brev til sin bror, Thomas, tager hun imidlertid afstand fra eugenikken, fordi den i alt for høj grad lægger vægten på ufødte generationer på bekostning af de nulevendes ønsker:

”Eugenics kan vel være et meget pænt Fyr at styre efter; men jeg skulde tro, at skal vore Efterkommeres Efterkommere sejle med Blikket paa deres Efterkommeres Efterkommere igen, maa de blive noget trætte deraf. Denne Kærlighed til Livets Fortsættelse, hvor Livet i sig selv ikke har nogen absolut Værdi, har altid forekommet mig et svagt Argument.”⁷⁶⁹

De to passager fra Blixens korrespondance viser meget tydeligt de omstændigheder, under hvilke eugenikken udviklede sig i det 20. århundrede. På den ene side synes biologien at være det eneste holdepunkt for et moderne ægteskab, for de fleste traditionelle værdier – herunder kærligheden – synes at have spillet fallit. På den anden side kan man ikke forlange af et individualiseret menneske at det skal træffe sine væsentligste valg af hensyn til en forestilling om den fremtidige genpulje. Det sidste synspunkt sejrede i kølvandet på efterkrigstidens eksistentialisme, som er det væsentligste modargument mod eugenikken, fordi den sætter individet over det sociale og derfor også det frie valg over den biologiserede samfundsopfattelse. Samtidig er der sket det, at kroppen som ukrænkeligt symbol på individets individualitet er blevet stærkt opvurderet. Det er sket ikke mindst i kraft af kvindefrigørelsen. Kvindens krop er blevet den afgørende grænse for hendes personlige integritet, således at en krænkelse af hendes krop er at sidestille med en krænkelse af hendes

⁷⁶⁸ Brev til Ingeborg Dinesen 13/4 1924: Karen Blixen, *Breve fra Afrika*, udg. af Frans Lasson, Kbh. 1984, bd. 1, s. 252.

⁷⁶⁹ Brev til Thomas Dinesen 22/10 1926, *Breve fra Afrika*, Bd. 2, , s. 82

personlighed. Det er blevet meget tydeligt i den rolle, som voldtægten spiller. Den var før at betragte som en skam, der overgik familien, mens den i dag er blevet til en forbrydelse mod den enkelte kvinde og hendes fri vilje.⁷⁷⁰ Betydningen af kvindekroppens ukrænkelighed har gjort det umuligt at påtvinge en kvinde en sterilisering, selvom hun ikke skønnes egnet til at tage sig af sine børn. Hvis man mener, at der er en indbygget sammenhæng mellem velfærdsstaten og eugenikken, har man brug for at forklare, hvorfor eugenikken mister sin popularitet, mens velfærdsstaten fortsætter. Det har naturligvis noget at gøre med den stigmatisering, som associationerne med Nazityskland førte med sig, men det udgør næppe hele forklaringen. Først i 1980'erne blev den tyske sterilisationspolitik for alvor knyttet til hele Holocausthistorien.⁷⁷¹ Kroppens – og især kvindekroppens – nye ukrænkelighed spiller her en væsentlig rolle.

Eugenikkens ideologiske nederlag har ikke overflødiggjort de oprindelige argumenter for at indføre den. Samtidig med den offentlige afstandtagen fra eugenikken har det stået de fleste klart, at det er en tragedie, hvis stærkt psykisk handicappede mennesker får børn. Antallet af tvangssteriliseringer faldt ganske vist i løbet af tresserne. Det kan skyldes en højere moral, men det kan også skyldes, at p-pillen gjorde det muligt for personalet på landets anstalter at forhindre de åndssvage og de psykisk syge i at få børn uden brug af narkose og skalpel.

Denne konflikt blev tydeliggjort så sent som i september måned 2001, da en kommunalt ansat psykolog i Fuglebjerg Kommune udtalte sig til fordel for sterilisation til pressen. BT skrev:

”Kvinder, der har fået tvangsfjernet deres barn, bør tvangssteriliseres. Det mener psykolog i Fuglebjerg Kommune Jens Christian Juul. Han finder det fuldstændig uholdbart, at psykisk syge, psykopater og mentalt handicappede bevidstløst skal have lov til at sætte det ene stakkels barn efter det andet i verden, hvorefter de sociale myndigheder må skride til tvangsfjernelse.”⁷⁷²

Udtalelsen er så kontroversiel, at psykologen blev fritstillet, men han har peget på noget, der ligner hykleri i den kommunale forsyning. For mens det – med rette – anses som fuldstændig

⁷⁷⁰ En voldtægt er pr. definition et samleje gennemført mod kvindens vilje. Det afgørende er altså, hvorvidt kvinden har sagt nej eller ytret modstand. Derfor er en seksuel voldtægt i virkeligheden en voldtægt af viljen og dermed en underkendelse af kvindens ret til selvbestemmelse.

⁷⁷¹ Der var forsøg fra de allieredes side på at lade tyske eugenikere retsforfølge i Nürnberg, men de slog fejl.

⁷⁷² BT, 2. sep. 2001. Michael Juul Sørensen, medlem af Frederiksb. Komm. Best., (K) støtter ham i et indlæg i

utilladeligt at gribe ind i en kvindes forplantningsevne med tvang, er det en næsten daglig foreteelse at tvangsfjerne de børn, som *er* blevet født.

Men de ufødte børn er også genstand for regulering i dagens almindelige samfund. Eugenikken er i skøn samklang med individualiseringen blevet privatiseret. Når der screenes for genfejl hos vordende forældre eller hos ganske små fostre, sker det for at sortere uønskede genbærere fra. Forskellen mellem slutningen og begyndelsen af det 20. århundrede er blot, at ønsket i dag udgår fra forældrene selv og ikke fra samfundet. Hvad der dengang var et redskab for samfundets tvang har nu forvandlet sig til et middel, der skal tjene den enkeltes frie valgmulighed.

Blixen har faktisk forudset denne situation, for i sin førømtalte afhandling beskriver hun, hvordan eugeniske overvejelser i fremtidens samfund ikke vil ”blive slaaet fast ved Love eller Anordninger, det vilde gaa ind i Bevidstheden som ethvert anstændigt Menneskes Fordring til en anstændig Forbindelse.”⁷⁷³

Politiken den 27. okt. 2001

⁷⁷³ *Blixeniana*, 1977, s. 70

Konklusion – biologismer 1850-1930

Videnskab og teologi

Efter 1850 vandt naturvidenskaben frem som forbillede for andre videnskaber og som fælles referencepunkt i den almindelige kulturudvikling hhv. -kamp. Det skete bestemt ikke uden sværdslag, og et første spørgsmål er, på hvis bekostning denne sejr blev vundet.

Jeg argumenterer i indledningskapitlet med udgangspunkt i historien om begrebet Guds død for, at teologien eller religionen mistede meget af sin betydning som sandhedens grund allerede tidligt i det 19. århundrede til fordel for især historien, specielt i form af historiefilosofien.

Denne historiefilosofi var ikke fuldstændig verdsliggjort, men forsøgte at indkapsle teologien i sig. Hegel udmøntede begrebet Guds død, men dette begreb kan ikke forstås uden sin teologiske modpart, genopstandelsen. Gud genopstår i den hegelianske filosofi i historien, dvs. i timeligheden, som et stats- eller fornuftsprincip, og der er altså ikke tale om en kødelig genopstandelse, en inkarnation, men derimod en åndelig. Hos historikeren Leopold Ranke, der havde et ganske andet filosofisk udgangspunkt end Hegel, er indsigt i historien til syvende og sidst også indsigt i Guds vilje. Begge retninger indebar, at man i praksis opgav at skrive historien med forbillede i den bibelshistoriske kronologi. Verdenshistorien begyndte ikke længere med Skabelsen, men var blevet til en kulturhistorie.

I et afsnit om danske teologers modtagelse af Darwin er det min hensigt at vise, at darwinismen ikke indebar så meget af et brud, som man ellers har antaget. Den herskende teologi havde nemlig forladt den bogstavelige læsning af Bibelen som et resultat af den historiske bibelkritik. Den danske teologi med Martensen i spidsen var hegeliansk orienteret og havde så at sige allerede dannet sig et begreb om Guds død, idet den forstod sig selv ikke som tro forvarer af bibelens oprindelige sandhed, men som en del af en verdenshistorisk udvikling, der indebar accepten af store forandringer.

Den Guds død, som Nietzsche forkyndte, er et opgør med ikke alene den teologiske men også den naturvidenskabelige metafysik. Det forbliver dog et anliggende for ham selv og for det 20. århundredes videnskabskritik.

Når teologien i eftertidens litteratur har fået tildelt rollen som videnskabens store modstander, skyldes det den polemik, der udviklede sig i almindelighed i 1870'ernes og

1880ernes kulturkamp. Hvad man kunne kalde Brandesfløjen i denne kamp havde en vis interesse i at fremstille sine modstandere, hvortil en række præster hørte, som bagstræberiske obskurantister, og den tradition har fået lov til at leve videre i litteraturen og ikke mindst litteraturhistorien.

Størstedelen af teologerne accepterede videnskaben på dens egne vilkår og mente, at dens udsagn var gyldige på naturens område. Hvad videnskaben ikke kunne udtale sig om derimod var trosspørgsmål. Hertil kom, at kristendommen blev anset som sædelighedens grund og at teologerne derfor i praksis knæsatte en arbejdsdeling mellem teologi og naturvidenskab, hvorefter teologien hævdede autoritet på moralens og troslivets område og holdt sig fra at udtale sig om naturens orden. Der var tale om en specialisering og dermed en skærpelse af præsternes professionalisering. Der bestod dog stadig en rivalisering på moralens og sædelighedens område, for spørgsmålet var stadig, om moralen skulle hvile på kristendommens grundlag eller på videnskabens, og det vil i den konkrete sammenhæng sige utilitarismens, der anså sig selv for at være i alliance med videnskaben.

Den organiske metafor

Guldalderen byggede en stor del af sit verdensbillede på den organiske metafor, der både rummede muligheden for at beskrive en funktionssammenhæng, rangorden og udviklingshistorie. Det menneskelige legeme var et smukt eksempel på fordelingen af opgaver også i samfundet, og samtidig havde fædrelandets historie sin fødsel – og for Danmarks vedkommende oven i købet en dåbsattest i form af Jelling-stenen – barndom, ungdom og modne manddomstid. Generelt undlod man dog at komme ind på muligheden af nationens svækkelse og død af alderdom, om end det forekom som fx hos Oluf Lundt Bang. (På den anden side har flere nationer oplevet en genfødsel, så de har vel været døde.) Som et modbillede til organismen som funktionssammenhæng tjente mekanismen, der gerne blev associeret med det kolde og beregnede.

Den organiske metafor gik ikke af brug med Guldalderens udløb men fik en ganske anden betydning. Den blev fortsat anvendt af sildefødte romantikere og deres ligesindede men som hovedregel gik den i tjeneste hos den materialisme, der ikke alene fandt en abstrakt lighed mellem menneskets samfund og det enkelte legeme, men ganske enkelt mente, at de blev regeret af samme naturlove og i grunden var af samme natur. Forskellen til H.C. Ørsted, der overalt i naturen så de samme principper gøre sig gældende som almene naturlove, var at mens Ørsted troede på ånden i naturen, mente den nye tids videnskabsfolk

at kunne se de rå og fysiske naturlove beherske menneskelivet. Ånden forsvandt fra deres verdensbillede. Det måtte den gamle generation betragte som en utidig profanering, mens yngre mennesker i denne opfattelse så forjættelser om en ny stor fremtid for videnskaben. Det var dette håb, der nærede ønsket om at lade videnskaben finde anvendelse på stadig nye områder.

Det syge samfundslegeme

Den organiske metafor var tjenlig til at beskrive funktion men sandelig også dysfunktion. For det sygdomsramte samfundslegeme var der flere løsninger at vælge imellem. Var der tale om at helbrede byens legeme, skulle den have fremmet kredsløbet ved at få transplanteret arterier og vener – dvs. vandforsyning og kloakering – eller dens vejrtrækning kunne forbedres ved at give den nye lunger, dvs. parker og boulevarder. Nogle mente, at den overspændte by var at sammenligne med en fejldiagnosticeret psykiatrisk patient, der ville vise sig sund og rask, hvis den blev befriet fra sin spændetroje, voldene.

Var der tale om hele nationen, kunne man gribe til profylaktiske midler, forbedring af de sociale vilkår, eller man kunne foranstalte kirurgiske indgreb, hvor man bortskar syge dele af legemet for at forhindre sygdommen i at sprede sig. I løbet af 1880erne, da stadig flere opgav teorien om de erhvervede egenskabers arvelighed, blev det klart, at almindelige hygiejniske forbedringer ikke automatisk ville føre til større sundhed for de kommende generationer, og man fokuserede i stigende grad på selve den menneskelige forplantning som genstand for samfundshygiejniske indgreb. Man måtte holde de dårlige arvebærere fra at få børn, hvis resultater skulle opnås. Samtidig blev kirurgisk sterilisation af kvinder mulig, og racehygiejnens teoretiske og praktiske grundlag var lagt. Den blomstrede som samfundsmedicinsk utopi fra og med 1890erne men fik først praktisk betydning i Europa i løbet af 1920erne.

Med den biologiske arvelighedsdeterminisme i 1880erne og 1890erne blev skellet mellem arv og miljø, byrd og kår skarpere, og der blev som nævnt lagt større vægt på arvets betydning. Determinismen medførte blot ingen fatalisme, som man umiddelbart skulle forvente. Den opfattelse, at degenerationen truede, var udbredt. Symptomerne var moralsk forfald, men løsningen var såvel som årsagen biologisk. Man kan også sige, at biologien blev brugt som påskud for et indgreb af grundlæggende moralsk eller moraliserende karakter. Helbredelsen, muligheden for at gribe ind, blev fundet i den selvsamme videnskab, der havde tjent til at definere problemet, og på den måde blev determinismen annulleret. I filosofisk

forstand blev determinismeprøbet løst gennem en opnormering af jeg'ets og viljens betydning som det, der satte mennesket i stand til at hæve sig over naturnødvendigheden. Heltene var naturligvis de store videnskabelige personligheder som Koch og Pasteur.

Samfundslegemet understreger sammenhængen i samfundet, endda skæbnefællesskabet. Intet organ kan klare sig på egen hånd. Derfor egner metaforen sig fortrinligt til integrationistiske samfundsmodeller, selvfølgelig den fascistiske eller konservative korporativisme (af korpus = legeme) men også den nationalsocialistiske totalitære stat og den socialdemokratiske velfærdsstat. I sidstnævnte nedtones marxismens traditionelle understregning af klasse modsætningernes betydning til fordel for en helhedsforståelse af samfundet. I modsætning til den nazistiske er velfærdstaten inklusiv, dvs. at den tager alles velbefindende på sig som opgave. Nazismen var eksklusiv, idet den forbeholdt sig ret til at bortskære, hvad den opfattede som syge dele af legemet. Velfærdsstaten er ikke fri for den hierarkiske opfattelse af samfundet, der følger med legemsmetaforen, og den socialdemokratiske eugenik havde da også et klart billede af, hvem der var samfundets undermålere.

Naturvidenskabens udvikling

Den naturvidenskabelige revolution efter 1850 kom ikke ud af ingenting. Dens dyrkelse af fornuft og empiri var slet ikke ukendt for den ældre generation. Den væsentligste forskel på anden og første halvdel af det 19. århundrede var den sammenhæng, hvori videnskaben blev set.

Den videnskabsfilosofi, der prægede Guldalderens Danmark – med H.C. Ørsted som eksempel – var en kantiansk inspireret holisme, der havde som ambition at forlige erkendelsesteori, metafysik, æstetik og morallære i et eet system, der skulle forene det gode, det sande og det skønne. Det var endvidere en forening af naturvidenskab og kulturvidenskab, *science* og *humaniora*. Denne holisme er efter alt at dømme blevet til som en reaktion på en moderne erfaring af eller frygt for mangel på sammenhæng, dvs. at sandheden ikke nødvendigvis er smuk, eller at det skønne ikke nødvendigvis er godt. Guds rolle i denne metafysik var skaberens, om end den fjerne skaber, der var repræsenteret i sit værk gennem den ånd, der gennemsyrede alting. Ved at iagttage naturens vidundere og studere dem under mikroskopet iagttog naturforskeren ikke alene naturens dybere hemmeligheder men også skaberværkets skønhed.

Dette helhedssyn var under nedbrydning samtidig med at hegelianismen brød igennem, nemlig fra 1840erne. Endnu i 1820erne under Howitzfejden viste Guldalderens holistiske verdensbillede sin styrke. Op imod århundredets midte fik de forskellige videnskabsgrene egne ben at gå på, således at et retsmedicinsk synspunkt som Howitz' ikke længere skulle prøves af alle fakulteter for at bestå men kunne fremsættes i sin egen ret.

Det forløb som en langsom proces, der betød en til tider meget smertelig opgivelse af hævdvundne synspunkter. Et andet eksempel er kunsten. Krøyers billede af et italiensk hattemagerværksted, som vakte forargelse, fordi kunstneren tillod sig at bruge sin kunstneriske ekvilibrisme til at fremstille grimme mennesker. Forhærdede børn af det 20. århundrede lader sig ikke skræmme af en knoklet håndværker, men billedets sprængkraft var en ganske anden i 1880. Realismen stod i kontrast til motivet, fordi tilskuerne endnu ikke havde vænnet sig til, at sandheden ikke altid er smuk. (se ill. s. 262)

Videnskabens autonomi som anvendt videnskab ytrede sig første gang i midten af 1840erne, da hygiejnen kunne fremhæves som en selvstændig kvalitet uafhængig af moralens grundlag. Lægerne – der som faggruppe netop havde gennemgået store forandringer efter fusionen mellem de praktisk orienterede kirurger og de universitetsuddannede medicinere – blev sammen med kemikerne hygiejnens bannerførere. Uafhængigheden af moralen skal ikke forstås som en fuldstændig løsrivelse men som en omvendelse af den hidtidige forbindelse, således at en bestemt adfærd ikke længere blev defineret som sund, *fordi* den var god, men at den var god, *fordi* den var sund.

Som jeg viser i afsnittet om byens lunger fik hygiejnikerne for alvor politisk medvind efter koleraepidemien, der forstærkede ønsket om en ren og sund by. Hygiejnikerne brugte referencer til udenlandske kolleger, foranstaltede empiriske undersøgelser, udgav tidsskrifter, besøgte og arrangerede konferencer og dannede selskaber. Der var tale om en helt igennem moderne professionaliseringsproces, og det lykkedes hygiejnikerne at påvirke de politiske beslutninger, således at man kan tale om et tidligt ekspertvælde. Ganske vist blev den teori, som lå til grund for deres synspunkter fuldstændig forkastet i 1880erne, men på dette tidspunkt var deres faglige autoritet så respekteret, at det ikke havde nogen væsentlig indflydelse på deres status, der tværtimod blev cementeret af videnskabens fortsatte fremskridt. Desuden er det vanskeligt selv fra et nutidigt videnskabeligt synspunkt at vurdere deres indsats som nytteløs, endsige skadelig.

Socialdarwinisme

Biologi som begreb stammer fra begyndelsen af det 19. århundrede og adskiller sig betydeligt fra den hidtidige naturhistorie, idet biologien er læren om liv, mens naturhistorien er læren om skaberværket. Med Darwins udviklingslære og Spencers ditto fik biologien potentiale som ophav til en livsanskuelse. Denne stilling blev bestyrket af mikrobiologiens opdagelser til fordel for sygdomsbekæmpelsen (Koch, Pasteur), hvorefter biologien også blev hovedreferencevidenskaben for medicinen som afløser for kemien. Biologiseringen tog hermed fart.⁷⁷⁴ Der var tale om en generel opvurdering af biologien mere end en specifik darwinisme. Det er vanskeligt at skelne mellem en ren videnskabelig kerne og ideologiseret misbrug af videnskaben. Der er gradforskelle. Hos den meget indflydelsesrige Herbert Spencer var det videnskabelige program fra begyndelsen kædet sammen med et politisk og selv hos den mere varsomme Darwin kan man finde ideologiserende elementer. Afgørende er det, at darwinismen, udviklings- og selektionslæren blev indrullet i en debat, der havde betydning for meget andet end netop videnskaben. Om der i en given situation er tale om spencerianisme, lamarckisme eller darwinisme er ikke altid let at afgøre ikke mindst pga. den fremherskende eklekticisme.

Socialdarwinismen havde mange forskellige ansigter. Dels var den ikke nødvendigvis bygget på en loyal læsning af Darwin, dels kunne den som sagt have andre kilder end Darwin, og endelig viste den sig meget flexibel i politisk-ideologiske sammenhænge. Jeg har som eksempel fremhævet, hvordan socialdarwinismen *par excellence*, eugenikken eller racehygiejnen, sagtens lod sig indføje i et socialdemokratisk program.

Den biologistiske samfundsforståelse har selvfølgelig også haft sine modstandere. Marx og Engels havde et tvetydigt forhold til Darwin, fordi de på den ene side hyldede hans materialistiske tilgang og selv anvendte organiske metaforer men på den anden side anklagede ham for at fortolke naturen som om den var indrettet på samme måde som sin samtids engelske samfund, dvs. at han så at sige brugte sociologiske metaforer på biologien.⁷⁷⁵ Socialdarwinismen forstået som *cut-throat* liberalisme – om den så overhovedet havde nogle reelle fortalere eller blot var et til lejligheden opfundet gespenst – fandt stor modstand blandt især kirkelige kredse, der nød så den rå materialisme herske på bekostning af kristelig sædelighed. Ny-idealismen og symbolismen var to tankeretninger, der trak i en anden retning

⁷⁷⁴ Biologiens historie i Danmark som andet end historien om individuelle biologers historie er simpelthen ikke skrevet endnu. Det har ikke været ambitionen med dette projekt at gøre netop det. Institut for videnskabshistorie i Århus har et værk om dansk videnskabshistorie på beddingen.

end den herskende materialisme. Grundtvigske kredse opgav aldrig forestillingen om åndeligheden som det væsentligste element af menneskelivet. Respekten for naturalisterne af ånd gjorde dog, at videnskaben havde sin naturlige plads på højskolerne. Endelig kan man også nævne Georg Brandes' elegante polemik mod racisme og antisemitisme.⁷⁷⁶

Biologiens tydeligste spor finder man i sociologien, eller rettere, hvad eftertiden har kaldt sociologien. Sociologien fx i Spencers udformning havde et ønske om at være altforklarende. Ikke alene hævdede den at bruge naturvidenskabens metode, den mente også at natur og kultur i grunden var af samme karakter. Derfor kan man godt kalde den tidlige sociologi for en biologisme. Det ophørte senest med Axel Nielsens eksplicitte opgør med denne tradition.

Det moderne storbyliv som naturvidenskabeligt problem

København var ingen lille by, da voldene blev sløjfet, men den var overskuelig. Det liv, der blev levet, var hverken let eller behageligt men trods alt gennemskueligt. Et halvt århundrede senere var denne over- og gennemskuelighed gået tabt. Byens vækst havde været enorm, og lønarbejde, industrialisering, kommercialisering, individualisering havde omformet borgernes liv. Eller man skal nok rettere sige livet for borgerne, for antallet af nye borgere var så stort, at det kun var et mindretal af det nye Københavns indbyggere, der faktisk havde oplevet den gamle by.

Byens nye karakter demonstreres tydeligst af Herman Bangs journalistik, ikke så meget af hvad han skrev, som af den omstændighed, at han kunne gøre det til en genre i sig selv at berette for byens beboere, hvad der faktisk foregik i den. De kunne sidde og med undren læse i deres avis, hvordan livet udspandt sig blot nogle hundrede alen borte.

Jeg har lokaliseret to eksempler på, hvordan den moderne videnskab inddrages til at løse de problemer, som tilblivelsen af en moderne storby medfører. Det første er byplanlægningen. Helt konkret foranledigede frigivelsen af det udstrakte voldterræn til bebyggelse og kommerciel udnyttelse en stor debat. Det stod klart, at man ikke bare ville lade stå til. Der måtte reguleres, og den hygiejniske videnskab nåede at sætte sit præg på planlægningen i en sådan udstrækning, at store byggegrunde blev udlagt til park: byens legeme skulle for sin sundheds skyld have store åndedrætsorganer. Dette er *ikke* en biologiserende tankegang ifølge min egen definition. Reformatorerne bruger den organiske metafor for byen

⁷⁷⁵ Demandt, *Metaphern für Geschichte*, s. 87ff

som gennemgående billede og forklaring. (Se nedenfor) Argumenterne havde stor effekt, og middelalderbyens umiddelbare periferi bærer stadig præg af de park- og boulevardanlæg, som var hygiejnikernes erklærede formål.

Den anden løsningsmodel var medicinsk og dermed nærmere i slægt med biologien, ikke mindst fordi den var konsekvent materialistisk. Storbylivet betød for den enkelte ikke blot individualisering men også en ensomhed, rodløshed eller fremmedgørelse. Den psykiske reaktion på det moderne liv blev diagnosticeret som en fysiologisk fejludvikling og kaldet neurastheni. Der udviklede sig en nervøsitetskultur, som ikke alene fungerede som en patologisering af sociale omstændigheder men også som en forståelsesramme, inden for hvilken den syges situation kunne gøres meningsfuld.

Begge er de eksempler på en aktivering af naturvidenskaben i praktisk politik. Denne aktivering var diskursiv, fordi den først skulle finde sin sproglige form for at blive sat i værk, og i kraft heraf blev den også praktisk, fordi den betød, at man gjorde tingene på en bestemt måde. De nervesvækkede fik kurbadeanstaltners kimæriske krydsning af borgerlig kultur og medicinsk klinik, mens København fik sine grønne anlæg, der i øvrigt også blev betragtet som velgørende for svage nerver.

P.S. Krøyers billede af et italiensk hattermagerværksted fra 1880 vakte opsigt, da det blev udstillet på Charlottenborg i 1882. Den barske realisme stødte den forestilling om foreningen af det sande og det skønne, som havde hersket på Kunstakademiet siden Eckersbergs dage. Se s. 277. Højskolebladet tvivlede i sin omtale af udstillingen på eksistensen af ”saadanne Fantasifostre” og på at ”hin næsedryppende Menneske-Bavian og de snavsede Unger er et Virkelighedsbillede”.⁷⁷⁷

⁷⁷⁶ Se G. Brandes, *Samlede Skrifter*, Bd. 18, 1910

⁷⁷⁷ Cit. efter Kasper Monrad (red.), *Det moderne Gennembrud 1870-1890*, Kbh. 2002, s. 2

Romantik – begrebshistoriske forviklinger

At Folk dog ikke kunne blive kjede af at rende omkring saa geskæftige for at paavise de romantiske Situationer. S. Kierkegaard⁷⁷⁸

Dette kan maaske lære dem, at den Mand, som gør Nar af Romantik, er den mest romantiske af alle. Keats⁷⁷⁹

Begrebet romantik er generelt uklart, og denne uklarhed bliver i dansk sammenhæng ikke mindre af, at den romantiske epoke i Danmark har sin egen betegnelse, nemlig Guldalderen.⁷⁸⁰

Guldalderen nyder en ualmindelig udbredt folkelig interesse. Den er med Hans Edvard Nørregård-Nielsens ord “en dansk tilstand, som hører hjemme i vores fælles behov for en erindring om engang.”⁷⁸¹ Man kunne godt hævde, at Guldalderen derimod i den professionelle forskning er et forsømt emne, selvom også mange historikere har et passioneret forhold til perioden. Denne personligt engagerede optagethed af en nu forgangen epoke ville have været typisk for netop Guldalderen, hvis det ikke var fordi genstanden for denne interesse netop er Guldalderen.

Et begrebs sammenbrud

Romantikken er i historien blevet anvendt i mange forskellige betydninger. Den er både blevet defineret som oprigtig og ironisk, bevidst og ubevidst, oplyst og fordunklet, naturlig og kunstlet og meget mere. Ikke for ingenting giver Eckhard Henscheid en artikel om Romantik undertitlen “eine Begriffskatastrophe”.⁷⁸²

⁷⁷⁸ Dagbogsnotat fra et sommerophold i Gilleleje 1835. Cit. efter J. Garff, *S.A.K.*, Kbh. 2002, s. 50

⁷⁷⁹ John Keats, *Breve*, (ovs. af T. Skou Hansen), Kbh. 1949, s. 47. Dette kapitel er i en tidligere udgave offentliggjort i Rasmus Mariager m.fl. (red.) *Fortællinger i tiden*, Kbh., Institut for Historie 2001. Tak til Jens Rahbek Rasmussen for venlige henvisninger.

⁷⁸⁰ Betegnelsen blev almindelig med Valdemar Vedels disputats om dansk digtningens guldalder fra 1890. Dette er ikke tænkt som en autoritativ gennemgang af begrebet romantik og slet ikke guldalderen. Til det formål henvises til Hans Vammens arbejder, først og fremmest “Kritisk Romantik” i *Historisk Tidsskrift*, 1987, 1. Hft. og “Guldalderens danske samfund” i *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum*, 1994

⁷⁸¹ Indledning til *Fogtdals Illustreret Tidende – Guldalderen*, nr. 1, februar 2001, s. 3

⁷⁸² E. Henscheid (red.), *Kultugeschichte der Missverständnisse*, Stuttgart 1997, s. 350ff. René Wellek understreger i det for litteraturhistoriens vedkommende centrale arbejde “The Concept of Romanticism in Literary History” i sammes *Concepts of Criticism*, New Haven 1963, s. 128-98, ligeledes begrebets mangetydighed og især de nationale forskelle. Han advarer dog mod at tro, at begrebet dermed bliver tomt, for der findes en europæisk romantisk

Romantik som betegnelse for en særlig epoke blev almindelig i 1880'erne.⁷⁸³ Harald Høffding skrev kort efter århundredeskiftet sin klassiske fremstilling af dansk filosofis historie, hvori han giver den nok mest brugbare definition eller forklaring af begrebet:

“Ordet “Romantisk” synes fra England at være kommet til Frankrig og Tyskland. Det kommer af “Roman”, en eventyrlig Fortælling af den Art, der først udviklede sig hos de romanske Folk. Først brugtes det i dadlende Betydning: vild, fantastisk, regelløs, - senere, især fra Rousseau's Tid, i rosende Betydning. Ordet findes brugt om Alperne - først i den første, siden i den anden Betydning. Det betegner Modsætningen til det Klare, Bestemte, Overskuelige og Forstaaelige, og bruges først om Landskaber og om Menneskekarakterer. Det er blevet det staaende Udtryk for Grundstemningen og Tankegangen i Tyskland og i Norden i den første Menneskealder af det nittende Aarhundrede. Romantisk er det Uendelige, det, der fører ud over al Begrænsning, saa at Sindets Higen ganske kan udfolde sig. Det Romantiske danner Modsætningen til det Klassiske i Kunsten og det Rationelle i Tænkningen. Romantisk er det Fjerne, der vækker Vemod og Længsel, særligt det Fjerne i Tiden, de gamle Tider, der længst ere svundne. Romantikens Tidsalder levede - eller mente at leve - i Erindringen om det Store og Værdifulde, der var forbigangent, medens det attende Aarhundrede levede i Glæden over, hvad der var kommet, eller i Haabet om, hvad der skulde komme.”⁷⁸⁴

Efter Høffding er begrebsanvendelsen blevet stadig mere upræcis, især blandt historikere. Et af de mere farverige eksempler er Leo Tandrup, der altid er god for en uortodox tilgang til tingene og gerne ser sig selv i slægt med det romantiske geni. Han er ikke bleg for at gøre morlille til en sten i sin bog om Kristian Erslev:

“Som Brandes inderst inde var en romantiker, der brugte sit liv på at bekæmpe romantikkens udskejelser og derved kom til at stå som den arge modstander af selve den romantiske bevægelse som sådan, således var Brandes-disciplen Kristian inderst inde en idealist, der i

poesi med tydelige fællestræk: ”imagination for the view of poetry, nature for the view of the world, and symbol and myth for poetic style.” (s. 161)

⁷⁸³ Raymond Williams, *Keywords*, New York 1985, s.274-76, der behandler de mange betydninger af begrebet romantic, herunder forviklinger med den nuværende dagligdags betydning af ordet, dvs. gengældt erotisk kærlighed mellem to voksne.

⁷⁸⁴ H. Høffding, *Danske Filosofer*, Kbh. 1909, s. 42-43

kampen mod idealismens ensidigheder førtes længere over i positivismen, end der egentlig var dækning for hos ham.”⁷⁸⁵

Det må siges at være en idéhistorisk flothed, således at gøre en af romantikkens store kritikere, Georg Brandes, til romantiker. Hele Erslevbiografien er et personligt opgør med det moderne gennembrud, og derfor må Tandrup gøre de modernister, som han gerne vil være på hold med, til romantikere. Jeg skal senere forsøge at vise, at der faktisk er en vis kontinuitet mellem romantik og moderne gennembrud, og at Tandrup derfor – af andre årsager end han selv tror – ikke er løbet ganske af sporet, selvom han tydeligvis bruger sin bog til at hyppe nogle meget private kartofler.

Niels Thomsen er ikke mere præcis end Tandrup, selvom han er dennes modsætning. Han identificerer sig så fuldt og ganske med Brandesgenerationens selvforståelse at han kritikløst overtager dens videnskabsideal og dens bedømmelse af den umiddelbare fortid. I sin bog om hovedstrømninger i dansk åndsliv mellem 1864 og 1914 bliver romantik identificeret med obskurantisme og overtro og samtidig bliver romantikkens kritikere til frihedens og oplysningens bannerførere. Han kan på den baggrund uden videre udnævne mesmerisme, homøopati og frenologi til at være romantiske tankeretninger.⁷⁸⁶ Thomsens argumentation bygger på, at når det var forældet i 1870, så må det jo være romantisk. Deri har han dog i det store hele uret, for de nævnte discipliner blev netop ikke skabt af romantikere men af overbeviste oplysningstænkere. Thomsens synspunkt ses gentaget i mange sammenhænge, senest i den seneste – men ganske givet ikke sidste – udgivelse om dansk guldalder, *Krydsfelt – Ånd og natur i Guldalderen*. Ove Nathan formidler i sit i øvrigt udmærkede bidrag ubevidst et syn på romantikken, der ligner Thomsens. Om sin samtids forhold til Guldalderen skriver Nathan:

“De mange, år der skiller os fra guldalderen, kan få den tid til at fremstå som en lidt stillestående, romantisk epoke.”⁷⁸⁷

⁷⁸⁵ Leo Tandrup, *Ravn*, bd. I, s. 142. Om Brandes som romantiker se denne afh. note 64.

⁷⁸⁶ Niels Thomsen, *Hovedstrømninger*, s. 63. Se denne afh. note 94. Et mere nuanceret syn på den særlige romantiske tolkning af mesmerismen og beslægtede behandlingsmetoder finder man hos Søren Bak-Jensen, *Den dyriske magnetisme og de danske læger 1775-1830*, kandidatspeciale, Københavns Univ. 1999, s. 80ff. Bak-Jensen anfører også at mesmerismen fik en opblomstring 1860-80. (s. 7)

⁷⁸⁷ Ove Nathan, “Guldalderen og os” i M. Bencard (red.) *Krydsfelt*, Kbh. 2000, s. 17

Hermed forsøger Nathan – med rette – at aflive forestillingen om Guldalderen som en stillestående tid, men i samme åndedrag får han – i høj grad med urette – gjort begrebet romantisk til synonym med stagnation.

En interessant variation af karakteristikken af Guldalderens åndshistoriske præg finder man i teologihistorien. Fordi to af de for eftertiden mest betydningsfulde skikkelser i Guldalderens teologi, nemlig Kierkegaard og Grundtvig, var *perifere* skikkelser i samtiden, er deres meget polemisk anlagte karakteristik af præster og professorer gået hen og blevet normgivende. Især Grundtvig var slem til at skælde folk ud for god rationalisme, fx i fejden med H.N. Clausen i 1825, hvorfor Clausen noget unfair har fået prædikatet *rationalist*.⁷⁸⁸ I et mere snævert teologihistorisk perspektiv kan man simpelthen møde den opfattelse, at rationalismen først klingede ud i 1840'erne.⁷⁸⁹ Det skyldes antagelig for det første, at romantikerne som det skal forsøges godtgjort nedenfor faktisk var meget rationelle, men også at den udbredte kantianisme er blevet forvekslet med rationalisme. (se også s. 23ff) I kirkehistorisk forstand identificeres rationalismens fald gerne med vækkelsesbevægelsernes folkelige gennembrud, der først fandt sted hen imod midten af århundredet, og på denne måde kan man i den kirkehistoriske periodisering stort set springe romantikken over.⁷⁹⁰

En mere omfattende undersøgelse vil givet frembringe flere eksempler på den noget ujævne anvendelse af begrebet romantik i eftertidens litteratur, men hermed skulle problemet være introduceret: hvad er romantik egentlig?

Romantikerne om romantik

Begrebets officielle etymologi illustrerer – eller måske forklarer - begrebsforvirringen. Den begynder allerede i det tidlige 19. århundrede. Efter nogle forsøg på at opstille en række definitioner af det romantiske – man talte op til 150 forskellige og hinanden delvist modstridende – noterede kunstkritikeren Delécluze i sin dagbog for 1827:

⁷⁸⁸ Om dette generelt misvisende billede af fx biskop Mynster eller H.N. Clausen se Jens Rasmussen, *En brydningstid*, Odense Universitetsforlag 2002 passim.

⁷⁸⁹ Således Sidsel Eriksen, "Mellem medicin og moral", i C. Due-Nielsen (red.) *Festskrift til Inga Floto*, Kbh. 2002, s. 71

⁷⁹⁰ Hal Koch gør i sit bidrag til *Den Danske Kirkes Historie*, bd. 6, Kbh. 1954, s. 123-39, romantik til et marginalt københavnsk overklassefænomen uden betydning for de bredere masser. Guldalderen fik først betydning, da den blev opdaget af højskolebevægelsen efter 1864. De betydningsfulde mænd i kirken var ligeledes i det store hele upåvirkede af romantikken. "Det ville saaledes være ganske misvisende at betragte Romantiken som en af de Grundfaktorer, der skabte Fornylelsen i det religiøse Liv." (s. 136)

“Vi har nu diskuteret dette uudtømmelige emne i to år uden at kunne finde af hvad *det romantiske* egentlig er. Meningerne derom var langt talrigere end antallet af dem der udtalte sig. Thi ikke alene skiftede enhver mening inden for samme måned eller samme uge, men endog inden for samme aften.”⁷⁹¹

Til trods for dets åbenlyse mangel på skarphed er begrebet dog ikke desto mindre blevet brugt flittigt som etiket. Klubben af romantikere er stor og rummelig. J. v. Eichendorff fandt, at ikke blot kunstnere som Weber og Beethoven var “romantisch” men også Dante, Shakespeare, Cervantes og Mozart.⁷⁹² Selv Molière nævnes.⁷⁹³

Friedrich Schlegel mente, at det romantiske var “was uns einen sentimentalен Stoff in einer phantastischen Form darstellt”.⁷⁹⁴ Den definition hentyder til den af romantikerne yndede roman-form, hvis oprindelse man mente at kunne finde i højmiddelalderens provencalske digtning, der blev affattet på romansk, dvs. ikke-klassisk latin.

Molbech skriver i sin ordbog (1. udg. 1833) om adjektivet “romantisk”:

“et Ord, som i Æsthetiken og ellers hyppigen bruges om en vis Art af det Skønne i Konst og Natur, der virker stærkest paa Phantasie og Følelse; hvormed man stundom forbinder Begrebet om det Vidunderlige, Usædvanlige, Regelløse; og som man undertiden, naar det bruges om Konstværkers Inddeling, eller Konstsmage, modsætter classisk.”

Schlegel forsøgte sig med en meget åben definition i sit 116. Athenäumsfragment:

“Die romantische Dichtart ist noch im Werden; ja, das ist ihr eigentliches Wesen, dass sie ewig nur werden, nie vollendet seyn kann. Sie kann durch keine Theorie erschöpft werden, und nur eine divinatorische Kritik dürfte es wagen, ihr Ideal charakterisieren zu wollen.”⁷⁹⁵

Det romantiske er det, der trodser fornuften, doxa, hverdagen, nutiden, det regelmæssige, det er kort sagt alt andet end den borgerlig eksistens, som romantikerne selv levede i, og til en vis

⁷⁹¹ cit efter Hans Boll-Johansens indledning til det af ham og Flemming Lundgreen-Nielsen redigerede bind *Kaos og Kosmos – Studier i europæisk Romantik* – Kbh. 1989, s. 9

⁷⁹² Citeret efter Henscheid

⁷⁹³ Ifølge Stendahl. Boll-Johansen, s. 10

⁷⁹⁴ Citeret efter Henscheid

⁷⁹⁵ L. Østerlind, *Deutsche Romantik*, 1997, s. 11

grad foragtede. Goethe mente ligefrem, at det romantiske var “das Kranke, Schwächliche, Lazarethhafte, Kirchhofwiderwärtige, Weinerliche, Weibliche”.⁷⁹⁶

Romantikken, som den blev formet i Jena, kom til Danmark med Henrik Steffens. Den syvende og ottende af hans berømte forelæsninger på Elers' Kollegium handler om historien. Det er Steffens meget om at demonstrere den åndelige enhed i al væren, og derfor står det ham klart, at han må finde “Gud i den evige Vexel” som svar på det også dengang yderst påtrængende spørgsmål, om historien blot er “en planløs Sammenhobning af Begivenheder”.⁷⁹⁷ Denne gentagne understregning af sammenhængens nødvendighed må være blevet til på baggrund af en moderne splittelseserfaring. Det forholder sig altså ikke således, at romantikerne opfandt enhedsvidenskaben.⁷⁹⁸ Derimod er den romantiske ambition om at forene videnskaberne netop et håb om *genforening* af de stridende fakulteter.

Sammenhængen gjaldt også historiens forløb, og det betød en revurdering af Danmarks katolske fortid. Den katolske kirke tjente, ifølge Steffens, i middelalderen sit historiske formål, fordi den bragte “Religionen Livet nærmere”. Der er for Steffens ingen tvivl om,

“at de catholske Myther oprindeligen havde en høj, religiøs og poetisk Betydning, derfor gennemtrængte denne, i sig selv fuldendte og levende, religiøse Poesie den hele dengang levende Slægt, derfor formaaede den at frembringe den helligste Andagt og at opflamme hele Generationer, derfor havde Catholicismen sin egen sande Poesie, og endtes, som de ældre, herligste Epoker med sin særegne Kunst.”⁷⁹⁹

Den begejstrede omtale af opflammede generationer indeholder også en almindelig respekt for korstogene. Steffens gjorde tydeligvis et forsøg, der siden udfoldedes af historikerne, på at give selvstændig værdi til middelalderen, som ellers af den hidtidige historieskrivning var blevet beskrevet som en uvelkommen pause i den fortsatte perfektionering af den antikke kultur.⁸⁰⁰ Steffens fætter, Grundtvig, kunne netop med baggrund i samme historiefilosofi skrive beundrende om korsriddernes nedslagtning af “Mahomedanerne”.⁸⁰¹ Grundtvig mente

⁷⁹⁶ Citeret efter Henscheid

⁷⁹⁷ Henrich Steffens, *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, Kbh. 1968, s. 113

⁷⁹⁸ “den helhedsvidenskab, som Ørsted skabte”, som det hedder i Bencards forord til det af ham redigerede bind, *Krydsfelt – Ånd og natur i Guldalderen*, Kbh. 2000, s. 5

⁷⁹⁹ Henrich Steffens, *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, Kbh. 1968, s. 103-31

⁸⁰⁰ Det tidlige 19. århundrede kendte ikke Burckhardts “opdagelse” af renæssancen og betragtede derfor nutiden som middelalderens afløser. Hvornår denne afløsning havde fundet sted forbliver i mange tilfælde uklart, men det er tydeligt, at nordeuropæere anså det italienske folkelig som “oprindeligt”, dvs. middelalderligt. Se s. 273

⁸⁰¹ Ole Vind, *Grundtvigs Historiefilosofi*, Kbh. 1999, s. 330ff

ikke, at vold i sig selv var fortjenstfuld, men Det jerusalemske Blodbad var et synligt tegn på middelalderens åndelige vækkelse, på at folk ville ofre sig for troen. For at "betegne den Tids Liv, dens Poesie og dens Kunst" bruger Steffens begrebet *Det Romantiske*, som yderligere giver "tydelig nok Modsætningen mod det antike."

Gotik

Ikke kun mennesker og tider kunne være romantiske. Landskaber kunne være det, og hvis de ikke lige forelå, kunne man altid skaffe dem til veje ved at omlægge barokhaverne til engelske landskabsparker, der blev gestaltet med Claude Lorrains (1600-1682) landskabsbilleder fra den romerske campagne som det eksplicite forbillede. Den med Lorrain samtidige Jacob van Ruisdael gjorde motivet fuldstændigt ved at opdyrke "ruin i landskab", der blev så yndet 150 år senere. Derfor kan man også tale om et omvendt samspil mellem kultur og natur. Naturen var særlig naturlig, når den levede op til romantikkens æstetiske idealer; deraf begrebet "malerisk", der i store træk er synonym med "romantisk".

Romantikerne brugte som nævnt begrebet *romantisk* som periodebetegnelse for middelalderen, og *romantik* konvergerer med begrebet *gotik* – og sært nok ikke i nogen særlig grad med *romansk*. Det gotiske er ifølge Molbechs ordbog (2. udg. 1859) dels det, der hidrører fra de gotiske folk, som også dengang var et meget uklart begreb, dels bruges "i en vid Bemærkelse om adskillige Forhold, hørende til Middelalderen". "Gotisk" er oprindelig et italiensk skældsord udviklet af dem, der mente at Romerrigets fald skyldtes goterne, der foruden at være vandaler (altså i ordets nuværende betydning) angiveligt heller ikke havde smag. Det 19. århundrede derimod gav middelalderen en renæssance, om man så kan sige⁸⁰², således at der markeres en afstand til det klassiske og en forkærlighed for det gotiske.

Oehlenschlaeger skrev i sin *Langelands Reise i Sommeren 1804*, (udg. Kbh. 1972) om Roskilde Domkirkes forening af gotik og åndelig styrke:

"Du gamle Kirke! stolt og uden Pragt,
Taust vidne dine gothiskstærke Piller,
Om Oldtids dybe Høitidsaand og Magt."

⁸⁰² Brandes taler i *Emigrantlitteraturen*, Kbh. 1971 (Gyldendal) s. 154, om romantikken som en katolsk Renaissance. Brandes' farverigt blandede forhold til katolicismen er fremstillet af Pil Dahlerup "Den fascinerende fjende" i Klaus P. Mortensen (red.) *Uden for murene*, Kbh. 2002

Den gotiske katedral og især ruinen af samme placeret i en malerisk natur er om noget et romantisk motiv. Det var et krav til ruinen, at den skulle være et udtryk for irreversibelt forfald.⁸⁰³ Dette motiv blev dyrket til sit yderste af Caspar David Friedrich, hvis "Abtei im Eichwalde" fra 1810 er et sindbillede på den skrækblandede middelalderdyrkelse, hvor dunkle skumringståger kun svagt lader ane en procession af kuttede munke - eller er det gravsten? - foran de forvitrede rester af en kirke. Heine skrev i 1820 som en kritik af denne type billeder:

"Es ist wahr, die Bilder der Romantik sollten mehr erwecken als bezeichnen. Aber nie und nimmermehr ist dasjenige die wahre Romantik, was so viele dafür ausgeben; nämlich: ein Gemengel von spanischem Schmelz [emalje], schottischen Nebeln und italienischem Gekling, verworrene und verschwommene Bilder, die gleichsam aus einer Zauberlaterne ausgegossen werden, und durch buntes Farbenspiel und frappante Beleuchtung seltsam das Gemüt erregen und ergötzen. Wahrlich, die Bilder, wodurch jene romantischen Gefühle erregt werden sollen, dürfen eben so klar und mit eben so bestimmten Umrissen gezeichnet sein, als die Bilder der plastischen Poesie ..."⁸⁰⁴

Arkitekten Schinkel malede i 1815 en fantasi over en gotisk katedral, samme år som han engagerede sig i den kreds af tyske nationalister, der på opfordring fra redaktøren af *Rheinischer Merkur*, Joseph Görres (1776-1848), ville færdiggøre domkirken i Köln som et bevidst symbol på ønsket om tysk enhed - en enhed hvis rod man netop mente at kunne finde i middelalderen. I kraft af det nationale kunne projektet i lang tid endda bygge bro over de konfessionelle modsætninger i landet.⁸⁰⁵

Samtidig var den ufuldstændige domkirke⁸⁰⁶ selvfølgelig også på vej til at blive den perfekte ruin, som månebelyst kunne vække længsler mod den skønne romantiske tidsalder. Månen er et motiv for sig. Den forekommer at være romantikernes foretrukne lyskilde, fordi den i modsætning til rationalismens yndlingselement solen svarer bedre til den blandt romantikere foretrukne "dunkle Ahnelse".⁸⁰⁷

⁸⁰³ Christian Molbech skrev om den forfaldne Ibskirke i Roskilde i sin *Fragmenter af en Dagbog skreven paa en Reise i Danmark 1813*, Kbh. 1815, s. 47: "Men om denne Kirke maa jeg endnu sige dette, at den forekommer mig sørgeligere, som den nu staaer, heel med Mure og Tag, men ogsaa heel forfalden, end om den var en nedbrudt Ruin; thi fuldendt Undergang er dog bedre end langsom Død."

⁸⁰⁴ Citeret efter Henscheid, s. 355

⁸⁰⁵ Thomas Nipperdey, "Der Kölner Dom als Nationaldenkmal", i samme *Nachdenken über die deutsche Geschichte*, München 1991

⁸⁰⁶ Det er tankevækkende, at domkirken i Ulm er den eneste af de kendte, tyske, gotiske katedraler, som faktisk var bygget færdig ved indgangen til det 19. århundrede.

⁸⁰⁷ Se note 818.

Som et sært resultat af ruinmanien, findes der ingen “romantiske” nybyggerier. Det hænger også sammen med romantikkens ovennævnte tilknytning til det maleriske, mens det plastiske knyttes til det klassiske.⁸⁰⁸ Romantikken havde ikke sin egen arkitektur men dyrkede i udstrakt grad (ny-)klassicismen som Schinkel i Berlin eller C.F. Hansen i København.⁸⁰⁹ Den historicisme, der umiddelbart synes meget nærmere beslægtet med romantikken, begyndte først i 1850erne.

Når romantikerne - der jo stort set alle var nordeuropæere⁸¹⁰ - alligevel skulle sydpå til Rom⁸¹¹ lagde de med forbillede hos Goethe vejen om ad katedralen i Strassbourg, hvor de - i månelys naturligvis - kunne beundre, hvorledes “den gotiske stenmasse knejser” (Oehlenschläger) for så også at lægge vejen om ad Isenheimerklosteret for at henfalde i gru og svime over Grünewalds altertavle, som blev og bliver betragtet som den endelige kulmination af gotisk billedkunst. (1792 beslåglagt af revolutionsregeringen, fra 1852 i Unterlindenmuseet, Colmar) Netop denne kombination af rædsel og fascination dækkes af det engelske *gothic*, der som stilbetegnelse foruden spidsbuestilen også dækker de romantiske skrækromaner. Faktisk begyndte den britiske begejstring for gotikken allerede midt i det 18. århundrede, mens de franske encyclopædister endnu så den gotiske stil som udtryk for middelalderligt barbari. Horace Walpole regnes for ophavsmand til the gothic novel som genre med romanen *The Castle of Otranto* (1768), og han skabte også det første neo-gotiske bygningsværk, villaen Strawberry Hill ved Twickenham, påbegyndt 1748.⁸¹²

Det gotiske som tema blev brillant genoplivet af Tim Burton i hans Batmanfilm. Gotham City - Batmans hjemby - er et gammelt øgenavn for New York City, hvis tidlige højhuse bygget i *gothic revival* blev færdige *samtidig* med domkirken i Köln (o. 1880). I London opførte man parlamentet i nygotisk stil (indviet 1852) netop fordi man – som i Tyskland – mente at kunne se en identitet mellem nationens grundkarakter og det gotiske. Man var hverken i Tyskland eller i England begejstrede, da kunsthistorikere i 1840erne kom frem til, at gotikken faktisk er en fransk opfindelse.⁸¹³

⁸⁰⁸ Cf. Wellek, s. 139

⁸⁰⁹ Chris Fischer, *Ruinmani*, lommebog nr. 68, Kobberstiksamlingsen, 1995. Om ruinens betydning for det moderne verdensbillede se i det hele taget Maria Fabricius Hansens interessante, *Ruinbilleder*, Kbh. 1999, der sporer ruinen som selvstændigt motiv tilbage til den tidlige renaissance.

⁸¹⁰ Se dog Wellek s. 141ff

⁸¹¹ De romantiske maleres vej gennem Tyskland er ganske interessant beskrevet af Ejnar Johannson, *De danske malere i München*, Kbh. 1997

⁸¹² J. W. Yolton, *The Blackwell Companion to the Enlightenment*, Cambridge 1992, opslag “Gothic”. Det indtil videre tidligste eksempel på dyrkelsen af det gotiske i Danmark findes i Rasmus Nyerups klage over nedrivningen af Gråbrødrekirken i Odense, ”dette i sit Slags saa kostelige Monument paa vore Forfædres gothiske Pragt”, i sammes *antiquariske Fodrejse i Fyen i Aug. 1805*, Kbh. 1806, s. 34

⁸¹³ Nipperdey, s. 197f

Selvfølgelig måtte gotikken også holde for, da Brandes skældte ud på romantikken under sine berømte forelæsninger i 1871:

”Lyset falder kun ind gennem de små røde og grønne Ruder, som Draaber af Blod og som Pletter af Edder (det minder om Lidelsen), ... Kirkens Korsform er allerede symbolsk, man vanker om i det hule Marterredskab. Oldtidens sunde, simple Søjle er vegen for den monstreuse Pille, der stræber opad så høit, at den glemmer sit jordiske Fodfæste.”⁸¹⁴

Men faktisk overlevede gotikken snildt Brandes’ anslag og ikke blot som et feudalt relik. Johannes V. Jensen, der foruden at være ivrig racist også var indtaget i New York som et sindbillede på modernitet, havde givet en essaysamling titlen “Den gotiske Renaissance”. Til en norsk journalist i 1901 forklarede han hvad han mente med det:

“Hele det moderne fremskridt. Jeg ser et definitivt gennembrud af hedenskab i vor tids kultur. Og denne kultur – videnskab, maskiner – har sin oprindelse i England. Den bliver fælles for alle folk, der er af gotisk oprindelse, angelsakser, tyskere, hollændere, skandinaver.”⁸¹⁵

Jensens iagttagelsesevne, der langt oversteg hans dømmekraft, havde udpeget det gotiske som et særkende ved det moderne. For ham var romantikken et mislykket forsøg på at genopvække den stolte gotiske fortid – med hvilken han især mener folkevandringstiden – i fraværet af synlige minder fra den tid:

”Hvem skal Goten mindes af de Vældige, der førte Stammen over ukendte Stepper? Kun vilde Sagn er igen, et Sus om store Navnløse, kun en Dybhed, der ekkoer meningsløst om den evig skjulte Fortid. *Romantiken* i Tyskland og Danmark var et Forsøg paa at digte sig til denne Fortid – et livsfarligt Forsøg. Det kostede Danmark Hertugdømmerne. Det truede Tyskland i sin Eksistens som Stat.”⁸¹⁶

⁸¹⁴ Brandes, *Emigrantlitteraturen*, s. 163

⁸¹⁵ L. Nedergaard, *Johannes V. Jensen*, Kbh. 1968, s. 172

⁸¹⁶ Johs. V. Jensen, *Den gotiske Renaissance*, Kbh. 2000 (1901) s. 147, cf. samme s. 130

Jensen tilhørte den generation, der udpegede det romantiske som umoderne – altså *ikke*-moderne – men deri tog de antagelig fejl. Slægtskabet ytrer sig bl.a. i den fælles dyrkelse af det gotiske, et fællesskab, der dog ophørte med funktionalismen efter 1. verdenskrig.

Middelalderen er netop overstået

Vilhelm Bergsøe lader i sin store roman, *Fra Piazza del Popolo*, en rationalistisk indstillet nordmand afskrive en af de indlagte beretninger som *for* fantastisk, ”fordi Middelalderens og Romantikens Dage ere forbi. I vore Tider, hvor man farer med Lyntrain og skriver med Telegraph, skeer ikke flere af den Slags Undere. Ja, selv i Romaner due de ikke mere; vi ere nu langt ude over Romantikens Periode.”⁸¹⁷

Figuren, Berthelsen, giver udtryk for en fornemmelse af afstand til både middelalderen og romantikken, men netop denne fornemmelse delte han med de fleste romantikere.⁸¹⁸ H.C. Andersen – en ganske vist sen men også typisk romantiker – rejste som bekendt en del, og i 1866 gik turen til Portugal, hvorfra han sendte rejsebreve til tidsskriftet “For Romantik og Historie”, i øvrigt to begreber der i nogen udstrækning kom ud på et. Brevene blev et par år senere udgivet som en del af de samlede skrifter og genoptrykt i 1968. Andersen bruger begrebet romantik flittigt, om end ikke ganske, så dog noget regelløst.

Turen med diligence fra Madrid vestpå foregik om natten, og der savnes heller ikke det klassiske motiv, “En ensom Borgruin viste sig i det klare Maaneskin. ... der var noget uforglemmeligt Romantisk i denne ensomme Nattefart i Cids og Don Quixotes Land.” (Cervantes igen!) (s. 22) Senere træffer Andersen i sin værts hjem en huslærerinde af tysk herkomst.

“Der hvilede en heel romantisk Duft over hendes Forældres Historie. Moderen var, saa vidt jeg erindrer, fra Hannover og havde som ganske lille Barn med sine Forældre og Bedsteforældre forladt Europa; Skibet, der skulde føre dem til Amerika, forfeilede Coursen; den Ene efter den Anden døde af Sult, Barnet laae og sov paa de døde Legemer.”

⁸¹⁷ V. Bergsøe, *Fra Piazza del Popolo*, (1866) DSL 1988, s. 451

⁸¹⁸ Romantikken selv kunne også, da den var ved at være fortid, antage samme betydning for sin eftertid, som middelalderen havde for romantikerne, således som Edmund Gosse huskede en spadseretur i Dyrehaven under et besøg i Danmark i 1872: ”Det var et fortryllende Øjeblik, mystisk-sentimental; var som Ånder der vandrede i et fjært fremmed Land, hvor Måneskin, Toner og Tanker er Eet. (Shelley, To Jane). Ikke for alt i Verden vilde jeg have undværet det Sted eller brudt den Stemning; et lykkeligt Tilfælde bød mig her Essensen af hele den danske Romantik, som netop da hurtigt nærmede sig sin Opløsning.” *To Besøg i Danmark*, Kbh. 1912, s. 64. Første strofe af Shelleys digt lyder: The keen stars were twinkling,/ And the fair moon was rising among them,/ Dear Jane./ The guitar was tinkling,/ But the notes were not sweet till you sung them/ Again.

Faderen, der ligeledes var tysk, var veteran fra Napoleonskrigene, faldet i røverhænder og siden blevet professor i Portugal, alt sammen overordentlig, ja frygtelig dramatisk.

“Forældrenes Historie lyste Romantik i min Stemning, og denne løftede sig ved hele Omgivelsen.” som Andersen skriver med et sødt gys.

I anledning af et besøg i Aveiro fortæller vor rejsende om en henrettelse i 1759 af to adelige, der angiveligt havde forsøgt at myrde kongen. Det var antagelig justitsmord, men Andersen forklarer det med den historiske afstand:

“Det var i hiin skjønne, romantiske Tidsalder, som vi kalde den i Modsætning til vor humane Tid.”⁸¹⁹

Andersen har som alle andre læst og beundret Walter Scott, der i sin roman *Waverley* fra 1814 beskriver den forsvundne højlandske klankultur. I både Andersen og Scotts tilfælde er det interessant at iagttage, hvorledes de betragter middelalderen – den romantiske tid – som *netop* overstået. For Scott sluttede middelalderen med nederlaget for de sidste skotske jakobitter i slaget ved Culloden 1746. Derfor er undertitlen på hans roman også *’T is Sixty Years since* (den udkom 1814 men angiver at være skrevet i 1805) for at understrege, at historien endnu kunne være i mands minde.⁸²⁰

Andersen definerer det romantiske som noget, der ligger ham fjernt og kun kan beskues på afstand enten i tid eller rum, og oftest som noget, der ligger hans hverdag fjernt: lidelse – eller rettere: lidenskab⁸²¹ – middelalder og grusomhed. I de erindringer, som Andersen forfattede til sit tyske publikum i 1846, fortæller han om sit tredje besøg i Rom tidligere samme år:

“Jeg vokser her fast i ruinerne, jeg lever med de forstenede Guder, og altid blomstrer roserne, og altid ringer kirkeklokkerne. Og dog er *Rom* ikke *Rom* som for tretten år siden, da jeg første gang var her; det er, som om alt var moderniseret, selv ruinerne; græs og buske er luget bort, alt er gjort så nydeligt, folkelivet synes trådt tilbage, jeg hører ikke tamburinen klinge i gaden og ser de unge piger danse dér deres Saltarello; selv på Campagnen er forstanden på usynlige

⁸¹⁹ H.C. Andersen, *En Rejse i Portugal 1866*, Kbh. 1968 side 92.

⁸²⁰ I forordet redegør Scott omhyggeligt for sine overvejelser. Jeg har anvendt Penguinudgaven fra 1994, se især s. 55.

⁸²¹ Lidenskab var en hyppigt efterlyst tilstand i det 19. Århundrede, ikke i den sanselige betydning af ordet, der indebærer kroppens magt over ånden, men som en følelse af at være underlagt en højere styrelse, at være i

jernbaner fløjet ind; bonden tror ikke længer således som før; ved påskefesten så jeg store skarer af folket fra Campagnen stå foran Peterskirken, stå, som den protestantiske fremmede, da Paven gav sin velsignelse. Det var min følelse imod; jeg følte trang til at knæle for det usynlige hellige. Da jeg var her for tretten år siden, knælede de alle; nu har forstanden overvundet troen.”⁸²²

Det bliver efter beretningerne af de omrejsende skønånder fra det 19. århundrede et fast tema i europæisk rejselitteratur, at den rejsende besøger et sted, hvor han netop får de sidste rester af en forsvunden kultur at se. Den rejsende mener altså ikke selv at tilhøre denne kultur, om end han er tiltrukket af den. Rejsens kvalitet består i det privilegium at se en epoke rinde ud, en grundingrediens også i nutidige rejseberetninger. Andersen er blot tilskuer. Han sejler i dampskib, er i audiens hos Portugals konge, der gjorde et højt behageligt indtryk på ham, og dinerer i de mest interessante selskaber i Lissabons højere kredse uden at skulle udsætte sig for de røvere, hvorom han hører, at de huserede i gamle dage overalt og dertil på det skrækkeligste.

Oplysning med et menneskeligt ansigt

Andersen opfattede sin egen tid som en oplyst tid, hvor forstanden har overvundet troen. Han fryder sig ved jernbane og dampskibe og håber, at det læsterlige pasviseri ved de europæiske grænser nu endelig må få en ende. Det må man imidlertid ikke lade sig overraske af. Ingen af Steffens' eller Andersens samtidige havde nogen anelse om, at de levede i en epoke, der siden ville få betegnelsen "Romantikken". Romantisk var det prædikat man hæftede på fortiden Kun sjældnere findes de, der kalder sig selv romantikere.⁸²³ Eller som Heiberg skrev i en kritik af Kierkegaards *Enten-Eller*:

"Vi leve ikke mere i Guldalderen, men, som bekjendt, i Jernalderen, og, mere bestem udtryk, i Jernbane-Alderen; hvad er det da for en besynderlig Anachronisme, at komme med en saadan *farrago* i en Tidsalder, hvis Opgave det er at beherske de længste Afstande med den korteste Tid?"⁸²⁴

lideform, den danske betegnelse for grammatikkens passiv.

⁸²² H.C. Andersen, *Mit eget eventyr*, Lademann u.å. (efter Topsøe-Jensens udg. 1942), s. 181

⁸²³ Welck s. 151

⁸²⁴ J.L. Heiberg, 1. marts 1843 i *Intelligensblade*, cit. efter Garff, *SAK*, Kbh. 2002, s. 191. Farrago betyder kaos eller virvar. Se i øvrigt denne afh. note 780.

Det er normalt – som hos fx Høffding – at definere romantikken som en epoke, der står i modsætning til oplysningstiden og romantikerne som anti-rationalister. Spørger man imidlertid en romantiker, ville han som Andersen snarere sige, at han var en oplyst mand i en oplyst tid. Man kan hos ham finde en udelt begejstring for teknik og videnskab. Man kan selvfølgelig hos andre romantikere finde angst for fremmedgørelsen, men det var ikke som et forsøg på dementere oplysningen.⁸²⁵ Videnskaben var kommet for at blive. I det hele taget kan man jo som ovenfor dokumenteret finde stort set et hvilket som helst synspunkt repræsenteret blandt romantikerne. I dansk sammenhæng skal det selvfølgelig nævnes, at en mand som Steffens faktisk var lidt af en fremmed fugl, hvis Jena-romantiske verdensbillede ikke rigtig kunne finde sig til rette i det lidt mere kølige København, og han rejste hurtigt tilbage til Tyskland igen. Det betød dog ikke, at han betragtede sig som mindre oplyst end københavnere. Han var jo netop naturvidenskabsmand.

Hans Boll-Johansen peger på, at fornuften ikke afvises af romantikerne men skifter betydning. Hvis oplysningen anvendte fornuften til at *bekræfte*, brugte romantikken den som et *tvivlens* redskab.⁸²⁶ Jeg tror derfor, at det er frugtbart, at anse romantikken som en del af den oplyste modernitets udvikling snarere end som en oprørske eller formørket pause i civilisationens gang mod en triumferende nutid, og opgøret med romantikken som en fortsættelse lige så meget som et brud.⁸²⁷

Man kan finde dette skisma i levnedbeskrivelser af nogle af tidens store som fx Goethe, Hegel, Grundtvig eller Ørsted. Det er et farligt mas at få dem passet ind i kategorierne oplysningsfilosof *eller* romantiker. Konklusionen er som regel, at de som personligheder var så store, at de favnede modsætningerne. Forklaringen er jo nok snarere, at romantik og oplysning ikke er modsætninger. Romantik må anses som en udbygning af oplysningen, rationalisme med et menneskeligt ansigt.

Derfor er det ikke overraskende, at Ørsted forsøgte at tolke sine videnskabelige iagttagelser ind i et panteistisk verdensbillede, eller at Grundtvig forenede en religiøs vækkelse med planer for Sorø Akademi. At definere romantikken som en flugt fra fornuften, sådan

⁸²⁵ Romantikernes eget billede af oplysningstiden er nærmest karikeret, og man skal være varsom i sin definition af oplysningstiden og ikke gøre med den, hvad man kan beskyjde andre for at have gjort ved romantikken. Det er væsentligt at påpege, at oplysningstiden – om end langt fra alle oplysningstænkere – havde en udviklet sans for religiøs mysticisme som den kommer til udtryk hos Rosenkreuzerne, Illuminati eller frimurerordenen, hvad nogle vil kalde direkte obskurantisme.

⁸²⁶ Boll-Johansen, s. 11

⁸²⁷ Henrik Wigh-Poulsen konkluderer med henvisning til Northrop Frye, at selv opgøret med romantikken i bund og grund er romantisk. *Hjemkomsten og det åbne land*, Khb. 2001, s. 89. Se denne afh. note 779.

som man ofte ser det, er derfor misvisende.⁸²⁸ Snarere sker der vel det, at fornuftens jurisdiktion indskrænkes fra at være formål og redskab til at være et redskab i dannelsens tjeneste, om end det væsentligste. Ørsted skrev i H.C. Andersens album i 1833 et lille regnestykke, der meget skarpt rammer fornuftens rolle ind:

”Fornuften i Fornuften = det Sande,
Fornuften i Villien = det Gode,
Fornuften i Phantasien = det Skjønne.”⁸²⁹

Romantikken er et forsøg på at komme til rette med den del af oplysningens ligning, som ikke går op. Romantikerne vidste, med et apokryft Grundtvig-citat, at man ikke både kan være oplyst og gennemsigtig.

C.W. Eckersberg forsøgte i 1809 at fange naturens drama ved Møns Klint ved at fremhæve modsætningen mellem den hvide tinde og den mørke slugt med den brusende bæk. Det er ikke et norsk fjeld som hos kollegaen Dahl, men i sammenligning med Valby Bakke gør sceneriet bestemt sin virkning. Det ensomme kors var en yndet rekvirit blandt romantiske malere. Det markerede naturens karakter af andagtssted. Den ånd, der var indblæst i mennesket, fandtes også i resten af skaberværket, så ærefrygten for naturens storhed var blandet med genkendelse og identifikation. Derfor var der også tale om en idyl, dvs. en forsoning mellem natur og menneske, mellem det sande og det skønne. (Roskilde Stiftsbog 2002)

⁸²⁸ M. Wagner, *Det polytekniske gennembrud*, Århus, 1999, s. 127. Det må dog retfærdigvis noteres, at Wagner har et betydeligt mere nuanceret syn på romantikken end som så.

⁸²⁹ H.C. Andersen *Mit Livs Eventyr*, Bd. 1, Kbh. 1975, s. 128

Sammenfatning

Begrebet biologismer stammer fra det tyske *Biologismus*, som betegner forsøget på at overføre biologisk erkendelse på samfundsforhold som fx i racismen, frenologi eller socialdarwinisme. Begrebet er kommet til videnskabshistorien fra kønsforskningen, som har vist, hvordan kvindens rolle i familien og samfundet er blevet retfærdiggjort som en funktion af hendes biologiske køn.

Denne afhandling rummer en række studier af forholdet mellem naturvidenskab og politik. Race og køn er kun berørt ganske overfladisk, da det er ambitionen af undgå forargelsen som relevanskriterium. Det er snarere formålet at vise naturvidenskaben i sin normalitet som målestok for erkendelse og moralitet og som en integreret del af hverdagens tænkning.

Med udgangspunkt i begrebshistorien og studiet af metaforer – især de organiske – eftersporer afhandlingen naturvidenskabens rolle i det 19. århundrede i forhold til teologien og begrebet ”Guds død”. Dernæst behandler den forholdet mellem naturvidenskab og politik og viser, hvor tæt de var forbundne. Fem særskilte studier viser forskellige aspekter af dette forhold. En studie viser, hvordan dansk sociologi i sit udspring beroede stærkt på biologien. En anden studie viser, hvordan offentlig hygiejne var en væsentlig bevæggrund for at udlægge store dele af Københavns sløjfede voldterræn til parker og boulevarder. En tredje studie behandler fænomenet neurasteni, der som diagnose tjente til at sætte begreb på det vanskelige liv i en moderne storby. En fjerde studie tilbageviser den almindelige opfattelse, at darwinismen vakte stor offentlig modstand blandt danske teologer. Snarere anvendte politisk engagerede teologer darwinismen som karikatur af deres modstandere. En femte studie afviser, at racehygiejne var et eksklusivt højrefløjsfænomen og forsøger udfra samtidige socialdemokraters ytringer om racehygiejne at opstille en idealtypisk socialistisk eugenik, dvs. en socialhygiejne, der kombinerede socialdemokratisk ideologi med eugenikken. I et appendix tages begrebet romantik som betegnelse for en historisk epoke op til diskussion.

Summary

Biologisms – Natural Science and Politics 1850-1930

The term biologism is taken from the German *Biologismus*, a concept that denotes an attempt to transfer biological insights to societal phenomena as seen, for instance, in racism, phrenology, and Social Darwinism. The concept entered the history of science primarily through gender research, which has demonstrated how the role of women has been biologically defined, i.e., that the place of the woman in the family and society has been considered a function of her biological gender.

The present dissertation consists of a series of studies on the relationship between natural science and politics. Racism and sexism are touched upon only in brief, since the study seeks to avoid indignation as a criterion of relevance. It purposes rather to describe how natural science functioned as a normal measure of cognition and morality. This was not a peripheral phenomenon, but an integral part of an everyday way of thinking.

On the basis of the history of concepts (*Begriffsgeschichte*) and the study of metaphors, the dissertation deals first with the development of natural science in the Nineteenth Century seen in relation to theology and the concept of the “Death of God.” It then turns to the relationship between natural science and politics, where it is shown how closely the two are interlaced. Five separate studies demonstrate various aspects of their interdependence. One study shows how Danish sociology at its earliest stage was strongly dependent on biology. Another explores how public hygiene was a serious political concern, when in the second half of the Nineteenth Century a large part of the moat terrain of Copenhagen’s obsolete fortifications was reserved for parks and boulevards. A third study deals with the phenomenon of neurasthenia, demonstrating how materialistic natural science was used to give meaning to modern life in the big city. A fourth study on theological reactions to Darwinism reveals that Darwin’s evolutionary theory did not encounter particularly strong opposition in Denmark among theologians in general, but that theologians who engaged in political debate used it as a bugaboo. Finally, a study on the attitude of Social Democrats towards eugenics concludes that there was a distinctive socialist version, belying the conception that eugenics was a peculiarly right-wing phenomenon. An appendix on romanticism argues that the romantics saw their times as a period of enlightenment, acclaiming empiricism and rationality as a scientific method.

Detailed Summaries

The Death of God and the Victory of Science

The “Death of God” concept is commonly used as a metonym for the secularisation process that has taken place in the Western world since the Sixteenth Century. Hegel was the first to use the expression, when in 1802 he sketched the evolution of history as an unfolding of events from Good Friday to Easter Sunday. God is dead, he wrote, but risen in philosophy. In the Hegelian tradition the Death of God does not signify a separation between politics and Christendom, but, on the contrary, their fusion. Another interpretation was given in Ernst

Renan's biography of Jesus, where in the *Leben-Jesu* tradition he describes how the historical figure of Jesus became significant in virtue of his death rather than his resurrection. Nietzsche's formulation of God's death was a revolt against idols of any kind including science, which according to Nietzsche was merely the replacement of one false god by another.

I argue that the Death of God was an event that occurred at the beginning of the Nineteenth Century and that God was extensively replaced by "Spirit" (*Geist* in German). The natural science of the Romantic period did, indeed, acclaim empirical data and rationality, but it also left room for Spirit in nature. Spirit mediated between the individual, creation, and – behind creation – an almost absent God. In the transition from the first to the second half of the Nineteenth Century the concept of Spirit was left behind in favour of monistic materialism. At first this meant that the sciences were freed from the holism of the romantics, but little time was lost in forming new alliances in which science served as the foundation for new forms of *Weltanschauung*. "There is grandeur in this view of life," Darwin wrote on the last pages of his principal work; and it was precisely Darwin who became the cornerstone of many new attempts to formulate a holistic worldview after the Death of God. But these new theories encountered a major problem in finding room for free will.

Science and Politics – Politics and Science

The nexus between science and politics is suspect in the sense that political influence is held to be a source of contamination in science. Thus the history of scientific progress is readily portrayed as a laborious emancipation from politics – and religion. It is the story of how enlightenment and freedom, moving forward hand in hand, cast their own light and expectations onto the road ahead. This, however, is a "Whig interpretation of history," in which historians of the present have been able to see in the past only today's sciences in their imperfect, embryonic forms. In a classic confrontation with that interpretation Erwin Ackerknecht in 1948 demonstrated that the conflict between the contagionists and the anti-contagionists in the Nineteenth Century also had a clear political undercurrent as a conflict between conservative and liberal forces. Ackerknecht's thesis has recently been further documented by Richard J. Evans. In like manner, Bruno Latour has shown that Pasteur's breakthrough was not the result of his genius or heroic courage, but that his ideas gained credence, because they fit the times. Several German historians of medicine have pointed up the role of medicine in the service of the state, paraphrased in the words of the German doctor and politician, R. Virchow: Politics is nothing other than medicine on a huge scale.

Inversely, natural science has influenced politics. On the basis of Richard Hofstadter's *Social Darwinism in American Thought* it can be shown how extensively Darwinism was exploited to rationalise political views, and not the least, how it was used to caricature the views of opponents. Hofstadter emphasised the great variety of views that can make use of Darwinism, although it is normally associated with liberalism.

Interpretation of Metaphor as a Strategy of Research

Based on Reinhard Koselleck's history of concepts (*Begriffsgeschichte*) this chapter discusses how the study of metaphors can lead to a fresh look at source material.

The Body as a Metaphor For Society In the Nineteenth Century

The organic metaphor, particularly the body as a metaphor for society, is traditionally connected to the ideology of eugenics and racism, but it has also had a much wider use. Edmund Burke's concept of "inheritance" is a legal rather than a biological term. Fichte's use of the term is idealistic. In Denmark during the middle of the Nineteenth Century the body metaphor was used extensively by liberal reformers in city planning and national politics. At the end of the century theories of society had become so de-idealized and "infected" by biology that it hardly makes any sense to call the use of organic metaphors "metaphorical". Many sociologists considered society itself as a biological entity. The biologicistic view of society formed the basis of interventionist political theories and legitimised different kinds of collectivist ideologies including the Scandinavian welfare state.

Evolution and Organism

Utilising recent literature dealing with the dependence of the classic sociologists on biology, first and foremost Spencer and Schäffle, it is shown how the first Danish sociologists conceived of their discipline as an extension of biology. The clearest example of this is Cl. Wilkens (1844-1929), who considered society as a body in real analogy to the human body. Axel Nielsen (1880-1950), who was inspired by Georg Simmel, was the first to explicitly break with the biological interpretation of society. For Nielsen society was a socio-psychic process. Joseph Davidson (1894-1943), who has received little attention, also belonged to this school.

The Green Lungs Of the City

When studying the history of public parks two approaches are typical: 1) the sociological approach, which sees the parks as spaces of modernity, where modern citizens can meet independently of class; 2) the aesthetic (art history) approach, which sees the parks merely as an element of city architecture. These two ways of looking at parks are certainly valid, but there is a third approach where parks are seen as a scientifically based solution to sanitary problems.

In the 1840's it was clear that the Seventeenth Century walls of Copenhagen had outlived their usefulness, and speculations began about the future of the overcrowded city. Due to earlier military threats the army had forbidden any construction of brick houses within a perimeter of several kilometres from the city walls. The city needed to expand, and the liberals often used the straitjacket as a metaphor for the claustrophobic situation.

Various interests were involved in the debate: political, military, economic, and sanitary. The ministry of war owned most of the land in question, and the price of building sites was very high. In 1853 cholera struck with dire effect, and after that it was clear that sanitation and public health were on the top of the agenda. The vast majority of doctors were miasmatics. They thought that polluted air was the main reason for the outbreak of cholera. The city needed ventilation. They turned to England for inspiration:

“The prime essentials to human existence in crowded cities are pure water, pure air, thorough drainage, and thorough ventilation - which last are only applications of the water and the air - and last, though by no means least in importance, the facility of taking exercise within a convenient distance. Thus every city has its public pulmonary organs - its instruments of

popular respiration - as essential to the mass of the citizens as to individuals the air they breathe." (Blackwood's Edingburgh Magazine, Aug. 1839)

They also took the metaphor of "green lungs" from London. American ideas of a parkway were likewise adopted, keeping in mind that in order to facilitate ventilation vegetation should not be too dense. The need for sanitary reforms was so great that economic interests were overruled in the interest of public health. As a result, a vast part of the area of the former city walls was laid out for parks (economically "dead capital").

Later on in the century, when miasmatic theories were abandoned, parks were still being laid out in the expanding city as cricket-, tennis-, football- and playgrounds, but now for the purpose of individual health and ventilation. Again England served as the model. The lungs metaphor survived long after the original scientific meaning was lost.

Nerves

In 1869 an American doctor, G. M. Beard, published an article on what he called neurasthenia, i.e., nervousness or the weakening of the nerves. His diagnosis spread through the medical profession like an epidemic. Many doctors, including Sigmund Freud, considered the ailment to be the most frequent of its day. Nerves were conceived as electric wires, and a weakening of the nerves corresponded to circuit overload. The illness was associated with modern civilisation and attributed to the hectic living style in big cities. The symptoms were diffusely defined and covered a broad spectrum of ills ranging from impotence and homosexuality to insomnia, restlessness, itching, shaking, alcoholism, headaches, etc. The risk groups were defined with equal vagueness, but as opposed to hysteria, which was mainly a female disorder, neurasthenia struck both men and women, and especially those who were employed in occupations most characteristic of modern life, among them telephone operators, railway workers and telegraphers. One doctor even considered bicyclists a risk group. The cure for neurasthenia was relaxation, rural surroundings, rest, and a nutritious diet. The cure devised by an American doctor, Weir-Mitchell, was highly recommended. An analysis of patient statistics reveals that very few patients with weak nerves were hospitalised in psychiatric wards. Instead, treatment took place at health resorts, where they were treated as guests rather than patients, and where, unburdened by the hospital's strict regime, they were free to move about in their own clothes and mingle with the other guests. The health resorts were the strongholds of nerve culture. Nerves were thus the key to understanding life in the modern city. The general malaise of modern life had been diagnosed, and the frustrated urbanite was provided with a meaning to meaninglessness.

Darwin and Danish Theologians 1860-1900

Although natural historians as well as the general reading public in Denmark were acquainted with Darwin in the 1860s, he had but few Danish adherents. English was not a widespread foreign language in Denmark at the time; knowledge of Darwin came mainly by way of Germany. Darwin's ideas were debated by the German Darwinist Carl Vogt and the French anthropologist J. L. A. de Quatrefages at an international conference for archaeologists and natural historians held in Copenhagen in 1869, and it was extensively covered by the press. A Danish translation of *Origin Of Species* by the writer J. P. Jacobsen was published in 1871 and his translation of *Decent Of Man* followed in 1874. It is commonplace in historical writing to emphasise that Darwinism was especially opposed by theologians and fundamentalist Christians. The image of the church and its officials as conservative fundamentalists was the

work of Darwin's adherents among atheistic and naturalist writers and intellectuals. It was part of the ongoing controversy unleashed by the secularisation process in Denmark, parallel, for instance, to the German *Kulturkampf*. Yet it is difficult to demonstrate that there was, in fact, any very pronounced opposition to Darwinism among Danish theologians. A close examination of contemporaneous theological journals reveals no significant preoccupation with Darwin. A polemical article written by Bishop D. G. Monrad in 1871 against J. P. Jacobsen forms the single important exception to the general observation that the theologians remained silent. Monrad's arguments, however, were on the whole not theological, but of the well known scientific type derived from Kant. There were, none the less, a number of Danish translations of German, French and English books and articles dealing with Darwin. Some of these were critical, while others were intent on harmonising, i.e., proving that natural science and the Bible were in fact not contradictory. This is found, for instance, in the writings of G. Hartwig, Th. Zollmann and Hugh Macmillan. "Fundamentalism" is a concept originating from the first decades of Twentieth Century America, where it was used especially to designate Christians who stressed a literal interpretation of the Bible. The Danish "fundamentalists" of the Nineteenth Century, the "Inner Mission" and the "Lutheran Mission," were pietist movements that emphasised conversion and a pious life based on the New Testament. Therefore, they did not feel themselves challenged by an eventual re-interpretation of Genesis on the part of natural science. Old Testament exegesis is not central to Danish Lutheranism. The situation was more difficult for the adherents of N. F. S. Grundtvig (1783-1872), whose thinking on the relationship between the history of salvation (the German concept *Heilsgeschichte*) and the history of humanity was seriously challenged by the contradiction between religious and naturalist conceptions to the world. If the reaction of the Danish theologians to Darwin was faint, it could, of course, have been due to an attempt to smother him in silence, but it seems more likely that the door the Darwinists were trying to break down was already open. The essential challenge to theology for more than a generation had been historical source criticism, which seemed to undermine conventional biblical truths on a far broader scale. The challenge was all the more powerful due to the fact that German historicism's breakthrough in Denmark was actuated by historians who were also schooled theologians (C. F. Allen and C. Paludan-Müller). Søren Kierkegaard (1813-55), following Lessing and Francis Bacon, tried to solve the problem by making a radical distinction between historical truths and truths of faith. Kierkegaard's philosophy and his view of science were publicised especially by Rasmus Nielsen (1809-84), a professor of philosophy who held the view that faith and knowledge were equally valid yet incommensurable categories. Because of the broad recognition given to Rasmus Nielsen's teachings it was thus possible to accept modern scientific knowledge and at the same time retain a dogmatic Christian faith. To the clergy who were concerned about the decline of morals in the rapidly developing city of Copenhagen Darwinism was nevertheless seen as a significant danger. In his widely influential book on Christian ethics Bishop Hans Martensen criticized capitalism as well as the English materialist and liberal tradition, to which he assigned Adam Smith, Malthus and Darwinism. Other socially committed theologians identified Darwinism with Socialism. Although they stopped short of denying Darwinism's explanatory power in the domain of nature, they persistently held that man was more than mere nature and that Darwinism was to be rejected as a societal norm.

The Preconditions of Eugenics

In a discussion of the preconditions of eugenics Darwin is judged less important than the hope of improving the human race as part of a general hygienic movement aspiring through social engineering to cure the body politic from disease by removing its tumours. The rise of

eugenics in the 1890s was due in large measure to the increasing significance given to hereditary determinism. Darwin himself believed in the heredity of acquired traits. But with August Weismann's theory on the inalterability of hereditary material, pedagogical and ordinary hygienic measures were declared inefficacious, leaving no other remedy than to deprive inferior types of the ability to procreate.

Socialist Eugenics

Eugenics is a versatile theory that has been historically shaped by its political context. A study of the writings of Danish Social Democrats reveals that socialist eugenics has certain characteristics. Since the future socialist society is going to take care of those who cannot take care of themselves, socialist eugenicists argued that it is a duty to keep feebleminded children and other unfit elements from being born in order not to burden future public expenditure. The majority of the eugenics movement generally considered social benefits a cause of degeneration, since it helped to keep the "unfit" alive. For a socialist eugenicist, however, the evils of society mainly have social causes, and social equality is thus considered a precondition for identifying genetically inherited traits. Given equal conditions a person's genetic make-up is less likely to be confused with acquired traits. Consequently eugenics is only seen as a means to a socialist end and not as an ideology in its own right. Socialist eugenics does not think in terms of race or *Volk*, and it criticises American race segregation as well as Nazi race policy, but it clearly identifies the unwanted as the *Lumpenproletariat*, the people unwilling to identify with working class ideals. In spite of the many references to science socialist eugenics is therefore also guided by moral values.

(Partially translated by Michael Wolfe)

Personregister

- Ackerknecht, E..... 42;43;44;83
Adorno, Th..... 31
Ambt, Ch..... 51;115;135
Amthor, C.H..... 81
Andersen, H.C..... 133;144;145;273;274;275;277
Andersen, N..... 246
Andersen, N.Å..... 52;68;69
Arendt, H..... 57;75
Asperheim, O..... 205
Auken, S..... 55;186;199
Auring, S..... 40;83
Austin, J.L..... 72
- Bagge, P..... 67
Baginsky, A..... 147;151;157;158;163
Bak-Jensen, S..... 146;265
Bang, G..... 173
Bang, H.
 24;80;114;141;142;148;156;163;167;168;170;
 171;173;174;180;261
Bang, O.L..... 81;82;256
Banke, C.F.S..... 233;237
Bannister, R..... 59;187
Barker-Benfield, G.J..... 143
Bartels, E..... 113
Batman..... 271
Bauman, Z..... 31;42;57;74;218;219;220;230
Bayertz, K..... 213;214;215
Beard, G.M.
 142;143;144;146;148;151;153;156;157
 209;235
Bebel, A..... 209;235
Beethoven, L. v..... 267
Begtrup, E..... 201
Begtrup, H..... 5;192;201
Bencard, M..... 146;265
Benz, E..... 209;235
Berger, P..... 149;151;152;153;157
Bergh, R..... 189
Bergstedt, H..... 246
Bergsøe, V..... 114;196;273
Bernadotte, J..... 8
Bernard, C.H..... 150
Berthelsen, I.S..... 181
Bertz, E..... 164
Bickel, C..... 95;96
Bissen, W..... 129
Bjørnson, B..... 200
Blixen, K..... 223;251;252;254
Blomquist, H..... 42;49;187;216
Blumenberg, H..... 64;71
Boas, J.E.V..... 189;192
Boisen, F.E..... 200;202
Bois-Reymond, E. du..... 146
- Boll-Johansen, H..... 267;276
Bonde, N..... 191
Bonderup, G..... 48;51;118
Borch, H. de..... 180
Bornemann, J.A..... 198
Bourdieu, P..... 71
Bowler, P..... 235
Boye, J..... 194
Brandes, E..... 181
Brandes, G.
 21;27;31;169;181;189;191;194;196;206;256;2
 61;264;265
Brandt, C.J..... 200;201
Broberg, G..... 228;230;231
Bruch, R. vom..... 111
Bryce, J..... 80
Brügemeier, F.J..... 119
Bræstrup, F.W..... 192
Buddha..... 17
Burke, E..... 75;76;77;78
Burton, T..... 271
Butterfield, H..... 42
Böckenförde, E.-W..... 75;77;85
- Callisen, H..... 219
Cervantes..... 267;273
Chadbourne, P.A..... 186
Chadwick, E..... 121
Chamberlain, H.S..... 59;88;141
Chevreul..... 120
Chladni, E..... 66
Christensen, D.C..... 25
Christensen, H.R..... 232;249
Christensen, V..... 125;247
Christiansen, C..... 238
Christiansen, I..... 60
Christiansen, N.F..... 226;232
Christiansen, P.O..... 162
Clark, L.L..... 57
Clausen, H.N..... 80;186;199;266
Claussen, S..... 168;169
Clemmensen, N..... 74;79
Colding, I.A..... 125;126
Combe, G..... 150
Comte, A..... 21;28;32;54;92;93;109;111;113;194
Coninck-Smith, N. de..... 119
Conway, H..... 120;121;122;135
Corbin, A..... 121;138;140
Cour, P. la..... 149;186;201;202;203
Crook, P..... 58;187
- Dahl, J.C..... 277
Dalsgård, I.N.L..... 202
Damsholt, T..... 143;144

Danielsson, U.....	205	Frank, J.P.....	219
Dante.....	267	Frederik IV.....	81
Darré, R.W.....	56;71;95	Frederik VI.....	81
Darwin, C.		Freud, S.....	143
7;29;58;86;92;99;100;147;174;187;188;189;1		Frevert, U.....	47;48;49;50;51;219
90;191;192;193;195;196;197;199;201;203;204		Friedenreich, A.....	155
;206;208;209;213;214;215;217;235;239;255;2		Friedrich, C.D.....	270
60		Fries, H.....	9;12
Darwin, E.....	193	Frye, N.....	276
Davidsohn, J.....	111;112;113	Frykman, J.....	115;140;220
Davison, G.....	121	Föllmer, M.....	79
Demandt, A.....	30;79;261	Gall, F.J.....	38
Dich, J.S.....	237;247	Gall, L.....	4
Dinesen, I.....	252	Galton, F.....	215
Dinesen, Th.....	252	Garde, A.....	88;146;165;166
Dinesen, W.....	65;124	Garff, J.....	19;138;191;263;275
Dohrn-van Rossum, G.....	75;77	Geiger, Th.	
Douglas, M.....	115;139	55;112;113;237;238;239;242;243;244;247
Draper, J.W.....	187	Geill, Chr.....	154;155;173
Duedahl, P.....	104;108;150	Geismar, E.....	209
Due-Nielsen, C.....	38;142;266	George, H.....	107
Durkheim, E.....	87;92;96;97;107;111	Gerner, H.T.....	81
Eckersberg, C.W.....	262;277	Giersing, O.M.....	158
Edison, Th.....	142	Gissel, J.....	186
Ehlers, S.....	136	Gjellerup, K.....	57;86;87;209;215
Eichendorff, J. v.....	267	Gjæver, Ø.....	98
Eidenbenz, M.....	56;71;72;95	Gnudtzmann, A.....	135;139
Ejlersen, T.....	114	Gobineau, A. de.....	59;104
el Cid.....	273	Goethe, J.W. v.....	100;268;271;276
Elias, N.....	42;115;217;230	Goll, A.....	74;90
Ellehøj, S.....	28	Gosch, C.C.A.....	192
Ellemann-Jensen, U.....	66	Gosse, E.....	80;136;273
Elsass, P.....	142;178;179	Gottstein, A.....	221
Emmeche, C.....	55;88	Gradenwitz, M.....	150;156
Engberg, J.....	116;119	Graugaard, C.....	142;149
Engels, Fr.....	209;235;244;260	Gregory, F.....	205
Erasmus af Rotterdam.....	138	Griesinger, W.....	149
Erickson, P.A.....	150	Groh, D.....	209;235
Eriksen, S.....	38;266	Grotjahn, A.....	221;222;223;224;234;238;241
Erslev, K.....	67;264	Grundtvig, N.F.S.	
Eskilden, K.R.....	9	24;37;192;193;199;200;201;205;268;276
Esmann, G.....	181	Grünert, H.....	71
Evang, K.....	241	Grünewald, M.....	271
Evans, R.J.....	44;45;47;50;118	Grønbech, V.....	10;213
Faber, A.....	160;161	Gud	
Faber, E.....	160;183	9;10;11;12;13;14;15;16;17;18;19;20;21;22;23;	
Febvre, L.....	9;10	24;26;27;30;32;77;84;186;195;196;197;198;2	
Feilberg, L.....	146	00;202;203;204;206;210;255;258;268	
Feuerbach, L.....	12;21	Göckenjan, G.....	47;50;74
Fichte, J.G.....	77;78;220	Görres, J.....	270
Fischer, C.....	271	Halberg, F.....	207
Flint, H.....	132	Hallager, Fr.....	159
Floto, I.....	7	Hammerich, Fr.....	198
Fode, H.....	180	Hammershøj, V.....	171
Foucault, M.....	29;46;49;51;68;115;162;217;230	Hannover, E.....	171;273
Fowler, L.N.....	150	Hansen, A.M.....	105
Frandsen, J.....	237	Hansen, B.S.....	52;195;215;227;231

Hansen, C.F.....	271
Hansen, Chr.....	129
Hansen, J.....	136
Hansen, J.B.....	4
Hansen, M.F.....	271
Hansen, N.G.....	185
Hansen, S.....	234
Hansen, T.....	160;180;181
Hansson, F.....	91
Harbou, J.....	124
Harms, C.....	209
Harms, M.....	9
Harrison, P.....	54
Harsløf, O.....	167;168
Hartby, I.....	201
Hartwig, G.....	186;202
Hauch, C.....	191;193;196;199
Haycraft, J.B.....	215;241
Hegel, G.W.F. .	10;11;12;14;17;22;26;27;255;276
Heiberg, G.....	200;202
Heiberg, J.L.....	19;26;200;202;275
Heidegger, M.....	23
Heine, H.....	92;270
Hejl, P.M.....	87;92
Helmholtz, H.....	147
Helveg Jespersen, P.....	190;192;196
Henriksen, Aa.....	81
Henscheid, E.....	11;263;267;268;270
Hertoft, P.....	149;239;240
Hilden, H.P.....	64;139
Hirt, L.....	182
Hjort, P.....	33;34
Hofstadter, R.....	58;59
Hollinger, D.A.....	213
Holm, A.....	8
Holm, H.....	200
Holst, H.P.....	181
Horkheimer, M.....	31
Horn, E.F.B.....	205
Hornemann, E.....	51;85;115;119;120;127;128
Howitz, F.G.....	33;34;35;36;37;38;39;40;149;259
Hoyningen-Huene, P.....	54
Hueppe, F.....	221
Huerkamp, C.....	47
Hume, D.....	33;37;107;294
Huxley, T.H.....	187;190;200
Hvidt, K.....	181;186
Hyldtoft, O.....	118;119
Häckel, E. 53;54;95;149;186;193;198;199;200;211;214;2 15	
Høffding, H.	38;40;67;93;96;97;194;195;264;276
Haarmark, B.....	180
Haarup, J.....	108;109;113
Haave, P.....	228;232;241
Haavie, S.....	226
Ingemann, B.S.....	9;212
Ingesmann, P.....	49
Jacobi, F.H.....	14
Jacobsen, B.....	181
Jacobsen, I.P.....	190;191;195;196
Jalving, M.....	8
James, W.....	142
Jean Paul.....	9
Jensen, J.....	137
Jensen, J.F.....	187
Jensen, J.I.....	199
Jensen, J.V.....	57;84;88;145;165;166;172;213;272
Jesus.....	9;11;12;13;15;17;18;20;21;32;203
Johannisson, K.....	50;142;144;147;151;156;160
Johannsen, W.....	53;67;98;215;225
Johannson, E.....	271
Johnstrup, J.F.....	22;198
Juliane Marie.....	60
Jungersen, Fr.....	202;203
Juul, J.C.....	253
Juul-Hansen, H.....	191;192;197;205
Jüngel, E.....	13
Jørgensen, J.....	142;189;190
Jørgensen, S.E.....	133
Kalkar, Chr. H.....	198
Kalling, K.....	231
Kant, Im.....	22;25;33;94;197;294
Kantorowicz, E.....	89
Kaye, H.L.....	213
Kayser, C.J.....	39;40;60
Keats, J.....	263
Kemp, T.....	231
Kevles, D.J.....	233;234
Key, E.....	246
Kielland, A.....	181
Kierkegaard, P.C.....	191
Kierkegaard, S.....	22;40;75;191;206;207;263;275
Kirkebak, B.....	40;50;173;216;227
Kjærgaard, P.C.....	187
Klee, Fr. E.....	160
Kleinheinrich, J.....	141
Knudsen, H.C.....	144
Knudsen, J.....	201
Knudsen, T.....	49;51;64;65;84;115;116;121;137
Koch, C.H.....	26;33;142
Koch, H.....	266
Koch, L. 4;74;90;155;173;217;222;223;224;226;227;22 8;231;232;233;234;245	
Koch, P.D.....	147;189;209
Koch, R.....	5;44;118;134;221
Kopernikus, N.....	188;189
Koselleck, R.....	5;68;69;70;71;72;75;221
Krafft-Ebing, R. v.....	154;155;163
Krebs, C.....	101
Kristiansen, R.I.....	49
Krook, A.....	168
Krämer, W.....	12;175
Krøyer, P.S.....	259;262

Kaalund, H.V.	130;170
Kaarsberg, H.S.	159;163;164;168;172;173
Labisch, A.	44;47;48;83;117;145;216;221;222;224;234
Lakoff, G.	67
Lamarck, J.-B.	193;215;251
Lange, C.	142;147;150;151;156;177
Lange, Fr.	150;173
Lapouge, G.V. de	104;105
Lasson, F.	252
Latour, B.	45;46;47;52;116
Lehmann, A.	146
Lehmann, O.	26
Lessing, Th.	15
Leunbach, J.H.	226;233;237;239;240;244;245;247
Lévy, M.	117
Lévy-Bruhl, L.	111
Lilienfeld, P. v.	98
Lindberg, N.	212
Lindegaard, H.	45;74;84;116;126;134;139
Lindhardt, P.G.	195;207
Link, C.	11
Lister, J.	63
Locke, J.	37;194
Logan, P.M.	143
Lombroso, C.	52;150;175
Lorenz, K.	88
Lorrain, C.	269
Luther, M.	230
Lyngby, Th.	144
Lyotard, J.-Fr.	31
Lütken, C.F.	189
Lützen, K.	65;138;139;142;162
Löfgren, O.	121;136;140;220
Løgstrup, Th.	204
Løkke, A.	8;45;46;63;69;120
Mackaman, D.P.	179;180
Macmillan, H.	186;202
Madsen, H.H.	115
Madsen, K.	171
Madvig, J.N.	119
Malthus, Th.	99;102;103;105;194
Mann, G.	29;56;59;79;209;222;235
Mann, Th.	48
Mantegazza, P.	80;147;153;156;159;162;170;173;176;177;178;179
Martensen, H.L.	19;20;26;207;208;210;255
Marx, Karl.	10;12;21;42;92;93;209;235;244;260
Mattila, M.	227;249
Meinert, Fr.	196
Meldahl, F.	51;115;116;119;130;131;132;135;136
Mellemsgaard, S.	50
Mendel, G.	198;239
Michelsen, K.	38;39;80;114;149;164
Mill, J.S.	207
Mjøen, J.A. og F.	106
Molbech, C.	78;118;224;267;269;270
Molière	267
Monrad, D.G.	26;186;196;197
Monrad, K.	262
Monrad, M.J.	197
Moore, J.R.	187
Mordhorst, M.	13;14;20;205
Morel, B.-A.	173
Mortensen, A.	38
Mortensen, H.	205
Mortensen, K.P.	27;119;142
Mozart, W.A.	267
Mynster, I.P.	35;36;37;266
Myrdal, G. og A.	237;243;247
Møller, H.C.V.	137
Møller, J.F.	20;22;30;89;199;220;250
Møller, O.	199;209
Møllerhøj, J.	142;156;159
Maasen, S.	87;92;178;215
Nathan, O.	265
Nedergaard, L.	272
Newton, I.	188
Nexø, S.	226
Niebuhr, C.	20
Nielsen, A.	101;109;110;111;113;261
Nielsen, H.	101
Nielsen, R.	22;194;195;199;201;202;206;212
Nietzsche, Fr.	10;11;15;16;17;18;22;23;30;31;66;67;255
Nipperdey, Th.	270;271
Nissen G.	201
Nissen, J.	8;9
Nolte, E.	217;218;220
Nordau, M.	80;157;170;171;174;175;176
Novalis	12
Nyegård, L.	200
Nyerup, R.	271
Nørr, E.	199;209
Nørregård-Nielsen, H.E.	263
Oehlenschläger, A.	271
Olivarius, P.	169
Olsen, K.R.	195
Olsen, R.A.	180
Orwell, G.	140
Osler, M.	216
Otterstrøm, A.	132
Otto, C.	37;38
Pallesen, C.	9
Palmblad, E.	230
Paludan-Müller, C.	20;21;79;204
Panum, P.	143;151;152;158;164;180
Panum, P.L.	146;163
Pascal	11
Pasteur, L.	45;46;47;186;260
Paulus.	11;26
Pedersen, K.A.	192;199

Peil, D.	71;80;81;90	Schinkel, K.F.	270;271
Pelman, C.	147;170;174;177	Schlegel, C.	65;124
Petersen, J.	49	Schlegel, Fr.	267
Petersen, K.	226	Schleisner, dr.med.	84;121
Pettenkofer, M.J. von	5;44;117;120;221	Schmidt, L.-H.	59;68;115;140;217;219
Planert, U.	52;75;79;86	Schousboe, C.	134
Platon.	66	Schröder, L.	149;198;201;202
Ploetz, A.	94;95;221;222	Schwartz, M.	48;90;234
Polland, S.	105	Schäffle, A.E.F.	93;94;95;96;97;98;99;100;110;113
Pontoppidan, K.	148;150;151;152;155;156;157;164;165;170;173	Schaaning, E.	42
Porter, D.	121;231	Scocozza, B.	65
Portman, A.	160	Scott, W.	169;274
Poulsen, E.	172	Sebbelow	144;181
Poulsen, H.W.	201;276	Seidelin, C.	128
Pugh, S.	121	Semmelweis, I.P.	43;47;63;120
Quatrefages, J.L.A. de	189;191	Shakespeare, W.	191;267
Quetelet, L.-A.-J.	60	Shelley, P.B.	273
Quincey, T. de	37	Showalter, E.	144;157
Qvortrup, M.	79	Sibbern, F.C.	8;150
Rabelais	9	Sicherman, B.	142;157
Radkau, J.	143;144;145;148;156;157;178;179;180	Simmel, G.	97;109;139;184;185
Rahbek Rasmussen, J.	191;263	Simonsen, D.G.	8
Ranke, L.	10;13;14;15;79;255	Skjøthaug, L.	142
Rasmussen, J.	266	Skovgaard-Petersen, V.	64
Rasmussen, J.R.	8	Smith, A.	99;107;208
Renan, E.	10;12;13;18;20;21;207	Smith, P.S.	9;154;211
Repp, Th.	83;84	Smith, T.S.	121
Ribbing, S.	154	Sombart, W.	94
Richardson, B. W.	133;134;139;164	Spencer, H.	57;58;87;92;93;94;95;96;97;98;99;100;107;109;110;113;147;193;194;214;217;260
Riis, B.	66	Spengler, O.	31;106
Rist, J.	11	Spree, R.	49;145;216
Robson, M.	186;190;191;197;204;205	Starcke, C.N.	106;107
Roelcke, V.	142;145;146;173;178	Steen, A.	22;198
Roll-Hansen, N.	230;231;235	Steenstrup, Jap.	190
Rosen, W. von	154;162;173	Steenstrup, Johs.	190
Rosenbeck, B.	50;53;147	Steffens, H.	25;268;275;276
Rougemont, F. de	186	Steincke, K.K.	90;156;216;224;225;232;236;237;238;239;240;241;244;245;247;248;249
Rousseau, J.-J.	80	Stendahl.	267
Rude, C.	242;243;245	Stounbjerg, P.	89;139;140;165
Ruisdael, J. v.	269	Strauss, D.F.	12;20
Rump, J.	134;135	Strupp, C.	29
Runcis, M.	50;230	Strätz, H.-W.	10;12
Rømer, C.	208	Sundt, E.	97
Rønn, E.M.	217	Sørensen, M.J.	253
Rørdam, Th.	198	Sørensen, N.A.	191
Raasløff, W.	131	Tandrup, L.	264;265
Sadolin, F.	147;162;164	Thing, M.	226;241
Sager, H.C.	124	Thomsen, J.	125
Schack, S.	8;150	Thomsen, N.	42;88;265
Schallmayer, W.	221;224	Thomsen, O.	33
Scharling, H.	191;198;199	Thyssen, A.P.	201;202
Scharling, W.	97	Tigerschiöld, B.	196
Scherz, G.	235	Tjønneland, E.	196
Scheuer, H.	213;214		

Tode, J.C.	51	Westergaard, H.	88;89;107;108;208;209;210
Tofte, U.	51;115;135	Whistler, J.M.	171
Troels-Lund, T.	138	White, A.D.	187
Tryde, Chr.	134;154	White, H.	68
Tydén, M.	74;228;232;247;249;250	Whitmar, A.	178
Tönnies, F.	92;94;95;96;97	Wied, G.	173
Uexküll, J. v.	87	Wieth-Knudsen, K.A.	101;102;103;104;105;109;113;147;249
Ulrik, F.F.	51	Wilberforce, S.	187
Ursin, G.F.	25	Wildenskov, H.O.	234
Ussing, H.	204;208;210;211	Wilkens, Cl.	39;72;74;87;98;207
Valdemar Sejer.	9	Wilkens, J.	126;127
Vammen, H.	25;26;33;74	Williams, R.	75;264
Verwey, G.	41	Wimmer, A.	148;153;156;158;160;173;224
Vind, O.	8;186;193;201;205;268	Winge, Ø.	74
Virchow, R.	48;50;198	Winkel-Holm, I.	40
Vodskov, H.S.	196	Wittendorff, A.	31
Vogt, K.	191;199;200;207	Wohl, A.S.	118;119;121;122
Vries, H. de.	215	Wolf, P.	91;107;108
Wagner, F.	29;79	Wölfingseder, M.	56
Wagner, M.	24;277	Waaben, K.	33;40
Wagner, R.	169	Young, R.M.	187
Walpole, H.	271	Zabel, H.	10;12
Warming, E.	189	Zarathustra.	15;16;17
Wassard, E.	114;115;123	Zerlang, M.	142;164;165
Waters, M.	122;136	Zola, I.K.	216
Weber, C.M. v.	267	Zollmann, Th.	186;202
Weber, M. 28;41;47;48;52;94;95;97;214;217;230		Ørsted, A.S.	33;34;37;39
Weindling, P.	58;74;79;95;178;231;234	Ørsted, H.C. ... 5;24;25;26;27;28;132;194;256;258;268;276	
Weingart, P.	57;178;213;214;215;218;222;223;224;231	Østergaard, L.	191;196;197;201;209
Weir Mitchell, S.	157	Østerlind, L.	267
Weismann, A.	178;215		
Wellek, R.	263;271;275		

Litteratur

Listen omfatter den anvendte sekundærlitteratur og større skrifter, der er brugt som kilder i afhandlingen. Personregisteret kan anvendes til at søge, hvor i afhandlingen den givne litteratur har været anvendt.

- Ackerknecht Erwin H., "Anticontagionism between 1821 and 1867", *Bulletin of the History of Medicine*, 1948, s. 562-593
- Andersen, H.C., "Det nye Aarhundredes Musa", *Samlede Skrifter*, 14. bd. Kbh. 1880
- Andersen, H.C., *En Rejse i Portugal 1866*, Kbh. 1968
- Andersen, H.C., *Mit eget eventyr*, Lademann u.å. (efter Topsøe-Jensens udg. 1942)
- Andersen, H.C., *Mit Lins Eventyr*, Kbh. 1975
- Andersen, Heine og Lars Bo Kaspersen (red.) *Klassiske og moderne samfundsteori*, Kbh. 1997
- Andersen, Niels Åkerstrøm, *Diskursive analysestrategier*, Kbh. 1999
- Arendt, Hannah, *Det totalitære samfundsystems oprindelse*, 1972 (opr. 1951ff)
- Asperheim, O., *Darwinismen*, Christiania 1887
- Auring, Steffen m.fl. (red.), *Danske litteraturhistorie*, bd. 5, Kbh. 1984
- Bagge, Povl, "Om historieforskningens videnskabelige karakter. Nogle bemærkninger i anledning af Kr. Erslevs skrift 'Historieskrivning'" *Historisk Tidsskrift*, 10. r. V, Kbh. 1940
- Baginsky, Adolf, *Blegsof, Migræne, Nervøsitet og Hysteri. Medicinsk Husbibliothek nr. 2*, Kjbh. 1887
- Bak-Jensen, Søren, "Mesmerismen" i M. Bencard (red.) *Krydsfelt – Ånd og natur i guldalderen*, Kbh. 2000.
- Bak-Jensen, Søren, *Den dyriske magnetisme og de danske læger 1775-1830*, kandidatspeciale, Kbh.s Univ., 1999
- Bang, Gustav, *Den gamle Adels Forfald*, Kbh. 1897
- Bang, Herman, *Københavnske Skildringer*, Kbh. 1954
- Bang, Oluf Lundt, *Kan Udfaldet af Statens og Menneskets Sygdomme forudsiges efter de samme Grundsætninger? Tale ved Universitetsfesten paa Kong Christian den Ottendes Fødselsdag af Universitetets Rector Oluf Lundt Bang*, København, 1840
- Banke, Cecilie F. S., *Den sociale ingeniørkunst i Danmark*, ph.d.-afhandling, RUC, 1999
- Bannister, Robert C., *Social Darwinism; Science and Myth in Anglo-American Social Thought*, Philad. 1979
- Barker-Benfield, G.J., *The culture of sensibility : sex and society in eighteenth-century Britain*, Chicago 1992
- Bauman, Zygmunt, *Modernitet og holocaust*, Kbh. 1994 (opr. 1989)
- Bayertz, Kurt, "Darwinismus als Ideologie", Kurt Bayertz, B. Heidtmann,, H.-J. Rheinberger, *Dialektik 5, Darwin und die Evolutionstheorie*, Köln 1982
- Bayertz, Kurt, "Darwinistische Ästhetik" i Klaus Bohnen et.al. (Hrsg.) *Fin de Siècle*, Kbh. 1984
- Bencard, Mogens (red.) *Krydsfelt – Ånd og natur i Guldalderen*, Kbh. 2000
- Benz, Ernst, "Theologie der Evolution" i G. Mann (ed.) *Biologismus im 19. Jahrhundert* Stuttgart 1973.
- Berger, P., *Om Nervesvækkelse*, Kjbh. 1890
- Bergsøe, Vilhelm, *Fra Piazza del Popolo*, (1866) DSL 1988
- Bernard, C.H., *Phrenologisk Ledetraad*, Kbh. 1889
- Berthelsen, I.S., *Blade af Klampenborg Badeanstalts Historie*, Kbh. 1895
- Bickel, Cornelius og Rolf Fechner: *Ferdinand Tönnies Harald Höffding Briefwechsel*, Berlin 1989
- Blixen, Karen, *Breve fra Afrika*, udg. af Frans Lasson, Kbh. 1984
- Blixen, Karen, *Samlede Essays*, Kbh. 1997
- Blomquist, Helle, "Forskning i sundhedsvæsenets historie" i Niels Petersen og H. Blomquist, *Sundhed Byrokrati Politik*, udg. ved H. Blomquist og Michael Hertz, Kbh. 1996
- Blomquist, Helle, "Staten og lægeprofessionen" i *Fornavningshistorisk Antologi* red. af H. Blomquist og P. Ingesmann, Kbh. 1993
- Blomquist, Helle, "Tro, viden og politik", *Historie Ny rk.*, bd. 19, hft. 4 (1993), s. 672-707
- Blumenberg Hans, "Beobachtungen an Metaphern", *Archiv für Begriffsgeschichte*, Bd. XV, Heft 1, Bonn 1970
- Boll-Johansens, Hans og Flemming Lundgreen-Nielsen (red.) *Kaos og Kosmos – Studier i europæisk Romantik* Kbh. 1989
- Bonderup, Gerda, "*Cholera-Morbrotter*" og *Danmark : billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*, Kbh. 1994
- Bonderup, Gerda, "Lægestanden i historiografien", *Historisk Tidsskrift*, 1992, 1, s. 29-64
- Bowler, Peter, *Evolution, The History of an Idea*, Berkeley, 1984
- Boye, Johannes, *Statens Ven*, 2. Bind, Kbh. 1797
- Brandes, Georg, "Aristokratisk radikalisme" i *Tilskueren*, 1889, s. 565-613
- Brandes, Georg, *Hovedstrømninger i det nittende Århundredes Litteratur*, Bind I (*Emigrantlitteraturen*), Kbh. 1871 (Genoptryk, Gyldendal 1971)
- Brandes, Georg, *Sagnet om Jesus*, København 1925

- Brandes, Georg, *Samlede Skrifter*, Bd. 18, 1910
- Brandt, C.J., "Darwinismen" *Dansk Kirketidende* sp. 377-388, 409-415, 425-433, 511-516, 730-733, 1877
- Broberg, Gunnar og Mattias Tydén "När svensk historia blev en världsnöhet", *Tvärnsnitt*, nr. 3 1998, s. 2-15
- Brüggemeier, Franz-Joseph, "Stadtluft - Luftverschmutzung und Luftreinhaltung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts" i Reulecke & Rüdenhausen (Hrsg.) *Stadt und Gesundheit*, Stuttgart 1991
- Bræstrup, F.W., "Biologernes tanker for Darwin. Et overset vidnesbyrd" *Naturens Verden* 1980, s. 77-80
- Burke, Edmund, *Reflections on the Revolution in France and on the Proceedings in Certain Societies in London Relative to That Event in a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Paris, 1790*, Indianapolis 1987
- Burr, Rollin H., "A Statistical Study of Patients Admitted at the Connecticut Hospital for Insane from the Years 1868 to 1901", *Publications of the American Statistical Association*, Vol. 8, Issue 62, 1903
- Busk-Jensen, Lise m.fl.(red.) *Dansk litteraturhistorie*, Bd. 6, Kbh. 1985
- Butterfield, Herbert, *The Whig Interpretation of History*, London 1931
- Callisen, Henrich, *Om adskillige Gjenstande som bidrage til Folke-Formerelse og Folke-Formindskelse*, Kjbh. 1816
- Carlisle, biskoppen af m.fl., *Darwinisme og Christendom : tre Prædikener, holdte under det videnskabelige Congress-Møde i Manchesters Domkirke af Biskoppen af Carlisle, Biskoppen af Bedford og Biskoppen af Manchester*, Kbh. 1888
- Chadbourne, P.A., *Natur-Videnskabernes Forhold til Religionen*, Madison, Wisc. 1869
- Christensen, Dan Charly, *Det moderne projekt*, Kbh. 1996
- Christensen, H.R. et.al. (red.) *Frihed, lighed og trykthed*, Rapporter til det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 2001
- Christensen, Jacob, *K.K.Steincke*, Kbh. 1998
- Christensen, Villads, *København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid*, Kbh. 1912
- Christiansen, Chr., *Arbejderne og Børneflokket*, Kbh. 1911
- Christiansen, Inge, "Baronesse, Borgerkone eller ugift Fruentimmer", *1066*, 2000/3, s. 16-25
- Christiansen, Niels Finn, "Racehygiejne og socialpolitik", *Bibliotek for Læger*, september 2001
- Christiansen, Palle O., *Kulturbeskrivelse som opposition*, Kbh. 2000
- Clark, Linda L., *Social Darwinism in France*, Alabama 1984
- Clausen, H.N., *Danmarks Krav til dets Højskole i dets Ydmygelsesstand. Universitetstale i Anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsfest*, Kbh. 1865
- Clemmensen, Niels, "Fra Junigrundlov til revideret Junigrundlov 1849-1866" *Den jyske Historiker*, nr. 83-84, 1999
- Conway, Hazel, *People's Parks. The design and development of victorian parks in Britain*. Cambridge 1991
- Corbin, Alain, *The Foul and the Fragrant - odor and the French social imagination*, Cambridge Mass., 1986
- Cour, Poul la, "Er Underlaget for Darwinismen sikkert?" *Danskeren*, I, 1889, s. 67-82
- Crook, Paul, "Historical Monkey Business: The Myth of a Darwinized British Imperial Discourse" i *History*, vol. 84, okt. 1999
- Damsholt, Tine, *Fædrelandskærlighed og borgerdyd*, Kbh. 2000
- Danielsson, Ulf, "Darwinismens intrængende i Sverige" *Lychnos* 1963-64, s. 157-210 og 1965-66, s. 261-334
- Davidsohn, J., *Almindelige Sociologi - Kulturens Form og Bygning*, Kbh. 1928
- Davidsohn, J., *Om Betingelserne og de nærmeste Opgaver for en eksakt Sociologi*, Kbh. 1923
- Davison, Graeme, "The City as a Natural System", i Derk Fraser & Anthony Sutcliffe (eds.) *The Pursuit of Urban History*, London 1983
- Demandt, Alexander, *Metaphern für Geschichte*, München 1978
- Dich, Jørgen S., se Myrdal, G. og A.
- Dinesen, W., *Kjøbenhavns Betydning i den danske Stats Forsvarssystem*, Kjbh. 1854
- Dohrn-van Rossum, Gerhard og Ernst-Wolfgang Böckenförde "Organ" i R. Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe*
- Dormann, Michael, "Das asiatische Ungeheuer. Die Cholera im 19. Jahrhundert." i Hans Wilderotter (Hrsg.) *Das große Sterben. Seuchen machen Geschichte*, udstillingskatalog, Deutsches Hygiene-Museum Dresden 1995
- Duedahl, Poul, "Den fødte forbryder", *Rubicon* (udg. Af Center for Historie, Odense Univ.), nr. 3, okt. 1998
- Duedahl, Poul, *Raceantropologi i Danmark 1837-1949*, speciale, Center for Historie, Syddansk Universitet, 2001
- Ehlers, Søren, *Ungdomsliv*, Kbh. 2000
- Eidenbenz, Mathias, *Blut und Boden - Zu Funktion und Genese der Metaphern des Agrarismus und Biologismus in der nationalsozialistischen Bauernpropaganda R.W. Darrés*, Bern 1993
- Ellehoj, S. m.fl. (red.) *Københavns Universitet 1479-1979*, Kbh.
- Elsass, Peter, "Træthedens historie", *Psyke og logos*, 1999, 20, s. 95-111
- Emmeche, Claus, "Kognition og omverden - om Jakob von Uexküll og hans bidrag til kognitionsforskningen", *Almen Semiotik*, nr. 2, s. 52-67, 1990
- Engberg, Jens, *Det heles vel - Forureningsbekæmpelsen i Danmark fra loven om sundhedsvedtagterne i 1850'erne til miljøloven 1974*, Kbh. 1999
- Erickson, P.A., "Phrenology and Physical Anthropology: The George Combe Connection" *Current Anthropology* Vol. 18, 1, Mar. 1977
- Esmann, Gustav, *I København*, Kbh. 1999 (opr. 1891)

- Evang, Karl, *Rasepolitik og Reaksjon*, Oslo 1934
- Evans, Richard J., *Death in Hamburg*, Oxford 1987
- Faber, Erik, "Silkeborg Vandkuranstalt som Kursted", *Ugeskrift for Læger*, 1907, s. 390-403
- Febvre, Lucien, *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century. The Religion of Rabelais*, Cambridge Mass. 1982
- Feilberg, Ludvig, *Om størst Udbytte af Sjælensner*, Kjøbh. 1881
- Fenger, O., "Sterilisationslovene og deres Betydning for Aandssvageforsorgen", *Socialt Tidsskrift*, XI. årg. 1935, nr. 10
- Fichte, J. G., *Reden an die deutsche Nation*, Berlin 1808
- Fischer, Chris, *Ruinmani*, lommebog nr. 68, Kobberstiksamlingen, 1995
- Fode, Henrik, "Fra kurvand til sodavand", *Arv og Eje*, 1975
- Foucault, Michel, "The politics of health in the eighteenth century" i *Power/Knowledge*, New York, 1980
- Foucault, Michel, *Ordene og Tingene*, Kbh. 199x. opr. 1966
- Frank, J.P., *System einer vollständigen medicinischen Polizey*, Wien 1786
- Frevert, Ute, *Krankheit als politisches Problem*, Göttingen 1984
- Friedenreich, A., *Kortfattet, speciel Psykiatri*, Kbh. 1901
- Fries, Heinrich og Rudolf Stählin: *Gott ist tot?*, München 1968
- Frykman, Jonas og Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*, Lund 1979
- Funder, Heidi, (tidl. Juul-Hansen) *Darwins evolutionsteori blandt danske naturvidenskabsmænd 1860-1880*, kandidatspeciale, Københavns Universitet, 2000
- Föllmer, Moritz, "Der "kranke Volkskörper" - Industrielle, hohe Beamte und der Diskurs der nationalen Regeneration in der Weimarer Republik", *Geschichte und Gesellschaft*, 27. årg., 1. Hft., s. 41-67
- Garde, Axel, *Dansk Aand. Et Omrids til de sidste Aars Literaturhistorie*, Kbh. 1908
- Garff, Joakim, *SAK – Søren Aabye Kierkegaard, en biografi*, Kbh. 2002
- Geiger, Theodor, *Samfund og Arvelighed*, København 1935
- Geill, Christian, "Læren om Psychopathia sexualis og dens retsmedicinske Betydning", *Ugeskrift for Læger*, nr. 27-33, 1893
- Geill, Christian, *Kriminalantropologiske Studier over Danske Forbrydere*, Kbh. 1906
- Gemzell, Carl-Axel, *Om politikens förvetenskapligande och vetenskapens politisering. Kring välfärdsstatens uppkomst i England*, Bd. I, Institut for Samtidshistorie, Kbh. 1989
- Gjellerup, Karl, *Arvelighed og Moral*, Kbh. 1881
- Gjellerup, Karl, *Aander og Tider - et Rekviem over Charles Darwin*, Kbh. 1880
- Gnudtzmann, A., og Helmer Lind, *Stor-København - Skildringer og Billeder af Byen og dens Liv i vore Dage*, Kbh. 1907
- Gosse, Edmund, *To Besøg i Danmark*, ovs. af V. Rørdam, Kbh. 1912
- Gradenwitz, Mogens, *Knud Pontoppidan og patienterne*, Kbh. 1985
- Graugaard Christian og Preben Hertoft, "Hjerne & Sexuel Afbigelse – historiske og moderne nedslag", *Psyke og Logos*, 1997
- Gregory, Frederick, "The Impact of Darwinian Evolution on Protestant Theology in the Nineteenth Century" i D. C. Lindberg and R. L. Numbers *God and Nature. Historical Essay on the encounter between Christianity and Science*, Berkeley 1986
- Groh, Dieter, "Marx, Engels und Darwin" i *Politische Vierteljahresschrift*, 8. Jahrg., Hft. 4, 1967
- Grønbech, Vilhelm, *Religiøse Strømninger i det nittende Aarhundrede*, Kbh. 1922
- Göckenjan, Gerd, *Kurieren und Staat machen – Gesundheit und Medizin in der bürgerlichen Welt*, Frankfurt/M 1985
- Hannover, Emil, *Det nittende Aarhundredes Kunst*, Kbh. 1918
- Hannover, Emil, *Dänische Kunst des Neunzehnten Jahrhunderts*, Leipzig 1907
- Hansen, Bent Sigurd og Knud Ryg Olsen: *Darwinisme*, Kbh. 1980
- Hansen, Bent Sigurd, "Eugenik i Danmark - den bløde mellemvej" *Niche*, 5, 1984
- Hansen, Bent Sigurd, "Socialdarwinisme!", *Nordisk Forum* vol. 17, nr. 2 = vol. 34, 1982
- Hansen, Bent Sigurd, "Something rotten in the State of Denmark" i Nils Roll-Hansen (ed.) *Eugenics and the Welfare State*, East Lansing 1996
- Hansen, Jørn og Niels Kayser Nielsen, "Krop, idræt, sundhed 1870-1930", *Den jyske Historiker*, nr. 72, 1995.
- Hansen, Maria Fabricius, *Ruinbilleder*, Kbh. 1999
- Hansen, Tove, *Silkeborg Vandkuranstalt 1883-1942* Upubl. Speciale, Århus Universitet 1993
- Hansson, Finn og Kurt Aa. Nielsen, *Dansk sociologis Historie*, Kbh. 1996
- Harbou, Johannes, *Nogle Ord om det Rigsraadet forelagte Lovudkast angaaende Kjøbenhavns Befæstning etc. Og Motiverne hertil*, Altona 1858
- Harms, Claus m.fl. (red.) *Omkring Kirkefondet*, Kbh. 1990
- Harsløf, Olav, *Omkring Stuk*, Kbh. 1977
- Hartby, Inger, *Højskolekvinden - mor, søster, datter : højskolekvindens kulturelle status og livsvilkår 1870-1920*, Odense 1999
- Hartwig, G., *Harmonien i Naturen eller Skabelsens Eenhed*, Kbh. 1870

- Hauch, C., "Om Modsætningen mellem den fremskridende Videnskab og den poetisk-religieuse Betragtning af Menneskets Fortid" *For Romantik og Historie*, 2. bd. 1869
- Haycraft, J. Berry, *Darwinisme og Race Forbedring*, (ovs. af P.C. Larsen Utke) Kjbh. 1894
- Heidegger, Martin, "Nietzsches Wort "Gott ist tot"", *Holzwege*, (Gesamtausgabe, Bd. 5), Frankfurt/M 1977
- Hejl, Peter M., "The Importance of the Concepts of "Organism" and "Evolution" in Emile Durkheim's Division of Labour and the Influence of Herbert Spencer", in Sabine Maasen et.al. (eds.) *Biology as Society, Society as Biology: Metaphors*, Dordrecht 1995
- Helveg Jespersen, P., "Darwinisme og Kristendom" i *Gads danske Magasin* 42. Årg., 1948, s. 470-481 og 651-656
- Helveg Jespersen, P., "Nedstamningstankens gennembrud i Danmark", *Naturens Verden*, 1982, s. 161-175
- Helveg Jespersen, P., "Om J.P. Jacobsen og hans hidtil formodede "Udkast til en Evolutionslære", *Gads dsk. Mag.* 42. årg., 1948, s. 230-237
- Helveg Jespersen, P., "Om J.P. Jacobsens Darwin-Oversættelser" i *Gads dsk. Mag.* 42. Årg., 1948, s. 79-90 og 92-93
- Helveg Jespersen, P., "Om J.P. Jacobsens Darwin-studier" i *Gads danske Magasin* 41. årg., 1947, s. 561-573
- Henriksen, Aage (red.), *Ideologihistorie I*, Kbh. 1975
- Henscheid, E., Henschel og Kronauer (red.) *Kulturgeschichte der Missverständnisse*, Stuttgart 1997
- Hilden, Hans Peter, *Skrald, Storby og Miljø*, Kbh. 1973
- Hjort, Peder, *Skulde der virkelig være Fare for, at Professor Howitz blev en Martyr for Sandheden?*, Kjbh. 1825
- Hofstadter, Richard, *Social Darwinism in American Thought*, Philadelphia 1962 (opr. 1944)
- Hollinger, David A., "What is Darwinism? It is Calvinism!", *Reviews in American History*, Vol. 8, 1, 1980, s. 80-85
- Horn, E.F.B., *Naturvidenskab og Kristendom*, Kria. 1889
- Hornemann, E., "Om folkerige Byers Udvidelse nærmest med Hensyn til Kjøbenhavn", *Hygieiniske Meddelelser*, 2. Bd., 2. Hft. Kjbh. 1858-9
- Hornemann, Emil, "Nogle Bemærkninger i Anledning af Planen til en Udvidelse af Kjøbenhavn" *Hyg. Medd.*, 2. bd., 1. hft. 1858-9
- Howitz, F.G. *Determinismen eller Hume imod Kant*, Kjbh. 1824
- Howitz, F.G. *Om Afsindighed og Tilregnelser, et Bidrag til Psychologien og Retslæren*, Kjbh. 1824
- Howitz, F.G. *Ultimatum angaaende Determinismen og Etatsraad Ørstedes fortsatte Bemærkninger om samme*, Kjbh. 1825
- Huerkamp, Claudia, *Der Aufstieg der Ärzte im 19. Jahrhundert – Vom gelehrten Stand zum professionellen Experten: Das Beispiel Preussens*, Göttingen 1985
- Hvidt, Kristian, *Edvard Brandes*, Kbh. 1992
- Hvidt, Kristian, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 11, Kbh. 1990
- Hyldtoft, Ole, "Stank, kulrøg og epidemier. Industri og miljø i Danmark i 1800-årene" i Lars J. Lundgren (red.) *Människan och miljön*, Umeå 1991
- Häckel, Ernst, *Freie Wissenschaft und freie Lehre*, Berlin 1878 Optrykt i *Gemeinverständliche Werke* Bd. 5, Leipzig/Berlin 1924
- Häckel, Ernst, *Skabelseshistorien fra et naturvidenskabeligt Synspunkt*, Kbh. 1877
- Høffding, Harald, "Charles Darwin og hans Betydning for filosofien" *Tilskueren* 1909, 1. halvbd., s. 538-562
- Høffding, Harald, "Filosofien og Darwinismen" *Nær og Fjern* 12. april 1874
- Høffding, Harald, "Social Pessimisme" i *Tilskueren* 1890, s. 464-477
- Høffding, Harald, *Danske Filosofer*, Kbh. 1909
- Høffding, Harald, *Den engelske Philosophi i vor Tid*, Kbh. 1874
- Høffding, Harald, *Mindre Arbejder*, Bd. 3, Kbh. 1899
- Haarmark, Bodil, "Vandterapi", *Bibliotek for Læger*, dec. 2000.
- Haarup, Jens, *Sociologi i Grundrids*, Kbh. 1920
- Haave, Per, *Sterilisering av tater 1934-1977*, Oslo 2000
- Jacobsen, J.P., *Samlede Værker* udg. af Morten Borup, Bd. V, Kbh. 1929
- Jensen, Johan Fjord, *Vest for Paradis – begravelsespladsernes natur*, Kbh. 2002
- Jensen, Johs. V., *Introduktion til vor Tidsalder*, Kbh. 1915
- Jensen, Johs. V., *Den gotiske Renaissance*, Kbh. 2000 (1901)
- Jeppesen, Bent Haugaard, *Johannes V. Jensen og den hvide mands byrde*, Kbh. 1984
- Johannisson, Karin, "Folkhälsa" *Lychnos*, Stckh 1991
- Johannisson, Karin, *Den mörka kontinenten*, Stckh. 1994
- Johannsen, Wilhelm, *Falske Analogier*, Københavns Universitets Festskrift, 1914
- Johannson, Ejnar, *De danske malere i München*, Kbh. 1997
- Juul-Hansen, Heidi, se Funder, Heidi
- Jørgensen, Ellen, "Caspar Paludan-Müller" *Hist. Tids.* 9, Rk. 5. Bd.
- Jørgensen, Johannes, *Mit Lins Legende*, Kbh. 1949
- Kalling, Ken, "Introduction to the history of estonian eugenics" in *Tartu University History Museum Annual Report 1998*, Tartu 1999

- Kaye, Howard L., *The Social Meaning of Modern Biology*, New haven 1997 (opr. 1986)
- Kayser, C.J., *Den Kongelige Fødselsstiftelse i Kjøbenhavn og den der herskende ondartede Barselsfeber*, Kjbh. 1845
- Kayser, C.J., *Om Selvmord i Kongeriget Danmark : Et Bidrag til dette Lands moralske Statistik*, Kjbh. 1846
- Kevles, Daniel J., *In the Name of Eugenics*, New York 1985
- Kierkegaard, Søren, *Philosophiske Smuler*, Kbh. 1844
- Kirkebak, Birgit, *Da de åndssvage blev farlige*, Kbh. 1993
- Kirkebak, Birgit, *Normaliseringens periode*, Holte 2001
- Kjærgaard, Peter C., "Conflict between Science and Religion?" i N.H: Gregersen m.fl. (red.): *Science and Theology: Twin Sisters?* Forum Teologi Naturvidenskab, Århus 2002 (isbn 87 987741 6 6)
- Klee, Fr. E., "Beskrivelse af og Beretning om Silkeborg Vandkuranstalt i 1883", *Hospitalstidende* 1884, 3. Rk. Bd. 2, s. 249-257
- Kleinheinrich, Josef, *Københavnens Panoramen um 1900*, Münster 1986
- Knudsen, Tim og Lene Damgaard Nielsen, *Sundhedsforvaltning 1814-1901*, Institut for Statskundskab, Arbejdsrapport, Kbh. 1995 nr. 24
- Knudsen, Tim, *Storbyen støbes- København mellem kaos og byplan 1840-1917*, Kbh. 1988
- Koch, C.H., "Ørsted og striden om viljen frihed" i Ditlev Tamm (udg.) *Anders Sandoe Ørsted 1778-1978*, Kbh. 1978
- Koch, C.H. *Strejftog i den danske filosofis historie*, Kbh. 2000
- Koch, Hal, *Den danske kirkes historie*, bd. VI, Kbh. 1954
- Koch, Lene, "Samfundets ansvar for forplantningen" i C.F.S. Banke (red.) *Folk og Fællesskab*, Arbejdsrapport fra DCHF 2, (isbn 87-988504-0-7), Kbh. 2001
- Koch, Lene, "The Ethos of Science; Relations between Danish and German geneticists around Second World War", paper presented at "Sweden's relations to nazism, Nazi-Germany and the Holocaust", Stockholm March 14-16 2002
- Koch, Lene, *Racehygiejne i Danmark 1920-56*, Kbh. 1996
- Koch, Lene, *Tvangsterilisation i Danmark 1929-67*, Kbh. 2000
- Koselleck, R. "Historik und Hermeneutik" i *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften – Philosophisch-historische Klasse*, Heidelberg 1987
- Koselleck, R. *Vergangene Zukunft*, Frankfurt/M 1995
- Koselleck, R., "Sprogændring og begivenhedshistorie", *Den tyske Historiker* nr. 50, 1990
- Krebs, C., "Dr. Wilkens Sociologi", *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 18 Bd. 1881, s. 256-265
- Kristiansen, Rikke Ilsted, "Læger og bønder", *1066*, nr. 4, 2000
- Krämer, Walter & Götz Trenkler (red.): *Lexikon der populären Irrtümer*, Frankfurt/M 1996
- Kaarsberg, Hans S., "Slægtens Degeneration" *Ugeskrift for Læger*, 4de Ræk, XIX, nr. 10, 16. februar 1889
- Labisch, Alfons og Reinhard Spreck (Hrsg.) *Medizinische Deutungsmacht im sozialen Wandel*, Bonn 1989
- Labisch, Alfons, "Experimentelle Hygiene, Bakteriologie, soziale Hygiene: Konzeptionen, Interventionen, soziale Träger - eine idealtypische Übersicht" i Jürgen Reulecke und Adelheid Gräfin zu Castell Rüdtenhausen (red.) *Stadt und Gesundheit*, Stuttgart 1991
- Labisch, Alfons, *Homo Hygienicus - Gesundheit und Medizin in der Neuzeit*, Frankfurt/M 1992
- Lakoff, George & Mark Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago 1980
- Lange, C. *Om Sindsbevægelser - et psyko-fysiologisk Studie*, Kbh. 1885
- Lange, C., *Bidrag til Nydelsernes Fysiologi*, Kjbh. 1899
- Lange, Fr., *Om Arvelighedens Indflydelse i Sindsygdømmene*, Kbh. 1883
- Latour, Bruno, *The Pasteurization of France*, Harvard 1988
- Latour, Bruno, "One more turn after the social turn ..." i Ernan McMullin (ed.), *The Social Dimensions of Science*, Notre Dame 1992
- Leunbach, J.H., *Racehygiejne*, 1925
- Lindgaard, Hanne, *Ud af roet*, upubl. ph.d.-afh., DTU, 2001
- Lindhardt, P.G., *Den danske Kirkes Historie* bd. VII, Kbh. 1958
- Link, Christian, *Hegels Wort "Gott selbst ist tot"*, (Theologische Studien 114) Zürich 1974
- Logan, P.M., *Nerves and Narratives – A Cultural History of Hysteria in 19th Century British Prose*, Berkeley 1997
- Lyngby, Thomas, *Den sentimentale patriotisme*, Kbh. 2001
- Lyotard, J.-F., *Viden og det postmoderne samfund*, Kbh. 1996 (opr. Paris 1988)
- Lützen, Karin, "Kroppen og dens naturlige afsondringer. Om lugten i København i 1800-tallet", T.M. Kristensen og S.E. Larsen (red.) *Mennesket og naturen*, Odense 1995
- Lützen, Karin, *Byen tammes – Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, Kbh. 1998
- Löfgren, Orvar, "Parkvandringer" i K. Hastrup (red.) *Den nordiske verden*, Kbh. 1992
- Løkke, Anne, *Døden i barndommen*, Kbh. 1998
- Mackamans, Douglas P., "Holiday Hysteria: Gender and the Nervous Will to Travel in Fin-deSiècle France" *Folk*, 41, 1999

- Macmillan, Hugh, *Naadens Aabenbaring i Naturen*, Kbh. 1871 (2. opl. 1879)
- Madsen, Hans Helge, *Meldabls Rædselsprogram*, Kbh. 1983
- Mann, Gunter, *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1973
- Mann, Thomas, *Huset Buddenbrook*, Kbh. u.å. (opr. 1901)
- Martensen, H.L. *Den christelige Ethik, , Den almindelige Deel*, (4. opl.), København 1879
- Martensen, H.L., *Den christelige Ethik. Den specielle Deel, Anden Afdeling: Den sociale Ethik. 2. opl*, 1878
- Mattila, Markku, *Kansamme parhaaksi*, Helsinki 1999 (English Summary s. 401-29)
- Meldahl, Ferdinand, "De hygiejniske Forhold i nogle offentlige og private Bygninger, samt Læger og Bygmesteres Stilling til Løsningen af de her foreliggende Opgaver", *Hygiejniske Meddelelser*, Ny rk., 2. bd., 1. hft., Kjbh. 1877-78
- Mellemgaard, Signe, *Kroppens natur*, Kbh. 1998
- Michelsen, Knud, *Digter og storby*, Kbh. 1974
- Michelsen, Knud, *Synalejomfruen og lægevidenskabens menneskeopfattelse*, Kbh. 1989
- Monrad, D.G., "Et Par Bemærkninger om Darwinismen", *Nyt Dansk Maanedsskrift*, 3. bd., 1872, s. 228-236
- Moore, James R., "Geologist and Interpreters of Genesis in the Nineteenth Century" i D. C. Lindberg and R. L. Numbers *God and Nature. Historical Essay on the encounter between Christianity and Science*, Berkeley 1986
- Moore, James R., *The Post-Darwinian Controversies. A study of the Protestant struggle to come to terms with Darwin in Great Britain and America 1870-1900*, Cambridge 1979
- Mordhorst, Mads og J.F. Møller: *Caspar Paludan-Müller som historiker*, upubliceret prisopgave, Kbh.s Universitet 1995.
- Mordhorst, Mads, "Den store genfortælling" *Den jyske historiker* julenummer 1999
- Mordhorst, Mads, *På sporet af historien*, ph.d.-afh. Kbh.s Univ. 2002
- Mortensen, Anders, "Det hoved vil jeg have - en frenologisk episode af Carl Otto", *Handicaphistorie*, 1990
- Mortensen, Finn H. m.fl. (red.) *Samlerens antologi af nordisk litteratur*, bd. 5, 1983
- Mortensen, Klaus P. (red.) *Uden for Murene*, Kbh. 2002
- Myrdal, Gunnar og Alvar, *Krise i Befolknings-Spørgsmaalet*, Dansk Forening for social Oplysning, 1935, oversat og delvis omskrevet med henblik på danske forhold af Jørgen S. Dich
- Møller, Jes Fabricius, "Biologi, medicin og socialpolitik", *Bibliotek for Læger*, september 2001
- Møller, Jes Fabricius, "Blod og Arv", *Den jyske Historiker*, nr. 90, 2000
- Møller, Jes Fabricius, "Guds død" i Charlotte Appel m.fl. (red.) *Mentalitet og historie*, Skippershoved 2002
- Møller, Jes Fabricius, "Secta grundtvigianismi eller den moskelige anskuelse", *Dansk Kirketidende*, nr. 6, 2002
- Møller, Jes Fabricius, "Skyggespil og skueplads - byggeplads og skuespil : om historiens billedsprog" i *Højskolebladet*, nr. 34, 1997
- Møller, Jes Fabricius, "Teologiske reaktioner på darwinismen 1860-1900", *Historisk Tidsskrift*, bd. 100, 1. hft
- Møller, Jes Fabricius, "Nervositetens tidsalder" i K.P. Mortensen (red.) *Uden for murene*, Kbh. 2002
- Møller, Jes Fabricius, "Nerver" i C. Due-Nielsen (red.), *Festskrift til Inga Floto*, Kbh. 2002
- Møller, Otto, *Til Forstaaelse og Bedømmelse af Nutidens Fritænkeri*, Kbh. 1881
- Møllerhøj, Jette, "Hysteri for Freud", *Den jyske Historiker*, nr. 96, 2002, s. 78-107
- Møllerhøj, Jette, *Hysteriens historie i Danmark 1875-1918*, kandidatspeciale, Århus Universitet 2000
- Nathan, Ove, "Guldalderen og os" i M. Bencard (red.) *Krydsfelt*, Kbh. 2000
- Nedergaard, L., *Johannes V. Jensen*, Kbh. 1968
- Nielsen Brovst, Bjarne, *Jeppe Aakjær på Askov Højskole 1887-1888*, Poul Kristensens Forlag 1988
- Nielsen, Axel, *Grundrids til Forelæsninger over Sociologien for statsvidenskabelige Studerende*, 3. Opl. Studenterrådets Duplikeringsinstitut, Københavns Universitet, 1929
- Nielsen, Rasmus, "Et Synspunkt for Darwinismen", *For Ide og Virkelighed* 1873
- Nietzsche, Fr., *Antikrist*, København 1998
- Nietzsche, Fr., *Den muntre videnskab*, København 1997
- Nietzsche, Fr., *Således talte Zarathustra*, København 1999
- Nietzsche, Fr., "Om sandhed og løgn i udenommoralsk betydning", *Den unge Nietzsches lidelser*, Hovedland 1995
- Nietzsche, Fr., *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben*, München 1996
- Nipperdey, Thomas, *Nachdenken über die deutsche Geschichte*, München 1991
- Nissen, Gunhild, *Udfordringer til Højskolen - Danske folkehøjskoler 1844-1994*, Kbh. 1994
- Nolte, Ernst, "Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus?" foredrag fra 1980, optrykt i *Historikerstreit*, München 1987
- Nordau, Max, *Entartung*, Berlin 1893
- Nordau, Max, *Moderne Samfundsløgne*, Kjbh. 1885
- Olivarius, Peter (red.) *Ideologihistorie II*, Kbh. 1975
- Olsen, R.A. "Vandkur og kurgæster i Silkeborg omkring århundredskiftet", *Arv og Eje*, 1975, s. 73-94
- Otto, *Forsoning mellem Religion og Naturvidenskab* Stavanger, 1881
- Palmblad, Eva, "Abort och sterilisering - lagstiftning, politik och praxis i Sverige på trettio- och fyrtioalet",

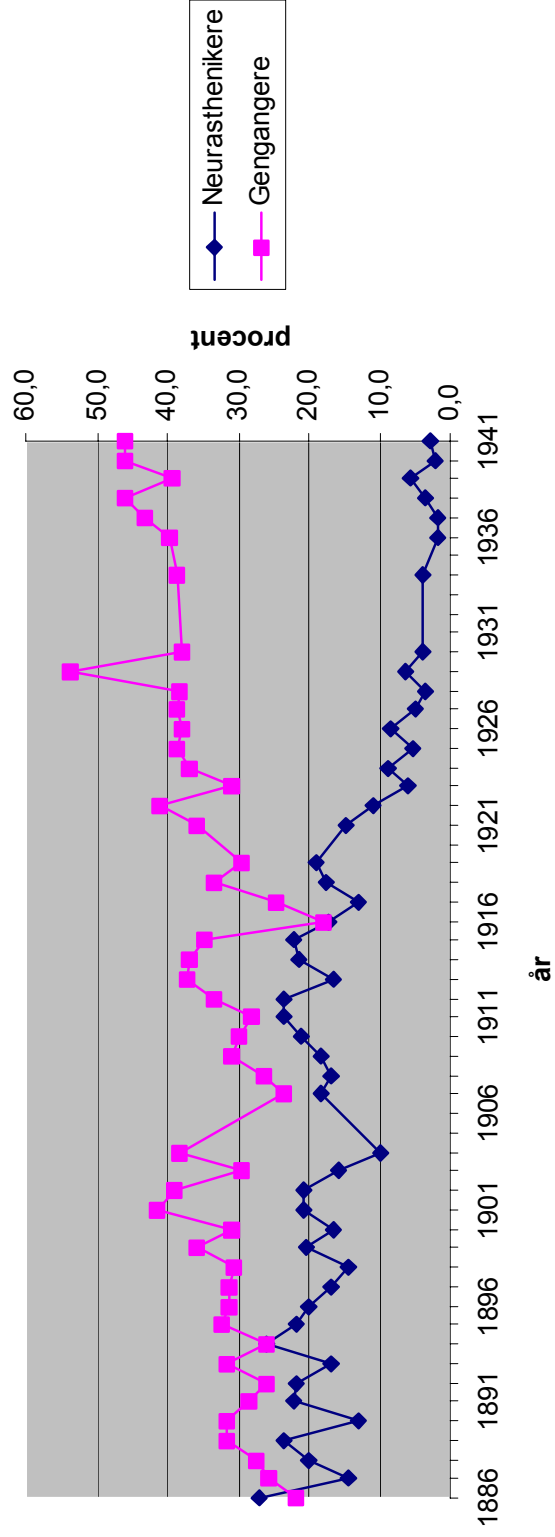
- Tidsskrift for Velferdsforskning*, vol 4, nr. 1, Bergen 2001
- Paludan-Müller, C., *De første Konger af den Oldeborske Slægt. Omrids og Tanker til Forstaaelse af Danmarks Historie i Overgangen fra Middelalderen til den nyere Tid*, København 1874
- Panum, P., *Illustreret Lægebog*, Kbh. 1904
- Panum, P.L., *Erindringsord til Forelæsninger over Nervephysiologien*, Kbh. 1867
- Pedersen, Kim Arne, "Grundtvigs natursyn" *Grundtvigstudier* 1989-90
- Peil, Dietmar, *Untersuchungen zur Staats- und Herrschaftsmetaphorik in literarischen Zeugnissen von der Antike bis zur Gegenwart*, München 1983
- Pelman, C., *Om Nervøsitet og Opdragelse*, Kria. 1889
- Petersen, N. og H. Blomquist, *Sundhed Byrokrati Politik*, Kbh. 1996
- Planert, Ute, "Der dreifache Körper des Volkes", *Geschichte und Gesellschaft*, 2000/4
- Polland, Sonia, *Vi selv og de andre - Raseteorier i Norge for hundre år siden*, Oslo 1978
- Pontoppidan, Knud, *6te Afdelings Jammersminde*, Kbh. 1897
- Pontoppidan, Knud, *Neurasthenien, Bidrag til Skildringen af vor Tids Nervøsitet*, Kbh. 1886 (3. oplag)
- Pontoppidan, Knud, *Psychiatriske Forelæsninger og Studier*, Kbh. 1892
- Pontoppidan, Knud, *Psykiatriske Forelæsninger og Studier*, Kbh. 1895
- Pontoppidan, Knud; *Fire Psychiatriske Foredrag*, Kbh. 189
- Porter, Dorothy, "Eugenics and the Sterilization Debate in Sweden and Britain Before World War II", *Scandinavian Journal of History*, vol. 24, nr. 2, 1999, s. 145-62
- Qvortrup, Mads, "Konservatismens relativitet - en britisk genealogi" i Gunbak og Jalving (red.) *Konservatismens veje og vildveje*, Kbh. 1998
- Radkau, Joachim, *Das Zeitalter der Nervosität*, München 1998
- Ranke, L. v., "Ueber die Epochen der neueren Geschichte". M. Mordhorst (red.) *Humboldt og Ranke: Den tyske historisme*, Arbejdsrapporter nr. 5, Institut for Historie, Københavns Universitet 2001
- Rasmussen, Jens Rahbek og Nils Arne Sørensen: *Briterne og Europa*, Kbh. 1997
- Rasmussen, Steen Eiler, *København*, 2. udg. Kbh. 1994
- Renan, Ernest, *Jesu Lænet*, Kjøbenhavn 1864
- Richardson, B.W., *Nutidsygdomme*, oversat af Distriktslæge C. Schousboe, Kjøbenhavn 1879
- Roberts, Jon H., *Darwinism and the Divine in America: Protestant Intellectuals and Organic Evolution, 1859-1900*, Madison 1988
- Robson, Mike, "Darwinismen i Danmark: debatten i offentlig sammenhæng", *Naturens Verden* 1982, s. 224-236
- Robson, Mike, "Darwinismens modtagelse i Norden" i Niels Bonde m.fl. (red.) *Naturens Historiefortællere*, Kbh. 1985.
- Robson, Mike, "Bemærkninger til Jes Fabricius Møller" af 15/1 2001
<http://www.hum.ou.dk/projects/histtid/Diskussion/15012001.html>
- Roelcke, Volker, *Krankheit und Kulturkritik – Psychiatrische Gesellschaftsdeutungen im bürgerlichen Zeitalter 1790-1914*, Frankfurt/M 1999
- Rohmann, J.L., "Om et curieust Manuscript i Karen Brahes Bibliotek i Odense" *For Literatur og Kritik*, bd. 5, 1847, 96-106
- Roll-Hansen, Nils og Gunnar Broberg (eds.) *Eugenics and the Welfare State*, Michigan 1996
- Roll-Hansen, Nils, "Eugenics in Scandinavia After 1945: Change of Values and Growth in Knowledge" *Scand. Journ. of History*, 1999/2, s. 199-213
- Roll-Hansen, Nils, "'Eugenikk', 'racehygiejne' og 'tvangssterilisation'", *Bibliotek for Læger*, september 2001
- Roll-Hansen, Nils, "Some Comments on Peter Weingart's Comparison of Sweden and Germany", *Scand. Journ. of History*, 2001/1, s. 75-82
- Rosen, Wilhelm von, *Månens kulør – Studier i dansk bøssehistorie 1628 – 1912*, Kbh. 1993
- Rosenbeck, Bente, *Kroppens politik – Om køn, kultur og videnskab*, Kbh. 1992
- Rougemont, Frederic de, "Mennesket og Aben eller Den nymodens Materialisme" *Danske Kirketidende*, 1867, sp. 2-16, 19-24, 38-46, 68-77
- Rude, Caja, "Kampen mod Degeneration", kronik i *Social-Demokraten*, 28. feb. 1934
- Rump, J., "Københavns ny Byggelov", *Tilskueren* 1889
- Runcis, Majja, *Steriliseringar i folhemmet*, Stockholm 1998
- Rønn, Edith Mandrup, *De Fattige i ånden*, Kbh. 1996
- Sadolin, Frode, *Nervehelse*, Kbh. 1908
- Sager, H.C., *Om Kjøbenhavn, som Stad og Fæstning*, Kjbh. 1846
- Schack, Sophus, *Portraitparalleler til Beviis for Ligheden mellem Mennesket og Dyret*, Kbh. 1859
- Scharling, Henrik, "Naturalisme og Materialisme", *Ugeblad for den danske Folkekirk*, 1867, bd. 1, s. 177-89
- Scharling, Henrik, *Darwins Lære om Menneskets Oprindelse*, Kjbh. 1887
- Scheuer, Helmut, "Naturalismus und Naturwissenschaften", i Klaus Bohnen et.al. (Hrsg.) *Fin de Siècle*, Kbh. 1984
- Schlegel, C. *Om Kjøbenhavns Demoleringsvæsen*, Kjbh. 1846

- Schmidt, Lars-Henrik og Jens Erik Kristensen, *Lys, luft og renlighed. Den moderne socialhygiejnes fødsel*, Akademisk Forlag 1986
- Schmidt, Rudolf, *R. Nielsens Filosofi og den Grundtvigske Anskuelse*, Kbh. 1867
- Schröder, Ludvig (udg.) *Nutids-spørgsmål belyste i tre foredrag ved efterårs mødet i Askov 1886*, Kbh. 1887
- Schröder, Ludvig, *Plan for Undervisningen paa Folkehøjskolen i Askov*, Kolding 1887
- Schwartz, Michael, "Biopolitik in der Moderne", *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz der deutschen Arbeiterbewegung*, nr. 3, 1995
- Schwartz, Michael, "Sozialistische Ursprünge eugenischen Denkens", *Viertejahreshefte für Zeitgeschichte*, Heft 4, 1994
- Schwartz, Michael, "Kriminalbiologie und Strafrechtsreform" i *Kriminalbiologie*, Juristische Zeitgeschichte NRW bd. 6. 1997
- Schwartz, Michael, *Sozialistische Eugenik - Eugenische Sozialtechnologien in Debatten und Politik der deutschen Sozialdemokratie 1890-1933*, Berlin 1995
- Schäffle, Albert E. Fr., *Bau und Leben des sozialen Körpers. Encyclopädischer Entwurf einer realen Anatomie, Physiologie und Psychologie der menschlichen Gesellschaft mit besonderer Rücksicht auf die Volkswirtschaft als sozialen Stoffwechsel*, Tübingen 1875
- Schaaning, Espen, *Vitenskap som skapt viten*, Oslo 1997
- Sebbelow, *Klampenborg Kurbadeanstalt*, Kbh. 1855
- Seidelin, C., *Kjøbenhavns Udvidelse indtil Ferskvandsøerne*, Kjøbh. 1858
- Showalter, Elaine, *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830-1980*. New York, 1985
- Sibbern, F.C., *Om Forholdet imellem Sjæl og Legeme, saavel i Almindelighed som i phrenologisk, pathognomonisk, physiognomonisk og ethisk Henseende i Særdeleshed*, Kbh. 1849
- Sicherman, Barbara, "The Uses of a Diagnosis: Doctors, Patients and Neurasthenia", *Journal of the History of Medicine*, 32, Jan. 1977, s. 33-54
- Smith, Peter Scharff, *"Moralske hospitalet" - Det moderne fængselsvæsens gennembrud internationalt og i Danmark ca. 1770-1870*, Ph.d.-afh., Københavns Univ. 2002
- Spencer, Herbert, *On Social Evolution* Chicago 1972.
- Spencer, Herbert, *The Man versus the State*, London 1969
- Stadsingeniørens Direktorat, *København under borgerstyre og de indlemmede distrikter*, (manuskript fra 1950), Kbh. 1975
- Stangerup, Hakon, *Kulturkampen*, Kbh. 1946
- Steenstrup, Johannes, "Darwins Brevveksling med Professor Japetus Steenstrup" *Tilskueren* 1. halvbd. 1909, s. 217-223
- Steenstrup, Johannes, *Fra Fortid og Nutid*, Kbh. 1892
- Steffens, Henrich, *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, Kbh. 1968
- Steincke, K.K., *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*, 1920
- Stemann, Helga, *Ferdinand Meldahl og hans Venner*, Kbh. 1930
- Stounbjerg, Per, "Kloaklugten og ordenen - om nogle litterære byoplevelser", *LÆS - litteratur æstetik sprog*, 3. årg. nr. 3, 125-144, 1985
- Stounbjerg, Per, *Storbyen - orden og kloaklugt*, Kbh. 1987
- Strätz, Hans-Wolfgang og Herman Zabel: "Säkularisation, Säkularisierung". Brunner et.al. (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. 5, Stuttgart 1984
- Tandrup, Leo, *Ravn*, Kbh. 1979
- Thing, Morten, *Kommunismens Kultur*, Århus 1993, bd. 1, s. 299
- Thomsen, Niels, *Hovedstrømninger 1870-1914*, Odense 1998
- Thomsen, Oluf, *F.G. Howitz og hans Strid om "Villiens Frihed"*, Kbh. 1924
- Thomsen, Svend (red.) *Danske blandede Tidsskrifter 1855-1912*, Kbh. 1928
- Thyssen, Anders Pontoppidan, *Den nygrundtvigske Bevægelse* Kbh. 1957
- Tigerschiöld, Brita, "Om J.P. Jacobsens Darwinstudier", *Gads danske Magazin*, 42. årg. 1948, s. 91-92.
- Tjønneland, Eivind, "Darwin, J.P. Jacobsen og Ibsen", *Spring*, nr. 13, 1998, s.178-199
- Tofte, Ulla, *Charles Ambts bidrag til danske byplanlægning 1875-1902*, utrykt speciale, Kbhs. Univ., 1998
- Troels-Lund, Troels, *Dagligt Liv i Norden*, Kbh. 1929-31. 5. Udg. v. Knud Fabricius
- Tryde, Chr., *Om Infektion fra Kloakudtømmelserne i Københavns Havn og Kanaler*, Kbh. 1884
- Tydén, Mattias, "Socialpolitik och sterilisering" i H.R. Christensen et.al. (red.) *Frihed, ligbed og tryghed*, Rapporter til det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 2001
- Tydén, Mattias, *Från politik till praktik*, Steckh. 2000
- Uexküll, Jakob von, *Staatsbiologie*, Berlin 1920
- Ussing, Henry, *Socialisme og Kristendom*, Kbh. 1889
- Ussing, Henry, *Kirkens Arbejde i de store Byer med særligt Henblik paa den kirkelige Nød i Kjøbenhavn* Kbh. 1897
- Ute Planert, "Der dreifache Körper", *Geschichte und Gesellschaft*, 2000/4
- Vammen, Hans, "Guldalderens danske samfund" i *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum*, 1994

- Vammen, Hans, "Kritisk romantik – om opfattelsen af den danske guldalder", *Historisk Tidsskrift*, 1987, hft. 1
- Verwey, Gerlof, "The Quest for Natural Man: Reflections on Atavism, Degeneration and Fin de Siècle" i R. Corbey og B. Theunissen (red.) *Evaluative Proceedings of the Symposium, Ape, Man, Apeman: Changing Views since 1600, Leiden, The Netherlands, 28 June - 1 July, 1993*
- Vind, Ole, *Grundtvigs Historiefilosofi*, Kbh. 1999
- Virchow, R., *Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat*, Berlin 1877
- Wagner, Fritz, "Biologismus und Historismus im Deutschland des 19. Jahrhunderts" in G. Mann (Hrsg.) *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1973
- Wagner, Michael, *Det polytekniske gennembrud*, Århus 1999
- Wassard, Erik, *København før og nu - og aldrig*, bd. 10, *Nørrevold, Østervold og Kastellet*, Kbh. 1990
- Waters, Michael, *The Garden in Victorian Literature*, Cambridge 1988
- Weber, Max, *Makt og Byråkrati*, udg. af Egil Fivelsdal, Oslo 1982
- Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972
- Weindling, Paul, "International Eugenics: Swedish Sterilization in Context", *Scandinavian Journal of History*, vol. 24, nr. 2, 1999, s. 179-197
- Weindling, Paul, *Health, race and German politics between national unification and Nazism, 1870-1945*, Cambridge 1991
- Weingart Peter, m.fl., *Rasse, Blut und Gene*, Frankfurt/M 1996
- Weingart, Peter, "Struggle for existence": selection and retention of a metaphor, i Maasen et.al. (eds.) *Biology as Society, Society as Biology: Metaphors*, Kluwer 1995
- Weingart, Peter, "Science and Political Culture: Eugenics in Comparative Perspective", *Scandinavian Journal of History*, vol. 24, nr. 2, 1999, s. 163-77
- Wellek, René, *Concepts of Criticism*, New Haven 1963
- Westergaard, Harald, "Den moder Samfundsudvikling og Socialismen" Foredrag holdt i Bethesda, *Danske Tidsskrift*, 1898, s. 653-667
- Westergaard, Harald, *Forelæsninger over Statsvidenskabelig Encyclopædi – Forfatningsudviklingen i forskellige Lande*, duplikeret Manuskript, 2den Udgave København 1903. (1. udg. 1900)
- Westergaard, Harald, *Fra Forargelse til Tro*, Kbh. 1885
- Wieth-Knudsen, K.A., "Rassenkreuzung und Fruchtbarkeit" i *Politisch-anthropologische Revue*, VII, 6, 1908
- Wieth-Knudsen, K.A., *Formerelse og Fremskridt*, Kbh. 1908
- Wigh-Poulsen, Henrik, *Hjemkomsten og det åbne land*, Kbh. 2001
- Wilkens, Claudius, *Samfundslegemets Grundlove*, Kbh 1881
- Wilkens, J., *Motiveret Forslag til en Udvidelse af Kjøbenhavn indtil Ferskvandsøerne*, Kbh. 1854
- Williams, Raymond, *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, London 1988
- Wimmer, August, "Om Folkesanatorier for Nervesvage" *Nordisk Tidsskrift for Terapi*, 1906 Vol. IV, Hft. 3-4, 79-89 og 117-126 samt 1908, s. 129-144
- Wimmer, August, *Degenererede Børn*, Kbh. 1909
- Winge, Ø., et. al., *Arv og Race*, Kbh. 1934
- Winkel-Holm, Isak, "Angst og utilregnelighed", *Spring*, nr. 8, 1995
- Wittendorff, Alex, *Rejsen mod virkeligheden*, København 1986
- Wivel, Henrik, *Den store stil*, Kbh. 1995
- Wohl, Anthony S., *Endangered Lives*, Harvard 1983
- Wolf, Preben, "Carl Nicolai Starcke – a Danish sociologist", *Sociological Microjournal*, vol. 16, no. 73, 1982
- Wolf, Preben, "Sociologiens historie ved Københavns Universitet til Svalastogas ansættelse" *Sociolog-Nyt*, nr. 92, dec. 1984, s. 2 –12
- Wölfingseder, Maria "Biologismus - "Natur als Politik"" i Gero Fischer og Maria Wölfingseder (Hrsg.) *Biologismus, Rassismus, Nationalismus – Rechte Ideologien im Vormarsch*, Wien 1995
- Waaben, Knud, *Retspsykiatri og strafferet i historiens lys*, Kbh. 1997
- Young, Robert M., *Darwin's Metaphor: Nature's Place in Victorian Culture* Cambridge 1985
- Zerlang, Martin, *Bylivets kunst*, Kbh. 2002
- Zeuner, Lilli, *Sociologisk Kulturteori mellem naturvidenskabelig og kulturvidenskabelig tænkning*, Kbh. 2000
- Zollmann, Th., *Bibel og Natur i Harmonien af deres Aabenbaringer*, 1873
- Ørsted, H.C., *Aanden i Naturen*, Kbh. 1978 (opr. 1850)
- Østergaard, Lone, *Darwins modtagelse i den danske kulturelle offentlighed 1871-85* Kandidatspeciale i dansk, Kbh. 1982
- Østerlind, L., *Deutsche Romantik*, 1997

Tabel

Procentdel gengangere og neurasthenikere
af samtlige kurgæster,
Silkeborg Vandkuranstalt.
Manglende år er interpoleret

Forsideillustrationen er fra *Illustreret Tidende* 12. maj 1872. "Gadescene i Richmond. Et Tilfælde af "natural selection" som Illustrering af Darwins Theori". Pointen er, at lirekassemandens abe har kastet sig over sin nærmeste slægtning blandt tilhørerne, en negerdreng.